

F
A
L

É S V Á L A S Z T Ó V O N A L A K
K

A T Ö R T É N E L E M B E N

A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete
által 2012. november 29-30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai

TERMINUS KÖNYVEK 1.

Falak és választóvonalak a történelemben

Terminus Könyvek 1.

(A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

Kiss Lajos András

FALAK ÉS VÁLASZTÓVONALAK A TÖRTÉNELEMBEN

A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete által 2012.
november 29-30-án rendezett társadalomtudományi konferencia előadásai

Szerkesztette:

Buhály Attila
Reszler Gábor
Szoboszlay György

Nyíregyháza, 2014

A Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete kiadása.

A borító Buhály Attila felvételének felhasználásával készült.

Technikai szerkesztő:

Szoboszlai György

ISBN 978-615-5097-82-9

© Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézete

© Szerzők

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Köszönetnyilvánítás	11
FALAK AZ ÓKORBAN	13
<i>Árvai Tamás Kristóf:</i> Asszíria határain túl. Az ellenség képe az újasszír királyfeliratokban	15
<i>Bubály Attila:</i> Urartui deportáltak Tušhanban?	33
<i>Gér András László:</i> Az ókori Edóm és Júda határa	43
<i>Nemes Zoltán:</i> Falak két világ között	55
<i>Óbis Hajnalka:</i> Látható és láthatatlan városfalak menedékében	65
VIRTUÁLIS ÉS VALÓSÁGOS FALAK A KÖZÉPKORBAN	75
<i>Havas László:</i> Az égi Jeruzsálem épülő falai a Szent István-i Intelmek-et továbbgondoló koronázási paláston	77
<i>Horváth Zita:</i> Korszakhatár volt-e 1514 a parasztság történetében?	89

<i>Nagy Gábor: Egy modern demokrácia gyermekkorából (Három szöveg a Bjälbo-nemzetség uralmának idejéből)</i>	99
<i>Czövek Zoltán: Jagelló Zsigmond lengyel herceg udvari személyzetének jövedelmi rétegződése (1500–1501)</i>	109
<i>Gulyás László Szabolcs: Városfalépítés a középkori Eperjesen</i>	127
TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI VÁLASZTÓVONALAK A 19–20. SZÁZADBAN	143
<i>Kujbusné Mecsei Éva: Valós és virtuális falak a 18–19. századi Nyíregyházán</i>	145
<i>Bozó-Szücs Diána: A társadalmi mobilitás lehetőségei egy mezővárosi latin iskolában 1830–1862 között</i>	157
<i>Kaposi Zoltán: A hazai arisztokrácia gazdasági tagoltsága a 19. század utolsó harmadában</i>	167
<i>Zsoldos Ildikó: Báró Vécsey József karrierútjának mérföldkövei</i>	181
<i>Cora Zoltán: Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika: korszakváltás vagy korforduló?</i>	193
<i>Szilágyi Zsolt: Sohasem létező határok. Egy empirikus vizsgálat során felmerülő módszertani probléma: a legtöbb adót fizetők mint vagyoni-jövedelmi elit a Horthy-kori Kecskemét példáján</i>	205
POLITIKAI VÁLASZTÓVONALAK A 20. SZÁZADBAN	217
<i>Sziszkoszné Halász Dorottya: Láthatatlan falak. Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal illegális határátlépést segítő tevékenysége a magyar holokauszt idején</i>	219
<i>Reszler Gábor: A totalitárius rendszerek és a társadalmi tér választóvonalai</i>	231

<i>Bánszki Hajnalka: A csehszlovák–magyar lakosságcsere előkészítése Nyíregyházán</i>	241
<i>Jobst Ágnes: Vasfüggöny – határnyitás – menekültügy. A határ mint entitás és a vasfüggöny szimbóluma</i>	255
FILOZÓFIAI, KULTURÁLIS HATÁRVONALAK	281
<i>Erős Vilmos: Falak és határok a historiográfiában (avagy <i>omnis determinatio...</i>)</i>	283
<i>Mester Béla: Az ember és állat közötti fal döntögetése</i>	299
<i>Szücs László Gergely: A politikai közösség határai Jürgen Habermasnál</i>	311
<i>Pabis Eszter: A „Rösztí-árkon” innen és túl: a kulturális és nyelvi diverzitás szerepe a svájci önmegértésben</i>	325
<i>Cs. Jónás Erzsébet: Pató Pálok és Oblomovok (Az orosz mentalitás megítélésének korlátai az európai értékrendben)</i>	335
FÖLDRAJZI ÉS KÖZIGAZGATÁSI HATÁRVONALAK	353
<i>Hámori Nagy Zsuzsanna: Államérdek és országhatár: Franciaország területi változásai a 17. században</i>	355
<i>Szabó-Zsoldos Gábor: Egység a szétagoltság felett? Konceptiók a brit gyarmatpolitikában Dél-Afrika egyesítésére (1846–1881)</i>	367
<i>Bagdi Róbert: Zemplén vármegye közigazgatási határainak változása 1773 és 1910 között</i>	379

EGYHÁZAK, VALLÁSOK, FELEKEZETEK	391
<i>Aszalós Éva: A conversók asszimilációjának problémája és összefüggései a zsidók kiűzésével a Kettős Királyságban</i>	393
<i>Szabó János: Vallási közösségek kialakulása a forradalom időszakában Új-Angliában</i>	405
<i>Endrédi Csaba: A magyar görögkatolikus papság népszerűtlenségének okai és a hajdúdorogi egyházmegye elleni támadások a püspökség megalakításának időszakában</i>	417
NŐTÖRTÉNET, GENDER STUDIES	427
<i>Nagy Dóra: Egy asszony érvényesülési útja: Bodoni Zsuzsanna házasságai</i>	429
<i>Kelbert Krisztina: Nők a falakon. Adalékok a magyarországi feminizmus vidéki történetéhez egy szombathelyi nőjogi aktivista, Greisinger Ottóné élettörténete alapján</i>	441
<i>Holik Ildikó – Kissné Rusvai Julianna: Gender-különbségek az alapfokú oktatásban</i>	465
A TANULMÁNYOK SZERZŐI	477

In memoriam Havas László

Előszó

Falak és választóvonalak – ezekkel a hívó szavakkal invitáltunk kutatókat, oktatókat, doktoranduszokat a Nyíregyházi Főiskolán rendezett társadalomtudományi konferenciára. A Történettudományi és Filozófia Intézet által szervezett kétnapos tudományos tanácskozáson végül tizenhárom szekcióban több mint hetven előadás hangzott el. A hívó szavak sokoldalú megközelítéseket eredményeztek. A vasfüggöny politikai választóvonala mellett szó esett a földrajzi határokról, az etnikumok és kisebbségek, a társadalmi rétegek, az egyházak és vallások közötti választóvonalakról. A valóságos földrajzi, illetve épített határok mellett az előadók elemezték azokat a jóval nehezebben megragadható virtuális határokat is, melyek többek között nemek, jövedelmi viszonyok, értékrendek, érdekellentétek mentén húzódtak a mögöttünk hagyott évszázadokban. A 2012 novemberében elhangzott előadások közel felének szerkesztett változatát találja a jelen kötetben az olvasó. A konferencia megrendezését támogató Nyíregyházi Főiskola Tudományos Tanácsa véges anyagi kerete nem tette lehetővé a jelen könyv nyomdai megjelentetését, ezért a Gutenberg-galaxisból kényszerűen kilépve elektronikus formában tesszük hozzáférhetővé a falakról és választóvonalakról megfogalmazott gondolatokat. Bízunk benne, hogy így is számos érdeklődőhöz eljutnak a tanulmányok, hogy jobban megérthessük a valós és virtuális határvonalak történelmi jelentőségét.

A kötetünk végleges formába öntésekor elhunyt Havas László, a Debreceni Egyetem professzor emeritusa, a Limoges-i Egyetem díszdoktora, számos ókortörténeti tárgyú magyar és idegen nyelvű tudományos mű szerzője, éveken át a Nyíregyházi Főiskola Történettudományi Tanszékének óraadó tanára. A jelen kötetet az ő emlékének ajánljuk.

A szerkesztők

Köszönetnyilvánítás

A kötet szerkesztői ezúton mondanak köszönetet mindazoknak, akiknek áldozatos munkája, tanácsai, ötletei nélkül nem valósulhatott volna meg ez a kötet. Mindenek előtt:

Aszalós Évának,

Gulyás László Szabolcsnak,

Kiss Lajos Andrásnak,

Mester Bélának,

Óbis Hajnalkának,

akik valamennyien a Nyíregyházi Főiskola Történettudományi és Filozófia Intézetének oktatói.

Falak az ókorban

ÁRVAI TAMÁS KRISTÓF

Asszíria határain túl. Az ellenség képe az újasszír királyfeliratokban

1. Bevezetés

Népek, országok és birodalmak közötti határok mentálisan léteznek elsősorban, és az olyan főleg modern képződmények, mint a szögesdrótok, vagy a falak, ezen szellemi jelenség fizikai leképződései (Parker 2006). Egy immateriális határ megléte jól igazolható a régi népek gondolkodásmódjában, ahol még leplezetlenül megvan a „mi” és az „ők” ősi dichotómiája. Archaikus társadalmak éles határvonalat húznak „saját” és „idegen” kultúra között. A közösség minden tagja a szocializáció során elsajátított kulturális értékeket teljesen magától értetődőnek és normálisnak tartja. Szembesülve egy „másik” kultúrával automatikusan a „normálistól” való elhajlásként értékeli azt. Így alakul ki ezekben a társadalmakban az a kettősség, amely az ismert saját kultúrát pozitív, az ismeretlen idegen kultúrát negatív értékekkel kapcsolja össze. A teret imaginárius határvonallal hasítják ketté, centrum és periféria világára (Eliade 1987: 15-60; vö.: Liverani 1979: 306).

A mezopotámiai sumer és akkád szövegekben válik történetileg először észlelhetővé az ilyen etnocentrikus gondolkodásmód. A „saját” (kalam) és az „idegen” ország (kur)

eltérő megnevezése,¹ az idegenek és nomádok tendenciózus negatív ábrázolása,² vagy a babiloni világterkép³ szemléletesen adja vissza a perifériához, és az onnan származó dolgokhoz kötődő negatív asszociációkat. Mindazonáltal a „másság”, míg az a szemlélő horizontján túl, valahol az ismeretlenség tartományában létezik, csak lazán járul hozzá a csoport identitásának meghatározásához; a kapcsolatok intenzívvé válásával és a szembenállás tudatosulásával azonban identitásformáló és mentális határképző hatásuk is fölerősödik (Assmann 1999: 132–137). Asszíriában ez a folyamat a középasszír korban kezdődik el I. Adad-nirári (1306–1274), I. Sulmánu-asarídu (1274–1244) és I. Tukulti-Ninurta (1244–1207) királyok uralkodása alatt. Ebben az időben bontakozik ki az első asszír expanziós hullám, az első intenzív szembesülés idegen kultúrákkal. Ahhoz, hogy ezeket a hadjáratokat igazságosnak ítéljék meg – hiszen az agresszor szemszögéből nincsen jogtalan *casus belli* –, az ellenséget a világrendet fenyegető erővel kell azonosítani. A káosz erőinek egyfajta negatív lenyomataként pedig megerősödik az önazonosság tudata is, amelyben az asszír király az ellenség antagonisztikus párjának szerepét veszi föl. A harc mentálisan ettől kezdve nem a territóriumilag szomszédos népek ellen folyik, hanem egy kozmikus szintre emelkedve a káosz hatalmai ellen, amelyben az individuális ellenfelek csupán a mítoszokból jól ismert ősi gonosz manifesztációi. Nem véletlen, hogy I. Tukulti-Ninurta és az őt követő uralkodók királyfelirataiban jelennek meg először a mitológiai utalások.⁴ Ezekben az intertextuális kapcsolatokban az asszír király

¹A kalam logogramját később üg jelként olvasva a „nép” fogalmának kifejezésére is szolgált; a „mi” népünk, amelyik a „mi” földünkön él (Steiner 1987: 638–642). Az országot vagy a népet kiemelő elnevezésében rejlő etnocentrizmus későbbi korokban – differenciált írásos kultúrákat szegélyező népeknél – bőségesebben adatolható. Átfogó megközelítést további példákkal lásd: Haller 2007: 16–17.

²Az ellenséget évszázadokkal letűnésük után is guti Zagrosz-hegyi törzsével azonosítják Mezopotámiában (Haas 1980: 42); az amurruk – akik ugyan hamar asszimilálódtak a folyamköz letelepedett kultúrájához – a „primitív” nomád életforma tipikus megtestesítőiként jelennek meg az irodalmi szövegekben (lásd például Narám-Szín kuthai legendáját: Westenholz 1997: 286–289; az amurru sztereotípiákról összefoglalóan: Edzard 1987–1990).

³A térkép vizuálisan is megjeleníti a centrum-periféria dichotómiáját. A tábla közepén Babilon, Assur és még néhány jól ismert város helyezkedik el; ezzel szemben a periféria elnagyolt ábrázolásánál a káoszra emlékeztető mondatfoszlányok olvashatók: „ahol a nap nem világít”, „elpusztított városok”, „elpusztított istenek” – talán Marduk és Tiamat kozmikus harcára utalva. Horowitz 1988 (a cikkel majdnem teljesen megegyező könyvbe ágyazott változata 1998); lásd továbbá: Röhlitz 1980–1983: 466–467.

⁴E jelenség középasszír kezdeteiről lásd: Pongratz-Leiten 2001: 224–230.; Annus 2002: 94–101.; a folyamat egyfajta Szín-ahhé-eribánál való kiteljesedéséről: Weissert 1997.

az ősi háborús istenség, Ninurta epithetonjait,⁵ fegyvereit,⁶ pusztításra vonatkozó frázisait⁷ saját magára vonatkoztatja, míg Ninurta ellenségének, Anzûnak a tulajdonságai Asszíria ellenségeinél jelennek meg.⁸ Ez a középasszír korban kialakult kép folyamatosan erősödik, és az újasszír korban egyre gyakrabban hivatkoznak az ellenfélre, mint egy állatra, megfosztva ezzel őt az emberlét méltóságától (az ellenség „dehumanizálása”);⁹ majd pedig a szargonida kortól – tehát Asszíria utolsó 100 évében – a *gallû*-démonnal hozzák őket párhuzamba (az ellenség „demonizálása”), továbbá Tiamat (tehát az őselenség) gyermekeiként utalnak rájuk.¹⁰ A szargonida korban kiteljesedő ellenségkép ideológiailag nem hoz semmi újat a korábbi korokhoz képest, csak szavakba önti azt, amit már a középasszír kortól gondoltak a periféria népeiről: az ellenség a világrendet fenyegető kaotikus erő manifesztációja, tulajdonképpen egy démon.¹¹

⁵Jól nyomon követhető ez II. Assur-nászir-apli (884-859) a kalhûi Ninurta templomból előkerült feliratán (Grayson 1991: A.0.101.1). A bevezető két részre oszlik, az első egy Ninurtának szánt himnusz, a második a király dicsérete; az istenségnél használt epithetonok a második részben a királyra vonatkozóan ismétlődnek meg: *dannu* („erős”), *šîru* („főnök”), *sankallu/ašarêdu* („legelső”), *qarrâdu* („hős”), *rubû* („fejedelem”), *edku* („vad”), *lâ padû* („kegyetlen”), *mušamqitu* („bukást okozó”), *bêlu* („úr”). Táblázatba foglalva lásd: Annus 2002: 97-98.

⁶Ninurta harci hálója (*šuškalu*) I. Tukulti-apil-Esarra (1115-1076) Annalesében a király saját megnevezésével szolgál (*šuškal lâ mâgir* „az engedetlennek háló” [azaz „az engedetleneket hálójával összefogó”), Grayson 1991 A.0.87.1. iii 33). Az Anzû elleni küzdelemben Ninurta megszemélyesített segítségéveli *šâr-ur*₄ és *šâr-gaz* Assur-ah-iddina (681-669) Egyiptomi hadjáratban saját fegyvereinek megnevezései (Borger 1956 65, Nin. E, col. ii 6-13).

⁷I. Tukulti-Ninurtánál jelennek meg először Ninurta pusztításhasonlatai, mint például az *abûbu* („öznövíz”, Grayson 1987: A.0.78.1. ii 17; A.0.78.24. 9), *ašamšatu* („homokvihár”, A.0.78.1. ii 19), melyek később az asszír királyfeliratok gyakori szófordulataivá válnak.

⁸Mind Anzûra, mind Asszíria ellenségeire a leggyakrabban használt jelző a *lemnu*, *lemuttu* („gonosz”, II. Assur-nászir-aplinál például lásd: Grayson 1991: A.0.101.1. i 8).

⁹A leggyakoribb hasonlat – már I. Tukulti-apil-Esarra felirataiban – a menekülő madárra vonatkozik (*kîma iṣṣûri*, Grayson 1991: A.0.87.1. iii 68-69), de találni egérrel (*kîma šutinni*) és denevérral (*kîma arrabi*, Grayson 1991: A.0.87.4. 11-12.) való közös nevezőre hozást is.

¹⁰II. Sarrukín (722-705) Annalesében Marduk-apla-iddina (722-702) „a gonosz *gallû*-démon lenyomataként” (*birîš gallê lemnî*) jelenik meg (Fuchs 1994: Ann 327, V:9,13 || Thr 2’/3’). Fia, Szín-ahhé-eriba (705-681) még messzebb megy, amikor azt mondja, hogy Babilon lakói mind gonosz *gallû*-démonok (*mârî Bâbili gallê lemnûti*, Borger 1979: Chicago Prisma v 18).

¹¹Az ellenség demonizálásához lásd: Haas 1980: 41-43; uő. 1986: 112-115. A démonokat az asszír királyfeliraton kívüli kontextusban is sok esetben a perifériához kötötték. Többnek a neve a keleti hegyvidékhez köthető nyelvekből (elámi, szutú, lullubi) eredeztethető (Haas 1980: 39).

A démonoktól, mint az ember életében bekövetkező rossz okozójától való félelem ősi jelenség (Farber 1995: 1896). Ezt a főbiát, hogy kezelhetővé váljék, keretek közé kellett szorítani, rendszer immanensé kellett változtatni, amihez a mágia nyújtott megfelelő teoretikus és praktikus alátámasztást. Mivel sok esetben a betegség eredetét egy démon ártó hatásának tudták be, az ellenük való küzdelem megjelenik a mezopotámiai szöveganyagban is ráolvasások, mágikus szövegek formájában. Amint azonban föntebb láttuk, a démonok tevékenységi területe nem merült ki az egyes individuumok megtámadásában, hanem a periféria gonosz erőit is kapcsolatba hozták velük; feltételezhetjük tehát, hogy az ellenség ellen való mentális küzdelemhez éppúgy hozzátartozott a mágia, mint az orvosi praktikákhoz.

2. Asszíria mentális háborúja

Csak kevés és igen töredékes szöveg maradt fenn harci rituálékról. Feltételezhető, hogy a műfaj elsősorban orális formában virágzott, és soha sem került be a „hagyomány áramába”, de az ilyen jellegű szövegek sporadikus megléte elegendő ahhoz, hogy belátható legyen, az asszíroknak a háború sikerességét mágikus síkon is biztosítani kellett. Tudomásunk van például úgynevezett *sarrānu* figurákról, amelyeket az ellenséggel azonosítottak. A király, valamint Nergal papja a bábút a pontosan lefektetett rituálé során egy szent íj segítségével többször egymás után lenyilazzák (Deller 1992. Vö.: Elat 1982; Sallaberger 2006–2008: §4.4). Az eljárás bármilyen bajelhárító – a metaforikus gondolkodásra építő – homeopatikus mágiával párhuzamba állítható.¹² A királyfeliratokban találni utalásokat arra, hogy a hadjáratok bizonyos szituációiban is végeztek mágikus szertartásokat, mint például a király fegyverének rituális megmosása a „tenger”

¹²James G. Frazer (1854–1941) brit etnológus mágia-elméletéből egy dolog tűnik a tudománytörténetben időtállóknak. Az ember kétféleképpen próbál mágikus hatást gyakorolni a realitásra, vagy az utánzás által (hasonlósági mágia, *homeopathic magic*), arra a feltevésre alapozva, hogy a hasonló befolyásolja a hasonlót (erre tipikus példa a fent említett helyettesítő figura alkalmazása); vagy átvitel által (*contagious magic*), ami az egykor meglévő kapcsolatot a kapcsolat megszűnte után is fönntartja (például testrészek, köröm haj, stb., akkor is a tulajdonosát reprezentálják, ha azok már rég nem tartoznak hozzá). Frazer 2005: 21–23. A két típusú mágia tulajdonképpen a nyelv két lehetősége a valóságban érzékelt benyomások leírására: a metafora (hasonlóság) és metonímia (kapcsolat) alapján. Binsbergen, Wiggermann 1999: 8; vö.: Willis 2002: 341.

vizében, áldozatbemutatás az isteneknek.¹³ Ebbe a kategóriába tartozik továbbá a szikladomborművek és sztélék (*šalmu*)¹⁴ állítása. Az újasszír birodalomban válik gyakorivá az a szokás, hogy a királyok hadjárataik során, egyrésztől lehetőleg megközelíthetetlen és elhagyatott helyen készítsenek szikladomborművet, másrésztől városi kontextusban sztélét. III. Sulmánu-asarídu (859-824) balawaáti kapujának bronz-frízei bemutatják több ilyen szikladombormű elkészítésének módját. Habár nincs szöveges alátámasztásunk, de a vizuális narrációból jól kivehető (I. pánt, X. pánt alsó és felső fríz), hogy ezek a királyt imádkozó pózban ábrázoló emlékművek semmiképpen nem profán határvégek, hanem mágikus szimbólumok, melyek az elkészítést és a felszentelést közelebből már meg nem határozható vallásos rituáléba ágyazzák, amellyel mentálisan jelölik ki a centrum, azaz a kozmosz határait, azt a körzetet, ahol az igazságért és a jólétért az asszír király személye jelenti a garanciát (Shafer 2007: 141-145).

2.1. Az asszír királyfeliratok mágikus jellege

Az ellenség démonizálása, a háborús rituálék, szikladomborművek állítása, mind arra utalnak, Asszíria ellenfeleivel való küzdelem nem merül ki hadászati, stratégiai, logisztikai feladatokban. Az egész háborúnak van egy mentális dimenziója, amit a mágiával azonosíthatunk. Eddig a királyfeliratokra csak e gondolkodásmód meglétének igazolásaképp hivatkoztam. Az a kérdés, hogy vajon ezek a szövegek betöltik-e funkcionálisan is a mágia szerepét? Vajon a szövegek – a tartalmon túl – rendelkeznek-e olyan tipológiai tulajdonságokkal, amelyek alapján e korpuszt is a mentális harc részeként lehetne értelmeznünk? Egy pillanatra tehát tekintsünk el attól, hogy mit írtak az asszír királyok, és vessük össze a feliratok formai jellegzetességeit a mágia-szövegek sajátosságaival.

Mágikus rituálék eljátszásának előfeltétele az elkülönítés. A rituálé cselekménye egyfajta térben és időben történő szegregáció. A pap – virtuálisan vagy fizikálisan – körülhatárolja a rituálé terét (például avval, hogy lisztkört rajzol).¹⁵ A rituálé szövege mitológiai utalásokkal, vagy akár egy egész mítosz földézésével elszakítja a cselekményt

¹³Lásd például III. Sulmánu-asarídunál, ahol a két szertartás együtt jelentkezik: Grayson 1996: A.0.102.1. 34-35; vö.: Farber 1995: 1903; Colbow 2000: 9.

¹⁴Az akkád nem tesz különbséget, és a *šalmu* szavával jelöli mind a szikladomborműveket, mind a sztéléket, sőt még a királyról készült körplasztikákat is. Colbow 2000: 4 (vö.: AHw 1078-1079 s.v. *šalmu*).

¹⁵Lásd pl. Reiner 1958: 11. *Šurpu* I, 3-4.

a jelen kortól és az ősi-eredeti időbe röpíti vissza a résztvevőket (Eliade 1987: 61-106; Assmann 1999: 49-56). A mágának verbálisan is el kell különülnie a hétköznapi, profán világtól. A rituálé nyelvezete archaikus; sok esetben egy ősi, szentnek tartott nyelvet idéz; nemegyszer pedig halandzsanyelvet használ. A szövegek – szemben a profán kommunikációval – strukturáltak, párhuzamokba és szimmetriákba rendeződnek, előszeretettel alkalmaznak metaforákat, illetve olyan szóképeket, melyek szemantikailag a hétköznapi ember számára nehezen, vagy egyáltalán nem érthetők (Veldhuis 1999; De Bois 1992).

Az elkülönülés három eleme (tér, idő, nyelvezet) direkt párhuzamba hozható az asszír királyfeliratokkal. A feliratokat minden esetben olyan helyen készítik, amelyek elkülönülnek a hétköznapi terektől, vagy mert fizikailag,¹⁶ vagy mert társadalmi meghatározottságukban¹⁷ hozzáférhetetlenek. Amint már fentebb láttuk, az asszír királyfeliratok számtalan mitológiai utalást tartalmaznak (elsősorban az *Anzû* mítoszra és az *Enûma eliše*), így generálva a szövegek időbeli elkülönülését – legalább is részben. A feliratok nyelvi sajátosságai éppúgy archaizálók¹⁸ és strukturáltak (parallelizmusok, szimmetriák, metaforák, stb.),¹⁹ mint a mágia-szövegek. További párhuzamok húzhatók a mágia és az asszír királyfeliratok között a rituáléhoz való kötődésében, föltételezhető ugyanis, hogy a balawati kapu frízein ábrázolt rituálék általánosan minden királyfelirat fölszentelésére vonatkoztathatók; illetve a már sokszor említett közös el-lenségképben.²⁰ Számos felirat végén megjelenő áldás- és átokformula egyértelműen

¹⁶Ahogy korábban említettem, ebbe a kategóriába tartoztak a szikladomborművek (Colbow 2000), de ugyan így hozzáférhetetlenek az épületek alapjába helyezett alapító királyfeliratok is (Oppenheim 1982: 50).

¹⁷Nehezen körülhatárolható, hogy kik láthatták a fővárosok (Assur, Kalhu, Dúr-Sarrukín, Ninive) palotáinak királyfeliratait; feltételezhető, hogy az uralkodó osztály és az őket kiszolgáló személyzet (Russell 1991: 238-240). A közönségnek ezt a limitált csoportját is tovább kell szűkíteni, ha figyelembe vesszük a korabeli társadalomban jelen levő nagy arányú analfabetizmust. Russell 1991: 254-255.

¹⁸Az újasszír birodalom korában a legtöbb ember már arámul beszélt, ennek ellenére a hivatalos nyelv egészen a birodalom bukásáig az asszír maradt. Az írnokok mindemellett egyiket sem tartották a királyfeliratokhoz méltónak, hanem inkább az akkád nyelv archaizáló babiloni dialektusát választották üzenetük megfogalmazására. Van De Mieroop 1999: 57.

¹⁹Az asszír királyfeliratok magas szintű irodalmi minőségéről számos tanulmány született. Lásd: Grayson 1981; Renger 1986; 1990.

²⁰Ehhez természetesen hozzá kell fűzni, hogy nem minden mágia-szöveg démonok ellen irányul, de még is a mezopotámiai korpusz egy jelentős részét ezek a ráolvasások teszik ki. Lásd Farber: 1995 tipologizálását.

jelzi, hogy a szöveg profán értelmezése modern megközelítés, és távol van a kor szemléletétől. Az áldás- és átokformula a felirat épségét misztikus módon kapcsolta össze a király nevének fennmaradásával. Egy tárgy és tulajdonosa közötti kapcsolat tartós fennállása a – metonimikus gondolkodáson alapuló – átviteli mágiának tipikus esete.

2.2. Repetíció és mágia

Az összehasonlítás utolsó formai szempontja a repetitív jelleg. A mágiában föllelhető repetíció arra a hétköznapi tapasztalatra épít, hogy hatás elérése – bármilyen területen – bizonyos cselekvésminták állandó ismétlésével érhetőek el. Ahogyan a mesterember mindig ugyanazt a műveletet ismételve készíti el termékét, úgy a ráolvasó pap a rituálé bizonyos részleteinek ismétlődő eljátszásával, szavak, frázisok, mondatok, vagy egész részek verbális repetíciójával éri el a tervezett hatást, a démon elűzését, a beteg gyógyulását, stb. (Veldhuis 1999: 38-39, 41). Az asszír királyfeliratok szintén repetitívek, kezdve ott, hogy bizonyos szövegeket többször elkészítenek és különböző helyeken állítanak ki,²¹ egészen odáig, hogy a narráció menetében folyton visszatérő szavakat és frázisokat alkalmaznak. Ez utóbbi állítás a feliratok igéire vonatkoztatva statisztikailag is jól illusztrálható.²² II. Assur-nászir-apli írnoke a *Nimrud monolit*ban – ha minden ígét, függetlenül előfordulási számuktól, egyszer veszünk – 66 igegyököt használ, amelyből csak 24 ige (36%) repetitív, 42 (64%) pedig nem az.²³ Ez az arány viszonylag

²¹A legjobb példa erre II. Assur-nászir-apli ún. standard felirata, amely a kalhui észak-nyugati palota termeiben ismétlődik több száz kőlapon keresztül (Grayson 1991: A.0.101.23). Ha nem is ilyen nagy számban, de más királyok is föliratták ugyanazt a szöveget különböző termekben, így például II. Sarrukin diszfelirata Dúr-Sarrukini palotájának legalább négy termében ismétlődik (X, IV, VII, VIII, [bizonyos részletek I], Fuchs 1994: 189).

²²Nem csak igék ismétlődnek a királyfeliratokban. Feltűnő például, hogy a zsákmánylisták minden fosztogatásnál – többé kevésbé – ugyanazokat az elemeket tartalmazzák a sorrendiséghez is ragaszkodva (lásd pl. III. Sulmánu-asaridu Kurkh monolitjának zsákmánylistáit: Grayson 1996: A.0.102.2: i18, i28, i36, i37, i41, ii12-13, ii62). Mindemellett az igék repetíciójának funkcionálisan fontosabb értéke van. Az igék a királyfelirat szereplőinek alakját rajzolják meg – mint ahogyan azt mindjárt látni fogjuk.

²³A „repetitív ige” kifejezése pontatlan, de most szándékoltan leegyszerűsített kifejezés. Nem minden repetitív ige tölti be ugyanis a mágikus szövegekre jellemző repetitív funkciót, ezért kutatásomban négy igei kategória között teszek különbséget: (1) vannak repetitív funkcionális és multifunkcionális igék, ezek azok, amelyek párhuzamba állíthatók a mágia repetitív igéivel; (2) vannak repetitív igék, amelyek azonban nem szerveződnek szemantikailag egységbe, így nem funkcionálisak; (3) vannak olyan igék, melyek nem repetitívek ugyan, de a szöveg struktúrájában betöltött helyük alapján funkcionálisnak kell tekinteni őket;

tág teret engedne az elbeszélés választékos, széles szókészletet fölölélő megjelenítésének. Más kép rajzolódik ki azonban, ha megnézzük, hogy a 42 nem repetitív ige mindössze 19%-át teszi ki az összes előforduló igrének. Az írnok tehát az igrék széles palettáját alkalmazza ugyan, de ebből 81%-ban csak repetitív igrét használ.²⁴

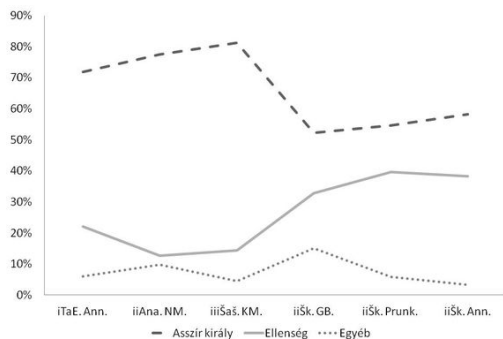
A repetíció a valóságra való hatásgyakorlás mágikus funkcióját tölti be. Az asszír királyfeliratok ismétlődő igréi azt az üzenetet közvetítik, hogy a valóság csak ezeken a szavakon keresztül létezik. A repetitív igréket alapvetően két szempontból lehet vizsgálni. Egyrészt koherens és konzisztens kép rajzolódik ki a centrumra, és azon belül is elsősorban az asszír királyra vonatkozó igrék elemzése során. E tanulmány azonban a másik szempontot vizsgálja, melyek és milyen jelentést hordoznak a perifériára vonatkozó repetitív igrék? A két szempont persze nem választható élesen el egymástól, mert az egyik a másiknak negatív lenyomata. Ez a tükrözpárhuzam vizuálisan is kirajzolódik, ha egy kronologikus grafikonra vetítjük az asszír királyra és az ellenségeire vonatkozó igrék arányát (1. ábra; 23. oldal).²⁵

(4) és végül vannak nem repetitív igrék, melyek funkcionálisan is értéktelenek. E cikkben „repetitív ige” fogalma alatt az (1)-es kategória igréit értem.

²⁴A „repetitív ige” kifejezése pontatlan, de most szándékoltan leegyszerűsített kifejezés. Nem minden repetitív ige tölti be ugyanis a mágikus szövegekre jellemző repetitív funkciót, ezért kutatásomban négy igréi kategória között teszek különbséget: (1) vannak repetitív funkcionális és multifunkcionális igrék, ezek azok, amelyek párhuzamba állíthatóak a mágia repetitív igréivel; (2) vannak repetitív igrék, amelyek azonban nem szerveződnek szemantikailag egységbe, így nem funkcionálisak; (3) vannak olyan igrék, melyek nem repetitívek ugyan, de a szöveg struktúrájában betöltött helyük alapján funkcionálisnak kell tekinteni őket; (4) és végül vannak nem repetitív igrék, melyek funkcionálisan is értéktelenek. E cikkben „repetitív ige” fogalma alatt az (1)-es kategória igréit értem.

²⁵A grafikon rövidítéseinek feloldása: iTaE. Ann. = I. Tukulti-apil-Esarra, Annalesz; iiAna. NM. = II. Assur-naszir-apli, Nimrud monolit; iiiŠaš. KM. = III. Sulmánu-asaridu, Kurkh monolit; iiŠk. GB. = II. Sarrukin, Istenlevél; iiŠk. Prunk. = II. Sarrukin, Díszfelirat; iiŠk. Ann. = II. Sarrukin, Annalesz.

1. ábra: Az asszír uralkodó és az ellenség igéinek aránya az asszír királyfeliratokban

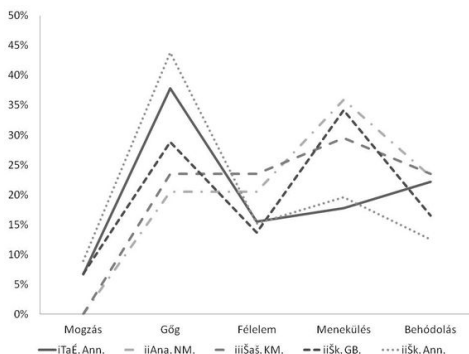
3. Az ellenség determinált cselekvési sémái

A vizsgált szövegekben tehát kimutatható, hogy minél több teret kap az asszír királyra vonatkozó igék aránya, annál kevesebb vonatkozik az ellenségre, és ebben a szimmetrikus eloszlásban mindig az ellenség van – matematikai és szimbolikus értelemben egyaránt – alul. Az ellenség igéinek alacsony aránya egyfajta *cselekvésszűkítés*. Az asszír őrök korlátozza a periféria szereplőinek mozgásterét, ami az ő szemükben nem egy stilisztikai fogás, hanem a valóság visszatükrözése.

Az ellenség leszűkített cselekvése öt kategóriába sorolható, amely egyben az egyetlen lehetséges cselekvési szekvencia sor számára: 1. mozoghat; 2. fölfuvalkodottá, gőgössé válik; 3. félelem fogja el az ellenséges uralkodót és az embereit; 4. elmenekül; 5. vagy behódol.²⁶ Ez a sorozat ellenségről ellenségre strukturálisan ismétlődik, hiszen mindegyiknek ugyanazok a cselekvési sémák állnak a rendelkezésére. Nem kezdeményezhet, nem mozoghat önállóan, nem érhet el még csak részsikereket sem. Szerepe determinált, ami a témák arányainak egységes voltából is kiolvasható (2. ábra).

²⁶ Az igék váltakozva vonatkoznak az ellenséges városokra, népekre, országokra, hadseregre (többszám 3. személyű alakok), illetve a mindezeket reprezentáló királyra (egyes szám 3. személyű alakok). Így például a *palāhu* („fél”) ige I. Tukulti-apil-Esarra esetében csak kollektív alannyal jelentkezik, II. Assurnaszir-aplinál (1:2 arányban) és III. Sulmánu-asaridunál (2:4 arányban) vonatkozhat mind a királyra, mind a közösségekre; a *naparšudu* („menekül”) ige II. Sarrukínig csak a többszám 3. személyben szerepel, nála azonban már vonatkozhat a királyra is. Az igék alanyának diverzifikációja arra utal, hogy az ellenség képe az asszírok számára egységes volt, akár az uralkodóról, akár az alattvalókról legyen szó.

2. ábra: Hangsúlyok az asszír királyfeliratok ellenségábrázolásában

A mozgás mindegyik feliratban jelentéktelen; de majdnem mindegyik görbén megfigyelhető a 2. (góg) és a 4. (menekülés) kategória kiugrása; a félelem és a behódolás egységesen közepszerű szerepet tölt be. Az ellenség tehát minden esetben fölfuvalkodik, föllázad az isteni rend ellen (ez adja az asszír király támadásának a jogalapját), de gógjének egyenes következménye a fejetlen menekülés és megsemmisülés.

Mindegyik kategóriának megvannak a speciális igéi (1. táblázat).

Táblázat: Az ellenségre alkalmazott igék

Kategória	Akkád ige	Jelentés	iTaÉ.	iiAna.	iiiSa.	iiŠk.		Σ
			Ann.	NM.	KM.	GB.	Ann.	
Mozgás	<i>alāku</i>	„megy”	3	—	—	2	2	7
	<i>erēbu</i>	„belép”	—	—	—	3	8	11
Góg	<i>epēšu</i>	gonosz dolgokat „tesz”	4	2	2	3	4	15
	<i>nabalkutu</i>	„áthágja” a törvényt	—	3	—	1	4	8
	<i>takātu</i>	„bízik” magában	1	2	4	3	4	14
	<i>tebū</i>	„föllázad”	—	1	2	—	1	4
	<i>eṭēqu</i>	„megszegi” esküjét	—	—	—	3	1	4
	<i>mašū</i>	„elfelejti” esküjét	—	—	—	2	—	2
	<i>šapāru</i>	gonosz tartalmú üzenetet „küld”	—	—	—	—	8	8
	<i>dabābu</i>	gonosz dolgokat „mond”	—	—	—	—	5	5
	<i>ekēmu</i>	„elvesz”	—	—	—	—	4	4
	<i>haṭū</i>	„vétkszik”	—	—	—	—	3	3
	<i>kalū</i>	„visszatartja” az adót	—	—	—	—	3	3
	<i>lā magāru</i>	„nem engedelmes”	9	—	—	—	—	9
	<i>lā kanāšu</i>	„nem hódol be”	3	—	—	1	2	6
	<i>lā palāḫu</i>	„nem féli” Asszíria isteneit	—	—	—	3	—	3
	<i>lā adāru</i>	„nem tiszteli” Asszíria isteneit	—	—	—	—	3	3
	<i>lā idū</i>	„nem ismeri” a helyes rendet	—	—	—	3	2	5
	<i>lā našāru</i>	„nem őrzi” a jogot	—	—	—	2	1	3
	<i>lā našū</i>	„nem hoz” adót	—	—	—	—	4	4

Kate- gória	Akkád ige	Jelentés	iTaÉ.	iiAna.	iiiSa.	iiŠk		Σ
			Ann.	NM.	KM.	GB.	Ann.	
Félelem	<i>palāhu</i>	„fél”	1	3	6	—	—	10
	<i>garāru</i>	„félve összekuporodik”	—	3	—	—	—	3
	<i>adāru</i>	„fél”	5	2	2	—	5	14
	<i>šemū</i>	„hall” a vereségről (megtudja a vereségét)	1	—	—	5	11	17
	<i>amāru</i>	„meglátja” a vereséget	—	—	—	5	1	6
Mene- külés	<i>naparšudu</i>	„menekül”	3	4	—	5	7	19
	<i>naprušu</i>	„elrepül”	2	—	—	1	1	4
	<i>abātu N</i>	„elszalad”	—	—	—	2	2	4
	<i>ašāru D</i>	„hátra- elhagy”	1	2	2	6	—	11
	<i>ezēbu Š</i>	„megmenti” az életét	2	3	5	3	6	17
	<i>elū</i>	„fölmegy” a hegyre	—	5	3	5	5	18
	<i>emēdu</i>	menekülésre „hagyatkozik”	—	—	—	3	1	4
Behó- dolás	<i>šabātu</i>	„megragadja” az asszír kir. lábát	8	5	6	—	6	25
	<i>arādu</i>	„leereszkedik” az asszír kir. lábához	—	2	2	—	—	4
	<i>pašālu</i>	„csúszik-mászik” az asszír kir. előtt	—	—	—	2	—	2
	<i>našāqu</i>	„megcsókolja” az asszír kir. lábát	—	—	—	4	2	6
	<i>našū</i>	adót „hord”	2	—	—	2	6	8
	<i>wabālu</i>	adót „hoz”	—	2	—	4	—	6
Σ			45	39	34	73	112	299

A mozgást leszámítva mindegyik kategóriában vannak olyan igék, amelyek az összes király esetében fontos szerepet töltenek be (a táblázatban vastagon szedve). Úgy tűnik tehát, hogy bizonyos igék minden korszakban hozzátapadtak az ellenség képéhez, és ezek egy narratív sablont rajzoltak ki róla.

Az ellenség gonosz és istentelen dolgokat tett (*epēšu*), ami az istenek haragját vonta magára. Az asszír király nem ragaszkodott vérontáshoz, de az ellenség felfuvalkodva saját erejében, serege nagyságában, szövetségesei segítségével és stratégiai pozíciójában bízva (*takālu*) kierőszakolta az összecsapást. Amikor azonban megpillantotta az asszír királyt, istenjelvényei csillogását, és legyőzhetetlen seregét, sötét félelem fogta el őt (*adāru*). Az elbeszélésnek két lehetséges befejezése van. 1. variáció: Hogy életét megmentse (*ezēbu*), mindenét hátrahagyva (*ašāru*) elmenekült (*naparšudu*). 2. variáció: Hódolata jelül leborult a király előtt, lábát átkarolta (*šabātu*), és adót fizetett neki (*našū*).

El lehet játszani a gondolattal, hogy talán közkincs-ként létezett egy hasonló szerkezetű asszír orális narratíva, amelyet az apák meséltek fiaiknak. Egy ilyen mindenki által jól ismert mítoszt – mert itt tulajdonképpen egy mitologizált ellenséggel van dolgunk (Liverani 1979: 308; Fales 1987: 425, 2. végjegyzet; 427) – használhattak föl a

királyfeliratot készítő udvari írnokok, aktualizálva a konkrét ellenséghez és kiegészítve néhány korhoz kötött stilisztikai divattal. Hogy egy ilyen történetnek – ha valóban létezett – milyen mértékű volt az elterjedtsége társadalmi rétegek, etnikai csoportok és regionális körzetek között, nehezen megválaszolható. Feltételezhető, hogy a fővárosban és a társadalom elit rétegében kiforrottabb és terminológiaiilag egzaktabb módon élt az ellenség képe, mint másutt, ahol az ideológiai finomságokat fokozatosan lemorzsolva és helyi hagyományokat beépítve csak az antagonizmus megléte szűrődhetett át (Liverani 1995: 2354–2355).

4. Összefoglalás

Az asszírok szemében csak egy ellenség létezett, a határon túli népek és városok csupán ugyanannak a gonosz erőnek különböző megnyilvánulási formái voltak. Láttuk, hogy ez a gonosz erő egyfajta démon, aki ellen – túl a fizikai háborún – mentális síkon is föl kell venni a küzdelmet. Ez a háború a mágia területén zajlik. Harci rituálék, szikladomborművek, királyfeliratok mind e mentális küzdelem eszközei. Az asszír királyfeliratok ellenségképe nem egyszerűen egy irodalmi toposz, vagy stilisztikai megoldás, amelyet mechanikusan vettek át egymástól az udvari írnokok, hanem a valóságra mágikus hatást gyakorló tényező. A feliratok ismétlődő igéi determinálják az ellenség cselekvési lehetőségeit, illetve etikai tartalmú állapotát (mozgás, gög, félelem, menekülés, behódolás); ahogy a szövegben, úgy a valóságban is, mert a szöveg ereje önmagában meghatározza a realitást. Az ellenség szűkös lehetőségei közül a fölfuvalkodás és a menekülés a leghangsúlyosabb, szimmetrikusan szembe helyezkedve az alázatos, de győzedelmes asszír királlyal. Az ellenfél az asszír király negatív lenyomata, egyfajta burkolt önkép, amely tulajdonképpen identitás-erősítő jelleggel rendelkezik.²⁷ Ebből adódik, hogy az ellenségre szükség van, mert nélküle nem teljes a „mi” tudat képe, nélküle nem kerek a világ. Figyelmeztető értékű, hogy ugyan ezt a törvényszerűséget fogalmazza meg a zsidó szár-

²⁷ A „másikról” alkotott sztereotip kép ma is ugyanezt a funkciót tölti be. Amikor a Európa, és főleg az USA modern Közel-kelet „zsarnoki rendszeréről”, „önkéntnyuralmáról”, „lefátyolozott nőiről”, „misztikájáról”, „fundamentalizmusáról”, „korrupciójáról”, stb. beszél, akkor tulajdonképpen saját magáról implicit módon azt mondja, hogy a nyugati ember demokráciában, jogállamban él, a nők emancipáltak, az emberek felvilágosultak, vallásilag toleránsak, megvesztegethetetlenek, stb. Haller 2007: 18.

mazású, a második világháborút túlélő, német irodalmár, Victor Klemperer is a náci Németország ellenségképéről:

„A zsidó a legfontosabb ember Hitler államában: a legismertebb kutyafejű tatár, a bűnbak, a legismertebb ellenség, a legeggyértelműbb közös nevező, a legtartósabb idézőjel a legkülönbözőbb tényezők számára. Ha valóban sikerült volna a führernek az összes zsidó tervezett megsemmisítése, akkor valami újat kellett volna kitalálnia, mert a zsidó ördög nélkül – »aki a zsidót nem ismeri, nem ismeri az ördögöt«, állt a Stürmer címlapján –, a sötét zsidó nélkül nem tudta volna a nordikus germánok csillagfényét felmutatni” (Klemperer 1984: 175).

Irodalom

Források

- Borger, R. 1967. Die Inschriften Asarhaddons, Königs von Assyrien. *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 9. Graz [Utánnymás: Osnabrück, Biblio-Verlag, 1967].
- Borger, R. 1979. Babylonisch-assyrische Lesestücke. *Analecta Orientalia* 54.
- Fuchs, A. 1994. *Die Inschriften Sargons II. aus Khorsabad*. Göttingen: Guvillier.
- Grayson, A. K. 1987. Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia BC (to 1115 BC). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, Volume 1. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. 1991. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC I (1114-859 BC). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, Volume 2. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.
- Grayson, A. K. 1996. Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC II (858-745 BC). *The Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods*, Volume 3. Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press.

- Mayer, W. 1983. Sargons Feldzug gegen Urartu – 714 v. Chr. Text und Übersetzung. *Mitteilung der Deutschen Orient-Gesellschaft* 115. évf. 65–132.
- Reiner, E. 1958. Šurpu. A Collection of Sumerian and Akkadian Incantations. *Archiv für Orientforschung*, Beiheft 11. Graz, [Utánnymás: Osnabrück, Biblio Verlag, 1970].
- Westenholz, J. G. 1997. *Legend of the kings of Akkade: The Texts*. Winona Lake, Indiana, Eisenbrauns.

Szakirodalom

- Abusch, T., Van der Toorn, K. (eds.), 1999. *Mesopotamian Magic. Textual, Historical, and Interpretative Perspectives*. Groningen: Styx.
- Annus, A. 2002. The God Ninurta in the Mythology and Royal Ideology of Ancient Mesopotamia. Helsinki: Neo-Assyrian Text corpus Project. *State Archives of Assyria Studies*, Volume 14.
- Assmann, J. 1999. *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Binsbergen, W. van, Wiggermann, F. 1999. Magic in History. A Theoretical Perspective, and its Application to Ancient Mesopotamia. In: T. Abusch, T. Van der Toorn, K. (ed.), 3–34.
- Bu Bois, J. W. 1992. Ritual Language. In: Bright, W. (ed.) *International Encyclopedia of Linguistics*. New York, Oxford: Oxford University Press. 335–337.
- Colbow, G. 2000. Anbringungsorte Neuassyrischer Felsreliefs – Bedeutsame Räume in der Königspropaganda? *Iranica Antiqua* 35. évf. 1–19.
- Deller, K. 1992. Neuassyrische Rituale für den Einsatz der Götterstreitwagen. *Bagdader Mitteilungen* 23 évf. 341–346.
- Edzard, D. O. 1987–1990. Martu. In: *Reallexikon der Assyriologie* 7. 433–440.

- Elat, M. 1982. Mesopotamische Kriegerituate. *Bibliotheca Orientalis* 39. évf. 5–25.
- Eliade, M. 1987. *A szent és a profán*. Budapest: Európa.
- Fales, F. M. 1987. The Enemy in Assyrian Royal Inscriptions: "The Moral Judgement". In: Nissen, H. J., Renger, J. (Hrsg.), 425–435.
- Farber, W. 1995. Witchcraft, Magic, and Divination in Ancient Mesopotamia. In: Sasson, J. M. (ed.). Volume III, 1895–1909.
- Frazer, J. G. 2005. *Az aranyág*. Budapest: Osiris.
- Grayson, A. K. 1981. Assyrian Royal Inscriptions: Literary Characteristics. In: F. M. Fales (ed.), *Assyrian Royal Inscriptions: New Horizons in Literary, Ideological and Historical Analysis*. Rome: *Oriens Antiqui Collectio* 17.
- Haas, V. 1980. Die Dämonisierung des Fremden und des Feindes im Alten Orient. *Rocznik Orientalistyczny* [Fs. Rudolf Ránoszek] 41. évf. 2. szám. 37–44.
- Haas, V. 1986. *Magie und Mythen in Babylonien*. Gifkendorf: Merlin Verlag.
- Haller, D. 2007. *Atlasz Etnológia*. Budapest: Athenaeum.
- Horowitz, W. 1988. The Babylonian Map of the Word. *Iraq* 50. évf. 147–165.
- Horowitz, W. 1998. *Mesopotamian Cosmic Geography*. Winona Lake, Indiana: Eisebrauns.
- Klemperer, V. 1984. *A Harmadik Birodalom nyelve*. H.n.: A Tömegkommunikációs Kutatóközpont kiadása.
- Liverani, M. 1979. The Ideology of the Assyrian Empire. In: Larsen, M. T. (ed.) *Power and Propaganda: A Symposium on Ancient Empires. Mesopotamia, Copenhagen Studies in Assyriology*, Copenhagen 7 évf. 297–317.
- Liverani, M. 1995. The Deeds of Ancient Mesopotamian Kings. In: Sasson, J. M. (ed.). Volume IV. 2353–2366.

- Nissen, H. J., Renger, J. (Hrsg.) 1987. *Mesopotamien und seine Nachbarn: Politische und Kulturelle Wechselbeziehungen im alten Vorderasien vom 4. bis 1. Jahrtausend v. Chr.* 2. verbesserte Auflage. Berlin: Dietrich Reimer Verlag. Beiträge zum Vorderen Orient 1.
- Oppenheim, A. L. 1982. *Az ókori Mezopotámia. Egy holt civilizáció portréja.* Budapest, Gondolat.
- Parker, B. J. 2006. Toward an Understanding of Borderland Processes. *American Antiquity* 71 évf. 77–100.
- Pongratz-Leisten, B. 2001. The Other and the Enemy in the Mesopotamian Conception of the World. *Melammu Symposia* 2.195–231. In: Whiting, R. M. (ed.) *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences. Proceedings of the Second Annual Symposium of the Assyrian and Babylonian Intellectual Heritage Project.* Held in Paris, France, October 4–7, 1999. Helsinki, The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Renger, J. 1986. Neuassyrische Königsinschriften als Genre der Keilschriftliteratur: Zum Stil und zur Kompositionstechnik der Inschriften Sargons II. von Assyrien. In: Hecker, K., Sommerfeld, W. (Hrsg.) *Keilschriftliche Literaturen. Ausgewählte Vorträge der XXXII. Rencontre Assyriologique Internationale.* Münster, 8.–12.7.1985. Berlin: Berliner Beiträge zum Vorderen Orient 6. 109–128.
- Renger, J. 1990. „Versstrukturen” als Stilmittel in den Inschriften Sargons II von Assyrien. In T. Abusch, J. Huehnergard, P. Steinkeller (eds.) *Lingering over Words: Studies in Ancient Near Eastern Literature in Honor of William L. Moran.* Atlanta: Scholars Press, Harvard Semitic Studies 37. 425–437.
- Röllig, W. 1980–1983. Landkarten. In: *Reallexikon der Assyriologie* 6. 464–467.
- Russell, J. M. 1991. *Sennacherib's Palace Without Rival at Niniveh.* Chicago, London: The University of Chicago Press.

- Shafer, A. 2007. Assyrian Royal Monuments on the Periphery: Ritual and the Making of Imperial Space. In: J. Cheng – M. H. Feldman (eds.) *Ancient Near Eastern Art in Context. Studies in Honor of Irene J. Winter by her Students*. Leiden, Boston: Brill. Culture & History of the Anticene Near East, Volume 26. 133–159.
- Sallaberger, W. 2006–2008. Ritual. A. In Mesopotamien. In: *Reallexikon der Assyriologie* 11. 421–430.
- Sasson, J. M. (ed.) 1995. *Civilizations of the Ancient Near East*. New York: Simon & Schuster Macmillan.
- Steiner, G. 1987. *Der Gegensatz „Eigenes Land“ : „Ausland, Fremdland, Feindland“ in den Vorstellungen des Alten Orients*. In: Nissen, H. J., Renger, J. (Hrsg.), 633–664.
- Van De Mieroop, M. 1999. *Cuneiform Texts and the Writing of History*. London, New York: Routledge.
- Veldhuis, N. 1999. *The Poetry of Magic*. In: Abusch, T., Van der Toorn, K. (ed.), 35–48.
- Weissert, E. 1997. Creating a Political Climate: Literary Allusions to Enūma Eliš in Sennacherib's Account of the Battle of Halule. In: Waetzoldt, H., Hauptmann, H. (Hrsg.) *Assyrien im Wandel der Zeiten. XXXIXe Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg 6.-10. Juli 1992*. Heidelberg, Heidelberg Orientverlag. 191–202.
- Willis, R. 2002. Magic. In: A. Barnard, J. Spencer (eds.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London & New York: Routledge. 340–343.

BUHÁLY ATTILA

Urartui deportáltak Tušhanban?

A Törökország délkeleti részén található Ziyarettepe (Tušhan) asszír tartományi székhely volt a Kr.e. VIII. században.¹ 2009-ben egy agyagtáblát találtak a palota fogadóterméhez tartozó helyiségben, amely mintegy 144 olyan női névnek a listáját tartalmazza. A tábla datálását megnehezíti, hogy semmiféle információt nem tartalmaz ezzel kapcsolatban, és eddig legalábbis a palota építéséről és pusztulásáról sincsenek pontos információink. A palota pusztulása, ahogy erre MacGinnis utal, esetleg a Kr.e. 8. század végén következhetett be, így nyilvánvalóan ez az időpont a felirat keletkezésének *terminus ante quem*je, azaz ami előtt keletkezhetett (MacGinnis 2012: 13).

Miután 2012 elején a tábla publikációja az angol filológus, John MacGinnis tollából megjelent (MacGinnis 2012), a lelet még a különböző rangú és rendű (és minőségű) elektronikus médiumokat is elérte, tényként kezelt spekulációkká duzzasztva az előzetes feltételezéseket, elfedve ezzel a tábla valódi jelentőségét, azaz jelentős számú női névanyag előkerülését az efféle forrásokban meglehetősen szegény délkelet-anatóliai régióban.

Az „Archaeology” című régészeti szaklap 2012. szeptember-októberi számában még korrekt ismertető jelent meg a listáról, annak kortörténeti kontextusáról, valamint a vá-

¹A tartományi székhely és a helytartói palota régészeti kutatási projektjének honlapja: <http://www3.uakron.edu/ziyaret/>

rosról és feltárájáról.² A lista közreadója, az említett J. MacGinnis azonban nem sokkal később már kisebbségfajta médiasztárrá vált; szakmai és populáris hírműsorok készítettek vele interjút. Az persze öröndetes, hogy egy viszonylag friss régészeti-filológiai felfedezés az elektronikus és hagyományos média ingerküszöbét is elérte ily módon, ez azonban azzal is együtt járt, hogy a pusztá feltételezésekből, „gondolatkísérletekből”, a kutatók előzetes munkahipotéziseiből a szalagcímeken kész tényként kezelt bombasztikus kijelentések lettek. Egy MacGinnisszel való rövid interjú során egy hírműsor már valamilyen „újonnan felfedezett nyelv” megjelenésével kommentálta szalagcímében a felfedezést.³ A média nagyobb része ezt a vonalat kezdte el ismételni, illetve dagasztani; egy angol nyelvű török napilap internetes kiadásában már egyeseken „fel is táru a misztikus [sic!] tábla titka”.⁴

A hazai média tekintetében „Ismeretlen nyelven íródott agyagtáblát találtak” címmel adott hírt a felfedezésről a www.mult-kor.hu hírportál;⁵ ha pedig kifejezetten az olyan híroldalak között nézünk körül, amelyek nem éppen mértéktartásukról híresek, és hajlamosak a spekulációkra, akkor a www.szabir.com oldalon ezt a bizonyos „nyelvet” ráadásul már nem „(meg)találták”, hanem egyenesen „azonosították”.⁶

Ahogy persze ez ilyenkor lenni szokott, ha visszamegyünk a forrásokhoz, teljesen más kép bontakozik ki előttünk. Szó sincs semmiféle „misztikus tábláról”, sem pedig valamiféle „ismeretlen nyelvről”, az eredeti forrás (az agyagtábla szövege) nem „ismeretlen nyelven” íródott, és így természetesen ezt a nyelvet nem is tudták „azonosítani”. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a lelet ne volna jelentős – éppen azért, mert listaszerűen tartalmaz 144 olyan női nevet, amelynek a nyelvi azonosítása (és ezáltal viselőik etnikai hovatartozása, ha ezt egyáltalán ebben a tekintetben szempont lehet) bizonytalan.

²http://archive.archaeology.org/1209/artifact/clay_tablet_ziyaret_tepe_turkey_neo-assyrian.html

³„Ancient Language Found”; megtekinthető a youtube-on: <http://youtube/o-QiTgRQiMA>

⁴„Misterious tablet's secrets revealed”, Hürriyet. Online változat: <http://www.hurriyetaidailynews.com/mysterious-tablets-secrets-revealed.aspx?pageID=238&nID=28636>

⁵http://mult-kor.hu/20120828_ismeretlen_nyelven_irodott_agyagtablat_talaltak

⁶<http://www.szabir.com/blog/ismeretlen-okori-nyelvet-azonositottak/> – a kettő között van némi hangsúlybeli különbség; a [szabir.com](http://www.szabir.com) egyébként a törzsszövegében szinte szó szerint a [mult-kor.hu](http://www.mult-kor.hu) szövegét veszi át.

Ennek megfelelően az alábbiakban azzal a három alapvető kérdéssel szeretnénk foglalkozni, amely felmerülhet a témával találkozva:

1. Számolhatunk-e a névanyagban a korabeli Asszíriával nagyjából ezen a területen szomszédos hurri-urartui elemekkel?
 2. Nyerhetünk-e valamilyen információt a korabeli asszír-urartui viszonyra (ha és amennyiben tényleg deportáltakról van szó)?
 3. Mennyire alkalmas egyáltalán a listán szereplő névanyag a korabeli, asszír határterületi etnikai-politikai viszonyok megvilágítására?
1. Az első kérdés megválaszolásához először is három dologgal kell tisztában lennünk:
- Az urartui források természetével (hiszen ahhoz, hogy a lista névanyagát összevessük az urartui névanyaggal, először is az urartui források „természetrájával” kell megismerkednünk);
 - Ziyarettepe/Tušhan tágabb környezetének, a régiónak az etnikai-politikai viszonyaival; ill.
 - Urartu, mint politikai entitás ebben az időszakban történő kialakulásával.

Azért azonban, hogy a címben jelzett kérdésfeltevés tágabb kontextusával is tisztában legyünk, kezdjük az utóbbival: Urartuval ill. az urartui állam kialakulásával.

1.1. *Urartu rövid története és az urartui állam kialakulása.*⁷ A Kr.e. 9–7. század közötti kelet-anatóliai állam, Urartu a korabeli asszír birodalom legnagyobb ellenfeléül tartható számon. Tušpa (ma: Vankale, Van város külterületén és a hasonló nevű tó partján) központtal I. Sarduri alapított államot Kr.e. kb. 835–825. között. Utódai, Išpuini és Minua (Kr.e. kb. 825–805, ill. 805–790) idején megkezdődött az állam terjeszkedése; Urartu legnagyobb kiterjedése idején nyugaton az Euphratesz folyó anatóliai szakaszáig ért, keleten magában foglalta az Urmia-tó teljes partvidékét, északon elért a Sevan-tóig, délen pedig mindenkor „közös határa” volt az újasszír birodalommal (nem számítva a „közös határon” az olyan ütközőállamokat, valójában városállamokat, mint például Ardini/Musasir). Területe és befolyási övezete így kiterjedt a mai

⁷Részletes Urartu-monográfia legutóbb: Salvini 1995. Magyar nyelven rövid történeti, kutatástörténeti összefoglaló részletes bibliográfiával: Buhály 2010

Kelet-Törökország Euphrateszen túli területére, Irán nyugati részére, és jórészt a mai Örményország teljes területére.

I. Argišti és II. Sarduri idején (Kr.e. kb. 790-760 ill. 760-734) ez az expanzív politika folytatódik, nagyrészt a korabeli asszír állam gyengeségét is kihasználva. Asszíriában ugyanakkor Kr.e. 745-ben III. Tukulti-apil-ěšarra személyében újra egy agilis uralkodó kerül a trónra, aki az asszír hadszervezet és közigazgatás új alapokra helyezésével újra emelkedő pályára állítja Asszíriát; ennek a folyamatnak az egyik eredménye pedig az lesz, hogy az asszírok legyőzik II. Sarduri csapatait Észak-Szíriában, kiszorítva Urartut ebből a térségből.

Urartura nézve az asszír veszély azonban csak később, II. Sarru-kín uralkodása idején (Kr.e. 721-705) válik igazán akuttá. Az asszír király nyolcadik hadjárata Kr.e. 714-ben Urartu ellen irányul, és az asszírok győzelmet is aratnak az Uauš-hegyi csatában. Urartut azonban nem éri végleges vereség, és nem válik asszír vazallusállammá. Sőt, II. Argišti, majd még inkább II. Rusa kora (Kr.e. 714-680? , ill. 680?-640?) a másodvirágzás időszaka Urartuban; II. Rusa korában új erődök épülnek, az uralkodói adminisztrációban megjelenik az agyagtábla, mint íráshordozó...

Nem sokkal később azonban bekövetkezik Urartu pusztulása, meglehetősen rejtélyes módon. Nem célunk most az ezzel kapcsolatos álláspontok részletes bemutatása; a szakirodalomban mindenesetre nincs egységes álláspont a kelet-anatóliai állam pusztulásának mikéntjéről, sőt, még pontos időpontjáról sem. Az biztos, hogy a Hérodotosztól ismert méd-lyd háború idején (Kr.e. 585; vö. Hérodotosz I: 74) Urartu már nincsen, hiszen ha lenne, ez a két állam nem tudna egymással háborúzni. Ez alapján a régebbi szakirodalom Urartu pusztulását valamivel ez előttre, 590-re helyezte; ez azonban pusztán csak spekulatív alapon történt, és a legbiztosabb állításunk csupán csak az lehet, hogy a méd-lyd háború Urartu pusztulásának *terminus ante quem*je, azaz ekkor már biztosan megtörtént... Ami biztos még, hogy II. Rusa 7. század első felében történő uralkodásáról még első kézből származó forrásaink vannak, valamint az asszír Aššur-ban-apli (Kr.e. 668-631) udvarában még járnak urartui követek, de az események pontos lefolyása ismeretlen előttünk.

Ugyanez igaz a pusztulás okára nézve is: az állam végromlásának okozóiként előfordulnak a médek (főleg a régebbi szakirodalomban), vagy a szkíták, de időnként szóba

kerülnek természeti kataklizmák (pl. földrengés) vagy trónviszályok is, mint a pusztulás előidézői.

Visszatérve korszakunk elejére, az urartui állam kialakulásában nagy valószínűséggel az asszír hatalmi nyomás is szerepet játszhatott. Asszír haditudósításokban Délkelet-Anatólia vonatkozásában gyakran felbukkan az *Ur(u)atri*, *Urartu* vagy *Nairi* kifejezés, amelyeknek pontos lokalizációja ugyan nehezen lehetséges, de valószínűleg a térség laza törzsszövetségeiről lehet szó (Grayson 1987: 180-186; Mayer 1988: 205-207). III. Šulmánu-ašaredu asszír király (Kr.e. 858-824) azonban már „Arame, Urartu királyát”, majd „Siduri, Urartu királyát” győzi le (Grayson 1996: 8 Text 1: 29b-30a; 14 Text 2 i 24; ill. Grayson 1996: 20 Text 2 ii 48 passim); az ellenfélnek itt már neve van, ez pedig már azt sugallja számunkra, hogy az asszír határvonaltól északra már legalábbis megkezdődött egy jól szervezett központosított hatalmi centrum kialakulása; és valóban, az asszír források „Sidurija” már nem más, mint a már említett I. Sarduri, az urartui forrásokból is jól ismert első uralkodó.

Az urartui állam kialakulása így már a Kr.e. 9. század közepe-második fele tájékán megindulhatott, azonban I. Sarduri (és esetleg elődei) hatalma még aligha terjedhetett nagyon túl Vankale szikláin. „Nagyhatalommá” az állam az említett legnagyobb kiterjedésével csak jó pár évtized múlva válik. Tekintve ugyanakkor a térség meglehetősen tagolt földrajzi viszonyait (magas hegyek, hágók, középük zárt völgyek), aligha tekinthető a birodalom egy etnikailag egységes államnak. Jól tudjuk a későbbi, ókori, középkori vagy egyenesen kora-újkori etnográfiai adatok alapján, hogy a tágabb értelemben vett kelet-anatóliai, transzkaukázusi térség etnikailag és kulturálisan rendkívül heterogén (Stadelbauer 1984), és aligha gondolhatjuk azt, hogy ez a Kr.e. 9. században, ill. valamivel előtte-utána másként lett volna. Az, hogy „urartui”, valójában két dolgot jelent (vö. Zimansky 1995: 104sk.):

- Az adott népesség tekintetében az asszír forrásokból levezetve Urartunak nevezett hatalmi egység alattvalója, azon a területen élő ember, amelyre ennek a hatalmi erőnek a befolyása kiterjed, ellenőrzi és felhasználja a térség emberi és anyagi erőforrásait.
- Egy adott nyelv tekintetében azoknak a szöveges emlékeknek a nyelve, amelyeket ez a bizonyos hatalmi erő a saját erejének az e formában való demonstrálására, kommunikálására létrehozott.

Ha pedig ez a helyzet – és itt visszatérünk egyik fentebbi kérdésünkhöz –, akkor Ziyaret-tepe és a Felső-Tigrisz-vidék tekintetében, amely soha nem is került urartui fennhatóság alá, „urartui” etnikumról beszélni valójában értelmetlen.

1.2. Az alapvető kérdésünk azonban így is nyitva marad, miszerint a ziyarettepei női nevek árulnak-e el nekünk olyan információt a nevek hordozói etnikai összetételére nézve, amellyel többet tudhatunk meg az urartui állam korai történetéről és/vagy etnikai viszonyairól is? Ahogy fentebb említettük, az ilyen jellegű források tekintetében igencsak szűkében vagyunk a korabeli Kelet-, Délkelet-Anatólia vonatkozásában. Főleg közrendű, vagy alacsonyabb sorból származó személyek nevei lehetnek érdekesek ebből a szempontból. (Az uralkodónevek nem feltétlenül alkalmasak erre, tekintve, hogy azok felvett nevekként valamilyen program- és/vagy presztízisnevek is lehetnek.) Az urartui források egyik alapvető jellegzetessége azonban, hogy szinte kizárólag uralkodói rendeleteket, ill. cselekedeteket dokumentálnak, így azok szereplői szinte kivétel nélkül a királyok. A teljes sztélé- és sziklafeliratos szövegtörzshöz mindössze három olyan embert és négy olyan nevet találunk, amelyek viselője nem királyi személy, vagy nem feltétlenül az uralkodói családhoz tartozik:

- Išpilini, Batu fia (KUKN 408);
- Gilurani (KUKN 408);
- Titia(ni) (KUKN 59).

A II. Rusa-kori agyagtáblák tekintetében már jobb lenne a helyzet, ott 18-19 név bukkan fel (D’jakonov 1963: 94). Ezeknek a neveknek az „értékét” azonban – esetleg – csökkenti az, hogy viselői az udvari adminisztrációhoz (esetleg nagy valószínűséggel a királyi családhoz) tartoznak. Ehhez képest mindenképpen csábító dolog legalább valamilyen munkahipotézis szintjén feltenni azt a kérdést, hogy az Urartuhoz viszonylag közeli régióban, a Felső-Tigrisz mentén levő Tušhanban fennmaradt névanyag ad-e hozzá valamit az állam etnikai viszonyairól szóló képünkhöz.

1.3. Ugyanakkor ha tágabb értelemben korábban azt mondtuk, hogy a kelet-anatóliai-transzkaukáziai régió etnikai összetétele meglehetősen tarka, akkor ez nyilvánvalóan igaz a Felső-Tigrisz-régióra is. Amit pedig erről a területről tudunk ebből a szempontból, a következő:

a) A terület a Kr.e. I. évezred elejétől folyamatosan határázóna Asszíria és a térségbeli szomszédai (Melid, Šupria, később Urartu) között (Harmansah 2012: 60).

b) A terület korábban, a II. évezred közepén annak a Mittanninak a központi része volt, amely javarészt hurri népességgel rendelkezett. Ez a népesség a helyén maradt Mittanni hanyatlása és pusztulása után is, tehát a területen nagy számú hurri vagy hurri eredetű népet feltételezhetünk, kiegészülve a Kr.e. II. évezred végétől megkezdődő békés arámi bevándorlással (Harmansah 2012: 58).

c) A nagyjából korabeli asszír topográfiai adatok alapján a térség politikailag is erősen tagolt. A forrásokban felbukkanó „országok” (Ukku, Šupria, stb.) politikai koncentrációs szintje legalábbis kérdéses, vagy éppen ugyanaz mondható el róluk, mint a korai újasszír hadjáratokkal kapcsolatban Urartu/Uruatri/Nairi esetében: valószínűleg kisebb törzsszövetségekről és/vagy a különböző völgyek hatalmi szerveződéseiről lehet szó. Ezek az „államok” inkább szerveződnek területiális mint etnikai alapon, így utóbbi szempontból maguk is heterogének: hurri és/vagy arámi elemek éppúgy előfordulhatnak, mint éppen akár „urartuiak” (Parker 2002: 384); értve ezalatt azt, hogy az adott népesség és a későbbi urartui állam népessége között akár még bizonyos átfedések is lehetnek.

d) Miután II. Aššur-nasir-apli Kr.e. 882-ben Tušhant tartományi központtá teszi, kétségtelenül ugrásszerűen megnő a terület népessége. A régióban megtalálható lakott terület aránya a tartománnyá szerveződés előtti 22 hektárról ekkor a többszörösére, 144 hektárra nő, amit aligha lehet elképzelni valamiféle telepítési koncepció nélkül (vö. Harmansah 2012: 61). MacGinnis a következő népelemeket tudja elképzelni a letelepítettek között (MacGinnis 2012: 18-19):

- asszír;
- šubriai;
- hurri;
- luvi;
- iráni;

- és ismeretlen, ami megintcsak lehet valamilyen pre-hurri szubsztrátum, esetleg (nyugat-)iráni (de nem indoeurópai), esetleg a későbbi asszír forrásokban muški néven felbukkanó népcsoport.

2. Láthatjuk tehát, hogy a terület népessége II. Aššur-nasir-apli trónra kerülésének elején nagy mértékben megnőtt, és ez aligha történhetett letelepítések nélkül. Így áttérhetünk a második kérdésünkre, nevezetesen, hogy nyerhetünk-e valamilyen információt a listából a korabeli asszír-urartui viszonyra nézve. (Ez praktikusán azt jelentené, hogy előfordulhatnak-e a letelepítettek között olyanok, akiknek etnikailag köze lehet Urartuhoz.)

A kérdés megválaszolásához a korszak és a terület kronológiai támpontjait érdemes összeszedni:

- Kr.e. 882. Megtörténik a tušhani asszír provincia megszervezése, II. Aššur-nasir-apli kormányzása kezdetén;
- II. Aššur-nasir-apli utóda, III. Šulmánu-ašaredu (Kr.e. 859-824) északi hadjáratai;
- Urartu feltételezhető kialakulása (ld. 1.1.); Ez utóbbihoz kapcsolódóan I. Sarduri uralkodása, az urartui állam alapítása (Kr.e. kb.835-825).

Térjünk vissza az 1.1. pont végén leszűrt konklúzióinkhoz Urartu etnikai összetételével és az „urartui” mint etnikai elnevezés helyénvalóságával kapcsolatban: az időrend alapján láthatjuk, hogy két lehetőség van a tušhani lista tágabb történeti kontextusba helyezésére:

- Ha és amennyiben a lista még a IX. század elejére vagy első felére datálható, akkor abban az időben Urartu, legalábbis mint egységes állam, még nincs. Ha pedig Urartu nem más, mint egy parancsnoki rendszer, és Urartu és így „az urartuiak” még nincsenek, akkor anakronizmus bármiféle asszír-urartui viszonyról beszélni.
- Ha a lista a IX. század második fele után keletkezik, akkor már AsszírIA nem akar a Tigriszen túl észak felé terjeszkedni, Urartu pedig nem tud. (A korszakban egyetlen komoly asszír-urartui konfrontációról van tudomásunk II. Sarduri és III. Tukulti-apil-ešarra között, ennek a „tétje” azonban csak az Észak-Szíria feletti

ellenőrzés; vö. Salvini 1995: 75-78) Nagyobb számú Urartu területéről származó deportált így aligha lehetséges.

3. A legutolsónak maradt kérdésünkkel tkp. össze is foglalhatjuk, amit eddig tudunk: Alkalmas-e egyáltalán a tušhani tábla névanyaga a korabeli asszír határterületi etnikai viszonyok meghatározására?

A lista valójában csak azt a helyzetet tükrözi (és egyben erősíti meg), amit eddig is tudtunk a felső-tigriszi régió etnikai sokszínűségéről. Ennek megfelelően az írásunk elején említett félrevezető interpretációkkal ellentétben szó sincs „új nyelv felfedezéséről”, pláne nincs annak „megfejtéséről”. A térség etnikai sokfélesége annak határterületi helyzetéből is adódik; az ókori keleten ui. (az archaikus „államokhoz” hasonlóan) nincsenek markáns határvonalak a különböző politikai-hatalmi egységek („államok”) között (Parker 2002: 372). Mielőtt egy-egy terület egy állam provinciájává szerveződne, mint mondjuk Kr.e. 882-ben Tušhan, inkább egyfajta nagy kiterjedésű „senki földje”, amely az etnikai viszonyoktól függetlenül kívül esik azokon a körökön, ahonnan a szomszédos nagyobb hatalmak nyerik a saját materiális és emberi erőforrásait adók és egyéb szolgálatok formájában. Az ókori kelet társadalmi és politikai feszültségeiben tisztán etnikai elemeknek szinte soha nincs szerepe; a frissen talált és publikált ziyaret-tepei táblával kapcsolatos kérdésfeltevések és félrevezető populáris interpretációk csak arra figyelmeztetnek bennünket, hogy mennyire hajlamosak vagyunk a saját korunk vagy közelmúltunk szemüvegén keresztül értelmezni a távolabbi régmúltat.

Irodalom

- Buhály A. 2010. Urartu története és kultúrája. In: Minya K. (szerk.) 2010. *Mesterfűzet I. A tanári szakképzettségben részt vevő hallgatók számára*. Nyíregyháza: Bessenyei György Könyvkiadó. 27-46.
- D'jakonov, I. M. 1963. *Urartskije pis'ma i dokumenty*. Moskva, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR
- Grayson, A. K. 1987. *Assyrian Rulers of the Third and Second Millenia B.C. (To 1115 B.C.)*. Toronto

- Grayson, A. K. 1996. *Assyrian Rulers of the Early First Millennium B.C. Vol. II. (858-745 B.C.)*. Toronto
- Harmansah, Ö. 2012. Beyond Aššur: New Cities and the Assyrian Politics of Landscape. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*. 365. szám 53-77.
- KUKN Arutjunjan, N.V. 2001. *Korpus urartskich klinoobraznykh nadpisej*. Erevan
- MacGinnis, J. 2012. Evidence for a Peripheral Language in a Neo-Assyrian Tablet from the Governor's Palace in Tušhan. *Journal of Near Eastern Studies* 71. évf. 1. szám. 13-20.
- Mayer, W. 1988. Die Frühgeschichte der assyrisch-urartäischen Beziehungen vom 14. bis zur 2. Hälfte des 9. Jhd. v. Chr. In: Mauer, G., Magen, U. (szerk.) 1988. *Ad bene et fideliter seminandum. Festgabe für Karlheinz Deller zum 21. Februar 1987*. Neukirchen-Vluyn. 199-246.
- Parker, B. J. 2002. At the Edge of Empire: Conceptualizing Assyria's Anatolian Frontier ca. 700 BC. *Journal of Anthropological Archaeology* 21. évf. 3. szám 371-395.
- Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- Stadelbauer, J. 1984. Bergnomaden und Yaylabauern in Kaukasien. *Paideuma* 30. évf. 201-229.
- Zimansky, P. 1995. Urartian Material Culture As State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 299-300. évf. 103-115.

GÉR ANDRÁS LÁSZLÓ

Az ókori Edóm és Júda határa^{*}

1. Bevezető – az identitás kérdései

Az ókori Közel-Kelet kánaáni szegletében az identitás igen érdekes kérdés. Még a XIX. századi Európában, a nacionalizmus, nemzeti tudat ébredésének és virágzásának korában is súlyos kérdéseket vetett fel, hogy kinek milyen az identitása, etnicitását hogyan lehetne definiálni; úgy ez a kérdés a XX. századra egyrészt egyszerűsödött, másrészt bonyolódott. A könnyebb érthetőség kedvéért az alábbi munka-definíciót fogom szem előtt tartani:

Általánosságban véve egy etnikumhoz való tartozást a közös nyelv, a közös történelem és szokások határozzák meg. Az ókori kelet tekintetében a közös nyelv mellett a közös vallási kultuszok gyakorlása is megjelenik; a közös történelem része a közös őstől való származás tradíciója, a sors-közösség; a közös szokások az azonos társadalmi modellre és intézményekre is kiterjednek. Mindennek az alapját a területi szerveződés is alátámasztja. Ebben a relációban alakul ki a csoporton belüli szolidaritás, mely kohéziós erőként működik (Limet 2005).

Ennek a kohéziós erőnek a megjelenésére két alapvető modell létezik. Az egyik szerint a közös történelmi helyzet, adott esetben elnyomás az, ami összefogásra készteti

^{*}Itt szeretném kifejezni köszönetemet Jenei Péternek, aki számos hasznos szakirodalmi utalásra hívta fel a figyelmemet, bár terjedelmi okokból mélyebben a kérdést sajnos nem érinthettem.

a lakosságot, és végül a közös származás mítoszaival „szentesítik” az összetartozást. A másik modell szerint a közös ősektől való genetikai származás, az azonos nyelv, vallás, életmód, stb. eredményezi azt az évszázadok folyamán, hogy kialakul a közösség-tudat és a szolidaritás (Limet 2005, Sparks 1998).

A kánaáni vaskori kisállamokra vonatkoztatva kijelenthetjük, hogy az etnikai, törzsi alapon való szerveződés tulajdonképpen a királyságok Kr.e. VI. századi összeomlásáig megmaradt (Hodossy-Takács 2008). Ugyanakkor emellett sors-közösségben is éltek – nagyhatalmak árnyékában. Emiatt véleményem szerint nehezen lehet azt kijelenteni, hogy egyik vagy másik modell alapján fejlődött etnicitásuk: leginkább mindkét modell elemei megjelentek a maguk történelmi pillanatában.

Az ókori Kánaán térségében azzal a súlyos problémával találjuk szembe magunkat, hogy a vaskori királyságok lakói egyfelől nehezen választhatóak szét fenti kategóriánk alapján: a térségben ugyanis nagyjából ugyanazt a nyelvet beszélték, körülbelül dialektus-távolságra egymástól.

A közös történelem is egy érdekes aspektus, ugyanis, ha az egyes államok kialakulását nézzük, akkor voltak ugyan egymás elleni háborúk: akár a legendák korából Dávid hadjárataira, ha utalunk, vagy Mésa király idején a moábi szupremáciára, de később is voltak összetűzések, területi viták az egyes kánaáni királyságok között. Azonban az asszír nagyhatalom feltűnésével a kánaáni királyságok sorra lettek vazallusok, sőt lettek a birodalom tartományaivá. Az asszír nagyhatalmat az Újbabiloni Birodalom váltotta. Amennyiben ezt a korszakot az asszír-egyiptomi, majd babiloni-egyiptomi relációban való helyezkedés határozta meg, úgy még akár közös történelemről is beszélhetünk a kis királyságok esetében. Hiszen egymás mellett ugyan, de ugyanazon a nagypolitikai kapcsolathálón találjuk őket. Tehát a törzsi, származási, etnikai definíció állja meg egyedül a helyét – mely azonban a közös történelem, a nagyhatalmak árnyékában megvalósuló sors-közösség, stb. miatt inkább egy adott közösség (Kánaán) regionális különbségeiként is értelmezhető.

Közös szokások tekintetében – mivel ezek a népek ugyanannak a levantei kultúrkörnek a részét képezték – csak annyit mondhatok, hogy pl. az ünnepek tekintetében ugyanazzal a szokás-rendszerrel kell számolnunk. Így számos ünnep a mezőgazdasági évhez kapcsolódott, s lokális különbségek akár egy országon belül is megjelenhettek, de alapvetően például egy aratási ünnep aratási ünnep marad, attól függetlenül, hogy

azt milyen formában ülik meg. A különbségek már csak a későbbi ideológiai, teológiai fejlődés eredményei.

Ezek alapján akár azt is mondhatnánk, hogy az egyes kánaánita királyságok, úgy mint Júda, Edóm, Moáb, Ammon és Izrael, egy népet, nemzetet, avagy etnikumot alkotott... Az Ószövetség szemlélete ezzel szemben kettős. Egyrészt hangsúlyozza az izraelita népesség különállását a további kánaánita népektől, másrészt pedig a történelmi emlékezetben egy családfán helyezte el, egymáshoz igen közeli rokonságban őket.

A csoport-szolidaritás – talán pontosan az egyes királyságok esetenként különutas „külpolitikája” miatt – Izrael és Júda, valamint a többi kánaánita állam között megszakadt (pl.: 2Kir 3, 2Kir 14:8-14, 2Kir 24:2, Zsolt 137:7); pedig az elnyomatás sorsközösségében inkább szorosabb szolidaritásnak kellett volna kialakulnia. Hogy mégis léteztek ilyen tendenciák is, arra bizonyíték lehet a közös származás mítoszának számos nyoma, mely a kánaáni népeket azonos családfán helyezi el az izraelita néppel.

2. Származás és vallás – mint az identitás fokmérői

2.1. A vérségi kapcsolatok

Az egyén hovatartozása tekintetében a család, azaz a ház a legkisebb kategória (*bêt*). A nagycsalád (*bêt 'ab* – szó szerint „atyá háza”) a közeli rokonságban lévő családokat fogta össze, a „*pater familias*” fősege alatt. A közös származású családok nemzetségekbe (*mišpāḥā* vagy *'elef*) tömörültek. Az egyes nemzetségek a törzshöz képest akár autonóm egységként is működhettek. Saját őssel rendelkeztek, s előfordult, hogy egyes nem júdai nemzetségek idővel a júdai nemzetségtáblán kötöttek ki, mely a rendszer rugalmasságát és a nemzetségek bizonyos szintű önállóságát is bizonyítja. A nemzetségeket a törzs (*šēbet* vagy *maṭṭeh*) fogta egybe. A törzsek a névadó közös őstől származtak – legalábbis a kollektív tradíciók és öndefiníció szintjén (Hodossy-Takács 2002, Kessler 2011).

Ezek a kategóriák mind származási alapon szerveződnek, és a rokoni kapcsolatok, a közös származás tudata tartja egyben. Az adott nemzetségnek vagy törzsnek a tagjai mind a névadó őstől származnak – a kohéziót elősegítő kollektív tradíciók szintjén mindenképpen. Az izraelita nép esetében találkozunk azzal, hogy az ő törzseik névadó őseit is egy családfán, Jákob/Izrael gyermekei és unokái között helyezi el a bibliai

tradíció. Ebben a formában ez lehet az összetartozás és a másoktól való elkülönülés egyik aspektusa.

De mindenképpen figyelemre méltó, hogy a szomszédos kánaánita népek is megjelennek ezen a családfán – testvérek, féltestvérek, nagybácsik formájában. Összetartozás és elkülönülés egyszerre.

2.2. Nationalgottsystem

A közös származás mellett a vallás, konkrétan az ún. „nemzeti” vallás egy belső kohéziós és egyben elhatároló tényező. Erre több konkrét példát is ismerünk, és a létező párhuzamos gyakorlat csak alátámasztani tudja véleményünket:

Az izraelita néppel szomszédos sémi népek rendelkeztek egy efféle „nemzeti isten-nel”, így a moábiak Kəmōšt, az ammóniak Milkōmot, az edomiták pedig Qaust emelték Yahweh-hoz hasonlóan ebbe a pozícióba. Ez természetesen még nem zárta ki, hogy más, Szíria-Palesztina–szerte elterjedt istenséget ne tiszteltek volna, de „etnikai” önazonosságtudatuk alapját az adott istenség kultusza adhatta. Ez annál is inkább fontos volt, mert általánosságban véve a mitológiai világképük nagyjából megegyeztetett.

A Közel-Kelet egy távolabbi pontján, a mai Jemen területén számos kisebb királyság létezett. Az egyes törzsszövetségek, akik később államokat alapítottak, egy-egy isten leszármazottainak tekintették magukat és ezt az istent saját védelmező istenüknek tartották. Így a mineusok istene Wadd volt, a katabániaké 'Amm, a hadramautiaké Sayin és a sábaiaké 'Almaqa. Amikor a sábai törzsek szövetségre léptek egymással, a szövetséget 'Almaqa isten nevében hozták létre, és tartották fenn. Később, amikor törzsszövetségi rendszerből királysággá fejlődött a dél-arábiai népek államszervezete, a királyságok ettől függetlenül még megemlékeztek népük istenéről, aki az állam istene lett. De emellett számos más isten kultusza is virágzott, akiket ezen hatalmi határoktól függetlenül tiszteltek (Breton 2009).

De Kánaán földjéhez közelebb is találkozunk a jelenséggel. A mai Északnyugat-Szaúd-Arábia területét az ókori asszírok Arábia és Qédár néven emlegették (Eph'al 1982, Knauf 1989). Számos kisebb törzs élt ezen a helyen, akik az idegen ellenséggel szemben vagy saját kereskedelmi érdekeik miatt a belső béke fenntartására szövetségbe tömörültek. Az asszírok elleni számos háborút viseltek, és az egyik ilyen konfliktusról szóló asszír megemlékezésben olvasunk arról, hogy a qédári törzsek „Atarsamajn isten

népe” (Pritchard 1958: 299). Ez az istenség az észak-arábiai törzsek életében egyfajta „nemzeti” istenség szerepét tölthette be.

Ezekkel a példákkal úgy vélem bizonyítottnak tekinthetjük, hogy léteztek a Közel-Keleten egyfajta Nationalgottok, és ennek a fenomenának igen fontos szerepe volt az önazonosság kérdésében. Így tehát azt mondhatjuk edomitának, akinek Qaus volt anemzeti istene, és azt jehudinak, akinek Yahweh. Ahogyan a moábiak Kəmôš „zászlaja” alatt, úgy a jejudiak Yahweh seregében vonultak háborúba (ld. Bír 11).

Ellenpélda?

Ez a struktúra így meglehetősen átlátható és érdekes. Azonban Qaus és Yahweh alakjának vizsgálata a két nép történetéhez egy izgalmas adalékot adhat. Justin Kelley 2009-es tanulmányából kiindulva szeretném prezentálni, hogy ebben az esetben lehetséges, hogy nem az adott Nationalgott kultuszának privilegiálása volt, ami a két népet különválasztotta, hanem éppen fordítva: a különválás indikálta a két isten szétválását.

A Kr.e. XII. században a š3šw-k Egyiptomban fennmaradt nevei között találunk olyan neveket, melyekben szerepel a qš kifejezés, azonban nem biztos, hogy ez az istenre utal, vagy sem. Ezzel párhuzamosan a š3šw-yhw kifejezés kapcsán szintén feltételezik, hogy Yahweh neve is előfordul a š3šw-nomádok kapcsán. Tény, hogy a bronzkor végén a š3šw-nomádokkal talán összefüggésbe hozható mind Qaus, mind Yahweh neve is (Kelley 2009, Lipiński 2006, Knauf 1999).

Ezután – a bronzkori birodalmak összeomlásakor keletkezett hatalmi és kulturális űr miatt – nincsenek meggyőző forrásaink egyik vagy másik istennel kapcsolatban sem. Yahweh neve az Ószövetség legrégebbi rétegeiben is megtalálható: Mózes éneke, Mirjám éneke, Debóra éneke, majd az állammá formálódás évszázadaiból vannak forrásaink: teofórikus nevek, Méša-sztélé, pecsétek. Ahogyan az edomita állam két évszázados „késéssel” kezdte meg az állammá alakulás útját. Azonban feltűnő, hogy mindkét esetben az istennevek gyakoribb felbukkanása az államiság stabilizációjához kötődik. Uralkodók neveiben, más teofórikus személynevekben és votív feliratokon, pecséteken találkozhatunk az adott isten nevével a királyság korából (Kelley 2009, Porter 2004).

Yahweh nevének és kultuszának eredete a bibliai tradíció által az északnyugat-arábiai területekhez kapcsolódik: Midján földjéhez. Azonban több ősi szövegben olvasunk arról, hogy Yahweh Szeirből (Deut 32, Bír 5), a Páránról (Deut 32, Hab 3), esetleg Témán (Hab 3) vidékéről érkezik. A kuntillat ağrudi feliraton olvasunk a témáni Yahweh-ről. Ráadásul több különböző eredetű és tartalmú szövegben is felmerül ez a kapcsolat; melyet így értelmezhetünk a jehudi írástudók körében elfogadott nézetnek. Ezeknek a bibliai hagyományoknak, ha nem is a leírt szöveg szintjén, de a szövegekben található motívumok, szóbeli tradíció révén a gyökere a Kr.e. 1300-1100 közötti időszakba vezet vissza.

A Dávid-tradícióban igen nagy hangsúlyt kap a Jahve-tisztelet. Számos népcsoport kötődik Dávidhoz, akik feltehetően ennek a kultusznak a részét képezhették, hiszen idővel a júdai nemzetségek között találjuk őket: jerahmeéliek, kéniták, kálebiták, illetve a kenizziek. Ezen csoportok eredete terén a bibliai hagyományban szintén hangsúlyos lesz a Midján-Edóm-vonal. Mely ismét csak délre vezet minket.

Knauf és Kelley vallástörténeti meglátásában az úgynevezett szíriai időjárás-isten képi a vallásosság alapját (Knauf 1999, Kelley 2009). Ez a fenomenon az, mely különböző nevek alatt különböző formákban megjelenik az egyes lokális tradíciók szintjén. Szíria-Palesztina különböző csoportjai más és más aspektusát emelték ki ugyanannak az istennek, és ezáltal különböző nevek és epitetonok alatt kezdték imádni. Így különült el Milköm, Kəmōš, Qaus, dū-šarā', Yahweh, akik lényegében Hadad epitetonjai, lokális megnyilvánulásai voltak, hasonlóan Ba'alhoz is, akinek a neve eredetileg feltehetően Hadad állandó jelzője volt csupán. Ezt az álláspontot részben lehet elfogadhatónak tartani, fel kell hívni arra a figyelmet, hogy egy adott csoport által imádott helyi istenség, legyen bár egy általános fenomenon helyi aspektusa, mégis rendelkezhet máshonnan származó vagy specifikus jegyekkel. Így az eredet kérdésében érdemes több forrást is megnevezni.

Azonban az elgondolás, hogy a kánaáni Nationalgottok nagyjából egy hasonló kvalitású istenség különböző megnyilvánulási formái voltak, jelen prezentációban tarthatónak kell tekintenünk. Ugyanis erőteljesen feltételezhető, hogy Qaus eredetileg nem egy önálló istenség volt, hanem Yahweh és Qaus egy isteni alak voltak, akiknek az útja később különvált. Yahweh és Ēl, illetve Yahweh és Qaus esetében figyelhetjük meg ezt az érdekes változást.

A tétel szerint Yahweh déli eredetű, mint fentebb már utaltunk rá, a bibliai tradíció és a nyelvészeti megközelítés által, Qaus pedig ennek a déli istennek egy epitetonja. Qaus nevének értelmezésében a legvalószínűbb magyarázat az, hogy azt jelenti a neve, hogy íj (Knauf 1999). Az íj pedig az isten kezében egy különleges fegyver, míg önállóan ennek az isteni erőnek a jelképe, sőt, egy önmagában is imádottá vált isteni erő, később istenség. Eerre számos példát találunk az ókori Keleten.

Ezt alátámasztja két tény is. Az egyik, hogy Észak-Arábiában ismert volt egy *du-l-halasa* nevű istenség, akihez az íj és a nyilak köthetőek. A másik, hogy Ézsau és Jákob születésének és ifjú korának történetében, melyet, mint mitológiai hagyományt, ha tekintünk, azt látjuk, hogy az egyik karakter egy tipikusan természetfölötti jegyeket hordozó (vörös bőr, csodás fogantatás) alak, aki ráadásul még a vadászathoz is erőteljesen kötődik. Mintha csak ennek a déli, edómi istennek a leírását olvasnánk...

Az elmélet szerint ez a Yahweh/Qaus istenség a Kr.e. XIII-VIII. század között Izrael, Júda és Edóm térségében volt imádott, majd alakja, az önálló államisággal együtt fokozatosan kezdett differenciálódni. Az északi országrészen *Ēl* alakjával olvadt össze, míg Edómban pedig Qaus lett a hangsúlyosabb.

A kapcsolatot alátámaszthatja még az a tény is, hogy az Ószövetség erőteljesen hallgat Qausról, mintha nem is létezne. Ez lehet annak a következménye, hogy Qaus lényegében nem más, mint az edomiták által imádott Yahweh, akinek azt a nevet nem is említik a hagyományok – vallási, politikai polémia miatt. Egyetlen név azonban van az Ószövetségben, mely a két istent összekapcsolhatja: *Qoš-Yahu* neve az 1Krn 15:17-ben.¹ Ez a név akár az *Ēlīyāh* név mintájára is kifejezhet egyfajta kettős identitást: Qaus és Yahweh egy az illető vallásosságában.

Ha elfogadjuk a Nationalgottok rendszerét és a Nationalgott kultuszát, mint ön-definíciós területet; s mellé vesszük a Yahweh-Qaus gyanús azonosságát, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy a jehudiak és az edomiak rokonság tekintetében egy fokkal közelebb álltak egymáshoz, mint azt eddig feltételeztük. És még csak nem is vizsgáltuk még a közös származás mítoszát, a Jákob-Ézsau-történetet.

¹Megj.: Az /š/ → /s/ váltás a kánaáni nyelveken belül problémamentes.

2.3. A közös származás mítoszai²

Ézsau születése kapcsán elhangzó szavakból (Gen 25:22-23) hiányzik az Edóm-ellenes polémia hangja. Moáb és Ammón születése történetébe azért sikerült a szerzőknek egy kis tisztátalan-hangulatot csempészniük, de jelen esetben ez hiányzik. Ennek az oka az lehet, hogy kezdetben a két nép nem volt egymás ellensége.

Tehát a júdai-edómi kapcsolatokat a korai időszakban sokkal szorosabbnak és barátságosabbnak láthatjuk, mint azt eddig hittük, ám ez megromlott, s később Júda már az Izraellel való rokonságot kereste.

Az első aitiologikus történet (Gen 25:24b-26a), ahol ellenségeskedésről, hatalmi rivalizálásról, sőt izraelita szupremáciáról van szó, az érett vaskorba datálendő. Ez a dávidi birodalomban, illetve Salamon idején valósult meg először. Később, Amacjá foglalta el az edomi Szelát, s tette júdai kolóniává. Ezután Jórám próbálkozott még, de sikertelenül, hogy uralma alá hajtsa Edóm országát.

A harmadik történet (Gen 25:29-34) azonban már egy morális kérdéssel operál, azaz legitimálja azt a történetet, ahol Jákob csellel szerezte meg az áldását – feltehetően valamilyen Edóm és Júda közötti politikai összetűzésre utalhat (Jer 49, Abd, Sir 4:21-22, Zsolt 137:7). De ez a szakasz – eredetére nézve – jóval későbbi kell, hogy legyen, mint az első kettő.

Vallásuk eredete összeköti őket, ám az államisággal megjelenő önazonosság erőteljesen különválasztja őket. Júda és Edóm határán azonban számos kisebb klán, nemzetség található, akik a Negevben nomád vagy fél-nomád életmódot folytattak, ők azok, akiket a hagyomány ide is és oda is sorolhat: így a rendszer, a fal, nem átjárhatatlan, hanem épp ellenkezőleg, ezen korai kapocs miatt elmosódott és átjárható.

3. A határvonal kialakulása – az erőrendszer

A történelmi emlékezet szerint már Saul idején voltak diplomáciai kapcsolatok a két ország között, de Dávid és Salamon idején Edóm több ízben is le lett győzve, meg lett szállva és alá volt vetve a zsidó államnak. Júda és Edóm állama a Kr.e. IX/VIII.

²Részletesen elhangzott a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolája által szervezett Conferentia Rerum Divinarum 4. alkalmával, 2012. február 1-én.

századtól objektív történelmi tényekkel bizonyíthatóan létező állam volt. A Kr.e. IX. század során Jósáfát és Jórám idején júdai szupremácia érvényesült Edóm fölött. Ezután az első asszír támadások és Mésa, moábi király felemelkedése idején nincsenek híreink Edómmal kapcsolatban, de Amacjá király a VIII. sz. első harmadában szintén uralmat gyakorolt Edóm felett. Azarjá és Jótám idején a VIII. század derekán szintén jelentős volt a júdai befolyás a déli szomszéd területén. Az Újasszír Birodalom felemelkedésével Edóm Asszíria adófizetője lett, a többi kánaáni királysággal egyetemben (Bartlett 1992).

A Kr.e. VII. században edomita népesség jelent meg a Negevben. A VI. században az Újbabiloni Birodalom kapcsán a két állam kapcsolata meglehetősen nehezen definiálhatóra fordult. Ugyanis máig eldöntetlen tény, hogy Jeruzsálem elpusztításában részt vettek-e edomita segédcsoportok vagy sem... (Kőszeghy 2003, Takács 1999, Claus 2008)

Mindenesetre tény, hogy a VI. században a két állam közötti határvonal a korábbiakhoz képest kezdett intézményesedni és körvonalazódni. Ezt azt jelenti, hogy már kiépült erőrendszerről beszélhetünk.

Az aradi 24. számú töredékes levél, melyet Kőszeghy Miklós dolgozott fel Cse-replevek c. könyvében (2003), az Edóm elleni preventív hadmozdulatokról szól. A dokumentumban azt olvassuk, hogy Arad és Qinah erődjéből embereket kell átcsoportosítani Ramat Negevbe, hogy az edomiak ellen biztosítva legyen az erődítmény. A csapatösszevonásra a Kr.e. VII-VI. századbeli lokális konfliktusok egyike miatt kerülhetett sor. Sajnos konkrét történelmi eseményhez nehezen tudjuk ezt a forrást kapcsolni, az azonban tény, hogy voltak ilyen összecsapások, és a Negev régiója egy fontos stratégiai pont volt Júda állama számára.

Jelen prezentáció a határ-kérdéssel foglalkozik. Így most szeretném kiemelni ennek a töredékes levélnek a kapcsán, hogy Kőszeghy Miklós könyve (2003) végén rámutat arra, hogy a Júdai Királyság esetében Arad központtal egy déli erőrendszer jelentette a határt. Jeruzsálemben működött a főparancsnokság, s emellett regionális szinten Lákis és Arad jelentette az északi, illetve déli védelmi vonalak központját. Anakronizmus lenne végvárrendszernek neveznünk, de lényegében arról van szó. Arad központ alá volt rendelve a Negev esetében egy erőrendszer, melyek egyes tagjaiban az észlelt veszély szerint összpontosították a haderőt. Csapatösszevonásra veszély esetén került sor, békés időben, feltehetően a haderő szét volt osztva a védelmi vonal egyes pontjain.

Nem vagyunk benne biztosak, de nem kizárt, hogy a határ túloldalán, az e korszakban éppen offenzív edomita állam ne épített volna ki valamilyen védelmi vonalat, hiszen a korábbi évszázadokban több alkalommal is megtapasztalták a szomszédos testvérnép rabigáját.

Amikor a kánaánita városállami struktúráról a törzsi-lokális, majd állami struktúrára váltás végbement, Kessler (2011) munkáját figyelembe véve, akkor a még az egyes városok és vonzáskörzetükbe tartozó falvak és mezőgazdasági telepek jelentettek egyfajta egységet. A fallal körülvett város jogállása döntötte el, hogy melyik államhoz tartozik. A filiszteusok, követve a kánaáni városállami tradíciót, városállami és városállamok közötti szövetségi struktúrában rendezkedtek be. Ezalatt Júda, Izrael, Moáb, Edóm pedig a hatalomcentralizáció révén egy királyi székhellyel rendelkezett, s az ez alá tartozó „tartomány”, azaz regionálisan kiemelt városokkal tartotta fenn uralmát az egész állam területén.

Az asszír háborús évszázadok során azonban ez a rendszer a folyamatos portyázások, rabló-hadjáratok, sarcolások miatt már nem tarthatta magát. Júda be-betört Edómba és edómi seregek is tizedelték a Júdához tartozó javakat. A határvonalnak konkrétan láthatóvá kellett válnia, és ennek egyik szép példája az Arad központtal szerveződő déli „végvárrendszer”, mely az edomita betörésektől védte Júdát. Véleményem szerint – bár nem tudjuk megbecsülni az erődök létszámát – de nem a hagyományos értelemben vett háborús védműveknek kell tekintenünk ezt az erőd-vonalat, hanem inkább csak a lokális összetűzése preventív kezelésére alkalmasnak.

Összegzés

A vaskori Júda és Edóm közötti határ kérdése egyben az egyén identitásának a kérdése is. A vallás, mint láttuk, nagyon fontos elem ebben az esetben a vaskori Kánaán térségében, de ugyanakkor a vallástörténeti kutatás olyan eredményeket is fel tud tárni, melyek az eddigi általánosan elfogadott nézeteket is módosíthatják.

Ezek a módosítások korántsem hoznak azonban jelentősen új eredményt, ugyanis a bibliai források szakszerű és tudományos elemzése, elsősorban a történeti-kritikai módszer segítségével hívásával, azonos képet mutatnak. Júda és Edóm között a korai, írásos források előtti korszakban egy szoros kapcsolat létezett. Az etnicitás munka-

definícióit felidézve szinte arról is beszélhetünk, hogy egy (testvér)népről van szó: közös társadalmi berendezkedés, közös életmód, közös nyelv, illetve feltehetően közös kultusz (ld. Yahweh déli eredetének fent említett számos bibliai emlékét). A Gen 25:22-23 elbeszélése ennek a kornak az emlékét interpretálja.

A politikai határok megszilárdulásának és kézzel foghatóvá válásának a kora is volt Júda és Edóm királyságának a korszaka, melyben fokozatosan alakult ki egyfajta védelmi vonal, mely az államok területét védelmezte (Kőszeghy 2009).

Irodalom

- Bartlett, J. R. 1992. Edom (Edom in History). In: Freedman, D. N. (ed.) *The Anchor Bible Dictionary*. New York: Doubleday. II: 287-294.
- Breton, J.-F. 1999. *Arabia Felix. From the Time of the Queen of Sheba*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Clauss, M. 2008. *Das Alte Israel*. München: Verlag C. h. Beck.
- Eph'al, I. 1982. *The Ancient Arabs*. Jerusalem: The Magnes Press – The Hebrew University.
- Hodossy-Takács E. 2002. „Az Úr vezette egymaga...” – Izrael letelepedése és Józsué honfoglalás-tradíciójának teológiai értelmezése. *Dissertationes Theologicae* 5. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
- Hodossy-Takács E. 2008. Móáb. *Kréné* 9. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Kelley, J. 2009. Toward a New Synthesis of the God of Edom and Yahweh. *Antiguo Oriente* 7: 255-280.
- Kessler, R. 2011. *Az ókori Izráel társadalma – történeti bevezetés*. Budapest: Kálvin Kiadó.
- Knauf, E. A. 1989. *Ismael*. Wiesbaden: Harrasowitz.

- Knauf, E. A. 1999: Qôs. In: Toorn, K. van der – Becking, B. – Horst, P. van der. (eds.) *Dictionary of Deities and Demons in the Bible*. Grand Rapids, Michigan: William B. Eerdmans Publishing Company. 674-677.
- Kőszeghy M. 2003. Cseréplevelek. *Kréné* 1. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Kőszeghy M. 2009. Cserépre írt hadsereg. In: Schweitzer J. – Zsengellér J. (szerk.) *Hebraisztikai Tanulmányok*. *Studia Hebraica Hungarica* 1. L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság. 7-26.
- Limet, H. 2005. Ethnicity. In: Snell, D. (ed.) *The Blackwell Companion to the Ancient Near East*. Blackwell Publishing. 370-383.
- Lipiński, E. 2006. Edom. In: *On the Skirts of Canaan in the Iron Age*. *Orientalia Lovaniensia Analecta* 153. Leuven: Uitgeverij Peeters en Department Oosterse Studies. 361-422.
- Porter, B. W. 2004. Authority, Polity, and Tenuous Elites in Iron Age Edom (Jordan). *Oxford Journal of Archaeology* 23/4: 373-395.
- Pritchard, J. B. (ed.) 1958. *The Ancient Near East: an anthology of texts and pictures*. Princeton: University Press.
- Sparks, K L. 1998. *Ethnicity and Identity in Ancient Israel*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Takács E. 1999. Kortörténeti tanulmányok. *Sepphoris Füzetek* 1. Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem.

NEMES ZOLTÁN

Falak két világ között

(Az athéniak forradalma, Kr.e. 508/7)*

A neves athéni politikusnak, Kleisthenésnek tulajdonított reformsorozat és a körülötte lezajló eseménysor éles határvonalat alkot az athéniak történelmében. Felfoghatjuk egyfajta falként, ami elválaszt politikai rendszereket, de nem csak azokat. Két oldalán régi-új társadalmi struktúra található. Az egyikén egy régi világ volt, a másikon egy új világ keletkezett. A fal felépülte után sok minden más lett. Következményekkel mindenre és mindenkire: arra, aki megélte, de leszármazottaira is. Ugyanakkor ez a fal összeköt. Mindkét oldalán ugyanazok az emberek léteztek és küzdelmes mindennapjaikat ugyanúgy élték meg előtte, mint utána. Athéni polgárokból állt a régi, általuk és értük lett megalkotva az új forma. Tetteik alapozták meg a változást és cselekedeteik miatt lett más a rend, mint ami volt addig.

Az események folyamatában eldőlt, hogy megszűnik a régi szerkezet. Fegyveres felkelésben – azt mondtuk valaha, és miért ne mondhatnánk ma is? –, forradalom-

*Jelen tanulmány az attikai társadalomtörténet és humánökológia kutatásának tárgyában folyó projekt keretében készült. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

ban megszületett a népuralom. Évszázadok óta létező paraszti közösségek jól szervezett együttműködésében kristályosodott ki a hatalomátvétel. Akarhatott bármit a régi világ, innentől a falvakban lakó egyszerű emberek uralkodtak önmaguk felett helyben, és egy történetileg megismételhetetlen magasabb rendű képviseleti rendszerben, mely Athénban a nevét a démosokról kapta, és ez lett a jól ismert, de azóta olyan sokszor félreismert demokrácia.¹

Történeti előzményként az archaikus kori Attika arisztokratikus államának a téma szempontjából főbb jellemzőit tekintjük át.² Ez a korszak a királyok uralmának lezárulásától kezdődik és a VII. századi végi válságig tart. A politikai problémát, a válságot Attika újbóli túlnépesedése és az ebből adódó gazdasági-társadalmi feszültségek okozták. Az általános helyzetet meghatározta az arisztokrata nemzetségek, genosok, egyfajta klánok uralma minden és mindenki fölött. Jól szemlélteti ezt az Aristotelésnek tulajdonított *Athénaion politeia* következő szakasza:

AP 2. Államszervezetük ti. minden egyéb tekintetben is oligarchikus volt, kivált pedig abban, hogy a szegények gyerekeitől, asszonyostól a gazdagoknak szolgáltak. Pelatéseknak és hatodosoknak nevezték őket. Ezért a bérért művelték meg ugyanis a gazdagok földjét (az egész föld ti. kevesek kezén volt), s ha a bért nem fizették meg, mind magukat, mind gyermekeiket rabszolgaságba lehetett hurcolni; az adósságokért pedig mindnyájuknak személyükkel kellett felelniök egészen Solón idejéig. [...] 3. A legnehezebb és legkeservesebb a tömeg számára az egész államberendezkedésből ez a szolgaság volt; mindamelllett a többi miatt is zúgolódtak, mert úgyszólván mindenből ki voltak rekesztve. (Az *Athénaion politeia* idézett szöveghelyeit Ritoók Zsigmond fordította)

Az elnyomás és kizsákmányolás magas foka miatt az állam fokozatosan meggyengült. Belső egyenetlenségek szabdalták, emiatt külső kudarcok érték, és a kylóni puccs leverése után megindult harcokban sorra szenvedte el a vereségeket legfőbb ellenfelétől, Megarától. A köztörténetből jól ismert törvényhozások, az arisztokrata vezetők

¹Kleisthenés reformjaihoz és általában a démoskutatáshoz a mai napig alapvető monográfia: Haus-soullier 1884. A múlt század könyvtárnyi szakirodalma megtalálható Osborne 1985 és Whitehead 1986 kötetének irodalomjegyzékében, illetve Jones és Osborne legújabb munkáinak (Jones 2004: 311-325; Osborne 2010: 419-448) bibliográfiájában. A téma után érdeklődők a tanulmány végén található irodalomjegyzékből tájékozódhatnak.

²A történeti áttekintéshez ld. Hammond 1986; Bengtson 1988. Az archaikus kori athéni intézménytörténet alapvető műve Hignett 1952. Újabb összefoglalása Hansen 1991: 27-32. Aristotelés művéhez ld. Rhodes 1981.

– köztük Drakón és Solón – többszöri kísérletei a politikai rendszer átalakítására nem hozták meg a várt eredményt. Ez csak a sikeres hadvezérnek, Peisistratosnak sikerült. Katonai győzelmei lezárták a „Salamis-kérdést”, a szigetet véglegesen Athén birtokává tette. Népszerűségét fokozta az athéni nép körében azzal, hogy harmadik uralma, immár tényleges tyrannisa kezdetén a politikai helyzet stabilizálása érdekében gyakorlatilag leszámolt az ellene fellépő arisztokráciával. Nagy részük életét vesztette az 539/38-as véres pallénéi csatában, ahogyan arról Polyainos beszámol: (Peisistratos) *betört Attikába, és előrenyomult a pallénéi Athén templomáig. Azokat az ellenségeket, akikkel először megütközött, mind megölette.* (Stratégémata, 1.21., Ford. Sarkady János.) Az életben maradtak közül sokakat száműzetésbe kényszerített, mások önként hagyták el Attikát. Mindennek következtében az oikosok, az arisztokrata nagybirtokok jórészenek éléről eltűnt annak ura, ezzel együtt irányítás és gyámkodás nélkül maradt az addig tőlük függő három réteg, a parasztság, a kézművesek és a kereskedők. Ezeket a csoportokat Peisistratos társadalom- és gazdaságpolitikájában tudatosan felkarolta. Több mint egy évtizedes uralma idején jólétüket saját vagyonából és állami támogatással is megszilárdította. A parasztok vidéki termelő tevékenységét sokféleképpen támogatta, anyagi és személyes biztonságukat elősegítette (AP, XVI *az inséges helyzetben levőknek pénzt is adott kölcsön munkájukhoz, hogy a földművelésből meg tudjanak élni.* Ford. Ritoók Zsigmond). Aktív külpolitikája az athéni kézművesipar és kereskedelem további fejlődésére volt jó hatással. Az emberbarát egyeduralkodó kedvezett a fent nevezett három réteg politikai egységesülésének, öntudatra ébredésének, ezáltal minden jel szerint Peisistratos hozta létre az immár politikai szerepre is törő köznépet, a démost, mely a tyrannis zsarnokká váló fiainak elűzése után nem volt hajlandó a régi módon élni és megdöntötte az idegen segítséggel nyakára ülni készülő rezsimet.

Ebben a történelmileg túl nem értékelhető pillanatban érkeztünk el tulajdonképpeni témánkhoz, ahhoz a láthatatlan, ám szilárd falhoz, melyet a megelőző történelmi folyamat által előkészítve, de a pillanat hevében az athéni nép épített fel. Igen tanulságos áttekinteni a bekövetkezett eseménysort, amely következményeiben jóval túlmutat elindítóin, a benne politikailag aktívan résztvevők szándékain, legyen az a folyamat neves arisztokrata szereplője, vagy akár az egyszerű attikai közember. A történéseket két forrás, egyrészt Hérodotos történeti műve, másrészt az Athénaion politeia alapján ismerhetjük meg. Egybehangzó tanúságtételük szerint a későbbiek szempontjából döntő jelentőségű események zajlottak le a Peisistratidák elűzése után Attikában.

Hérodotos (a továbbiakban Hér.) V. 66. *Két férfiú tett szert különösen nagy befolyásra: az Alkmeónida nemzetségből származó Kleiszthenész [...], valamint az ugyancsak tekintélyes családból való Iszagorasz, Teiszandrosz fia[...]. Ezek ketten küzdöttek a hatalomért, s mikor Kleiszthenész alulmaradt, a néppel szövetkezett. Majd az eddigi négy athéni phülé helyett tízet szervezett [...]* (A Hérodotos szöveghelyeket Muraközy Gyula fordította.)

Hér. V. 69. [...] *A nép megnyerésével aztán [Kleiszthenész] sokkal nagyobb befolyásra tett szert, mint politikai ellenfelei.* 70. *Így hát Iszagorasz búzta a rövidebbet, de nem késlekedett a válasszal, hanem segítségül hívta a lakedaimóni Kleomenészt, akibe a Peiszisztrtidák ostroma óta vendégbarátság fűzte, [...] Kleomenész először is követet küldött Athénba azzal a követeléssel, hogy Kleiszthenész és több más athéni polgár, akiket „átkozottaknak” nevezett, hagyják el azonnal a várost. Az üzenetet Iszagorasz sugallta, ama gyilkosságot ugyanis az Alkmeónidák és összeesküvő társaik követték el, Iszagorasznak és párthíveinek viszont nem volt része benne. [...]*

Hér. V. 72. *Kleomenész tehát azt követelte üzenetében, hogy Kleiszthenész és az „átkozottak” hagyják el a várost. Kleiszthenész erre önként eltávozott, Kleomenész pedig egy kis sereg élén hamarosan bevonult Athénba, s megérkezvén száműzte azt a mintegy hétszáz „átkozott” családot, akiket Iszagorasz megjelölt. Majd fel akarta oszlatni a tanácsot és az ügyek intézését Iszagorasz háromszáz hívére bízni, a tanács azonban ellenállt és megtagadta az engedelmisséget. Ekkor Kleomenész, Iszagorasz és párthíveik hatalmukba kerítették az Akropoliszt. Az athéniak összefogtak és két napon át ostromolták őket, a harmadik napon aztán ünnepélyesen fegyverszünetet kötöttek, s az összes lakedaimóni kivonult a városból. [...]*

Uo. [...] *később aztán [Kleomenésznek] – mint említettem – el is kellett vonulnia a lakedaimóniakkal. A többieket az athéniak elfogták és kivégezték, köztük a delphoi Timaszitheoszt, akinek roppant bátorságáról és hatalmas erejéről sokat mesélhetnék. Ezeket a férfiakat tehát elfogták és kivégezték.*

Hér. V. 73. *Majd az athéniak hazabívták Kleiszthenészt és a Kleomenész által száműzött hétszáz családot, [...]*

AP XX. *Miután a tyrannis megszűnt, viszálykodás folyt Isagoras, a Teisandros fia, a tyrannosok barátja, és Kleisthenés között, aki viszont az Alkmeónidák nemzetségéből származott. Mikor pedig Kleisthenést a betaireiak háttérbe szorították, azzal nyerte meg a népet, hogy a tömeg kezébe adta az állambatalmat.* 2. *Mikor Isagoras hatalma megfogyatkozott,*

ismét Kleomenést hívta segítségül, ki neki vendégbarátja volt, és rábeszélte őt, hogy bosszulja meg a szentségtörést, mert köztudomású volt, hogy az Alkmeónidák a vétkesek közé tartoznak. 3. Mikor erre Kleisthenés titkon eltávozott, Kleomenés kevesedmagával megérkezett és hétszáz athéni családot küldött számkivetésbe. Miután ezt végrehajtotta, a tanácsot is megpróbálta felosztatni és Isagorast háromszáz barátjával az állam urává tenni. Amikor azonban a tanács ellenállott, és a nép is összesereglett, Kleomenés és Isagoras híveikkel az Akropolisra menekültek; a nép pedig körülfogta és két napon át ostromolta őket, míg végre a harmadikon szerződést kötve Kleomenést és az összes velelévőket elbocsátották s Kleisthenést és a többi száműzötteket visszahívták. 4. Miután a nép vette kezébe az ügyeket, Kleisthenés lett a vezér és ő állt a nép élén. Nem csoda, hiszen a tyrannosok elűzésében a legnagyobb része az Alkmeónidáknak volt, és szünet nélkül viszályban voltak velük.

AP XXI. Ezen okokból kifolyólag a köznép bízott Kleisthenésben. Ő pedig akkor a nép élére állva a tyrannosok elűzése utáni negyedik évben, Isagoras archónsága idején, 2. először is mindenkit tíz phylébe osztott a négy helyett, mert azt akarta, hogy összekeveredjenek és így többen részesedjenek a polgárjogokban. Innen származik az a mondás is, hogy „ne vizsgáljuk a phylékét” azokra, akik a származást akarták kutatni. 3. Felállította azután az ötszázak tanácsát a négyszázaké helyébe, phylénként ötven taggal az addigi száz helyett. Azért nem osztotta tizenkét phylébe a népet, nehogy ez a felosztás egybeessen a korábban meglévő trititszőkkel (a négy phylének ugyanis tizenkét trititsze volt), mert így nem következett volna be a nép összekeveredése. 4. A területet is a démosoknak megfelelően 30 részre osztotta, ebből tíz volt a város körül, tíz a partvidéken és tíz a szárazföld belsejében, s ezeket trititszőknek nevezte el, mindegyik phylének hármát sorsolt ki, úgy, hogy mindegyik phylé részesedjék mindegyik területben. Az egyes démosokban lakókat egymás démostársaivá tette, hogy ne apjuk nevével jelöljék meg őket, megkülönböztetve az új polgárokat, hanem mint démosuk tagjait nevezzék őket meg; s innen van, hogy az athéniek démosukról nevezik magukat. 5. Felállította továbbá a démarchosok hivatalát, akiknek ugyanaz volt a feladatuk, mint a korábbi naukrarosoknak, hiszen a démosokat a naukrariák helyébe teremtette meg. A démosok közül némelyeket a helységekről nevezett el, másokat alapítóikról, minthogy nem mindegyik esett egybe már meglévő helységekkal. 6. Megengedte, hogy a nemzetségeket, phatriákat és a papi tisztségeket mindenki az ősi rend szerint tartsa fenn, a phyléknek azonban epónymosokat adott, azt a tízet, akít a Pythia választott ki a száz előre kijelölt ős közül.

AP XXII. Ezek megtörténtével az államrend a solóninál sokkal demokratikusabb lett.

Hangsúlyosan kell kiemelnünk a források által leírt folyamatból a tevőleges népi részvételt, mert nem felejtendő el, az események lezajlása idején nem tartózkodtak Attikában a népbarát arisztokrata politikusok és híveik sem. A nép felkelése egy nyilvánvalóan jól szervezett katonai akció volt Isagorasék és spártai támogatóik ellen. Akárhonnan nézzük is, ez valóságos forradalom volt a korábbi rend képviselői ellen. Akik ezt a felkelést megszervezték és végrehajtották, tudták mit akarnak és mit nem. Nem akarták a régi rezsimet ismét maguk fölé engedni. Azt az újat akarták, melyet Kleisthenés felvázolt nekik, de a siker után már annál többet is.

A győzelem után visszahívták az Alkmaionidákat és a többi száműzött családot, és ezt követően indulhatott meg a Kleisthenés által korábban megígért reformok megvalósítása, ugyanakkor kiteljesítése is. A forradalmat megvívó, annak dicsőségét átérző köznép kevésbé már nem elégedett meg. A két évszázados, sőt azon is túlnyúló következményekből visszakövetkeztethető és nagy mértékben valószínűsíthető, hogy mi lett a lényege az attikai közigazgatási és politikai rendszer újraszervezésének. A faluközösségek, a démosok örökletes uralmának megalapozása történt meg. A köznép egyszer s mindenkorra megkaparintotta a hatalmat egyrészt helyi szinten a falvakban, azok teljes jogú és teljes értékű önkormányzatisága által, másrészt az új bulé, az ötszáz tagú tanács megszervezésével az államügyek felett.

Először nézzük át a démosreform legfontosabb elemeit, melyek bizonyítják a fenti állítást.³

- Aki a reform pillanatában az adott településen lakott, oda került bejegyzésre, ezáltal ott lett athéni állampolgár – de nemcsak most, hanem a jövőben is, leszármazottaira is érvényes hatállyal. Ezzel a döntéssel Kleisthenés és a reform hívei megerősítették az eddig is létező közösségi érzést, kohéziót, függetlenül attól, hogy a reform pillanatában a forradalomban résztvevő nem teljesjogú személyek közül is sokan bekerülhettek a polgárok közé.
- A démos saját, helyi ügyeiben teljes önkormányzatiságot kapott, önálló tisztviselői karral rendelkezett és a közügyek irányítására végső soron a démostagok évenkénti gyűlése, agorája volt hivatott. Az önkormányzatiság értékét nem tanácsos lebecsülni, a helyi ügyek közé tartozott ugyanis a démos saját tagságának

³V. ö. Hopper 1957; Traill 1975; uő. 1986; Whitehead 1982; Hansen 1991: 46–49; Jones 1987: 61–72; Jones 1999.

jövendőbeli eldöntése, ami végső soron az athéni állampolgárság jogát jelentette, s így élet-halál kérdése lett.

- A démos megkapta a tulajdonbírátságnak egy igen magas fokát: polgárainak tulajdona mellett feladatainak ellátására sokféle típusú köztulajdonnal is rendelkezett. A közvagyonnal tetszése szerint élhetett; abba beleszólása semmilyen más szervnek, vagy testületnek nem volt. A vagyon felhasználásáról szóló határozatait szabadon meghozhatta és megváltoztathatta, ha úgy látta jónak. Ezen ránk maradt dokumentumokból sok tanulságos dolgot megtudhatunk a démos belső szervezetéről és működéséről.
- A démos önálló tisztviselői karral rendelkezett és a közösség saját határozatainak megfelelően szabályozta annak működését.
- Nem utolsósorban pedig a démos megkapta az ellenőrzés, a kontroll jogát mindek felett, ami a közösségben történt, vagy történhetett.

A helyi ügyek és önkormányzatiság fontosságát megértve térjünk át arra, ami igazán jelentőssé teszi a démosok összességét az athéniak államában, ez pedig a képviseleti jog a buléban, az ötszáz fős tanácsban. A bulé-reform elemeinek és következményeinek legfontosabb összetevői az alábbiak.⁴

- A démosok megkapták a képviseleti jogot a buléban, az ötszáz fős tanácsban. Minden démos lakosságának arányában választott és delegált tanácstagokat és azok egy évig teljesítettek szolgálatot az athéni állam legfontosabb szervében.
- A tanács a napi kérdések elintézésére állandó ügyeletet tartott; ha a szükség úgy kívánta, bármikor összehívható volt a teljes ülés.
- A tanács törvényelőkészítő szerepe szinte kizárólagos volt: a népgyűlések napirendjére csak akkor kerülhetett egy-egy javaslat, ha azt a tanács előzetesen megtárgyalta és jóváhagyta; a törvényhozó szerv, a népgyűlés önmaga – ritka kivételektől eltekintve – nem kezdeményező szerepkörben.
- A törvények végrehajtásában a tanácsra hárult mindazon lépés megtétele, ami a döntésnek megfelelő történéseket beindította, pl. háború esetén az anyagiak és

⁴V. ö. az előző lábjegyzettel, ld. továbbá Rhodes 1972; Hansen 1991: 246-266.

az előerő előteremtése, a behívások és a drágább fegyverzet biztosítása, a hajók felszerelése, a hadtáp megszervezése stb.

- A tanács mindennapi működése nem szakította el a démospolgárt az őt delegáló közösségtől. Az a buleutés, akinek teljes tanácsülés híján aznap éppen nem volt dolga a városban, hazamehetett és haza is ment, mert otthon is sok volt a dolog. De ha hazament, akkor vitte és hozta is a híreket a történesekről, ezáltal a tanács szoros, napi kapcsolatban állt a démosokkal, a tanácstagokat delegáló önkormányzatokkal, így lehetővé vált és működött is a formális és informális információáramlás közöttük.

Sorolhatnánk tovább és tovább mindazokat a tényeket, melyek az 508/7-es eseményekből és a reformokból következtek és hatottak. De csak egy tényezőre kell még utalnunk, a rendszer tartósságára, regenerációs képességére. Azt a falat, melyet a hatodik század végi forradalom emelt, heves megrázkódtatás érte a Kr.e. V. század utolsó éveiben, de kiheverte azt és újjáépült. Történt ugyanis, hogy amikor a nagy háborúban, melyet peloponnésosi háborúnak nevezett el az utókor, az athéniaiak vereséget szenvedtek, időlegesen felfüggesztették demokráciájukat és végső soron egy oligarcha rezsim, a rossz emlékű harmincak kerültek az állam élére. Csakhogy a köznép ezúttal is ráébredt, el akarják venni tőle azt, amit a forradalom óta birtokolt és a pártharcoktól szabdalt athéni állam újból egységesült, továbbá megtörtént egy törvényrevízió, ami a Kleisthenés kora óta ismert módon szabályozta újra az athéni demokráciát.⁵ Nem mehetünk el amellett szó nélkül, hogy ezt az egységesülést és újjászerveződést ismét egy népi megmozdulás kényszerítette ki, ahogyan azt az Athénaion politeia írja: *a nép viszont, amint a helyzet ura lett, megteremtette a most is meglévő államberendezkedést, mikor az archón Pythodóros volt. A nép jogosnak látta, hogy maga vegye kezébe a kormányzást azon az alapon, hogy a maga erejéből valósította meg a visszatérést* (AP, 41.)

Összefoglalásként:

A kleisthenésnek tulajdonított reformsorozat, valójában egy népi forradalom által alapozódott meg, és szilárd fallal választotta ketté a régi, arisztokrata világot és az új, de-

⁵Ld. Mossé 1973: 21-32. A negyedik századi démosokhoz: Jones 1991: 101-102.

mokratikus, mert démosokra alapuló rendet, amikor egyrészt törvénné tette a mediterrán parasztfaluban ősidők óta meglévő társadalmi összetartozást, szolidaritást, másrészt ezen egységek képviseleti államát hozta létre. Hogy ez az átalakulás mennyire megfelelt az adott helyzetnek és azoknak, akikről és akiknek szólt, bizonyítja tartóssága: a démosrendszer lényegi elemeiben túlélte háborúkat, politikai válságokat, de magát a demokráciát és a római uralmat is, akárcsak a középkor századait és hatása még ma is érezhető a XXI. század görög politikai gyakorlat és közélet megannyi megnyilvánulásában. De ez már egy másik történet.

Irodalom

- Bengtson, H. 1988. *History of Greece*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Hammond, N.G.L. 1986. *A history of Greece to 322. B.C.* Oxford (Oxfordshire): Clarendon Press, New York: Oxford University Press.
- Haussoullier, B. 1884. *La vie municipale en Attique. Essai sur l'organisation des dèmes au quatrième siècle*. Paris: Ernest Thorin.
- Hansen, M.H. 1991. *The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology*. Oxford: Blackwell.
- Hignett, C. 1952. *A History of the Athenian Constitution to the end of the fifth century B.C.* Oxford: Clarendon Press.
- Hopper, R.J. 1957. *The basis of the Athenian democracy (Inaugural lecture)*. Sheffield.
- Jones, N. F. 1987. *Public Organization in Ancient Greece. A Documentary Study*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Jones, N. F. 1999. *The Association of Classical Athens*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Jones, N. F. 2004. *Rural Athens under the Democracy*. Philadelphia: University of Philadelphia Press.
- Mossé, Cl. 1973. *Athens in Decline 404-86 B.C.* London and Boston: Routledge & K. Paul.

- Nemes Z. 1980. The Public Property of Demes in Attica. *ACD* 16. 3-8.
- Nemes Z. 2003. Amiről a kövek mesélnek. (A klasszikus kori démosfelirat mint történeti forrás) In: Bessenyei J. et al. (szerk.) *Források és történetírás. Válogatás a Miskolci Egyetem BTK által 1999. október 14-16. között rendezett történettudományi konferencia előadásaiból.* Miskolc. 37-56. [Studia Miskolcinsia 4.]
- Nemes Z. 2006. Adalékok az attikai démosközösségek társadalomtörténetéhez. In: Velkey Ferenc (szerk.) *Történeti Tanulmányok XIV.* Debrecen. 7-16. [A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa – Acta Univ. Debreceniensis LVIII.]
- Ober, J. 1993. The Athenian revolution of 508/7 B.C.E.: Violence, authority, and the origins of democracy. In: Dougherty, C., Kurke, L. (szerk.) *Cultural poetics in archaic Greece. Cult, performance, politics.* Cambridge: Cambridge University Press. 215-232.
- Osborne, R. 1985. *DEMOS: the discovery of classical Attika.* Cambridge (Cambridgeshire), New York: Cambridge University Press.
- Osborne, R. 2010. *Athens and Athenian Democracy.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Rhodes, P.J. 1972. *The Athenian Boule.* Oxford: Oxford University Press.
- Rhodes, P.J. 1981. *A commentary on the Aristotelian Athenaion Politeia.* Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press.
- Traill, J.S. 1975. *Political organization of Attica: a study of the Demes, Trittyes, Phylai, and their representation in the Athenian Council.* Princeton. (Hesperia Supplementum XIV.)
- Traill, J.S. 1986. *Demos and Trittyes. Epigraphical and Topographical Studies in the Organization of Attica.* Toronto: Athenians, Victoria College.
- Whitehead, D. 1982. Notes on Athenian demarchs. *ZPE* 47. 37-42.
- Whitehead, D. 1986. *The Demes of Attica, 508/7-ca. 250 B.C. A political and social study.* Princeton: Princeton University Press.

ÓBIS HAJNALKA

Látható és láthatatlan városfalak menedékében

(Augustinus: *De civitate Dei* című műve alapján)

Az V. század elején, Honorius császár uralkodása alatt a Római Birodalom a barbár támadások miatt történelmének nehéz és válságos időszakát élte át. A legsúlyosabb problémát a gótok jelentették, akiknek az élén Alarich nevű királyuk állt, jogi státuszukat tekintve pedig *foederatinak* számítottak. A változó politikai helyzet függvényében, hol a rómaiakkal, Stilichóval, a *magister utriusque militiae*vel megegyezve, azok szövetségeseiként harcoltak, hol pedig egyéni akciók keretében dúltak és fosztogatták a Balkánt, végigrabolva az ottani görög városokat, Thébát, Korinthoszt, Athént. Kr.u. 401 végén Észak-Itáliára támadtak és ostrom alá vették az akkor már Mediolanumban székelő császárt is. Stilichónak, aki akkor a római hadsereg főparancsnoka volt, csak nagy erőfeszítések árán sikerül kiszorítania a gótokat Itáliából. A császári udvart átköltöztették a biztonságosabban védhető, mocsarakkal körülvett Ravennába, a gótok pedig Pannóniában időztek. Kr. u. 407-ben a rómaiak a galliai és germániai barbár betörésekkel igyekeztek felvenni a harcot, míg a gótok Illyricum irányában nyomultak előre, amiért jelentős mennyiségű aranyat követeltek a római kormányzattól, mivel előzetesen megállapodtak Stilichóval ezekről a hadmozdulatokról. Stilicho ugyan még meg tudott egyezni Alarichkal, de Kr.u. 408-as bukása és az azt követő zavaros római belpolitikai helyzet és germánellenes hangulat kedvező lehetőséget biztosított a gótoknak ahhoz,

hogyan háromszor is Róma ellen vonuljanak: 408 őszén, 409 végén és 410 augusztusában. 410-ben el is foglalták és kifosztották a Várost (Havas, Hegyi W., Szabó 2007: 659). A gót király fő stratégiai célja nem Róma elfoglalása volt: Africába szeretne volna letelepíteni a népét, de nem tudott átkelni egy vihar miatt és hamarosan meghalt.

A fent említett események közül a Kr. u. 410-es gót betörés volt az, amely a korabeli római világot leginkább megrendítette, annak ellenére, hogy ekkor a császári udvar már nem Rómában tartotta a székhelyét, nem az volt a birodalom fővárosa. Ezzel a hadi eseménnyel az akkori római világkép rendült meg, vagy legalább is szenvedett nagyon súlyos csapást, az öröknek és legyőzhetetlennek hitt *Roma aeterna* eszménye. A kortársaknak nehéz volt feldolgozni a történeteket azért is, mert 800 éve nem jártak ellenséges csapatok Róma városának falain belül. Rómát *caput mundi*-nak, a világ vezetőjének tartották a kortársak, holott az a kulturális nagyság, amelyet Alarich gótgjai fenyegettek, már csak halvány és reszkető árnyéka volt a réginek (Kiss 1929: 5). A római írók már évszázadok óta az ősi erények és a hadi dicsőség hanyatlásáról írtak a műveikben. A nem keresztény kortársak egy része úgy magyarázta az eseményeket, hogy a keresztények a felelősek Róma ezen megpróbáltatásaiért, mivel betiltották és üldözik a régi, pogány istenek kultuszait, akik eddig megvédték a Római Birodalom városait. Az Észak-Afrikában található Hippo Regius katolikus püspöke, Augustinus ezeknek az eseményeknek a hatására fogott hozzá a *De civitate Dei* (Isten városáról) szóló művének megírásához. A 22 könyvre terjedő monumentális művet Kr. u. 412-től 427-ig írta (Brown 2003: 45), és nemcsak megvédelmezi benne a kereszténységet, hanem megsemmisítő kritikáját is megfogalmazza a pogány történelemszemlélettel és vallási felfogással szemben. Arról az eseményről, a gót betörésről pedig, amely a kortársak számára olyan rendkívülinek és tragikusnak tűnik fel, bebizonyítja, hogy nem is olyan rendkívüli, ha keresztény nézőpontból szemléljük a történelem menetét.

Mégsem a keresztény történelem kezdetének tekintett eseménnyel, a világ teremtésével kezdi művét Augustinus, hanem a pogány múltszemlélet korabeli oktatásban és irodalmi művekben is gyakran szereplő és ismert példáit emlegeti, a trójai háborút és Róma alapítását majd korai történetét.

„Megvédték-e Tróját magas és erős falai?” – teszi fel a kérdést Augustinus a *De civitate Dei* című művében. Megőrizték-e a várost védő istenek Priamosz városát? (*De civitate Dei* I. 3.) A városok falait az ókorban szakrális előírások szerint, a hagyomány-

nak megfelelően jelölték ki, valamely istenség hatáskörébe utalták, és számos vallásos előírás vonatkozott rájuk, annak érdekében, hogy hatékonyan tudják betölteni védelmi funkciójukat. Ha a várost ellenség fenyegette, a várost védő pogány istenekhez fohászkodtak, könyörögtek a lakosok, az ő segítségükben bíztak ostrom idején. A római történetírás a görög történelemhez kapcsolódva teremtette meg, jelölte ki múltjának kezdőpontjaként a trójai háborút: Aeneas, a honalapító, az égő Trójából mentette ki a házi isteneket és hozta el magával Itáliába. Augustinus rámutat művében, hogy hiába voltak ott ezek az istenek, Trója mégis elpusztult, Júnó védelme sem ért semmit a görögök számára az ostrom idején (*De civitate Dei* I. 4.).

„De hol volt az istenek e csoportja akkor, midőn sokkal előbb, a régi erkölcsök megromlása előtt a gallok elfoglalták és felgyújtották Rómát? Vagy talán aludtak a jelen lévő istenek. Ugyanis akkor, miután az egész város az ellenség hatalmába került, egyedül csak a Capitolinus-hegy maradt meg. Ezt is elfoglalták volna, ha az istenek alvása alatt legalább a ludak nem őrködtek volna. Ennek következtében Róma csaknem az állatokat és madarakat tisztelő egyiptomiak tévhitébe esett, midőn a ludaknak ünnepet szenteltek.” (*De civitate Dei* II. 22., Földváry Antal fordítása) Augustinus gúnyolódik az éles hallású és gyors lábú isteneken, akik a ludak hangjára visszatértek, hogy megvédjék a Capitoliumot. Számtalan történelmi példát sorakoztat fel a római köztársaság korából annak bebizonyítására, hogy hatástalan volt a régi római istenek városvédő funkciója. Leginkább azonban azt veti a pogány istenek és tisztelőik szemére, hogy ezek az istenek nem buzdították a híveiket erkölcsös életre, sőt a mitológiai történetek szerint, számos csalárdságot és erkölcstelen tettet, pl. házasságtörést követtek el.

Az erkölcsi hanyatlás veszélyezteti Augustinus (és az általa idézett Sallustius és Cicero) szerint is az államot és Róma nagyságát. Hiába erősek a falak, ha a polgárok erényei nem tündökölnek a régi fényükben:

„Most az erkölcs megromlásáról beszélek, amely először lassanként változott meg, azután gyors folyam módjára alárohanva a tető és a falak épségben hagyása ellenére annyira megrongálta a köztársaságot, hogy a nagy írók tétovázás nélkül elveszítettnek állítják. Valóban indokoltan távoztak is el az összes istenek a szentélyeket és oltárokat elhagyva, hogy elpusztuljon az állam, ha a polgárok megvetették az isteneknek a helyes életre és igazságra vonatkozó parancsait.” (*De civitate Dei*, II. 22., Földváry Antal fordítása)

Augustinus korabeli olvasóit viszont az foglalkoztatta elsősorban, hol, milyen falak mögött lelhetnek vajon menedéket a betörő barbárok pusztításai elől. A hippói püspök a régmúlt és a közelmúlt háborús eseményeiben csak a történelem állandó változandóságát véli felismerni, amelyben a háborúk kegyetlenkedései hadi szokásból történnek, nem pedig azért, mert a városokat védő istenek megharagudtak volna a híveikre. A háborúk borzalmai egyaránt sújtják a keresztényeket és a pogányokat, a különbség közöttük nem abban van, hogy mit szenvednek el, hanem abban, hogy hogyan szenvednek. A szenvedés szolgálhat Isten büntetéseként vagy nevelő célzatú eszközeként, egyaránt sújthat keresztény szempontból bűnösöket és igaz embereket is. Ha Róma városának falai nem is tudták megvédeni a lakosságot a gótoktól, mégis voltak olyan falak, amelyek előtt az ellenség megtorpant és megkímélte azok életét, akik ezen falak mögött kerestek menedéket. Alarich gótjai, akik arianus keresztények voltak, bár három napon át rettenetesen feldúlták a várost, a keresztény templomokba menekülők életét megkímélték:

„Ezt bizonyítják a vértanúk helyei és az apostolok templomai, amelyek a város fel-dúlása alkalmával befogadták az odamenekülők közül az övéiket és az idegeneket. Eddig a helyig dühösködött a vérengző ellenség, itt véget ért a gyilkos düh. A könnyőreletes érzéssel lévő ellenség idevezette azokat, akiket nem bántottak ezeken a helyeken kívül sem, nehogy olyanokkal találkozzanak, akikben nincs hasonló könnyőreleteség. Még azok is, akik másutt kemények és az ellenség módjára dühöngők voltak, midőn ezeket a helyeket megtalálták, ahol meg volt tiltva az, ami a háború jogán másutt szabad volt, az öldöklés mindenféle kegyetlenségét megzabolázták, és legyőzték fogolyejtési szándékukat is. Így menekültek meg sokan azok közül, akik most a keresztény időket ócsárolják, és mindazt a bajt, amelyet ez a város elszenvedett, Krisztusnak tulajdonítják.” (De civitate Dei. I. 1, Földváry Antal fordítása)

A keresztény templomok tehát menedékhelyül, *asylum*ként szolgáltak a gót betörés idején és megvédték a falaik közé menekülőket¹. Ennek ellentétéként a régmúlt több

¹Az *asylum* kifejezés görög terminus, eredetileg „sértetlen”-t jelent. Több ókori népnél van bizonyítékunk arra, hogy akiket az igazságszolgáltatás üldözött, szökött rabszolgák, hadifoglyok, adósok, bűnözők egy-egy szentélybe menekülhettek. Az Ótestamentum szerint is akaratlan emberölés esetén egy szentélyben menedéket lehetett találni (Genézis, 25,45). A hettita, egyiptomi, görög és római civilizációban is létezett ez az intézmény, amelyet a keresztények is igényeltek saját templomaik számára.

példáját említi Augustinus az *asylum* jogának megsértéséről². Priamus, Trója királya hiába menekült az oltárhoz, nem kímélték meg az ostromló görögök az életét (De civitate Dei I. 2). Másik *asylum*-példája Romulusé, Róma legendás és istenné vált alapítójáé, aki úgy toborzott új lakosokat az épülő városba, hogy a környékbeli bűnözők is betelepülhettek. A hippói püspök szerint azonban az igazi *asylum*, a valódi menedékhely nem a földi templomokban keresendő, hanem az égi Városban, amelynek Krisztus a városalapítója. Több helyen is szembeállítja Romulust, Róma városának legendás alapítóját Krisztussal, akit Isten városának alapítójának nevez. Romulus az ember, aki istenné vált (vö. Lettieri 2004.), mivel halála után a rómaiak isteni tiszteletben részesítették, Krisztus pedig az isten, aki emberré lett. „Krisztust pedig, noha mennyei és örök város alapítója, nem azért hisszük Istennek, mert ő alapította a várost, hanem éppenséggel azért kell megalapítania azt a Várost, mert a Város hisz. Róma már felépült és felavattatott, amikor alapítóját templomban tisztelte istenként, ez a mennyei Jeruzsálem pedig azért tette a hit alapjává Krisztus Istent, az ő alapítóját, hogy megépülhessen, és felavatást nyerjen.” (De civitate Dei XXII, 6, Heidl György fordítása³)

Augustinus tehát már egy másik Város falaira függeszti tekintetét, egy láthatatlan, égi városról beszél, amelynek falaiban bízhatnak, és amelytől védelmet remélhetnek a hívők. Ezt a változást és fordulatot jól szemlélteti képileg Taddeo Crivelli XV. századi olasz festő egyik miniaturája, amelyiket Cesenában a Biblioteca Malatestianában őriznek.

²Az *asylum* jogának megsértésére az augustinusi levél-corpusban is találunk példákat: az Ep. 1*-ben egy Classicianus nevű világi előkelőt egyházi kiközösítéssel büntetett a püspöke, mivel nem tartotta tiszteletben az egyházi menedékjogot és fegyveresen tört be a templomba. Ugyanehhez az ügghöz kapcsolódik az Ep. 250 és Ep. 250/A is.

³Szent Ágoston, Isten városáról, IV. kötet, Kairosz Kiadó, Budapest, 2009, 463.old.

Ez a kép⁴ Augustinust egy korinthuszi oszlopokkal és párkányzattal díszített, kertre néző helyiségben, munka közben jeleníti meg. Az íróasztalánál ülve éppen a *De civitate Dei* című művén dolgozik, ír és olvas, közben pedig szemeit felemelve az ég felé tekint, a kertet övező falon túlra, ahol egy város falai és tornyai emelkednek az égből. A szentté avatott püspök monumentális művét ezen égi Város bemutatására szánja. A városfalakat és a püspök szemét összekötő arany színű fénynyalábok egyaránt utalnak arra, hogy inspirációját műve megírásához ebből az égi városból meríti, és arra, hogy törekvései, életének célja arra irányulnak, hogy méltó állampolgárává váljon ennek a városnak és olvasóit is e felé irányítsa⁵.

Az égi Város (*civitas Dei*) fogalma a műben a földi várossal (*civitas terrena*) szembeállítva jelenik meg és nyer allegorikus, misztikus értelmezést. Augustinus elmondja a két város keletkezését, kifejlődését, történetét, és előrevetíti a végüket is. Maga a *civitas* szó római terminusként, Caracalla császár edictuma óta a római városok közötti jogi különbségek megszűnésével, általában „város” jelentésben szerepel, de jelent „államot”, „polgárságot”, „népet” is. Augustinus a fogalom használatával „azt akarja kifejezni, hogy egy nagy birodalomban beépítve ott van egy város, amelynek mások a törvényei és más a királya, mint a körülötte lévő hatalmas birodalomnak.”⁶ Ennek a városnak lényege azonban nem a falaiban, nem a város körülhatároltságában rejlik, hanem a polgárok közösségében. Ennek a közösségnek a tagjai azonban már nem római állampolgárok, nem pusztán egy politikai vagy jogi kategóriáról van szó, hanem egyfajta kiterjesztett keresztény állampolgáriság eszméje jelenik meg a műben. A földi törvények helyett, amelyek a földi városok lakóit összetartják, Isten városának lakóit a keresztény hit és az Isten szerint való élet fűzi össze (Kiss, A. 1929: 53), a *civitas* fogalma új vallásos és etikai értékekkel telítődve jelenik meg. A kétféle várost Augustinus szerint kétféle szeretet hozza létre az *amor hominis* vagy *amor sui*, az emberszeretetet vagy önszeretetet hozza létre a földi várost, az *amor Dei*, az istenszeretetet hozza létre az égi Várost vagy más néven Isten városát. Az önszeretet az Ádám bűnbeesése óta bukottnak számító emberiség közös bűne. A földi város tagadni igyekszik Istentől való függését és a tagjai, polgárai által

⁴http://www.cassiciaco.it/navigazione/iconografia/pittori/quattrocento/crivelli_taddeo/crivelli.jpg; 2013.08.17.

⁵Egyik levelében, az Ep. 2*-ben a Firmus nevű címzettet arra buzdítja, hogy haladéktalanul lépjen be Isten városába, vagyis vegye fel a kereszténységet és éljen ennek megfelelően.

⁶Szent Ágoston: Isten városáról, *De civitate Dei* I. kötet, Kairosz Kiadó, Budapest, 2005, 46.old.

létrehozott valódi értékeket pl. a hősiességet és a békét önmagának tulajdonítja. A földi város vezetőit és népét is a *libido dominandi* mozgatja, alá akar vetni másokat saját uralmának. Isten városának polgárai azonban felismerik önmaguk teremtmény voltát az isteni kegyelemnek köszönhetően, és teremtett voltak céljának megvalósítására nem mások leigázásával törekszenek.

A két város polgárságának a bemutatása szintén spirituális és misztikus tartalmakkal telítődik. Isten városának polgárai magában foglalják azokat, akik aktuálisan élnek, de azokat is, akik már meghaltak vagy ezután fognak élni⁵. Az embereken kívül angyalok és démonok is lakják (De civitate Dei 12. 1.), (a hippói püspök hitt az angyalok és démonok létezésében, akiket az embereknél felsőbbrendűnek és hallhatatlannak képzelt el). A földi város polgárát *civis huius saeculinarum*⁶ nevezi Augustinus (a *saeculum* itt az *aeternitas* fogalmának ellentéte), Isten városának polgárát pedig a *peregrinus in hoc saeculo* szókapcsolattal nevezi meg. A *peregrinus* azt jelenti „zarándok”, „átutazó”, „idegen”, aki csak ideiglenesen lakója ennek a földi világnak, mert vágyódik mennyei hazája, Isten városa iránt. Ha az isteni kegyelem kiválasztja erre, majd Isten városának valódi polgára válhat belőle. Addig is fő feladata az, hogy gyakorolja az alapvető keresztény erényeket, a *fidei*, a *spes* és a *caritatem*. Azokról az erényekről pedig, amelyek naggyá tették a pogány Rómát, ebben a művében néha nagyon szkeptikusan nyilatkozik a hippói püspök, gondoljunk csak Lucretia erényének és öngyilkosságának (De civitate Dei I. 19.) vagy Cato öngyilkosságának⁷ bemutatására.

A kétféle *civitas* szakrális jellegzetességeit is szembeállítja Augustinus. A *civitas terrena* áldozatbemutatásai a hamis isteneknek és démonoknak szólnak, míg a *civitas Dei*-ben az igazi áldozat, Krisztus áldozata jelenik meg⁸, amelyet maga az egyház testesít meg: „A földi város saját kívánsága szerint alkot magának hamis isteneket bármiből, akár emberekből is, és ezeknek szolgál áldozataival. A földön zarándokló mennyei Város viszont nem alkot hamis isteneket, mert az igaz Isten alkotta őt magát, és az egyház áldozata Istennek – maga az egyház.” (De civitate Dei XVIII, 54, Dér Katalin fordítása.⁹)

⁵ Augustinus: Enarratio in Psalmos 56.1.

⁶ A *saeculum* fogalmáról részletesebben: Lettieri 1988., valamint Markus 1970.

⁷ De civitate Dei I, 23., a De civitate Dei I, 22-ben pedig arról ír a hippói püspök, hogy az öngyilkosság sohasem a lelki nagyság jele.

⁸ A kérdésről részletesebben: Lettieri 2002.

⁹ Szent Ágoston, Isten városáról, IV. kötet, Kairosz Kiadó, Budapest, 2009, 195.old.

A két városnak a korabeli egyházhoz és államhoz való viszonyát sokat vizsgálták. Nem azonosítható egyikük sem az egyházzal, sem az állammal, annak ellenére, hogy ez a római állam már olyan császárok uralmát jelenti, akik keresztények. A városok ezen a világon *perplexae et permixtae* (összefonódva és összekeveredve) vannak jelen, majd Krisztus második eljövetele és az utolsó ítélet fogja eldönteni, hogy ki melyik város végleges lakójává válik. Az igazságosság, amelyet a földi városok és államok elengedhetetlen feltételének tart Augustinus, akkor majd teljes mértékben, isteni igazságossággént fogja meghozni ítéletét a két városba tartozó állampolgárokról. Ezek minden nép köréből kikerülhetnek, vagyis még a barbár gótok közül is, vagy más, nem római népek közül.

A barbár betörésektől szenvedő és békére áhítozó korabeli olvasók számára kifejti Augustinus, hogy a földi békénél fontosabbnak tartja azt a mennyei békét, amely a legmagasabb szintű Istennel való harmonikus együtélésben fog megvalósulni (*De civitate Dei* XIX. 17), ami egyedül méltó arra, hogy békének nevezzék. Ez a béke az égi város lakói számára az igazi boldogság megvalósulását jelenti, ahol mindenki megkapja majd a méltó jutalmát a keresztényi életéért. Feledve lesznek a földi megpróbáltatások és Isten városát polgárainak dicsőítő éneke tölti majd be.

A látható városfalak védelmében és a régi városvédő istenek erejében reménykedő olvasói számára a hippói püspök egy transzcendens várost mutat be művében, és arra szólítja fel olvasóit, reményüket és törekvéseiket e felé az égi Város felé irányítsák, ennek a védelmében bízzanak. A *De civitate Dei* I. 33-ban a rómaiak szemére veti, hogy „*perdidistis utilitatem calamitatis*”, vagyis elfecséreltétetek, nem használtátok ki a csapásokban kínálkozó lehetőségeket, mivel meg van győződve róla, hogy Isten tervében a történelemre vonatkozóan, amely az ember számára felfoghatatlan, az olyan megpróbáltatásoknak és szenvedéseknek is megvan a maguk funkciója, mint a gótok támadásai.

Irodalom

Ágoston, Szent 2005. *Isten városáról – De civitate Dei*, I. kötet. Budapest: Kairosz Kiadó.

Ágoston, Szent 2005. *Isten városáról – De civitate Dei*, II. kötet. Budapest: Kairosz Kiadó.

- Ágoston, Szent 2006. *Isten városáról – De civitate Dei*, III. kötet. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Ágoston, Szent 2009. *Isten városáról – De civitate Dei*, IV. kötet. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Ágoston, Szent 2004. *Levelei*. Gödöllő: Attraktor Kiadó.
- Brown, P. 2003. *Szent Ágoston élete*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kiss A. 1929. *A De civitate Dei méltatása*. Budapest.
- Havas L., Hegyi W. Gy., Szabó E. 2007. *Római történelem*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Lettieri, G. 2004. Civitas in Agostino, in Parola, Spirito e Vita. *Quaderni di lettura biblica* 50. 181–211.
- Lettieri, G. 1988. *Il senso della storia in Agostino d'Ippona. Il saeculum e la gloria nel De civitate Dei*. Roma: Borla.
- Lettieri, G. 2002. Sacrificium civitas est, Sacrifici pagani e sacrificio cristiano nel De civitate Dei di Agostino. *Annali di Storia dell'Esegesi* 19/1. 127–166.
- Markus, R. 1970. *Saeculum. History and Society in the Theology of Saint Augustine*. Cambridge: Cambridge University Press.

Virtuális és valóságos falak a középkorban

HAVAS LÁSZLÓ

Az égi Jeruzsálem épülő falai a Szent István-i *Intelmek*-et továbbgondoló koronázási paláston

A városfalakat általában védelmi rendszerként szokás számon tartani, teljes joggal, holott van azért, főként az ó- és középkorban, egyfajta szakrális értelmük is, amennyiben elválasztják egymástól a profán külvilágot valamint a városi civilizáció szent körzetét. Ez a felfogás érvényesül pl. az ún. Romulus-legendában, amelyben az emberáldozattal is fölszentelt városfal egy régi indoeurópai vallási monda szellemében oltalmazza a világegészet képviselő Róma isteni lényegét.

Miről is van itt ugyanis szó? A későbbi Róma földje a bűn földje volt egy időben. Ezen a helyen székelt ugyanis Cacus, akinek neve az ógörög *Κακός*-ból származott, s ennek megfelelően maga volt a megtestesült „Rossz” vagy „Gonosz”, amit származása és kinézete is kifejezett. A kovácsisten, Héphaistos fiaként félig ember, félig szatír, aki mindezzel együtt egy olyan óriásként jelenik meg a mitológiában, mint aki lángot és füstöt hányó forgószélet árasztott magából, ami nagy valószínűséggel egy vulkanikus jellegű istenségre utal, hiszen feltételezett lakóhelye vagy a Palatinus-hegy barlangja volt, vagy pedig az Aventinus lábánál lévő üreg. Ez a föld gyomrában fészkelő gonosz mint valami alvilági és pokolistenség természetszerű veszélyt jelentett az Itáliában, különösen Latiumban lakó emberek számára. Mert ha elkapott közülük valakit, annak levágott vérző fejét barlangja bejáratánál függesztette ki. Ragadozó természete még

Héraklés/Hercules irányában is megmutatkozott. Amikor annak egyik munkája alkalmából Géryón nyáját kellett Nyugatról az Appennin félszigeten át a Balkánra terelnie, s a Tiberisen átkelve éppen pihenőt tartott, álmában Cacus kifosztotta őt, mert eltulajdonította négy pár marháját. A szörny ezeket megtévesztésül farkuknál fogva vezette és zárta be barlangjába, úgyhogy a felébredő hērós képtelen volt meglegelni állatait. Azok csak akkor kezdtek bögésbe, amikor megérezték, hogy Hercules a nyáj megmaradt részével már újra útra készen áll. A félisten így talált rá a Bűn sziklába mélyesztett poklára, ahol végzett a szörnnyel, így szabadítva meg ezt a körzetet a bűntől. A jelenetet antik ábrázolások is megörökítették, így pl. az a bronz medalion, amely Antoninus Pius korában előlapján a lopás tényét jelenítette meg, hátlapján pedig azt mutatta be, amint a nép elismeréssel köszönti a megszabadító Herculest, akinek lábánál ott van már az élettelen szörnyeteg (1. kép)¹.

A bűn felszámolása azonban csak ideiglenesen történhetett meg. A Latiumban élő emberek újból gyalázatos tetteket követtek el, amit Alba Longa története szemléltethet. Az itteni király trónját ugyanis elorozta fivére, Amulius, aki még veszélyessé válható riválisát, Lausust is megölette. A hatalmi szempontból ugyancsak rá veszélyt jelentő Rhea Silviát pedig Vesta szűznek kényszerítette, nehogy fiú utódai lehessenek, akik visszavehetnék tőle a királyságot. Mindazonáltal a Vesta szűzet álmában beárnyé-

¹L. mindehhez pl.: Werner Schubert, *Zur Sage von Hercules und Cacus bei Vergil (Aen. 8,184-279) und Ovid (Fast. I, 543-586)*, Journal of Ancient Civilizations, = JAC, 6, 1991, 37-60. Vö. továbbá: G.K. Galinsky, *The Herakles theme. The adaption of the hero in literature from Homer to the 20th century*, 1972; W. Burkert (ford. John Raffan), *Greek Religion* [erdetileg: Griechische Religion des archaischen und klassischen Epoche »], Oxford, Blackwell, 1985 (az eredeti német kiadás: 1977), 208-211; A.R. Hope Moncrieff, *The illustrated Guide to Classical Mythology*, Airone, 1992; Timothy Gantz, *Early Greek Myth*, Johns Hopkins University Press, 1993, I, 374-466; P. Grimal, *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*, Paris, Presses universitaires de France, coll. «Grands dictionnaires», 1999 (1951), itt a Héraklés címszó 187-203; M. C. Howatson (szerk.), *Dictionnaire de l'Antiquité*, Robert Laffont, 1993 (az eredeti angol kiad., Oxford, 1989) ; Y. Bonnefoy (szerk.), *Dictionnaire des mythologies et des religions des sociétés traditionnelles et du monde antique*, Flammarion, 1999, I-II. (a Héraklés címszó N. Loraux-tól, I, 944-955) ; Heinrich Klaus, *Arbeiten mit Herkules. Zur Figur und zum Problem des Heros. Antike und moderne Formen seiner Interpretation und Instrumentalisierung*, Dahlemer Vorlesungen 9. Stroemfeld/Roter Stern, Frankfurt 2006; C. Sédillot, *La quête du soi : les douze travaux d'Hercule*, Dervy, 2007 (ez a munka a Héraklés-értelmezés egészen más vonalát követi, mint ahogy mi tettük); Wolfgang Denzinger, *Die zwölf Aufgaben des Herakles im Tierkreis. Der zeitlose Entwicklungsweg des Menschen*, Neuauf., Edition Uranos, Wackersberg 2008.

kolta Mars isten, akitől ikrei születtek: Romulus és Remus. A trónbitorló ezektől magától értetődően meg akart szabadulni, s ezért parancsot adott a gyermekek elveszejtésére. Mivel azonban a Tiberis kiáradt, a szolgák nem tudták belevetni az ikreket, akiket így a partra kizúduló folyó megkímélt. A bűnt ilyen módon elhárító Tiberis képét a vallástörténet ma joggal értelmezi úgy, hogy itt valójában az ószövetségi azon vízözön történet megismétléséről van szó, amelyben egy, a Gilgames eposzban szintén fellelhető hagyománnyal összhangban, Isten szörnyű büntetést mért az emberekre bűneik miatt. Miután azonban az ár ezt a szennyet lemosta, megsemmisítve a megelőző vétkes nemzedéket is, az Úr szolgájának, Noénak a közvetítése révén a bárkájában megmentett élővilág révén színre léphet egy újabb, immár tisztább generáció (Gen., 3–6). Mindez már a zsidóság körében is számos értelmezést kapott, amelyben keveredtek a teoretikus elemek és a gyakorlati problémák ill. az allegorikus interpretációk, amelyek sorában még az az elképzelés is megtalálható volt, hogy a bárka voltaképpen az emberiségnek *salust*, üdvösséget kínáló Egyházat jelképezné. Hogy ez a megoldás Nagy Konstantin esetében sem volt kizárható, arra többek közt az is utalhat, hogy Eusebios egy helyen arról beszél, miszerint a római császár által irányított univerzum egy hajóként akként volt kormányozva, mint amikor egy hozzáértő kormányos tartja kezében a jármű haladását (VC, 4, 14, 1). Így történhetett, hogy Istene szolgálata révén, az uralkodó az összes néppel megismertethette a béke édességét, miként azt mind az antik „aranykor” legendák, mind a bibliai „mennyei Jeruzsálem” látomások úgyszintén ígérték. Ezzel válik érthetővé az is, hogy az elvégzett imák ugyancsak valamennyien az állam javát szolgálták. De az így feltáruuló megtisztulási történet nemcsak a keresztények számára nyújtott a szent szövegekből lekódolható üzenetet, hanem azoknak is, akik a régi római irodalmi hagyományokon nevelkedtek fel. A kutatás már régebb idő óta felfigyelt arra a körülményre, hogy a trónbitorló által bűnös módon halálra kitett későbbi városalapítókat, Romulust és Remust a kiáradt Tiberis kiöntésébe helyezték el, s az ikrek éppen ezáltal tudtak megmenekülni, akárcsak a Noé féle bárka megtisztult túlélői². A római mitológiában is megvolt tehát az a megtisztulási és újjászületési történet, amely a vízözön-történetben is jelen van. Ennek nyomán lehetett azután azt az elképzelést is megalapozni, hogy annak idején Romulus megnemesült nemzedéke

²Erre a lehetséges összefüggésre már régebben felhívták a figyelmet, vö. Alain Meurant, *Romulus, jumeau et roi. Aux fondements du modèle héroïque*, Revue Belge de Philologie et d'Histoire, 78/1, 2000, Antiquite – Oudheid, 61-88 (további bőséges hivatkozással).

tudta kialakítani azt a hajdani civilizált Rómát, amely csak később lett a pogány bűnök martaléka. S ezért szorult rá később Krisztus megváltó közbelépésére, akinek a misszióját – mint jól tudjuk – ezeregyszáz évre rá Nagy Konstantin töltötte be a keresztény egyház támogatásával *in signo crucis Christi vincens*, aki éppen 1700 éve szorította bele a Tiberis hullámaiba Maxentius pogány hadait. Itt azonban nagyot ugrottunk időben előre. Szempontunkból itt most az a fontos, hogy a vízözön révén az előző nemzedék vétkektől megszabadult újabb nemzedék mire volt azután képes. Mint tudjuk: Rómban az alapító ikrek által létrehozott város, az *Urbs* szent körzetnek számított, amelyet éppen a városalapító Romulus alakított ki egy etruszk jellegű és etruszk papok által lebonyolított szertartás keretében, miután az Ég istene, Iuppiter erre őt madárjóslattal (*auspicium*) feljogosította. A világmindenséget (*mundus*) jelképező ezen szent körzetet szakrális határ (*pomoerium*) és városfal (*moenia*) övezte, mely utóbbi szintén szent és sérthetetlen volt, miként azt az alapító öccsének, Remusnak a mondabeli sorsa is mutatja, aki életével fizetett a falnak szóban és tetteleg elkövetett meggyalázásáért, semmissé téve ilyen módon Hercules korábbi cselekedetének eredményét is. A tisztaságnak említett állapotát valójában Romulus állította helyre, amikor létrehozta a barbár világot kiszorító szent római falak között megépülő ama római civilizációt, amely mintegy körülfonta azt a szent barlangot, ahol a korábbi generáció vétkeiktől megszabaduló új romulusi nép képes volt életét megmenteni és tartóssá tenni.

Ez a híres palatinusi barlang, a Lupercal, ugyanis éppenséggel nem megmételyezhető erővel bírt, hanem tiszta forrásvízzel rendelkezett, s így valósággal templomként adott oltalmat Róma alapító népének megteremtéséhez és életben tartásához, hiszen mellette ott állt még az a nagyhírű fügefafa is, a *ficus Ruminalis*, amely nevét valószínűleg nem is magának a Róma vagy Romulus elnevezésnek köszönheti, hanem egy a szoptásra utaló szótőnek. Mindenesetre, hogy itt a romulusi városfalakon belül mennyire egy szent körzetről, valóságos templomról kell beszélni, azt megerősítette a Lupercal újbóli fölfedezése. Erre néhány évvel ezelőtt úgy bukkantak rá a régészek, mint egy forrásszentélyre, azaz *nymphaeumra* (2. kép)³. Mindez pedig együtt végső soron azt jelentette, hogy a szent határtól övezett Róma városa falai révén úgy vált el a falon kívül eső területektől, mint ahogy a termékeny civilizáció zárja ki magából az embert *pestis*-ként fenyegető terméketlen barbárságot, amelynek ártó hatásától Róma egy évenként

³Vö. A. Carandini, con D. Bruno, *La casa di Augusto. Dai Lupercalia al Natale*, Laterza, Roma-Bari, 2008

megtartott megtisztító körmenetben igyekezett megszabadulni. Ez volt a *Lupercalia* ünnepe, amelyen Kr. e. 44-ben úgy kínálták fel a *dictator* Caesarnak a diadémost, mint aki isteni erejénél fogva maga is képes lesz Rómát megszabadítani a korábbi polgárháborúk járványszerű bűneitől.

De hasonló elképzeléssel találkozunk az Ószövetségben Jeruzsálemmel összefüggésben is. Maga ugyanis ez a városmegjelölés minden bizonnyal a kánaániták Shalem vagy Shalimu istenének kultuszával függ össze. Ez egy nagyon népszerű istenség volt a nyugati sémi népek pantheonjában, aki a „teremtést”, a „kimeríthetetlenséget” valamint a „lenyugvó napot” jelképezte, hogy később a „béke” értelmet adják neki. Így a Jeruzsálem elnevezés eredetileg minden bizonnyal annyit jelentett mint a Shalem által vagy a Shalem oltalma alatt alapított város mint valóságos kultuszhely, amely azután később valóban otthont adott a zsidóság összetartó szent templomának: az első és a második jeruzsálemi szentélynek, mely utóbbit azután a hódító Róma semmisített meg. Az mindenesetre egyértelműen igazolható, hogy az Ótestamentumban Jeruzsálem úgy jelenik meg mint Istentől megáldott és védett hely, s egyúttal királyi székhely, amelyet már a próféták is eszkatologikus megvilágításba helyeztek, s így lett a majdani Messiásnak is az uralmi központja.

Ezen tradícióra építve nyilvánította ki az újszövetségi János-féle *Jelenések Könyve* a Krisztus második eljöveteleével összefüggő „égi Jeruzsálem” eszméjét, amelyet azután a keresztény értelmezés Róma és Jeruzsálem betetőzéseként fogott fel. János evangélista részletes leírást is ad erről a mennyei lakhelyről, amely tele van drágakövekből és aranyból alkotott épületekkel, amelyek isteni fényben ragyognak, s így természetesen olyan világról van itt szó, ahol csak büntelenek élhetnek. Ahogy a Szent István Társulat által kiadott Bibliafordításban találjuk: „A város falának alapköveit mindenféle drágakő ékesítette: az első alapkő jáspis, a második zafír, a harmadik kalcedon, a negyedik smaragd; az ötödik szardonix, a hatodik karneol, a hetedik krizolit, a nyolcadik berill, a kilencedik topáz, a tizedik krizopráz, a tizenegyedik jácint, a tizenkettedik ametiszt. A tizenkét kapu tizenkét gyöngy volt, a kapuk mindegyike egy-egy gyöngyből, és a város utcája színarany, mint az átlátszó üveg... A népek odaviszik dicsőségüket és tiszteletüket, tisztátalanok pedig nem jutnak be oda, sem olyanok, akik utálatosságot vagy hazugságot cselekszenek: hanem csak azok, akik be vannak írva a Bárány életkönyvébe.”

Itt a „Jelenések könyvé”-ben az égi Jeruzsálemnek még négy fala van, akárcsak általában az ókori városoknak, többek közt a Romulus által alapított *urbs*nak is, amelyet ennek megfelelően *Roma quadrata*-nak is neveztek, bár itt a jelző a négy égtájnak megfelelő elrendezésre is utalt, amennyiben – mint láttuk – Róma az egész földkerekség megtestesítője is volt. Később azonban a keresztények már úgy gondolták, hogy a mennyei város valójában már Róma és Jeruzsálem ötvözete, s ennek megfelelően jött létre a nyolcszögletű mennyei város elképzelése, mely a *vicarius Dei*-ként, vagyis „Isten helytartójaként” fellépő nagy uralkodók révén már itt a földön is megtalálhatja a maga előképét. Erre való utalást találhatunk mind Nagy Károly oktogonális aacheni kápolnájában, mind I. Ottó „Reichskrone”-jában, amely a Német-Római-Szent-Birodalom kultikus jelképévé lesz (3-6. képek)⁴. Látnunk kell, hogy a keresztény magyar államiság megteremtője, Szent István is átveszi a *vicarius Dei*-nek ezt a koncepcióját, miként az az „Intelmekből” egyértelműen kiviláglik. Ezzel együtt azonban feltűnik nála a mennyei Jeruzsálem eszméje is, mégpedig szintén abban a formában, hogy szerencsés uralkodás mellett ugyancsak lehetőség nyílik a földi előkép megvalósítására. Ennek létrehozása fogalmazódik meg képi formában a székesfehérvári miseruhán, a későbbi koronázási paláston, amelyen ott formálódik gondos és fürge kezek munkája nyomán a „mennyei Jeruzsálem” földi beteljesítése, amely az utódra, Imrére vár mint Krisztus földi képviselőjére (11. kép). 1018-tól István megnyitotta az ország kapuit a jeruzsálemi Szent Sírhoz vezető zarándokút számára, miután ez lehetővé vált a magyar-bizánci megegyezés révén, mely lehetőséget kínált a Balkánon keresztülvezető utazások lebonyolítása számára. Ennek a zarándokútnak egyébként már a Kr. u.-i 4. századtól megvolt az előzménye, vagyis annak a Nagy Konstantinnak a birodalmán belül, akiben II. Szilveszter és kortársai az Európa-gondolat legnagyobb előfutárát és megvalósítóját látták. Most ez a

⁴ Ami a Nagy Károly-féle Jeruzsálem *imitatio*-t illeti, l. pl. Jean Favier, *Charlemagne*, Paris, Fayard, 1999, 495 skk. és passim; a Reichskronével összefüggésben mindmáig nagy értékű és tanulságos ez a mű: P. E. Schramm: *Herrschaftszeichen und Staatssymbolik. Beiträge zu ihrer Geschichte vom 3. bis zum 16. Jahrhundert*. 3 Bände. Hiersemann, Stuttgart 1954–56 (Schriften der Monumenta Germaniae Historica 13; vö. még: Reinhart Staats: *Theologie der Reichskrone. Ottonische „Renovatio Imperii” im Spiegel einer Insignie*. Hiersemann, Stuttgart, 1976 (Monographien zur Geschichte des Mittelalters 13); Reinhart Staats, *Die Reichskrone. Geschichte und Bedeutung eines europäischen Symbols*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1991; Gunther G. Wolf, *Die Wiener Reichskrone*. Kunsthistorisches Museum... , Wien, 1995, (Schriften des Kunsthistorischen Museums 1). Magyar részről l. pl. Darkó Jenő, „Regnum Imperiale” – Megjegyzések az „Intelmek” királyeszméjéhez, HLTGL, 1, 2013, 66 skk.

hagyomány újra éledt, és a Nyugat zarándokai ismét nagyobb biztonságban utazhattak Kelet felé az immár Európába betagolódott Magyarországon keresztül. Ezt István azzal is igyekezett tudatosan előmozdítani, hogy mind a félúton, Konstantinápolyban, mind a célállomásban, Jeruzsálemben felállított egy-egy zarándokházat, miként arról Szent István legendái adnak megbízhatóan hírt, köztük pl. a Hartvig-féle. A frank földről érkező zarándokok különösen jóleső érzéssel figyeltek fel a magyar király gondos vendéglátására az országon keresztül vezető útjuk során⁵.

Mindennek színhelye pedig éppen Székesfehérvár volt, ahová 1018 tájékán István áttette Esztergomból dinasztikus központját, minden bizonnyal éppen azért, hogy ez a város hatalmi centrumként jobban bekerüljön az új, egyetemes igénnyel fellépő Európa vérkeringésébe. Mint a koronázási palást ezt a nézetet alátámasztja, az apostoli magyar uralkodó ebben a központban gondolta fia, Imre révén megvalósulni a magyar királyság révén azt az égi Jeruzsálemet ebben a földi világban, mint amelynek elérése céljából a Szent Sírhoz tartó zarándokok a Szent Földre igyekeztek, akik alakját egyesek a fehérvári *casulán* is felismerni vélik (9-10. kép). Érdekes azonban megemlíteni, hogy a koronázási palást ábrázolása a maga 12 kapus Jeruzsálemével inkább a jánosi Apokalypsis („Jelenések könyve”) négy falú, ám tizenkét kapujú szent országára látszik visszautalni, nem pedig az aacheni szentély vagy a Reichskrone oktagonális elrendezésére. Ez talán II. Henrik elképzeléseivel rokoníthatja inkább Szent István felfogását (6.-8. kép), aki Henrik nővérét, Gizellát vette feleségül, s akinek szintén volt része a székesfehérvári székesegyház megteremtésében. Ennek a kultushelynek a felszentelésénél használták azt a miseruhát, amelyen István és felesége gyermeke, Imre szemmel láthatólag úgy tűnik fel mint a jövődő *vicarius Dei*, akit ilyen módon mintegy vár az épülő „Mennyei Jeruzsálem” ekkor még földinek elképzelt változata mint egy beteljesülő ország és birodalom (11. kép)⁶.

⁵Mindehhez l. többek közt: Havas L., *A Szent István-i Intelmek mint a teokratikus keresztény monarchia eszményének úttörő jelentőségű metaforikus műfaji megszólaltatása*, ItK, 116, 2012, 363-379 – további szakirodalommal.

⁶L. hozzá a korábbi szakirodalomból pl. Tóth E., *István és Gizella miseruhája*, Századok, 131, 1997, 3-74, majd később: Uő., *A magyar koronázási jelvényekről*, in: Szent Korona-konferencia, 2008. dec. 5, Az „Eleink – Magyar őstörténet” folyóirat melléklete, (Őstörténeti Füzetek 7), Napkút Kiadó, 2009, 4-18 (további irodalommal).

Illusztrációk

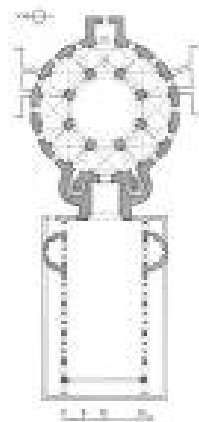

Bible History Online

1. kép: Hercules és Cacus Antoninus Pius korabeli bronz medálón

2. kép: A Lupercal barlang az Augustus kori átalakítás után

3-4. kép: Az aacheni dóm oktagonális kápolnája mint az Égi Jeruzsálem megjelenítése

5-6. kép: A német-római „Reichskrone”, amelynek nyolcszögletűsége szintén a Mennyei Jeruzsálemre utal a felkent uralkodóval, Dávid királlyal együtt

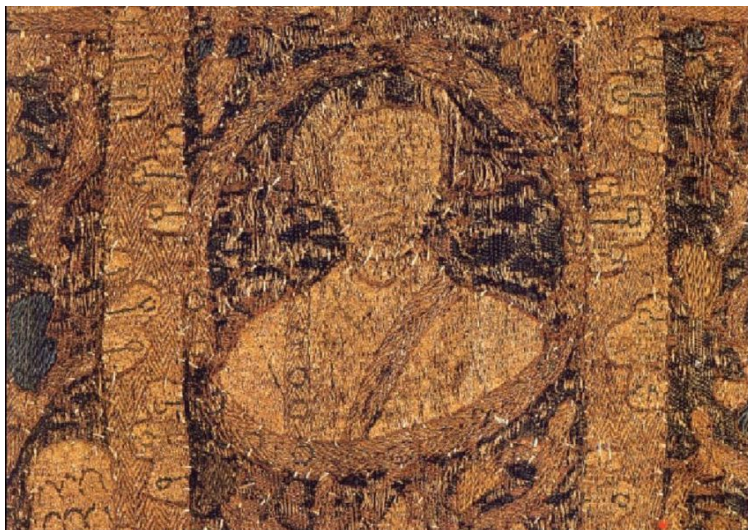
7. kép: Az „Égi Jeruzsálem” II. Henrik felesége, Kunigunda uralkodói palástján

8-9. kép: II. Henrik ún. „Csillagpalástja”, amely ugyancsak a német-római császári hatalom kozmikus jellegét hangsúlyozza

10-11. kép: A székesfehérvári *casula*, a későbbi koronázási palást az épülő mennyei Jeruzsálem ábrázolásával mint a Magyar Királyság eszményével (a fenti képen ennek egy részlete kinagyítva látható)

12. kép: A villáskereszten Imre herceg alakja Krisztus ábrázolásai alatt úgy tűnik fel mint lehetséges *vicarius Dei*, aki a hajdani *Augustus*-ok örökébe léphet, kiteljesítve az apja által megkezdett országépítést

HORVÁTH ZITA

Korszakhatár volt-e 1514 a parasztság történetében?

Bevezetés

A történelem korszakolása főként köztörténeti eseményekhez kötődő történetírói konstrukció. Az azonban kétségtelen, hogy a történelemben vannak/voltak olyan események-eseménysorok, amelyek jelentős változást idéztek elő, és ha nem is egyik napról a másikra, de „rendszerváltozást” eredményeztek.

Az egyetemes történeti korszakolásokban – őskor, ókor, középkor, újkor, újabban kora újkor és újkor, legújabb kor, más néven jelenkor vagy modernkor – történetírói konszenzus mutatkozik, de vannak egymástól eltérő álláspontok, különösen a kora újkor-újkor kezdő és záró akkordja között, ill. a jelenkor kezdő dátuma tekintetében.

A korszakhatárok többnyire szimbolikus dátumokhoz kötődnek. A magyar történelmet is fel szoktuk osztani nagyobb korszakokra, nyilván ez egy belső kronológia, ami elnevezésében igen, a dátumokat tekintve viszont eltér az egyetemes korszakhatároktól. Elég, ha csak a középkor végének tekintett mohácsi csatára (1526) gondolunk, szemben az egyetemes középkor végének tekintett 1492-vel. Minden korszakolás vitatható, érvek és ellenérvek sorakoztathatók fel egy-egy kezdő és záró dátum mellett vagy ellen.

Ha nem is annyira karakteresen, mint a köztörténetet, a paraszti társadalom történetét is lehet korszakolni. A jobbágyság történetében, az úrbérrendezés és az 1848-as

jobbágyszabadítás mellett a Dózsa György vezetésével lezajlott parasztfelkelést szoktuk korszakhatárnak tekinteni. Kétségtelen, hogy az 1514-es parasztfelkeléshez mérhető paraszti megmozdulásra a magyar történelemben nem került sor. Felvetődik a kérdés, hogy valóban határkőnek tekinthető-e a parasztság történetében, változott-e annyira a parasztság sorsa 1514 után, hogy ezt állíthassuk. Jelen tanulmányban erre keresek választ a témával foglalkozó történészeket segítségül hívva.

Történetírók 1514-ről

Sokan foglalkoztak a parasztháború történetével, nem célom, hogy ebben a munkában 1514 teljes historiográfiai áttekintését adjam.¹ Azokat a műveket idézem, amelyek témám szempontjából relevánsak, amelyek önkéntelenül is választ adnak arra a kérdésre, hogy 1514 korszakhatár volt-e a parasztság életében vagy sem. A szerzőket leggyakrabban szó szerint idézem és nem a saját szavaimmal adom vissza gondolataikat, mert nemcsak azt tartom fontosnak, hogy mit írtak, hanem azt, hogyan. A kiegészítés utáni történetírásban éppen úgy, mint a két világháború között vagy 1945 után a parasztháborút sorsfordítónak tekintették. A különböző korszakok történetírása között vannak e tekintetben is megközelítésbeli különbségek, de hogy mérőkövetőnek tekintették, az egészen biztos.

A felkelés első történeti leírásai a felkeléssel egy időben keletkeztek vagy legfőlegb néhány évtizeddel az esemény után, hosszú ideig ezen 16. századi munkák formálták a történetírói gondolkodást, ezen munkák toposzai öröklődtek az utókorra. Tudományos igényű munkák – e téma kapcsán is – a 19. századtól keletkeztek. Horváth Mihály, Márki Sándor önálló munkákat szántak a kérdésnek, Fraknói Vilmos a millenáris Magyarország történetében írt róla a megfelelő helyen, a 20. század elején Acsády Ignác jobbágyságtörténeti monográfiájában külön fejezetben ír a parasztháborúról. Horváth Mihály liberális nemesi szemlélettel nyúlt a témához, nála egyértelmű a szimpátia az elnyomott jobbágyok iránt. Ő egyértelműen korszakhatárnak tekintette az eseményt, amelynek a következménye, hogy a parasztság „századokig tartandó sanyarú szolgaságba vettetett” (Horváth 1986: 12.). A parasztfelkelés leverését követő országgyűlésen a

¹A Dózsa-féle parasztfelkelés historiográfiai áttekintését egy közel jövőben megjelenő tanulmányom adja.

jobbágyság „megfosztott minden státuszpolgári jogtól, minden szabadságtól, urának tulajdonképpen marhájává alacsonyítván s barmával együtt annak földéhez bilincsel-tetvén.” (Horváth 1986: 34.).

Tehát szerinte a jogfosztottság, a röghöz kötés maradandó károkat okozott nemcsak a jobbágyságnak, hanem az ország egészének. Fraknói Vilmos véleménye jelentősen nem tér el a Horváth Mihályétól. Márki Sándor két könyvet is szentelt a parasztháborúnak. Főként az ő műve örökítette tovább a humanista történetírás toposzait, Dózsa ceglédi beszéde, amiről tudjuk, hogy nem hangzott el és Horváth Mihály még nem írt róla, Márki után terjedt el a történetírásban és a köztudatban. Dózsát Kossuth Lajossal állítja párhuzamba. Márki Sándor szerint Mohács egyenes következménye volt a parasztfelkelésnek, a megtorlás Mohács felé indította az országot, ugyanis a parasztság nem volt érdekelt a honvédelemben. (Ezt a véleményt többen is osztják, például Molnár Erik és Elekes Lajos is az 1945 utáni történetírásban.)

Márki idézi az országgyűlés törvénycikkeit, majd ezt írja:

„... földesuraiknak kizárólagos és örökös szolgálai legyenek, ... s ezzel a szerencsétlen XIV. paragrafussal kezdődik Magyarországon – a török hódítás kora. Végső elemzésben igazán ide jutnánk. A nemzet zömének a közügyek iránt való elfásulását oly gyorsan követte Nándorfehérvár esete, a mohácsi csata, Budának török kézre jutása és minden, mi ezzel összefügg: az erkölcsi, szellemi és anyagi téren századokig tartó aléltóság, – hogy a természetjoggal is ellenkező törvénycikk végzetes hatása iránt fájdalom, kétségünk nem lehet.” (Márki 1913: 516.)

„... ha 1547-ben és 1556-ban a törvényhozás visszaállította is (elvben) az 1514. előtti állapotokat, valósággal csak a XIX. század adta vissza a jobbágyunk emberi méltóságát.” (Márki 1913: 519.)

Hogy mennyire mérföldkőnek tartja 1514-et, azt az is mutatja, hogy könyvében a megtorló országgyűlést tárgyaló XXXII. fejezet a „Vae victis!” címet viseli.

Acsády Ignác is egyértelműen korszakhatárnak tekintette az 1514-es eseményeket, sőt ő is összefüggést látott a független állam szétesése és a parasztháború között:

„Mikor az állam a tömegeket rabszíjra fűzte, kiölte belőlük az anyaföldhöz való ragaszkodás... érzetét ... nem a véletlen, hanem a dolgok természetes fejlődése okozta, hogy a munkásosztály rablánczra fűzését nyomon követte az önálló Magyarország összeomlása, mely nem is támadt fel mindaddig, míg 1848-ban azon eszméket törvénybe nem iktatta, melyeket a parasztok részben már 1514-ben küzdöttek.” (Acsády 1908: 206.).

Szekfű Gyula úgy vélte, a megtorló országgyűlésen „felállították az 1848-ig tartó vas választófalat magyar és magyar között”, Werbőczy Hármaskönyve pedig kimondta a perpetua rusticitast, az örökös jobbágyságot. (Szekfű 1936: 588.)

Szabó István a parasztság történetének legismertebb kutatója volt, az elődöknél sokkal árnyaltabban látta a parasztság helyzetét, az 1514-es eseményeket is. Míg rajta kívül szinte mindenki (az 1970-es évektől kezdve változik ez az álláspont) a parasztság sanyarú helyzetében látta az okát a felkelés kirobbanásának, addig ő inkább a közállapotok romlását, a lelki tényezőket hangsúlyozta. Sőt leírta, hogy 1514 után sokkal elnyomottabb volt a jobbágyság, mint előtte, mégsem került sor hasonló erejű megmozdulásra. Viszont ebből az is kiderült, hogy úgy vélte, 1514 után nőttek a terhek, az országgyűlés kimondta a röghöz kötetést, amit utóbb feloldottak ugyan, de az örökös jobbágyság rendszere kiépült Magyarországon (Szabó 1940: 29–31.).

Az 1945 utáni történetírásban, az 1948 után végrehajtott politikai fordulat változásokat hozott, hosszú ideig a marxista történetfilozófia szélsőséges változata terjedt el, ami a társadalmat egymással „antagonisztikus” ellentétben álló osztályokból képzelte felépülni. E szerint a köztük lévő feszültségek időnként felkelésekben, forradalmakban nyilvánulnak meg, amelynek során az elnyomott osztály lázad fel elnyomóival szemben. Ezért vélte úgy Molnár Erik, hogy Dózsák a feudális osztályrendet akarták megszüntetni (Molnár 1949.). Elekes Lajos is úgy tartotta, a felkelők a feudális rendet veszélyeztették (Elekes 1964). Székely György szerint a parasztok a nemzeti rendet akarták felszámolni.

„A parasztháború bukása csak a pontot tette rá a költözésellenes földesúri törekvések folytatására, az adott osztályviszonyok és a rendi hatalmi eltolódás utat nyitván a jogfosztásra, «inkább csak a megtorlás kifejezéséeként» vezetve be «a XV. századi szabadabb viszonyokkal szemben a jobbágyság örökös röghözkötése» rendszerét. A törvényszerű, kelet-európai típusú változások a költözési jogban, a Dózsa-parasztháború előtt már kibontakozó gúzs-bakötő rendszer ezen az egyébként igaz megállapításon túl azt is jelzi, hogy a megtorló jogalkotás inkább csak az alkalmon kapott, az ürügyet használta ki ennek a visszahúzó, a feudalizmust konzerváló folyamatnak teljes törvényesítésére. Dózsa tüzes trónján a szabad költözés utolsó maradványit is meg akarták semmisíteni.” (Székely 1972: 276.)

Valamennyien a második jobbágyság magyarországi kiépülésének rendszeréről írtak, melynek kiindulópontja, kezdete a Dózsa-féle parasztfelkelés volt. Ennek legkarakteresebb kifejtését Pach Zsigmond Pál végezte el (Pach 1977: 285–323.). 1514 „egyszerre

volt izzó lángú csúcspontja a magyar középkor antifeudális küzdelmeinek és tragikus következtetésű fordulópontja feudális társadalomfejlődésünknek.” (Pach 1977: 317.). A Tripartitum pedig „lefektette a második jobbágyság rendszerének századokra szóló jogi kereteit és alapjait.” (Pach 1977, 305.). Varga János úgy vélte „... 1514 ürügy és alkalmom az örökös jobbágyrendszer jogi kodifikálásához.” „az 1514-i törvényhozás az örökös jobbágyság – úgymond – klasszikus formáját kodifikálta.” (Varga 1969: 184.).

A legnagyobb terjedelemben, valamennyi összegyűjtött és elemzett forrás birtokában a Barta Gábor és Fekete Nagy Antal által 1973-ban publikált monográfia foglalkozik a parasztháborúval (Barta – Fekete 1973). „A parasztháború ideológiája, mint azt Szűcs Jenő többször is említett új eredményei alapján tudjuk, tulajdonképpen három összetevőből született: a székely jogok elemei, a pápai bullában megadott kiváltságok és a ferences szerzetesrendben születő új eszmék ötvöződtek benne.” (Barta – Fekete 1973: 285.). Bartáék is osztják Szűcs Jenő azon nézetét, hogy nem elsősorban az elnyomott, hanem a gazdagodó parasztság mozgalma volt, nem véletlen, hogy a mezővárosi parasztság nagy számban vonult a keresztes zászló alá. Amint írják: „... a felkelés ... azokat az előnyöket kívánta megvédeni, amelyeket az oppidumok nyújthattak az árutermelő parasztság, a jobbágyság vezető rétege számára.” (Barta – Fekete 1973: 288.). A megtorló országgyűlés törvényeiről pedig így szólnak:

„Az úr-paraszt viszonyban meghatározó szerepűnek szánt törvénycikkek – elsősorban a költözési jog elvétele –, mint láttuk, nem realizálódtak. [...] Azok az elvek, melyeket 1514 októberének végén lefektettek, számos viszontagság után csak a XVI. század végére kerültek át a gyakorlatba, s igazán vakmerőség volna akár azt állítani, hogy a törvénykönyvek nélkül nem érvényesülhettek volna, akár pedig, hogy egyedül a törvény betűjének erejével győzték le a társadalomban velük szemben megnyilvánuló ellenállást.” (Barta – Fekete 1973, 288.).

És végül a jobbágyságra gyakorolt hatásról:

„Arról tehát nem beszélhetünk, hogy jobbágyosztályunk 1514 után gyökeresen új gazdasági körülmények között találta volna magát; s azt még kevésbé állíthatjuk, hogy a felkeléssel kapcsolatos veszteségek tönkretették volna a módos gazdák rétegét. [...] A fejlődő alföldi mezővárosok pedig hamarosan kiheverték veszteségeiket... Ami tehát a kelet-európai út problémáját illeti, azt kell mondanunk: a parasztháború ösztönös, sikertelen kísérlet volt a retrográd tendencia visszaverésére; ezt követően pedig a nemesség hasonlóképpen sikertelen rohamot indított a feltörekvő jobbágyság társadalmi és gazdasági tönkretételére. E kettős kudarc csak két dologban hagyott maradandó nyomot maga után.” Ez pedig

az 1514. évi törvények és Werbőczy Hármaskönyve – „az ’örök és teljes szolgaság’ baljós árnyával”.

„A magyar történelem sarokpontja nem a papíron maradó döntések megfogalmazásának pillanata, hanem az az időszak, amikor az uralkodó osztálynak a tényleges hatalmat kezében tartó vezető rétege döntött a majorsági gazdálkodás kiterjesztése mellett. Az árutermelés előnyeinek fölismerése vet tehát véget a főurak vonakodásának, ekkor kap szabad utat a nemesség jobbággyellenes támadása. S ebben a későbbi fölismerésben az 1514. évi döntéseknek nem volt szerepük.”

„A megtorló törvények zárt jogi rendszerbe foglalták mindazt, amire a nemesi árutermelés diadalához ideológiailag szükség volt. [...] Előre teljes ideológiát adott egy később megvalósuló rendszernek, s így pusztá létével is hozzájárult annak megszületéséhez.” (Barta – Fekete 1973: 293.)

Egy másik művében Barta Gábor elismerte ugyan, hogy a röghözkötés rendszere nem tudott teljes mértékben megvalósulni, de ennek ellenére úgy látja, hogy

„Az uralkodó osztály felhasználta az alkalmat arra, hogy azokat a törekvéseket, melyeket évtizedek óta szeretett volna elérni, most megvalósíthassa: s ez nem más, mint az örökös jobbágyság kimondása. Ez biztosította számukra a lehetőséget parasztjaik munkáerejének fokozottabb kizsákmányolására, s megteremtette az alapokat a későbbi majorsági gazdálkodás létrejöttéhez. Ez pedig – mint a feltámasztott robotmunkán alapuló nemesi árutermelés – Magyarország Kelet-Európára jellemző ún. poroszas fejlődésének, a Nyugattól való elmaradásának egyik leglényegesebb mozzanata lett. Végző elemzésben az 1514-es törvények közvetlen csapása a mezővárosok ellen irányult... A röghözkötés a jobbágysztyál egésze számára elzárt minden felemelkedési lehetőséget, s az uralkodó osztály a legdurvább gazdaságon kívüli kényszer eszközeihez tért vissza.” (Barta 1972: 89.)

Kulcsár Péter árnyaltan írta le a parasztfelkelés okait, eseményeit a Jagelló-korról írt művében. Érdemes hosszabban idézni, kevés olyan leírása ismert 1514-nek, ahol ennyire plasztikusan, az eseményt minden oldalról megközelítő képet kaphatnánk:

„Bizonyos jelek arra utalnak, hogy az 1510-es évek elején... a jobbágyság helyzetében valami kedvezőtlen, talán tragikus fordulat is történt. ...1508-ban, majd rögtön utána 1510-ben ismét éhínség dühöngött, 1511-ben pedig pestisjárvány pusztított. Általános történelmi tapasztalat, hogy az efféle katasztrófák súlyos társadalmi következményekkel is járhatnak... A jobbággy előtt nemrég még az a lehetőség csillogott, hogy egy új uralkodó osztály tagja lehet. Most a korábbinál is súlyosabb szolgasors fenyegette. Nemcsak gazdasági lehetőségeit rántották el előle, hanem a társadalmi felemelkedés útját is eltorlaszolták... A remény és a váratlan reményvesztés ellentéte idézte elő azt a sokirányú kölcsönös gyűlölettel terhes állapotot, mely a külső körülmények véletlen összjátéka

következtében szükségszerűen jutott robbanásig.... Mindez olyan általános elkeseredést váltott ki, ami az ideológia síkján könnyen került kapcsolatba az etetnek – részben még a huszitizmusból táplálkozó – tanokkal, melyek a kor erkölcsi válságának tükröződéséként az értelmiség szegényebb köreiben hódítottak. A falusi plébánosok, a római egyház vezetőinek erkölcstelenségén háborgó, kolostorokat elhagyó szerzetesek, külföldi tanulmányaikból visszatért, és a hazai viszonyok tarthatatlanságát felfedező deákok az ősegyház tiszta egyszerűségének, az emberek közötti krisztusi egyenlőségnek visszaállításától várták a lelkek megtisztulását. Irgalmatlanul ostromozták a fényűző, sokszor nyíltan vallástalan egyháznagyok életmódját, hirdették az evangéliumi szegénység és egyenlőség eszméjét... Arról is meg voltak győződve, hogy a török nem más, mint Isten büntetése, amit az ország vezetői idéztek bűneikkel a szegény község fejére... És most, miután a nemesség évszázadokon keresztül minden terhet a jobbágyság vállára rakott azon a címen, hogy ő a hazát véreivel védelmezi, most – a keresztes hadjáratokkal – ezt a feladatot is jobbágyságra bízta... A jobbágyság, a zsellérek, a városi plebejusok, a legszegényebb nemesek, a hitükben megrendült, kolostorukat elhagyó szerzetesek, a falusi plébánosok, a munka nélkül maradt hajdúk és katonák, a deákok (nyilván a könnyű zsákmányra vágó csavargók is) végeláthatatlan sorokban özönltek a keresztes zászló alá.” (Kulcsár 1981: 125-127.)

Noha a parasztfelkelés jelentőségét hangsúlyozza, nem írja le, hogy ez az örökös vagy a második jobbágyság rendszerének kiépülését indította volna el. (Szűcs Jenő leginkább a parasztháború ideológiáját elemezte. [Szűcs 1972: 1974.]).

A rendszerváltás után önálló munka nem jelent meg 1514-ről, de a különböző Magyarország történetek rövidebb-hosszabb fejezetet szenteltek a témának. Kubinyi András szerint nem lehet olyan mértékű földesúri elnyomásról beszélni, ami magától értetődően felkeléshez kellett, hogy vezessen. Ezt az is bizonyítja, hogy „a mezővárosi polgárság és a gazdag, árutermelő parasztréteg alkotta a parasztháború bázisát” (Kubinyi 1998: 361.). Kubinyi megkülönböztet egyedi és kollektív büntetést, ugyanis a felkelésben résztvevők többségét nem ítélték el úgy, mint Dózsa Györgyöt és a felkelés más vezetőit. Mind a király, mind a földesurak megkegyelmeztek a jobbágyságoknak.

Az 1514. évi országgyűlés azonban kollektív megtorlást hozott. Jóllehet az első verziókhöz képest végül az enyhébb változatot fogadta el az országgyűlés. Súlyosbodtak a jobbágyság terhei, eltörölték a szabad költözési jogot. Kubinyi azonban nem ír arról, hogy kiépült volna az örökös jobbágyság rendszere vagy arról, hogy ezután lényegesen rosszabb helyzetbe kerültek volna a jobbágyságok.

Péter Katalin azt a Szűcs Jenő által vallott nézetet osztja, miszerint a parasztháború a parasztságot gazdag rétegének mozgalma volt „a hatalomban való részesedésért.”

Az örökös jobbágyság rendszerének létét megkérdőjelezi, vagyis ebben az értelemben nem tartja korszakhatárnak (Péter 2004: 45-59.). Tringli István megállapítja, hogy a középkori magyar törvények egyike sem foglalkozott annyit a jobbágysággal, mint az 1514. évi, azonban „A szigorú intézkedések nem mentek át a gyakorlatba.” 1530-ban és 1548-ban a költözési jogot újra visszaállították, tehát a megtorló végzések nem maradtak évszázadokig érvényben (Tringli 2003: 103. és 104.).

Összegzés

A 19. századi történetírók, amint láttuk, úgy vélték, a végletekig sanyargatott jobbágyság felkelt urai ellen, de a felkelést leverték és a korábbi időszakokhoz mérten megnöttek a jobbágyterhek, kettészakadt a nemzet urakra és parasztokra, az utóbbiból kiölve a nemzethez tartozás érzését, ami a mohácsi katasztrófába sodorta az országot. Szekfű Gyula hasonlóan vélekedett, azzal a különbséggel, hogy ő már tudta azt, amit a történetírás az 1970-es évektől tudott, hogy a parasztháborúban meghatározóbb volt a gazdagodó parasztok szerepe. Az 1945 utáni történetírás mindezt az örökös jobbágyság rendszerének kiépülésével egészítette ki. Az örökös vagy második jobbágyság léte sokáig tartotta magát a történetírásban és ennek nyomán a tankönyvekben, néhol ma is olvashatni erről. (Ellenpéldának Péter Katalint említettem.) Ma már tudjuk, az örökös jobbágyság rendszere nem tudott teljesen kiépülni, jogilag nem is épülhetett ki, hiszen az azt kodifikáló 1514-es törvényeket feloldották, és egyébként is a jobbágyi kötelezettségeket sokkal inkább befolyásolták évtizedes vagy évszázados szokások, mint a tételes jog. Az 1514-ben megállapított jobbágyterhek nem mindenhol valósultak meg úgy, ahogy azt előírták, néhol több, néhol kevesebb terhei voltak a jobbágyságnak. A szabad költözési jog – bár próbálták megtiltani – az azt megengedő II. József jobbágyrendeletéig is érvényben volt, ahol tiltották, ott a jobbágyság szokásokkal védekezett ellene. Mi az, ami miatt mégis maradandó hatást gyakorolt a jobbágyi társadalomra 1514, ami miatt mégis korszakhatárnak tarthatjuk? Véleményem szerint a kulcs Werbőczy Tripartitumában, annak évszázados hatásában van. A parasztság lenézése, alacsonyabb rendű polgárnak tartása innentől datálódik. Az úrbérrendezés és II. József jobbágyrendelete enyhített a jobbágyság helyzetén, az igazi változást az 1848-as jobbágyfelszabadítás hozta. Mégis: a lenézés, a pária sors, a gúny és vicc negatív szereplőjeként való megjelenítés megmaradt. Elég csak a 20. századi „paraszt bácsis” viccekre utalni vagy arra, hogy a

magyar nyelvben a „paraszt” szinonimájaként használják a „bunkót”. Ha a felszabadított jobbágyság 20. századi helyzetét nézzük, érdemes olvasni a két világháború közötti paraszti szociográfiát vagy egy Móricz regényét, ahol az elkeserítő gazdasági-társadalmi helyzetnél csak a paraszt lenézése szívszorítóbb.

Irodalom

Acsády I. 1908. *A magyar jobbágyság története*. Bp.: Grill Károly Könyvkiadó Vállalat.

Bácskai V. 1965. *Magyar mezővárosok a XV. században*. Bp.: Akadémiai Kiadó.

Barta G., Fekete Nagy A. 1973. *Parasztháború 1514-ben*. Bp.: Gondolat Kiadó.

Barta G. 1972. *1514*. Bp.: Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.

Elekes L. 1964. *A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig*. Bp.: Kossuth Kiadó.

Engel P., Kristó Gy., Kubinyi A. 1998. *Magyarország története 1301-1526*. Bp.: Osiris.

Frakknói V. 1896. A Hunyadiak és a Jagellók kora. (VI. fejezet: A pórlázadás. Werbőczy Hármaskönyve.) In: Szilágyi, S. (szerk.). *A Magyar Nemzet története*. Bp.: Athenaeum Könyvnyomda. 399-412.

Hóman B., Szekfű Gy. 1936. *Magyar történet*. II. kötet. Bp.: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 583-595.

Horváth M. 1986. *Az 1541.-i pórlázadás, annak okai s következményei*. Bp.: Magvető Kiadó (Reprint).

Kubinyi A. 1994. A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok* 128. évf. 288-319.

Kulcsár P. 1981. *A Jagelló kor*. Bp.: Gondolat Kiadó.

Mályusz E. 1926. Az 1514. évi jobbágháború okai. *Társadalomtudomány* 6. évf. 373-380.

- Márki S. 1913. Dósa György. *Magyar történeti életrajzok*. 29. évf., 1-5. füzet. Bp.: Magyar Történelmi Társulat, Athenaeum Könyvnyomda.
- Molnár E. 1949. *A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig*. Bp.: Szikra.
- Pach Zs. P. 1977. *Dózsa György emléke. Az 1514. évi parasztfelkelés és a „második jobbágyság”*. Bp.: Kossuth Könyvkiadó. 285-323.
- Péter K. 2004. *A reformáció: kényszer vagy választás?* Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szabó I. 1940. *A magyar parasztság története*. Bp.: Magyar Szemle Társaság kis könyvtára, 8.
- Székely Gy. 1961. A Dózsa parasztháború ideológiájához. *Századok* 94. évf. 473-506.
- Székely Gy. 1972. Földesúri törekvések a jobbágyság költözési jogának felszámolására Magyarországon – kelet-európai típusú társadalmi folyamat az 1514 előtti évtizedekben. *Agrártörténeti Szemle* 14. évf. 261-278.
- Szűcs J. 1972. A ferences observancia és az 1514. évi parasztháború. *Levéltári Közlemények* 43. évf. 213-261.
- Szűcs J. 1974. Dózsa parasztháborújának ideológiája. In: Szűcs, J. 1974. *Nemzet és történelem*. Bp.: Gondolat Kiadó. 601-667.
- Tringli I. 2003. *Az újkor hajnala. Magyarország története 1440-1541*. Bp.: Vince Kiadó.
- Varga J. 1969. *Jobbágyságszervezés a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556-1767*. Bp.: Akadémiai Kiadó.

NAGY GÁBOR

Egy modern demokrácia gyermekkorából

(Három szöveg a Bjälbo-nemzetség uralmának idejéből)

A szövegek a Svéd Királyság középkori történetéhez tartoznak, létrejöttek három, egymást követő nemzedékre esik. Az alsnöi rendelet (Alsnöstadgan) feltehetően 1280. szeptember 27-én kelt, az, amelyet utóbb gyakran szabadság-oklevél (*frihetsbrev*) néven emlegettek, 1319. június 8-án, Magnus Eriksson királynak a nem városban élők számára készítettett törvénykönyve (*Magnus Erikssons Landslag, MEL*) pedig 1347 körül készült. A szövegek a királyság társadalom-, had-, politika-, illetve jogtörténetének egy-egy határköveként is értelmezhetők. Ismeretüknek a nemzeti együttműködés rendszerének alapjait lerakó Magyarországon az ad jelentőséget, hogy egy modern demokrácia múltjának a részei. Az alábbiakban, miután röviden bemutatam a keletkezésük idején uralkodó nemzetséget, vázolom a keletkezésük történetét, valamint egy-két elemüket kiemelve felidézem a tartalmukat.

A nemzetségről

A 12. század közepétől mai felfogás szerint két család küzdött egymással a királyi hatalomért a Svéd Királysággá összeálló területeken. Előbb, 1222-ben az utólag Sverker királyról elnevezettnek szakadt magva, 1250-ben aztán a szintén utólagos névadással

Erik királyról elnevezettnek Erik Eriksson király halálával. Még tartott a Sverkerék és az Eriek vetélkedése, amikor felnőtt melljük a hatalomban egy harmadik nemzetség, a Bjälbo. Ez egy östergötlandi törzsbirtokról kapta a nevét, ám egy 16. századi tévedés alapján szinte mind a mai napig inkább Folkungként ismert. A legjelentősebb tagja az 1266-ban elhunyt Birger Magnusson, akit ma Svédország megalapítójának is neveznek, 1248-tól vagy 1249-től a haláláig viselte a *jarl* méltóságát. Halála után nem sokkal a fiai egymás ellen fordultak: Valdemar királyt legyőzte Magnus és Erik Birgersson. Unokái közül Magnus fiai is egymás ellen fordultak: a Birger király, illetve Erik és Valdemar Magnusson hercegek közötti küzdelemben az utóbbiak meghaltak ugyan, ám a támogatóik győztek. Birger *jarl* egyik dédunokája, Magnus Eriksson (1316–1375) Észak leghosszabb ideig uralkodó királya lett, akinek az életébe így több peripeteia is belefért. E Magnus idején veszítette el a nemzetség a svéd trónt, az országba érkező mecklenburgi Albert és támogatói ellenében. (Kevésbé jelenthetett vigaszt, hogy Albert király egyik ükapja Birger *jarl* volt.) E Magnusszal szerezte meg a nemzetség a norvég trónt, anyai örökségként. A *jarl* ükunokáinak egyike, Håkan Magnusson így norvég (és egy ideig svéd) király lett. A nemzetségnek az ő fia (azaz a *jarl* szépunokája), az ifjú Olof Håkansson, a dán trónra is megválasztott norvég király 1387-ben történt halálával szakadt magva. (Részben e magszakadás következménye, hogy Olof édesanyja, Margareta Valdemarsdotter nekiláthatott a három skandináv királyság uniója megteremtésének, miután mecklenburgi hadvezére egy dán-svéd sereggel 1389 elején legyőzte mecklenburgi Albert svéd királyt.)

Alsnöstadgan

Erik Eriksson halála után Birger *jarl* legnagyobb gyermeke, Valdemar került a trónra, alkalmasint a néhai uralkodó legközelebbi férfitrokonaként, Birger ugyanis Erik király testvérét vette feleségül. Valdemar Birgersson tényleges hatalomhoz csak az édesapja halála után juthatott, ám a testvérei 1275-ben megbuktatták, a trónra idősebb öccse, Magnus jutott. Valdemar és Magnus viszonya a későbbiekben változatosan alakult, a testvérharc egyes szakaszai mai tudás szerint nem rekonstruálhatók. Nem tudni például, milyen kapcsolatban állt Valdemarral az a mozgalom, amely 1278-ban támadt a király ellen Västergötlandban, és szokás a harmadik Folkung-felkelésnek is nevezni. E felkelés menete sem ismert. Tény, hogy az élén álló két Filipsson közül az egyik korábban

Magnust támogatta Valdemar ellen, 1279 tavaszán pedig mindketten békében voltak a királlyal, ugyanis tanúként pecsételték meg egy oklevélét. Később a király mindkettőjüket elfogatta, és 1280. augusztus 20-án kivégeztette. Mai tudás szerint a halálos ítéletek korszakhatárt jelölnek a svédországi jogalkalmazás történetében, ugyanis ekkor számított először hivatkozási alapnak a *lex Iulia de maiestate*.

Az alsnöi rendelet feltehetően egy hónappal később kelt, egy *herredag* alkalmával. Eredetiben nem maradt fenn, 14. századi, ósvéd nyelvű másolata ismert. A keltezés helyszínét (Alsnö, sziget a Mälarenen, ma Adelsö) mindenki elfogadja, ám az időpont (1285. október 1.) hibás, ugyanis az oklevél egy tanúja ekkor már négy éve halott volt. Az időpontra vonatkozó elméletek közül talán a Hans Jägerstadé a legteljesebb. E szerint a rendelet 1280. szeptember 27-én kelt, Jägerstad ugyanis egyebek között azt feltételezte, hogy az eredeti, latin nyelvű szöveg „*MCCLXXX quinto Kal. Oct*”. keltezéséből a 14. századi fordító elnézése révén a *quinto* az évhez került, nem pedig a naphoz. Az e keltezés melletti érvek egyike, hogy ismert olyan oklevél, amelyet Magnus király Alsnön adott ki 1280. szeptember 26-án.

Az oklevélben a király egyebek között megerősített bizonyos eskütörvényeket (*edsörelagar*), amelyeket állítása szerint az édesapja, Biger *jarl* hozott. (Az eskütörvények úgy születtek, hogy az uralkodó – bizonyára a hatalmi körébe tartozók közül a legjelentősebbekkel együtt – esküt tett bizonyos, a köznyugalmat súlyosan veszélyeztető cselekmények tiltására.) Az alsnöi rendelet szerint a *jarl* a nő, az otthon, a templom és a gyűlés békéjét biztosította (*kvinnofrid, hemfrid, kyrkofrid, tingsfrid*). Az tehát, aki nőre támadt, vagy más otthonára, valamint fegyvert rántott templomban és gyűlésen (ide értve a jövetelt és a menetelt), kívül került a társadalmon, erőszakos halála megtorlatlan maradt. Mai ismeret szerint a *jarl* e rendelkezései jogtörténeti határként is értelmezhetők. A Svéd Királysággá összeálló területek (*land*-ok avagy *landskap*-ok) általában saját jogszokással (*landskapslag*) rendelkeztek, amelyek természetesen büntették az említett tettek elkövetőit. Az újdonság – és egyben egy bizonyos hatalmi központ erősödésének a jele – az, hogy Birgerék esküje következtében az elkövető az egész ország területén vált béke nélkülivé (*fredlös*), nem valamely *lagsaga*-ban, például Västergötlandban. (A *lagsaga* az egyazon jog szerint élők együttese, a *land*-ok többsége a jogalkotás és a jogalkalmazás tekintetében egyben *lagsaga* is volt.)

A rendelet másik itt felidézendő eleme egyebek között azt a határvonalat világítja meg, amely a kései vaskorban már létező, svédül *ledung*-nak nevezett északi tengeri hadszervezet és a modern, a nehézlovasság erején alapuló között húzódott. Magnus király „minden királyi jogtól” mentessé tett egyebek között mindenkit, aki csatalovon harcol – ez az első írásos emléke a világi kiváltságos rétegnek (*världsligt frälse*). E *frälse* bizonyosan nem e rendelettel jött létre, ám az alsnői rendelet az első szöveg, amely e réteg jogáról és kötelességéről említést tesz.

A *frälsé*-re vonatkozó mondatok értelmezése folyamatos. Mi értendő királyi jogon az adón túl? Miért kapta meg mindenki a mentesség lehetőségét, függetlenül attól, hogy kinek szolgált, ha a király a rendelkezés indoklása szerint azokat akarta több megbecsülésben részesíteni, akik neki *consilium*-mal és *auxilium*-mal („*mæð raðbum oc hialpp*”) szolgáltak? stb. A világi *frälse* jogairól és kötelességeiről alább, a MEL-nél lesz ismét szó. A király a következő évben a felesége, Helvig koronázása alkalmával az egyháznak adott kiváltságokat részben megerősítette, részben kiegészítette, azaz a lelki, avagy egyházi kiváltságosok (*andligt frälse*) helyzetét szabályozta. (Helvig királyné koronázása is határ: az első ismert a svédországi királynék történetében.)

Frihetsbrevet

Magnus Birgersson még élt, amikor kisfiát királlyá választották, a halálakor azonban Birger Magnusson még mindig kiskorú volt. (Egy határvonal itt is húzható: Magnus az első király, aki nem nemzetségi helyre – az ő esetében a varnhemi ciszterci kolostorba –, hanem Stockholmba temetkezett. Stockholm első írásos említését egy, a bátyja és az édesapja által kibocsátott oklevél tartalmazza.) Birger Magnusson két öccsére, Erikre és Valdemarra az apjuk hercegséget hagyott. A következő csaknem három évtized hatalmi harcainak egyike, az, amelyik ismételten polgárháborúba torkolt, a király és a hercegek között zajlott. A „korona és kard” svédországi változatából a skandináv jelleget érdemes itt kiemelni: a testvérharc és a norvégiai meg a dániai belpolitika ismételten hatottak egymásra. E kölcsönhatások egy eleme, hogy Erik herceg a svéd–norvég–dán határterületen különböző jogcímeken bár, de komoly területet gyűjtött össze. A hercegek legyőzték a királyt, a területüket örökíthetővé tették, Eriknek pedig törvényes fia született feleségétől, a norvég trón örökösétől. Birger Magnussonnak kevés eszköze maradt arra, hogy biztosítsa idősebb fia, Magnus Birgersson ifjabb király majdani uralmát. Egy,

a hercegről elnevezett 14. századi ósvéd nyelvű elbeszélő forrás, az *Erikskrönikan* szerint a király 1317 karácsonyán Nyköpingben törbe csalta két öccsét, akik nem is éltek túl a vendégséget (*Nyköpings gästabud*). Az ismét fellángoló polgárháborúban a király vesztett a hercegi özvegyek, a két norvég Ingeborg támogatóival szemben, akik élén Erik híve, Mats Kettilmundsson († 1326) állt. A győztesek 1319. július 8-án a néhai herceg három éves fiát, a norvég trónt már megörökölt Magnus Erikssont választották királlyá. (Előzőleg a két királyság képviselői Oslóban megállapodtak arról, miként működjek a perszonálunió az uralkodó kiskorúsága idején.) A választás alkalmával kibocsátott oklevél az ország egy alkotmánytörténeti határvonalát jeleníti meg: századokon át szolgált viszonyítási pontként az uralkodó és az országtanács (*riksråd*) közötti hatalmi küzdelmekben.

Az eredetiben fennmaradt latin nyelvű oklevél kibocsátói az arisztokrácia ekkor meghatározó alakjai. A hét egyházmegyéből csak a keleti országrész püspöke (azaz az *åboi*) nem volt jelen, az uppsalai érsek, valamint a linköpingi, a skarai, a strängnäsi, a västeräsi és a växjöi püspök igen. A világiak sorát Mats Kettilmundsson vezette, a második Birger Petersson († 1327) volt. Az előbbi ekkor a *drots* (a szövegben: *dapifer*) méltóságát viselte. Ez viszonylag friss lehetett (első okleveles említése 1276-ból ismert), ekkori feladatáról semmit nem tudni. (A 14. században, bár a betöltése olykor szünetelt, a királyság legtekintélyesebb méltósága lett, 1442 után hosszú időre betöltetlen maradt, a korai újkorban újjáéledt.) Birger Petersson a nemrég létrejött Uppland törvénykönyvének egyik összeállítója, Uppland első *lagman*-ja, egyben az egyetlen, pápa által kanonizált svédországi szent, Birgitta († 1373) édesapja. (A *lagman* egyebek között az egyazon *lagsaga*-ban élők jogszolgáltató gyűlését vezette.) Arról, hogy az oklevél huszonhat kibocsátója milyen csoporto(ka)t alkotott, a kutatók sokat vitatkoztak.

A kibocsátók megállapították: némely királyok és fejedelmek (mai értelmezés szerint: a rendkívüli adókat szintén kivető két herceg) rosszul őrizték az emberek és az egyházak jogait, törvénytelen adókat és egyéb terheket téve rájuk. Ezért most, a király választása alkalmával a maguk részéről megígérik „*omnibus et singulis hominibus et ecclesiis*” a jogok, szabadságok, kiváltságok, ősi szokások sértetlen megőrzését. Meghatározták azt is, mi a teendő, ha az egész királyság védelme és a közhaszon érdekében mégis a királyság egészétől kell valamit kérni, azaz rendkívüli terhet kell kiróni. Ez esetben az igényt az oklevél kibocsátóinál kell bejelenteni, ők pedig tájékoztatják róla a királyság egyes részeinek a közösségét („*communitatibus singularum parcium regni*”). A döntéshez

egyetértés kell („*consensu nostro et communitalis tocius regni*”), egyéb módon kirótt teher nem teljesítendő. A megfelelőképp kirótt adó beszédére püspökségenként hárman jogosultak: egyiküket az oklevél kibocsátói választják ki, a másik kettő az egyházmegye területén lakó parasztok által erre rendelt paraszt („*duos rusticos de communitate cuiuslibet episcopatus per ipsos rusticos ad illud deputandos*”). Az oklevél megtiltja a beszédett adónak a kiadváskor meghatározott céltól eltérő felhasználását is. A kibocsátók végül kötelezik magukat arra, hogy a jogszolgáltatásban „*consiliis et auxiliis*” a *drots* és utóda segítségére lesznek a király kiskorúsága idején. Az oklevél értelmezésének egy vitatott eleme az „egész királyság közössége” jelentése.

Magnus Erikssons Landslag

A király felnőtt, átvette az uralmat, az 1340-es évek végén járunk. Az előző két szövegtől eltérően a MEL keletkezését nem előzte meg polgárháború, sőt, úgy tűnt, Magnus Eriksson uralkodói pályája töretlenül ível fel. A király Norvégia, Svédország és Skåne ura („*dei gracia rex Swechie, Scanie et Norwegie*”), ennek máig élő képi emléke Svédországban a három korona (*Tre kronor*). A király a nagyobb fiának, Eriknek szánta Svédországot (a betagooldás felé haladó Skånéval együtt), a kisebbiknek, Håkannak pedig Norvégiát. Amit ekkor kevesen láthattak, az a királyi hatalom gazdasági alapjának az elégtelensége, a kincstár zavara volt. Azt végképp senki nem láthatta, hogy ezt az alapot mindjárt elsőpri az 1349-ben Északra is megérkező nagy járvány.

Sokak számára látványos volt viszont a jogalkotó munka. E ténykedésnek ma hat szövegemléke ismert: 1335-ből a skarai és a skänningei rendelet, 1344-ből a täljei és az uppsalai, 1345-ből a täljei, 1346-ból pedig az upplandi. Közülük határjellege miatt itt az első egy eleméről emlékezem meg. E szerint tilos rabszolgaként tartani vagy rabszolgának nevezni olyan férfit vagy nőt, aki Västergötland vagy Värmland *lagsagá*-ban született, az édesapja vagy az édesanyja pedig keresztény volt. Ez az írásos emléke annak, hogy a rabszolgaság elavult intézményén a jogalkotás is túllép. (E tekintetben is Svédország bizonyult Észak legkésőbb érő államának.)

A korabeli jogalkotás csúcspontja azonban kétségtelenül az ósvéd nyelven kelt MEL. Másként fogalmazva: a kodifikálók a királyság jogi egységesülésének határvonalát húzták meg. Arról, hogy mikor, egyetlen adat tanúskodik. 1347. március 8-án öt kanonok

(általuk lényegében öt egyházmegye) megerősítve egy korábbi óvását három, a kodifikálással megbízott *lagman* előtt kijelentette: bármiféle, a *lagsagá*-k törvényeinek az egységesítésére irányuló cselekedetük nem történhetik a kánonjog, a zsinati határozatok, az egyháznak adott kiváltságok, régi szokásjogok stb. ellenében. A terminus ante quem támpontja az, hogy Albert király említi elődjének a városlakók számára készített törvénykönyvét (Magnus Erikssons Stadslag). A mecklenburgi ifjú 1363/64-ben került anyai nagybátyja trónjára, a MEst pedig sok tekintetben a MEL másolata.

A MEL-ben egy-egy fejezet foglalkozik a királlyal, a házassággal, az örökléssel, a földdel, az építkezéssel, az adásvétellel, a jogszolgáltatással, az eskütörvényekkel és megszegésük büntetésével (ez a legterjedelmesebb), a főbenjáró ügyekkel és a lopással. Két-két fejezet jut az emberölésre és a sebesítésre, annak megfelelően, hogy szándékoságból vagy véletlenségből történtek-e. Az alábbiakban a törvénykönyv első fejezete (*Konungabalken*) néhány olyan elemét ismertetem, amelyek szorosan kapcsolódnak az alsnői rendelethez, vagy az 1319. évi oklevélhez.

A szabadság-oklevél szellemiségét idézte a király esküjének az a rendelkezése, amely szerint a királynak meg kell elégednie a fejezet elején felsorolt jövedelmeivel, az országot csak kivételesen terhelheti. (A feltucatnyi kivétel közül az első a háborús helyzet: ha idegen haderő támad az országra, vagy idehaza valaki szembehelyezkedik a koronával, a király pedig másként nem tud védekezni.) Ilyen esetben kezdetét vette az egyeztetés: a *lagsaga* szerinti püspök, a *lagman*, hat *frälse* és hat közember együtt mérlegelték, milyen segítséget köteles és képes adni a község. A szöveg kiadói jegyzetben figyelmeztettek a község (*allmoge*) kifejezés értelmének átalakulásából eredő gondra: vajon mindenki (az *allmoge* eredeti jelentése) fizet, vagy csak az, aki nem *frälse*, hanem a község (az *allmoge* új értelme) tagja? Ez az értelmezési kérdés azonban az eljárás lényegét, az egyeztetési kötelezettséget nem kérdőjelezi meg.

A *frälsé*-vel a fejezet XI–XXI. és XXVI. cikkelyei foglalkoztak. Annak, aki a tulajdonát megváltottá akarja tenni, legyen bár lovag, vagy apród, egy legalább negyven márka értékű csatolóval kell rendelkeznie, továbbá a hozzá való nyereggel, sisakkal, és teljes vérttel. (Egy átlagos svéd ló három–négy márkába került, csatolóért viszont jóval száz márka felett is fizettek.) A fegyverszemlén, amelyet Szent Péter oktaváján, június 29-én tartottak az artikuláris helyeken, teljes felszerelésben, lovon ülve kellett részt venni. Ha egy paraszt csatlakozni akart, egy nappal korábban kellett megjelennie, a felszerelésével

együtt, hogy azok, akik a király számára a szemlét tartották, megbizonyosodhassanak *mandom*-járól és *frejd*-jéről is. Az előbbi kifejezés megfelelője a férfihoz, azaz harcoshoz illő rátermettség lehet (a lovagi harcmodor szaktudást igényelt), az utóbbié az erkölcsi épség, a hírnév, a becsület. Azt, hogy e kiváltságos státus – legalábbis elméletileg – nem kizárólag anyagi alapon nyugodott, az is mutatja, hogy az elvesztése okai között is találni etikai vétséget. Ha egy *frälse* (akár férfi, akár nő) színlelt földszerződést kötött (mai szóval adócsalást követett el), akkor a király tolvajaként büntették meg. Ha lány maradt egy *frälse* után, megtarthatta a státust, ám özvegy is, lány is elveszítette azt, ha paráználkodásban találták bűnösnek. Az adómentességgel is járó *frälse* státus azonnali elvesztését eredményezte természetesen a törvény szerint, ha valaki nem jelent meg a fegyverszemlén, vagy a felszerelése hiányos volt. Annak is, aki kiöregedett, teljes fegyverzettel kellett megjelennie, hogy kérje az elbocsátását, valamint bemutassa azt, aki helyette fog szolgálni. Ha a szemlélők megbizonyosodtak arról, hogy ő már nem képes szolgálni, a jelölt pedig igen, akkor megmaradt a státus. Ha valaki betegség vagy kora miatt nem szolgálhatott, de volt legalább egy másutt szolgálatot teljesítő fia, aki nem otthon élt, szintén megmaradt a státusa, ha még nem történt meg az osztály közöttük. Ha valaki távozni akart a *frälse*-létből (például azért, mert nem volt kifizetődő számára ez a létforma), akkor is meg kellett jelennie a fegyverszemlén, és csak a szemlélők engedélyével távozhatott a rétegből.

Ha a *frälse* király szolgálatában esett fogságba, a királynak kellett őt kiváltania és pótolnia a felszerelését. A szolgálatteljesítés közben – attól a pillanattól kezdve, hogy a harcos otthonról eltávozott, addig, amíg haza nem tért – megsérült ló után is kártérítési kötelezettsége volt a királynak, de a *frälse* köteles volt a sérült lovat átadni a marsallnak (ha a ló már megdöglött, erről tanúkat kellett állítani). Ha másként halt meg a ló, a *frälse*-nek kellett újat vennie. Ha épp a mustra előtt döglött meg, de tanúk jelenlétében, a szemlén a *frälse*-nek a fegyverzetét akkor is be kellett mutatnia. Ha aztán nyolc hét elteltével elő tudott vezetni egy új csatalovat, megtartotta státusát.

Ha a *frälse* meghalt, fiai tizenöt éves korukig megmaradtak a státusban. A tizenöt éves vagy beállt szolgálni, vagy állított maga helyett valakit, vagy adózó paraszt lett. Az özvegy addig élvezhette a néhai státusát, amíg férjhez nem ment. Ha *frälse* lett a férje, annak szolgálata az ő földjére is vonatkozott, ha paraszt, a nő is adófizető lett.

E három középkori szövegben a mai svédországi demokrácia szellemiségének különböző előképei fedezhetők fel. E szövegeknek magyarországi megfelelőjük nem létezett.

Irodalmi tájékoztató

Az alsnői rendelet és a szabadság-oklevél szövege a legegyszerűbben az Országos Levéltár honlapján található meg: Riksarkivet, Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (www.riksarkivet.se/sdhk; az új, bővített változat: www.nad.riksarkivet.se/sdhk). Jelzetük: SDHK 1122., illetve SDHK 2934. Magnus Eriksson első törvénykönyvének (MEL) kiadása: Holmbäck, Å., Wessén, E. 1962. *Magnus Erikssons landslag*. Lund: Institutet för rätthistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin.

Tekintettel arra, hogy a svéd középkor kívül esik a magyar történettudomány érdeklődésén, feleslegesnek tartottam, hogy a szövegbe szakirodalmi hivatkozásokat szúrjak be. A korszakkal ismerkedni kívánók számára kiindulásként a most megjelent nyolc kötetes *Sveriges historia* második kötete ajánlható: Harrison, D. et al. 2009. *Sveriges historia 600–1350*. Stockholm: Norstedts. Az ezt megelőző monográfia ugyan bő fél évszázada jelent meg, ám a vonatkozó rész írója a korszak jeles kutatója volt: Rosén, J. 1964. (2. kiad.) *Svensk historia I. Tiden före 1718*. Stockholm: Bonniers. A középkorról áttekintően: Lindkvist, Th., Ågren, K. 1985. *Sveriges medeltid*. Uppsala: Almqvist och Wiksells. A korszak társadalmáról a fentiekén túl: Söderberg, J. 1995. *Sveriges ekonomiska och sociala historia. Medeltiden*. Stockholm., valamint Lindkvist, Th., Sjöberg, M. 2006. (2. kiad.) *Det svenska sambället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*. Stockholm: Studentlitteratur. Az uralkodó nemzetség elnevezéséhez, a Folkungok máig érvényes felosztásával: Bolin, S. 1935. Folkungarna. En terminologisk och historiografisk undersökning. *Scandia* 8. nr. 2. 210–242. A svéd jarl méltóságáról: Kazanskij, V. 2001. Till frågan om det svenska jarlämbetets ursprung. *Scandia* 67. nr. 2., 193–210. Birger koráról: Harrison, D. 2002. *Jarlens sekel. En berättelse om 1200-talets Sverige*. Stockholm: Ordfront Förlag. Az alsnői oklevél datálásáról: Jägerstad, H. 1948. *Hovdag och råd under äldre medeltid. Den statsrättsliga utvecklingen i Sverige från Karl Sverkerssons regering till Magnus Erikssons regeringstillträdande (1160–*

1331). Lund: (nincs kiadó). A döntéshozókról: Schück, H. 2005. *Rikets råd och män: berredag och råd i Sverige 1280–1480*. Stockholm: Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademi. Az ország igazgatásáról: Fritz, B. 1972. *Hus land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434*. Stockholm: Almqvist et Wiksell. Angolul jelent meg huszonnyolc skandináv professzor szintézise: Helle, K. (ed.). 2008. *The Cambridge history of Scandinavia. Volume I. Prehistory to 1520*. Cambridge: University Press. A bemutatott kor egy részéhez: Line, Ph. 2007. *Kingship and State Formation in Sweden 1130–1290*. Leiden, Boston: Brill A. P. Magyarul: Nagy, G. 2012. *A középkori Svéd Királyság története*. Miskolc: Egyetemi Kiadó.

CZÖVEK ZOLTÁN

Jagelló Zsigmond lengyel herceg udvari személyzetének jövedelmi rétegződése (1500–1501)

II. Ulászló magyar és cseh király öccse, Zsigmond herceg (élt: 1467-1548)¹ Magyarországon készített, illetve Magyarországon kívül keletkezett, de magyar vonatkozású számadásai jól ismertek a kutatók számára, mivel Divéky Adorján 1914-ben önálló kötetben kiadta őket. (Divéky 1914a.) Emellett megjelentetett egy tanulmányt is, amelyben általános képet adott a terjedelmes, középkori magyar viszonylatban egyedülállóan bőbeszédű kimutatások alapján a hercegi udvar mindennapi életéről. (Divéky 1914b.) A forrásból sokan idéztek azóta, de átfogó jellegű vizsgálatával a magyar és a lengyel kutatás is adós. (Horogszegi 2007: 34. Rábai 2010: 181.) Az utóbbi években Horogszegi Zoltán és Rábai Krisztina foglalkozott a forrással, több tanulmányban elemezve egy-egy szempont alapján a kútfőt. (Horogszegi 2005., Horogszegi 2007., Horogszegi 2010., Rábai 2007., Rábai 2010.) E munkák igen hasznos megállapításokat tartalmaznak, de a könyv számadatait nem elemzik. Fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy Horogszeginak és Rábainak szándékában áll újból kiadni a számadásokat, de most már teljes terjedelmükben, a Magyarországon kívül keletkezett részekkel együtt. (Horogszegi 2007: 33.)

¹1506-tól haláláig lengyel uralkodó volt.

A hercegnek a számadáskönyvben megörökített három magyarországi tartózkodása közül az első, a leghosszabb idején, 1500. február 15. és 1501. december 9. között készült kimutatások² alapján írtam e dolgozatot. Azonban az 1501. augusztus 24. és október 19. közötti rész hiányzik a számadáskönyvből (már ezen két nap adatai sincsenek meg [Divéky 1914a: 131-132.]). Így valójában nem nagyjából huszonkettő, hanem csak mintegy húsz hónap bejegyzései állnak rendelkezésünkre. A számadáskönyv szerint ezen húsz hónap alatt összesen 8814,245 forintot költött el a herceg: az első tíz hónap alatt, 1500. február 15. és december 14. között csak 2752,015 forintot (az összkiadás 31,22 százalékát), a második tízhónapos időszak alatt, 1500. december 15. és 1501. december 9. között (ekkor tehát majdnem két hónap adatai hiányoznak!) pedig 6062,23 forintot (az összkiadás 68,78 százalékát). Így azt mondhatjuk, hogy a pénzköltségek eloszlása rendkívül egyenetlen.³

²Divéky 1914a: 11-163. Ez a rész a 223. oldalon végződő kimutatások majdnem háromnegyedét teszi ki. El van könyvelve három kiadási tétel 1500-ból a február 15-ét megelőző hetekből összesen 53 forint értékben (138.), ezeket a tételeket egyáltalán nem vettem számításba.

³Fontos említeni a számadáskönyv keletkezésének körülményeivel kapcsolatban a következőket. A Jagellóknak súlyos dinasztikus problémával kellett szembenéznük az 1490-es években. 1492-ben meghalt IV. Kázmér lengyel király, aki öt fiút hagyott maga után. Ulászló Cseh- és Magyarország királya volt, János Albert a lengyel trónra került, Sándor litván nagyfejedelem lett, Frigyes pedig lengyelországi főpap. A legfiatalabbnak, Zsigmondnak semmi sem jutott. Sorsa úgy hozta, hogy Ulászló vette pártfogásába s 1498 őszén Budára költözött. Ulászló ellátta őt megfelelő mennyiségű pénzzel, továbbá sikerült megszereznie számára János Alberttól Glogau sziléziai hercegséget (az adománylevél 1499. november 29-én kelt), Corvin Jánostól pedig Troppaut, egy másik sziléziai tartományt (az adománylevél 1501. december 8-án kelt). (Divéky 1914b: 3., 7-8.) Zsigmond budai tartózkodása alatt részt vett az ügyek intézésében a király oldalán, ha az beteg volt, helyettesítette. (Divéky 1914b: 6.) Elkíserte Ulászlót 1500 őszén Bácsra, ahol fegyveres országgyűlésre került sor. A király a lengyel, a velencei és a francia követ jelenlétében megsemmisítelte az ország felvonult haderejét, de a tervezett háborút a török ellen nem indították meg (Magyarország 1500 júliusában csatlakozott VI. Sándor pápa, XII. Lajos francia uralkodó és Velence 1499-ben kötött törökellenes szövetségéhez). A következő év, 1501 májusában kihirdették Budán Velence, a pápa és a magyar király törökellenes szövetségét, szeptember elején újra összegyűlt a magyar sereg Tolnában, országgyűlést is tartottak. (Solymosi L. [szerk.] 1986: 326-327. C. Tóth N. 2009: 1457.) A herceg is megjelent itt, azonban éppen ezen utazás időszaka (augusztus 24. és október 19. között) hiányzik a számadáskönyvből. Zsigmond 1501. november legvégén indult el hazafelé Krakkóba. Addig, amíg király nem lett, még kétszer járt Magyarországon, a számadáskönyv ezekhez az utazásokhoz is forrásul szolgál.

Az udvartartás élén Szydłowiecki Kristóf kincstartó állt. Arisztokrata család sarja.⁴ Az általa (és nem Zsigmond által) alkalmazott (és fizetett) írnok vagy írnokok (pontosabban inkább fizetőmester vagy fizetőmesterek) vezették a számadásokat, amelyek tartalmazzák az adott időszak összes pénzbevételét és -kiadását. A hercegé az egyetlen számadáskönyv, amelyből egy bizonyos időszakra vonatkozóan képet nyerhetünk egy Magyarországon élő középkori világi nagyúr *minden* bevételéről és kiadásáról. Zsigmond udvarának nem kellett élelemre, tüzelőre, gyertyára költenie, azt a királyi sáfárok biztosították, csakúgy, mint a lovak számára a takarmányt. A herceg pénzét Ulászlótól kapta, azok az összegek, amelyek nem a királytól érkeztek, minden bizonnyal szintén az uralkodó kincstárát terheltek – közvetett módon. Egyetlen dénárnak sem találjuk nyomát a bevételek között, amely Zsigmond újonnan kapott glogauai vagy a troppau hercegségéből származott volna. Zsigmond személyzetének összetételére, létszámára láthatólag semmilyen hatást nem gyakorolt, hogy megkapta e két kis tartományt.

A hercegnek nem voltak várai, uradalmi, így familiája esetében nem kell számolnunk birtokkezelő személyzettel, várőrséggel. Ebből következően nehéz lenne összehasonlítani familiáját nagybirtokos arisztokraták udvartartásával. Emiatt tehát különlegesnek mondható udvara. Fontos megjegyezni, hogy kizártnak tarthatjuk azt, hogy udvarának tagjai a számadáskönyvben feltüntetett jövedelmeken kívül más pénzbeni juttatásokat kaptak volna Zsigmondtól (ez persze következik abból a fentebb már megvilágított tényből, hogy a számadáskönyv – adott időszakra vonatkozóan – minden bevételt és kiadást tartalmaz).

* * *

A kiadások elemzése során első lépésként a sokféle célra fordított pénzről tanúskodó kétezer-egyszáznyolcvan tételt huszonöt nagy kategóriába soroltam. Ezek a következők:

Fizetések, használati tárgyak, hercegi ruházat, külső kapcsolatok (követek küldése, fogadása s egyebek), lovak, adományok (egyháziaknak, szegény világiaknak stb.), hercegi ékszer, étel és ital, utazás (a herceg és udvarának utazásai), ruhapénz, higiénia, segély (az alkalmanként, szinte mindig megnevezett címen, okkal adott kisebb-nagyobb pénz-

⁴Élt: 1467–1532. Zsigmond király trónralépte után különféle magas tisztségeket viselt Lengyelországban. 1515-től haláláig kancellár volt. Zombori 2004: 219–220.

beli támogatás), hercegi szórakozás, használati tárgyak személyes tulajdonul a háznép számára, fegyver, zene, könyvkészítés, temetési költség (elhunyt szolgálattevők elhantolására), pénzváltási veszteség, mise, ajándékba kapott bor levitele a pincébe, virág, a herceg gyógyítása, ajándék áldozáskor, egyéb kiadások.

Az udvari személyzet javadalmazása szempontjából messze a legfontosabb kategóriát a fizetésekre fordított összegek jelentik, de a segélyek, a ruhapénz, a temetési költségek, az áldozáskor adott ajándék, a háznép számára vásárolt, személyes tulajdonként szolgáló használati tárgyak csoportja is figyelembe veendő. Ezek azok a kiadási kategóriák, amelyek kimondottan a szolgálattevők munkájának megfizetésére szánt összegeket tartalmazzák. (Egyéb kategóriákban is találunk olyan kiadásokat, amelyek az alkalmazottak jövedelmét gyarapították, ám ezen bevételeket – vagy nagy részüket – el is kellett költeniük adott feladatuk teljesítése során.) Megjegyzendő még, hogy a temetési költség természetesen csak statisztikai értelemben számít jövedelemnek, hiszen akiknek a javára elkönyveltem, már nem voltak az élők sorában annak kifizetésekor.

* * *

A személyzet javadalmazása szempontjából fontos fentebb említett pénzkadási kategóriák közül csak a fizetésekről szólok részletesebben. E kategóriába hosszú idő alatt megszolgált fizetségek és egyszeri, alkalmi szolgálatért kifizetett pénzek egyaránt beletartoznak, összesen háromszázhet kiadási tétel. A legkülönbözőbb összegeket találjuk ebben a csoportban három dénártól száznegyven forintig. (Ez utóbbit 1501. november 28-án kapta kézhez Kristóf udvarnok, azaz maga Szydłowiecki Kristóf. [Divéky 1914a: 154.]

Elsősorban a fizetések, a tárgyidőszakban keletkezett három nagy fizetési lista alapján tájékozódhatunk az udvari nép rang és foglalkozás szerinti rétegződéséről, amely a következőképpen alakult. A legelőkelőbbek, mint ez a jövedelmükből is látszik, az udvarnokok (*curienses*) voltak. (Az *udvarnok* szó itt udvaroncot, udvari embert jelent – az Árpád-korban még mást értettek e kifejezés alatt.) Alattuk helyezkedtek el rangban a jövedelemben a kamarások (*cubicularii*). Ehhez a két csoporthoz tartozó urak alkották Zsigmond legbensőbb környezetét. Ők adták a herceg testőrségét, de más egyéb feladatot is kaphattak, például követségbe mentek. Az udvarnokok és a kamarások túlnyomó

többsége, ha nem mindegyike, nemes volt, mi több, főnemesi sarjat is találunk közöttük: a kincstartóról már volt szó, egyik rokona, Szydłowiecki Márton kamarás volt, a kincstartó öccse, Szydłowiecki Miklós udvarnok. (Zombori 2004: 219.) A többi, alább említett alkalmazott a kiszolgáló személyzet körébe tartozik.

Egy csoportba soroltam azokat a különféle „értelmiségieket” és mesterembereket, akikből egyidejűleg csak egy szolgált az udvarban: ők a káplán, a – legalacsonyabb egyetemi végzettséget magáénak mondható – íródeák (*baccalaureus*), a borbély, a szűcs, a mindenkori patkolókovács, a mindenkori mosónő, a varga, a madarász (*auceps*, de leggyakrabban: *sagittarius*). Utóbbi vadmadárral látta el a hercegi konyhát. (Divéky 1914a: 71., 72., 90., 99., 101.)

A következőkben a különféle foglalkozású, meghatározott funkciót betöltő emberek további csoportjairól kell említést tennünk: a szakácsokról, a kocsisokról, a lovászokról, a fullajtárokról, továbbá az úgynevezett officiátusokról (az officiátus elnevezést nem használja teljesen következetesen a számadáskönyv): az ellenőrrel, az ételosztóról, a külön kenyérosztóról, a kocsiorzóról, az abrakosztóról. Rajtuk kívül az officiátusok közé sorolhatunk egy olyan alkalmazottat is, aki az ezüstitálakra (és talán ezek mellett más ezüstedényekre) ügyelt a konyhán, neki kellett mosogatnia is őket. (Ő Thatarzyn András, aki szerepel az alkalmazottak alább olvasható ötvenfős listáján.) Az officiátusok után ejtsünk szót az egyszerű szolgálókról.

Akadnak persze olyan személyek, akikről hiányosak az ismereteink. Az ugyancsak a familiához tartozó Zamboczkai rangját, feladatkörét nem árulja el a számadáskönyv. Szintén nem tudunk foglalkozási vagy rang szerinti csoportba sorolni egy mindössze egyszer feltűnő György nevű szolgálattelvőt. ([Divéky 1914a: 147.] Talán kocsis vagy fullajtár, másfél forint fizetést kap.)

A familia alapvetően lengyelekből állt, de találunk más származásúakat is: például egy Karwat nevű, horvát származású kamarást, rajta kívül egy német nevű kamarást is, Thaltembarkot s két, neve alapján szintén német szolgálégényt, Rachembargkot és Wolfgangot. Utóbbiról azt is tudjuk, hogy Csehországból származott, vele azonosítottam a néven csak egyszer nevezett „cseh” szolgálégényt. (Divéky 1914a: 79.) Loryncz (Lőrinc) szolgáló s Histwan (István) fullajtár magyar, míg Walaszek szolgálégény vlah, azaz román.

Külső szolgálattelvőknek – tehát olyanoknak, akik nem tagjai az udvarnak, csak alkalmi szolgálatot teljesítettek – tizenöt esetben adnak járandóságot a fizetések kategóriájában. Megjegyzendő, hogy más kategóriába sorolt kiadási tételek közül sok ad számot külső alkalmazott felfogadásáról (például a külső kapcsolatok kategóriájában).

Panaszra a juttatások elmaradása miatt nem találunk utalást a számadáskönyvben. Forrásunk arról tanúskodik, hogy a nagy utazások előtt odaadták a fizetésüket az udvar tagjainak, ekkor keletkezett az említett oly fontos három nagy fizetésjegyzék: a bácsi út előtt, 1500. október elején, a tolnai út előtt, 1501 augusztusában és a Lengyelországba való hazatérés előtt, 1501. november végén. A fizetések kiadása máskülönben egész évben folyamatosan történt, esetlegesen. Annak, hogy útra kelés előtt kifizették a járandóságokat, elsősorban az lehetett az oka, hogy a hosszas utazás akkoriban még egy olyan nagy úr számára is, mint a herceg, előre tudhatóan fokozott életveszélyt jelentett és Zsigmond saját halála esetén nem akart adósa maradni udvara tagjainak.

A tárgydíszakban a számadáskönyvben tíz udvarnok, tizennégy kamarás, hét szakács, nyolc fullajtár, hét kocsis, tíz lovasz, nyolc officiátus és huszonegy szolga neve bukkan fel az udvartartás tagjaként. Ez összesen nyolcvanöt név. Megjegyzendő, hogy a kiszolgáló személyzet tagjainak azonosítása – nem ideértve tehát az udvarnokokat és a kamarásokat – nem minden kiadási tétel esetében problémamentes. Ehhez a nyolcvanöt névhez még hozzá kell vennünk hat „értelmiségit” és mesterembert (figyelmen kívül hagyva egyelőre a mosónőt és a kovácsot), továbbá Györgyöt, Zamboczkít, azonkívül az udvari bolondot vagy bolondokat – nem tudjuk, mennyit – s a szintén meghatározatlan számú kuktát. Ez eddig kilencvennégy ember, ha egyetlen bolonddal számolunk és nem vesszük figyelembe a kuktákat.

A teljes létszám megállapításakor a következőkre kell még tekintettel lennünk. Sem az egymást követő mosónők, sem az egymást követő kovácsok létszámát nem tudjuk pontosan megállapítani, ennek az az oka, hogy szinte soha nem említi nevükön őket a számadáskönyv: csak az utolsónak felfogadott kovács nevét ismerjük (Divéky 1914a: 150.), a mosónők közül viszont senkiét sem. Csak feltételezhetjük, hogy a hercegnek budai tartózkodása alatt végig ugyanaz a mosónő szolgált. Ha ez igaz, akkor elmondhatjuk, hogy mind a három nagy fizetésosztás alkalmával kapott bért. Az biztos, hogy ez a budai mosónő nem kísérte el Zsigmondot a bácsi út során s talán nem tartott vele Krakkóba sem. A bácsi út alatt egymást követően legalább két, de lehet, hogy há-

rom mosónő dolgozott a hercegnek (Divéky 1914a: 72., 73., 75.): így összlétszámuk az egész tárgyidőszak alatt háromra vagy négyre tehető (ha egyetlen budai mosónővel számolunk), de nem zárható ki, hogy ennél többen voltak. Ami a patkolókovácsokat illeti: a tárgyidőszak alatt mindvégig szolgáltak a hercegnél (egy időben csak egy), összesen öten vagy hatan követték egymást, de lehetséges, hogy még többen. Ha öt kováccsal számolunk, azt mondhatjuk, hogy a sorban a negyedik mindhárom nagy fizetésosztáskor kapott bért. Ha ennél több kováccsal számolunk, akkor persze úgy kell fogalmaznunk, hogy a *mindenkori* kovács mindhárom nagy fizetésosztás alkalmával felvette a járandóságát.

Az eddig összeszámolt kilencvennégy főhöz tehát nyolc-tíz mosónőt, illetve patkolókovácsot kell hozzávennünk, így megkapjuk, hogy Zsigmondot a tárgyidőszak egészében összesen százkét-száznégyszer ember szolgálta *famíliája tagjaként*: ebben a számban egyetlen bolond van benne, de nincsenek benne a kukták és az esetleges további mosónők, kovácsok, bolondok.

Arról, hogy egyszerre, egy adott időpontban hányan tartoztak a háznéphez, legegyszerűbben a három nagy fizetési lista alapján szerezhetünk tudomást, amelyek, mint említettem, közvetlenül a nagy utazások előtt keletkeztek. (Nem véve tekintetbe sohasem a fizetések kiosztása utáni elbocsátásokat, kilépéseket: aki tehát szerepel egy fizetési listán, azt az adott időpontban az udvar teljes értékű tagjának tekintettem, függetlenül attól, hogy bérének kifizetése után kilépett-e rögtön a herceg szolgálatából vagy sem.)

1500. október elején⁵ nyolc udvarnok, tíz kamarás, öt szakács, négy fullajtár, öt kocsis, hét lovasz, hét officiátus, tizennégy szolga, ezenkívül meghatározatlan számú (de egynél több) kukta kapott fizetést. Az „értelmiségiek” és mesteremberek csoportjába tartozók száma ekkor hét. Zambocskit s a bolondot hozzájuk véve megkapjuk, hogy a familia létszáma 1500. október elején hatvankilenc fő (nem számítva a kuktákat).

1501. augusztusában⁶ ugyancsak nyolc udvarnok, tizenegy kamarás, négy szakács, két fullajtár, négy kocsis, hat lovasz, hét officiátus, tizenöt szolga s a meghatározatlan számú (de egynél több) kukta tartozott a famíliához az „értelmiségiek” és mesterem-

⁵Az első fizetési lista 1500. október 2., 3., 4., 5., 8. és 9-i adatokat tartalmaz (Divéky 1914a: 60-66., 68., 71.).

⁶A második fizetési lista 1501. augusztus 16., 18., 19., 22. és 23-i adatokat tartalmaz (Divéky 1914a: 125-131., 140.).

berek közé sorolható nyolc szolgálattevővel együtt. Zamboczkít s a bolondot hozzájuk számítva jutunk el a végeredményhez: az összlétszám ekkor hatvanhét fő (nem számítva a kuktákat).

Az 1501. november végi⁷ fizetési lista alapján azt mondhatjuk, hogy ekkor tíz udvarnok, tizenkét kamarás, négy szakács, négy fullajtár, négy kocsis, hét lovász, hét officiátus és tizenhárom szolga volt az udvar tagja. Az „értelmiségiek” és mesteremberek száma ekkor is nyolc. Az egyik csoportba sem sorolható Györgyöt, Zamboczkít s a bolondot is számításba véve kapjuk meg, hogy a família összesen hetvenkét főből állt ekkor. A kamarások közé beszámítottam azt is, aki nem lehetett jelen a fizetésosztásnál, mert a Krakóba vezető utat készítette elő: elutazott, hogy lefoglalja a szállásokat az udvar számára. (Divéky 1914a: 135.)

A bolondot egyik listán se találjuk, hiszen soha nem kapott fizetést (egyéb juttatásokat viszont igen), ennek oka az, hogy az ő tevékenysége a számadáskönyv szerint nem számított szolgálatnak (*servitiumnak*). A herceghez (és a vezető familiárisokhoz) fűződő különleges viszonya miatt azonban az udvar tagjának kell tekintenünk. A rá fordított pénzeket a hercegi szórakozásra költött összegek kategóriájába soroltam.

Vannak olyan szolgák, akik nem kerültek fel egy adott fizetési listára akkor sem, ha dolgoztak az udvarnál a jegyzék keletkezésének időszakában: rendszeres szolgálatukra az ekkor nekik adott segélyekből és ruhapénzekből következtethetünk. Három olyan szolgát találunk (Migdalt, Myedzyreczkít és Pált), aki a három fizetési lista közül csak kettőn szerepel, de a harmadik jegyzék készítésekor is (feltehetően) az udvarnál szolgált. Migdal és Myedzyreczki nevével a második és a harmadik, Páléval az első és a második listán találkozunk. Nem tudjuk, hogy ez a három szolga pontosan mikortól meddig volt az udvari személyzet teljes értékű (azaz fizetésre is jogosult) tagja. Ezért az udvar (teljes értékű) alkalmazottai jövedelmének összesítésekor az ő egész jövedelmüket számításba vettem, azokat a pénzeket is, amelyeket akkor kaptak, amikor nem voltak az udvar teljes értékű tagjai. Amikor csak segélyt, illetve ruhapénzt kaptak, akkor talán csak kisebb feladatokat láttak el, részmunkaidőben dolgozva.

⁷A harmadik fizetési lista 1501. november 22., 25., 28. és 29-i adatokat tartalmaz (Divéky 1914a: 140-142., 145-151., 153-155.).

* * *

A következőkben az udvar tagjainak személyes jövedelméről lesz szó. Személyes jövedelmen a mindenféle címen, azaz a fizetés, segély, ruhapénz, személyes tulajdonul szolgáló használati tárgy, áldozáskor adott ajándék, a temetési költség, a külső kapcsolatok, a hercegi utazással kapcsolatos kiadások, az étel-ital,⁸ azonkívül a hercegi szórakozás⁹ kategóriájában személyre szólóan, az egyes, két alkalmat (két kiadási tételt¹⁰) leszámítva minden esetben beazonosítható szolgálattevőknek kifizetett összegeket értem. (Azaz nem veszem figyelembe a família tagjai által testületileg kapott pénzeket.) Ezen összegekről a tárgydőszakban ötszáznyolcvan tétel tanúskodik, mely kiadások együttvéve 4490,14 forintot tesznek ki. Ez a tárgydőszakban rövidebb-hosszabb ideig vagy akár végig szolgáló összes alkalmazott személyes jövedelme (a bolondé nincs benne). Annak a három szolgának az esetében (Migdal, Myedzyreczki és Pál), akik bizonyos időszakban nem voltak az udvar teljes értékű tagjai (fentebb volt már szó róluk), szintén a teljes jövedelemmel számoltam, tehát olyan juttatásokat is számításba vettem, amiket akkor kaptak, amikor nem voltak teljes értékű alkalmazottak. Ez a 4490,14 forint tehát a tárgydőszak egészére, azaz körülbelül húsz hónapra értendő. Ez az összeg az udvarnál rövidebb-hosszabb ideig, illetve mindvégig szolgáló alkalmazottak által a húsz hónap alatt *megkapott* személyes jövedelem, azt viszont az egyes alkalmazottak esetében szinte soha nem tudjuk, hogy a jövedelem pontosan milyen hosszúságú szolgálat ellenértékét jelenti, mivel szinte soha nem derül ki a számadáskönyvből, hogy mikor kezdték és mikor fejezték be tevékenységüket. Ebből a 4490,14 forintból 4138,81 forint, azaz 92,18 százalék tartozik a fizetések kategóriájába. Arról már volt szó, hogy az udvar tagjai mikor, milyen időközönként jutottak a fizetésükhöz. A többi pénzkiadási kategóriába (segély, ruhapénz, személyes tulajdonul szolgáló használati tárgy, áldozáskor adott ajándék, a temetési költség, a külső kapcsolatok, a hercegi utazással kapcsolatos kiadások, az étel-ital, a hercegi szórakozás – ezeket fentebb már említettem) sorolt személyes

⁸Ilyen tétel mindössze egy van: egy néven nem nevezett udvarnok kap borra hat dénárt; Divéky 1914a: 50.

⁹Egyetlen tétel: Karwat kamarásnak útiköltségre, amikor sólymokért kellett lovagolnia: 20 dénár; Divéky 1914a: 45.

¹⁰Számunkra ismeretlen udvarnok kap egy alkalommal borra hat dénárt (a fenteb, a 8. jegyzetben már említett kiadási tételtől van szó: Divéky 1914a: 50.). Máskor egy ugyancsak névtelen lovász kap ostorra négy dénárt (eiusdem equum helyett eundem equum olvasandó e tételben, Divéky 1914a: 75.).

bevételeikről természetesen elmondható, hogy teljes mértékben esetlegesen, alkalmilag kapták őket.

A háznép azon ötven tagjának személyes összjövedelmét tüntetem fel alább, akik mindhárom nagy fizetésszétválasztáskor teljes értékű alkalmazottként biztosan a hercegnél szolgáltak. Az ötvenes létszámot úgy kaptam meg, hogy a bolondot¹¹ nem vettem figyelembe, továbbá a bizonytalan számú mosónőből és kovácsból csak egy-egy fővel számoltam (mivel egyszerre csak egy állt alkalmazásban közülük, továbbá mivel nem zárható ki, hogy volt közöttük olyan, aki mindhárom nagy fizetésszétválasztáskor a herceg szolgálatában állt, teljes értékű alkalmazottként). Az itt következő összegek természetesen szintén a tárgyidőszak egészére értendők:

Nyolc udvarnok:

Chlewycski: 325 forint,

Chroberski: 325 forint,

Leszczynski Rafael: 432 forint,

Oczyeski Miklós: 427 forint,

Pothoczki: 390 forint,

Psonka: 355 forint,

Szydłowiecki Kristóf: 716 forint,

Zaleski: 125,04 forint.

Nyolc kamarás:

Czurilko: 54 forint,

Karwat: 35,95 forint,

Kysszyel Miklós: 71,75 forint,

Lipnyczki: 24,25 forint,

Myrzewsky: 27 forint,

Ozarowski: 44,5 forint,

Swiderski: 66,5 forint,

Zelycz: 26,5 forint.

¹¹A tárgyidőszak során összesen 11,51 forint értékben vásároltak a számára különféle dolgokat, mely összeg az udvari nép alsó jövedelmi kategóriája szintjének felel meg (ezeket a jövedelmi kategóriákat lásd alább). A rá költött pénzeket a hercegi szórakozásra fordított összegek csoportjába soroltam.

„Értelmiségiek” és mesteremberek (bét fő – egyetlen, a mindenkori mosónővel, illetve patkolókováccsal számolva):

Miklós udvari káplán: 53 forint,

az íródeák: 25,75 forint,

Miklós szűcs: 44,5 forint,

a borbély: 54 forint,

a varga: 21,02 forint,

a mosónő, pontosabban az egymást követő mosónők összesen: 73,1 forint,

a patkolókovács, pontosabban az egymást követő patkolókovácsok összesen: 52,65 forint.

A címmel, mesterséggel, beosztással nem rendelkező

Zamboczki: 38,25 forint.

Négy szakács:

Gábor: 37,25 forint,

Pál: 7,75 forint,

Tamás: 12,75 forint,

Vencel: 44,25 forint.

Hat officiátus:

Czysz ellenőr: 10,5 forint,

Draszný ételosztó: 8,7 forint,

Drya kocsiőrző: 10,25 forint,

Schidor: 8,7 forint,

Schymek abrakosztó: 11 forint,

Thatarzyn András: 11,5 forint.

Egy fullajtár:

Orzeschek: 9,7 forint.

Két kocsis:

Drasny: 10,2 forint,

Pysczek: 10,25 forint.

Öt lovász:

Drap Lukács:¹² 13,5 forint,

Galka Szaniszló: 17 forint,

Maczyek (Mátyás): 12,5 forint,

Mykolayecz: 12,5 forint,

Szczasny: 9,5 forint.

Nyolc szolga:

Balyczki: 9,35 forint,

Choczymowski: 7,6 forint,

Gyermek: 4,68 forint,

az idősebb Mazurek: 7,34 forint,

az ifjabb Mazurek: 6,85 forint,

Smolyk: 6,78 forint,

Wolfgang: 7,53 forint,

Wyerzbyata: 8,87 forint.

Ezen ötven szolgálattevő összesen 4124,56 forint személyes jövedelemhez jutott, mely az összes személyes jövedelem (4490,14 forint) 91,86 százalékára rúg.

Ezen adatok alapján felállítható az udvari társadalom ranglétrája. A legalsó szinten a szolgák, a lovászok, a kocsisok, a fullajtárok, az officiátusok helyezkednek el s a szakácsok közül azok, akik a háznép nagy része számára főztek: a listán szereplők közül Pál és Tamás lehetett ilyen, míg a másik két szakács (Gábor és Vencel) fizetéséből ítélve a hercegre és talán az udvarnokokra főzött elsősorban, azonkívül ők lehettek a konyhafőnökök. A legalsó jövedelmi csoport – összesen huszonnégy fő – bevétele a tárgydőszakban 4,68 és 17 forint közötti értékeket mutat, amelyek átlaga 9,8 forint. A jellemző értékek azonban 6,78 forint és 13,5 forint közöttiek, Gyermek szolgálonak a

¹²Teljes nevét lásd: Divéky 1914a: 127.

legkisebb összeget jelentő 4,68 forintos jövedelme kivételesen alacsony, a legnagyobb bevételt élvező Galka Szaniszló lovász 17 forintos jövedelme pedig kiugróan magas.

A következő, a középső jövedelmi csoport a két, a többenél sokkal jobban fizetett szakácsot, Gábort és Vencelt, az „értelmiségieket”, mesterembereket, Zamboczkít és a nyolc kamarást foglalja magában, összesen tizennyolc főt (egyetlen, a mindenkori mosónővel, illetve patkolókováccsal számolva). A legalacsonyabb bevétel 21,02 forint, a legmagasabb 73,1 forint ebben a körben (ez az egymást követő mosónők összesített bevétele), az átlagjövedelem pedig 44,12 forint.

A harmadik csoportot képező nyolc udvarnok átlagos személyes bevétele a tárgyidőszakban 386,88 forint, de e mögött az érték mögött nagy szélsőségek húzódnak meg: a legkisebb összeg 125,04 forint (Zaleski kap ennyit), a legnagyobb 716 forint (Szydłowiecki Kristóf jövedelme), a jellemző értékek 325 és 432 forint közöttiek.

A fenti értékek tehát az egész tárgyidőszakra, körülbelül húsz hónapra vonatkoznak. A tizenkét hónapra arányosított átlagjövedelem a felső jövedelmi kategória esetében 232,13 forint, a középső esetében 26,47 forint, az alsó esetében pedig 5,88 forint. A legkisebb és a legnagyobb jövedelem tizenkét hónapra arányosítva a felső kategória esetében 75,02 illetve 429,6 forint, a középső esetében 12,61 illetve 43,86 forint, az alsó esetében pedig 2,81 illetve 10,2 forint. Ezeket az értékeket – és kivétel nélkül a Zsigmond udvara tagjainak tizenkét hónapos jövedelmeként megadott alább olvasható számokat is – úgy kaptam meg, hogy a húsz hónapra számolt összeget megszoroztam 0,6-del. Az így kiszámolt érték a húsz hónap alatt kézhez kapott jövedelem tizenkét hónapra arányosan eső része (szemben a húsz hónap alatt kifizetett összeggel, csak elméleti szám, nem valós érték), nem tizenkét hónapos szolgálat ellenértéke. Ez abból következik, amiről fentebb már volt szó: a húsz hónapra számolt összeg sem húsz hónap munkájának ellenértéke, hanem a húsz hónap alatt megkapott jövedelem. Véleményem szerint azonban a húsz hónap alatt kifizetett jövedelem és húsz hónap munkájának ellenértéke között a fentebb felsorolt ötven szolgálattelvő esetében nincs nagy különbség, ebből következően pedig a húsz hónap alatt kifizetett jövedelemnek tizenkét hónapra arányosan jutó része és tizenkét hónapnyi szolgálat ellenértéke között sincs nagy eltérés. Az alábbiakban a Zsigmond mindhárom nagy fizetésszétosztáskor szolgáló alkalmazottainak húsz hónap alatt kifizetett jövedelem tizenkét hónapra arányosan jutó részét fogom

– tájékoztató jelleggel – összehasonlítani a Magyarországon egy év munkájával, szolgáltatásával, gazdálkodásával megszerezhető jövedelmekkel.

Megállapíthatjuk, hogy a hercegi udvarnokok bevétele a nagy (magyarországi) uradalmak vezető, tekintélyes familiárisainak jövedelmével vethető össze: udvarbírák és fontos várak (Nógrády 2003: 135.) várnagyainak bevételével. 1489-ben az esztergomi várnagy 250 forint értékű javadalmazásban részesült ténylegesen, míg az udvarbíró (*provisor*) 519,24 forintnyi járandósághoz jutott hozzá. (Fügedi 1960: 177., 235.) Utóbbi összeg magasabb, mint a Zsigmond herceg udvarának élén álló Szydłowiecki Kristóf 12 hónapra arányosított jövedelme, 429,6 forint. Viszont Hunyad két várnagya 1512-ben fejenként 158 forintot kapott, továbbá együtt 10 forintot két ruhára, mindezen felül még terményt és állatot. (Kubinyi 1994: 293.)

A középső jövedelmi kategóriába tartozók bevételeiről nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az többé-kevésbé a magyar társadalom középrétegeinek jövedelmi szintjéhez állt közel. Mályusz szerint az egyházi középréteg jellemző képviselője, egy átlagos kanonok évi pénzbevétele 40–80 forintra tehető, ugyanannyira, mint a tipikus, se nem gazdag, se nem szegény középnemesé, aki maga ugyan nem végzett földművesmunkát, de jobbágysait alaposan megdolgoztatta. (Mályusz 1971: 86.) A középső jövedelmi kategóriába tartozók közül Kysszel Miklós és Swiderski kamarások, továbbá a mosónők összesített bevétele – tizenkét hónapra arányosítva – eléri ezt a szintet (43,05 forint, 39,9 forint és 43,86 forint), a többieké nem. Például a herceg egymást követő kovácsainak tizenkét hónapra számolt összesített jövedelme 31,59 forint, míg ekkoriban a bártfai városi kovács évi bére 47 forintot tett ki. (Nógrády 2003: 135.) Viszont 1426-ban egy soproni ácsmester mintegy 25–30 forint évi bérre számíthatott, száz évvel később sem többre. (Nógrády 2002: 457. Nógrády 2003: 135.) Ez utóbbi érték már összehasonlítható a hercegi háznép középső jövedelmi csoportjához tartozók egy évre számított átlagos bevételeivel, 26,47 forinttal. A kis főúri várak várnagyai évi húsz és negyven forint közötti fizetést kaptak (ehhez teljes ellátás járult és általában egy rend ruha). A bártfai városi szekeres 18,66 forintot, a kikiáltó 18,8 forintot kapott évente. (Nógrády 2003: 135.)

Az alsó jövedelmi kategóriára számolt átlagos bevételt (évi 5,88 forintot) a földműves napszámosok, béresek pénzkeresményéhez lehet hasonlítani: ez évente 3–6 forintot tett ki, amihez teljes ellátás, ruházat és egyéb természetbeni juttatások járultak, tel-

jes jövedelmük 11-15 forintra rúgott pénzben kifejezve. (Nógrády 1998: 112. Egyéb adatok: Mályusz 1971: 87.) Megemlítendő azonban, hogy az említett évi hatforintos pénzbevételnél ha nem is sokkal, de érdemben többet kapott arányosan számolva az öt lovászból három (Drap Lukács 8,1 forintot, Maczyek 7,5 forintot, Mykolayecz ugyanannyit) és Tamás szakács (7,65 forintot), Galka Szaniszló lovasz pedig sokkal többet (10,2 forintot).

A hercegi udvar személyzetén belül elkülönített mindhárom jövedelmi kategória esetében érdemes összehasonlítást tennünk a köznemesség jövedelmi viszonyaival, idézve Kubinyi Andrásnak a köznemesség rétegződéséről vallott nézetét. A tíz jobbágnál kevesebbel rendelkezők voltak az „alsóbb nemesség”, ők következtek vagyoni tekintetben az egytelkes nemesek után. A tíz-kétszáz jobbággyal bírót tekinthetjük a középső réteg tagjainak, a kétszáznál több, de akár ezer jobbággyal is rendelkezőket pedig az előkelő köznemeseknek. (Engel – Kristó – Kubinyi 1998: 312.) Az egy jobbágytelek után szedett földesúri járadékot egy-három forintra becsülhetjük, ehhez további, ma már nehezen vagy sehogyan sem becsülhető földesúri bevételek járultak a haszonvételekből (bor-, malomjövedelem stb.). (Nógrády 2003: 135.) Így tehát egy, az „alsóbb nemességbe” tartozó személy jövedelme akár 27, a köznemesség középső rétegéhez tartozó úr bevétele pedig akár hatszáz forint is lehetett (tekintetbe nem véve a haszonvételekből befolyó pénzt).

A felsorolt adatok természetesen mindig csak a pénzben kifejezhető bevételeket mutatják, a pénzben meg nem adható természetbeni juttatásokat nem. Utóbbiakban persze a hercegi udvar tagjai is részesültek. Ők is kaptak teljes ellátást és szállást, tüzelőről, gyertyáról sem kellett gondoskodniuk, az udvari borbély is ingyen kezelte őket, ám azt sem szabad elfelejteni, hogy a pénzben általam kifejezett jövedelmük egy részét valójában természetbeni juttatás ellenértékeként kapták, továbbá a herceg szolgálatában feladataik teljesítése céljából el is kellett költeniük jövedelmük egy részét (ilyen összegeket találunk például a külső kapcsolatok kategóriájában: követi vagy futárfeladat végrehajtására kifizetett útiköltségeket; továbbá például nem kis összeget jelentett az udvarnokok számára az általuk – igaz, rövid időre – kötelező jelleggel felfogadott lovaskatonák fizetése [Divéky 1914a: 62-63.]; ezeket a lovasokat nem számítottam a herceg háznépéhez, mint az a fentebbiekből kiderül).

Olyan udvari társadalom képe bontakozik ki előttünk, amely jól láthatóan hierarchikus és amelyben a foglalkozás, a rang általában annak megfelelő jövedelemmel párosult. Érdekes továbbá, hogy arra is van példa – a szakácsoké, – hogy a jövedelem alapján kettéoszlik egy foglalkozási csoport: két szakács kerül a középső, kettő az alsó jövedelmi kategóriába. Fontos azonban felhívni a figyelmet a következőre. A herceg katonai kíséretét az udvarnokok és a kamarások alkották. A többiek mind a kiszolgáló személyzethez tartoztak. Ám, amint azt láttuk, a kiszolgáló személyzet legfelső rétegének tagjait, akik vagy speciális tudással vagy a herceg különleges bizalmával (illetve mindkettővel) rendelkeztek, az úgynevezett „értelmiségieket” és mesterembereket azonos jövedelmi kategóriába kellett vennünk a kamarásokkal, a katonai kíséret alsó csoportjával. Mi több, a középső jövedelmi kategória legnagyobb bevételt magának mondható tagja mesterember, pontosabban a mindenkori mosónők együttléve. Ilyen módon a pénzjövedelmi viszonyok tompították a katonai kíséret és a kiszolgáló személyzet közötti éles választóvonalat.

Irodalom

Forrás

Divéky A. 1914a. Zsigmond lengyel herceg budai számadásai (1500-1502., 1505.). *Magyar Történelmi Tár* XXVI. kötet. Budapest: MTA.

Szakirodalom

C. Tóth N. 2009. Az 1501. évi tolnai országgyűlés. Adatok a királyi adminisztráció működéséhez. *Századok* 143. évf. 6. szám 1455-1472.

Divéky A. 1914b. *Zsigmond lengyel herceg II. Ulászló udvarában. Különlenyomat a „Századok” 1914. évi 6-7-ik számából.* Budapest: Athenaeum.

Engel P., Kristó Gy. Kubinyi A. 1998. *Magyarország története 1301-1526.* Budapest: Osiris.

- Fügedi E. 1981. Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: Fügedi, E. *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest: Magvető. 114–237.
- Horogszegi Z. 2005. Zsigmond lengyel herceg utazásai Magyarországon. In: Marton, Sz., Teiszler, É. (szerk.) *Medievisztikai tanulmányok. A IV. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2005. június 9–10.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 35–44.
- Horogszegi Z. 2007. Egy számadáskönyv kultúrtörténeti vonatkozásai. In: Halmágyi M., Révész, É. (szerk.) *Középkortörténeti tanulmányok 5. Az V. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 33–40.
- Horogszegi Z. 2010. Az egyszerű ember mindennapjai Zsigmond herceg számadásainak tükrében. In: G. Tóth P., Szabó, P. (szerk.) *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely. 75–82.
- Kubinyi A. 1994. A Jagelló-kori Magyarország történetének vázlata. *Századok* 128. évf. 2. szám 288–319.
- Mályusz E. 1971. *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nógrády Á. 1998. A paraszti napszámbér vásárlóértéke a középkor végi Magyarországon. In: Rácz, I. (szerk., Kovács, Á. közreműködésével) *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 105–123.
- Nógrády Á. 2002. A földesúri pénzjáradék nagysága és adóterhe a késő középkori Magyarországon. *Századok* 136. évf. 2. szám 451–468.
- Nógrády Á. 2003. Ár- és bérvizonyok. 1. rész: 1526-ig. In: Tamás, Zs. (szerk.) *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. I. kötet. Aachen-Bylica. Budapest: Balassi Kiadó 134–136.
- Rábai K. 2007. Jagelló Zsigmond herceg számadásainak orvostörténeti tanulságai. In: Halmágyi, M., Révész, É. (szerk.) 133–140.

- Rábai K. 2010. Adalékok Zsigmond lengyel herceg számadásaihoz. In: G. Tóth, P., Szabó, P. (szerk.) 179–187.
- Solymosi L. (szerk.) 1986. *Magyarország történeti kronológiája*. I. kötet. *A kezdetektől 1526-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Zombori I. 2004. Jagelló – Habsburg rendezési kísérlet 1523-ban. Krzysztof Szydłowiecki naplója alapján. In: Zombori, I., Boronkainé Bellus, I., Érszegi, G. *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*. Budapest: Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (ME-TEM), Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány.

Városfalépítés a középkori Eperjesen

Eperjes kialakulásának folyamata, a város jog-, gazdaság-, és társadalomtörténete már az Árpád-kor végétől többé-kevésbé megfelelően adathozható. A település hosszú utat járt be, míg végül a 15. században a szabad királyi városok közé emelkedhetett (Csánki 1890–1913: I. 285; Iványi 1909.). Sorsának alakulásában megkülönböztetett szerepet játszott földrajzi elhelyezkedése. Egyrészt, mivel a lengyel területek közelében feküdt, a határvidéki katonai incidensek rendszeres elszenvedője volt. Másrészt, a 15. században a husziták tevékenysége is igen aktív volt ebben az országrészben. Habár az első betörésük a Magyar Királyság területére még 1423-ban történt és már 1433 áprilisában a város környékén pusztítottak a csehek, Eperjes csak az 1440-es évektől volt kitéve valóban komoly mértékben a huszita fenyegetésnek. (Tóth-Szabó 1917: 87–89. és 115–118.). Az igazi változást és az állandó cseh jelenlét kezdetét az jelentette, amikor Giskra 1440-ben megszerezte a Felső Részek főkapitányi címét (Horváth 2003: 933–934.).

Nem véletlen, hogy a stratégiai fekvésű város megfelelő védelme, a védművek kiépítésének kérdése fontos szerepet játszott az eperjesiek mindennapjaiban, gondolkodásuk szerves részévé vált. Ez a település kiváltságaiban, az uralkodóval való kapcsolatában is kiválóan megragadható. A város védműveinek sorsa Eperjesen, de másutt is a királyi privilégiumok között rendszeresen felbukkanó, a király és a polgárság viszonyában állandóan megjelenő tényező volt.

Eperjes első ismert említése az 1240-es évekre tehető, ekkor már királyi birtok.¹ A következő évtizedekben minden bizonnyal az 1243 óta létező szepességi szász kiváltságok lehettek itt is érvényesek, majd 1299. január 28-án III. Andrástól Szeben, Sáros és Eperjes a többi szepesi város kiváltságainak mintájára közös privilégiumot kapott (Reg. Arp. II/4. 4213., DF 228435, Eperjes 8.).² Önkormányzata is 13. századi előzményekre mehet vissza, igaz csak 1314-ben említették először konkrétan az eperjesi bírót (ekkor még *villicus* néven), amikor a másik két település bírásával Károly Róberttől az 1299. évi kiváltságlevél átírását kérték. Az oklevelet Károly 1314-ben, majd 1324-ben is átírta és megerősítette (Eperjes 11. és 15. Eredetijük: DF 228435 és DF 228518).

Nagyjából ugyanekkor, 1330-ban esik említés először a hetipiacról, bár ez bizonyosan jóval korábbi eredetű lehetett. A város gyors fejlődését a királyi hatalom is érzékelte, ezért 1370-ben I. Lajos kivette Eperjest az országos bíróságok fennhatósága alól, a legsúlyosabb ügyek kivételével (Weisz 2010: 1440., Eperjes 74., DF 228480).

Az Anjouk láthatóan továbbra is szívükön viselték Eperjes sorsát, és a 14. században újra és újra megvédték kiváltságait a különféle támadásokkal szemben. Lajos 1346-ban és 1347-ben a szomolnoki és telkibányai kamaraispánokat figyelmezteti arra, hogy a szebeni, sárosi és eperjesi polgárok a szepesi polgárokkal megegyező kiváltságokat élveznek, ezért őket ne zaklassák, egyúttal korábban meghatározott kereskedelmi kiváltságait is oltalmazza. 1352-ben István szepesi herceg a tárnokmestert szólítja fel arra, hogy a három város bíraskodási szabadságát ne gátolja. 1371-ben és 1372-ben – a távolsági kereskedelemben játszott fontos szerepüket bizonyítva – a lengyel vámhelyeken is védi őket a királynéi, illetve királyi hatalom a jogtalan vámszedéstől (DF 228447, DF 228448, DF 228449, DF 228450, DF 228476, DF 228481 és DF 228483).

¹Csánki Dezső szerint 1233-ban bukkan fel a város az oklevelekben, de mivel adatát nem hivatkozta le, azt csak óvatosan szabad kezelni (Csánki 1890–1913: I. 285.). Az első ismert forrásunk, amely Eperjesről beszámol, valójában csak 1247-ből származik (CDH VI/2. 375; Reg. Arp. I. 864.).

²Ennek a közös kiváltságlevélnek a főbb rendelkezései a következők voltak: a polgárok nem tartoznak collectát fizetni a sárosi ispánnak, fel vannak mentve a várnagy és az ispán ítéltetése alól, csak a királynak tartoznak descensussal, királyi hadjáratban nem kötelesek részt venni. A három város, azaz Eperjes, Szeben és Sáros évente háromszor 50 márkát volt köteles fizetni collectaként a királynak. (Javošová 1998: 9. Az 1243. évi szász kiváltságokra lásd Reg. Arp. I. 745., DL 38875, 1312. évi átírása: DL 38877. A szepesi szász városok kialakulására és középkori történetére lásd összefoglaló jelleggel Fekete Nagy 1934., Uličný 1984., illetve Mertanová 1974. A szepesi jogra: Blazovich 2005.).

A három város közül egyértelműen Eperjes a legjelentősebb a 14. században. Amikor 1347-ben per keletkezik közöttük az 1324-ben előírt, összesen 3-szor 50 márkát kitevő *collecta* ügyében, a fogott bíróként szereplő kassai bíró és plébános úgy dönt, hogy Eperjes 54, Sáros 53, Szeben pedig 43 márkát köteles ebből kifizetni, teherbíró képességeiknek megfelelően (Eperjes 38 és 39. Átírva I. Lajos 1347. december 6-i oklevelében. DF 228452).

I. Lajos halála után Zsigmond is több alkalommal intézkedett az eperjesi privilégiumok védelmében. 1402-ben megparancsolta, hogy az úton lévő eperjesieket az országban feltartóztatni és elítélni senki ne merje, ehelyett a király, vagy a tárnokmester elé kell őket idézni. 1402 szeptemberében az eperjesiek a pallosjogot is megkapták, 1404-ben pedig szintén a város bíraskodási jogát óvta a királyi hatalom a sárosi ispánnal szemben, valamint somosi vámmmentességüket is megvédte. 1433-ban a polgárok hadba kényszerítését tiltja, 1434-ben az idegen joghatóság és a jogtalan vámszedés ellen ad ki az eperjesieket támogató parancslevelet. 1437-ben újra a jogtalan vámok ellen lép fel, illetve megtiltja az eperjesiek nemesi törvényszék elé hurcolását is (Eperjes 143., ZSO II. 1922., ZSO II. 2961., ZSO II. 2967., Eperjes 227., 231., DF 228625, Eperjes 250.).

Zsigmond utódai idején tovább gyarapodnak a jogi és gazdasági kiváltságok. 1453-ban V. Lászlótól a város címeradományt nyert el (Eperjes 365., Csánki I. 285.). 1455-ben Szent Lőrinc napjára (augusztus 10.) országos vásártartási engedélyt kapott Eperjes (Eperjes 380., 382. Weisz 2010: 1440.), s ugyanekkor a király az eperjesiek felett való ítélkezéstől is tiltotta az érintetteket, az eperjesi polgárokkal szembeni jogigény miatt így tehát továbbra is a városi tanácshoz kellett fordulni. 1471-ben I. Mátyás megerősítette azt a jogukat, miszerint a tárnokmester vagy a király bíraskodása alá tartoznak. 1472-ben és 1474-ben a városból ki és beszállított sörre és élelmiszerre vonatkozó vámmmentességüket erősíti meg a király (Eperjes 488., 498., 503.).

1485-ben az uralkodó, illetve parancsára Sáros és Liptó megye hatóságai az országos vámmmentességüket, harmincad fizetéssel kapcsolatos privilégiumaikat védi, illetve évi 500 forintnál nagyobb *collecta* beszedését tiltja meg adószedőinek. 1508-ban a város megkapta a vörös pecsétviasz használati jogot. 1514-ben újabb országos vásártartási jogot szereznek, Szent András napjára (november 30.) (Weisz 2010: 1440., Weisz 2012: 156.)

Eperjes tehát a középkor folyamán jelentős hely lett. A térségben betöltött központi szerepe azonban így is kisebb volt, mint Kassáé, valószínűleg még a lengyel borkereskedelembe sikeresen bekapcsolódó Bártfáét sem érthette el. Ezt Kubinyi András centralitási pontrendszerének eredményei is tükrözik. Ebben ugyanis Kassa 43 ponttal elsőrendű városnak minősül, de Bártfa és Eperjes már csupán másodrendű városnak tekinthető 33, illetve 32 centralitási ponttal (Kubinyi 2005: 30.). Így érthető Eperjes magyar szinten is viszonylag alacsony, mindössze 2–3 ezer főt kitevő népessége (Granasztói 1980: 157.).

Magyarországon a nyugati típusú város, amely jogi – topográfiai – védelmi – gazdasági – társadalmi egységgel egyszerre rendelkezett, csak nagyon lassan alakult ki. Még lassabban ment végbe a kőből épült városfalak létrehozása: a legtöbb esetben a 14. századig csupán az ispáni vagy püspöki vár jelentett némi védelmet a városias településeken lakóknak, s ezek is általában egyszerű földvár-szerkezettel rendelkeztek csak.⁴

A korai magyar várostípus jellemzően azt a mintát mutatja, hogy a város központjában álló ispáni vár körül alakultak ki a további kerületek, amelyeket később több esetben is kerítőfallal vettek körül. Igaz, számos ispáni székhelynél ez soha nem történt meg.⁵ A város és az erődítmény kapcsolata, utóbbi hatása a városias fejlődésre egész Európában kimutatható, nyelvi nyomai is bőven vannak: a genetikus kapcsolatot remekül illusztrálja az a tény, hogy a középkorban a különböző nyelvekben az eredetileg a várra alkalmazott kifejezések váltak használatossá a város és az azzal kapcsolatos jelenségek, például a polgárság megnevezésére (Györffy 1973: 225., Dilcher 2006: 38–39.).

⁴Egyes településeken a vár már a korai időkben is kőből épülhetett. Fehérváron pedig – melynek a neve is egyértelműen mutatja ezt – a tatárjáráskor már minden bizonnyal a külvárost is falak védték. Erre és a település korai topográfiájának problémájára lásd elsősorban Fügedi 1967., Kralovánszky 1984: 196–200. és Bakay 1969. Hasonló módon kőfalak keríthették a tatárjárás előtt például Pestet is (Csorba 1976.).

⁵A „vár+elővár” típus mellett (Győr, Nyitra vagy Vác) a másik jellegzetes korai városias településforma egy központi elhelyezkedésű, de várat nélküli, nagyobb területen létrejövő laza településhalmazból állt (Pécs és Óbuda). A két típus közötti átmenetet mutatja továbbá a már említett Fehérvár és Esztergom esete. A kezdeti időszakban civilek azonban csak akkor lakhattak a vár területén, ha az megfelelően nagy kiterjedésű volt, mint például ez Győr kapcsán is megfigyelhető. (Fügedi 1981: 319–321.) Nem tudni egyébként, hogy a győri ispáni vár mikor került kőből is kiépítésre, azaz hogy ez korai, Árpád-korra visszavezethető fejlemény lett volna (László 2000. 5. jegyzet.). A soproni városszerkezet középkori alakulása szintén igen jól mutatja a városfalaknak a településtopográfiában betöltött fontos szerepét (Jankó 2008., főleg 27–31.).

Az első tudatos uralkodói lépések a hazai városok védelmének elősegítésére a tájárjárás után történtek. Ilyen, amúgy jól ismert intézkedés volt a zágrábi lakosság feltelepítése a Gréc-hegyre 1242-ben, az esztergomi és fehérvári polgárok falak mögé telepítésének végül megghiúsult kísérlete (1246 és 1249), illetve a remekül védhető budai Várhegyen a pesti némettség számára Új-Buda létrehozása (Szűcs 2002: 23. és 82–85., Végh 1997.).

A 14. században a városfal-építkezések tömegessé váltak. A falépítésre vonatkozó engedély megadása királyi felségjog volt. Első ismert adatunk ezzel kapcsolatosan 1334-ből származik, amikor Gyöngyösnek Károly a budai jogot adományozta, s egyúttal lehetővé tette, hogy a lakosság a várost fallal vegye körül (Ladányi 1980: 466.). A folyamatban a királyi hatalom állásfoglalása tehát döntő jelentőségű volt: uralkodóink könnyen felismerték, hogy az erősített királyi város kiemelkedő stratégiai szereppel bír. Az is előfordult azonban, hogy egy település megkapta ugyan a királytól a városfalépítés engedélyét, de mégsem volt képes élni a lehetőséggel. Erre a legjobb példa, hogy habár Debrecen 1405-ben a budai joggal együtt a városfalépítés kiváltságát is elnyerte (ZSO II. 3767.), az valójában sohasem épült meg.

Fontos megjegyezni, hogy a hazai, bő 110 erősített település nagy része (főleg a mezővárosok) nem kőfallal, hanem csak egyszerű palánkfalal és sáncárokkaal, esetleg várral rendelkeztek. Jól látszik, hogy a korai időszakban elsősorban a néhány jelentős korai királyi város erősítése történt meg, illetve az ispáni és püspöki székhely funkcióval bíró települések falai épültek fel, míg a középkor későbbi szakaszában számos, olykor kifejezetten jelentéktelen mezőváros, illetve bányaváros erősítményei is elkészültek (Rabb 2006: 55–159).

A városfalak fontossága nem csupán a védelemben rejlett. Magyarországon a 14. századtól egyre inkább elterjedt az a gyakorlat, hogy a civitas terminológia kizárólag a fallal övezett városokat illette meg. Az 1351. évi kilenced törvény már egyértelműen megkülönböztette a fallal övezett és erősítéssel nem rendelkező települések lakóit (CDH IX/2. 1.), de a jóval későbbi Tripartitumban is szerepel a városfal, mint a város egyik fontos alkotóeleme.⁶

⁶A Hármaskönyv egyik sokat idézett megjegyzése (III. 8.). szerint a város házak és utcák falakkal kerített összessége, ahol sok ember a jó és tisztességes életre való kiváltságokat élvez (Tripartitum 492–493.). Werbőczy plasztikus állásfoglalása már-már „településtudományi” jellegű megjegyzés volt (Gönczi

Az eperjesi városhalépítés folyamata remekül adatholható a városi levéltár amúgy is kitűnő oklevélanysaga segítségével. Ráadásul a munkálatokkal kapcsolatos kiváltságok és rendelkezések analógiával is szolgálhatnak az országos gyakorlathoz, mivel szemléletesen modellezik a hasonló építkezések „anatómiáját” és azokat a jogi eszközöket, amelyek a királyi hatalom rendelkezésére álltak az erődített városok létrehozásának elősegítéséhez.

Már 1331-ben felmentést kaptak az eperjesi polgárok a szepesi és újvári ispántól a szén, illetve a tűzi- és épületfa vámja alól. Ez mintegy korai előzményként is felfogható. Az első, bizonyíthatóan építkezésekkel kapcsolatos rendelkezés azonban csak 1347-ben történt, amikor a király a nemeseknek és a sárosi polgároknak meghagyta, hogy az eperjesieket a bárhol talált kő kibányászásában ne akadályozzák. Az oklevél szerint ekkor a plébániatemplomot építették, ez tette szükségessé a királyi parancsot. Ugyanekkor említették először a Fekete-Erdőt is, mint fatermelésük később is legfőbb színhelyét. A parancsot I. Lajos 1348-ban és 1366-ban is megismételte (DF 228442, DF 228451, DF 228453, Eperjes 45., DF 228477).

A konkrétan a városhalépítéssel kapcsolatos privilégiumok sora az 1370-es években indult meg. 1370-ben Lajos király megparancsolta a sárosi nemeseknek, hogy a városnak, amely királyi parancsra falat épít, meszet, követ és fát adjanak az építkezéshez (DL 41829). 1374. május 1-én I. Lajos Eperjes városhalai és erődítményei kijavítása és felépítésének elősegítése céljából úgy rendelkezett, hogy a lakók a kereskedelem során Buda kiváltságait élvezzék. Minden bizonnal ezzel állt összefüggésben egy 1378. évi parancslevél is, amely előírta, hogy a Fekete-Erdőben a környékbeli nemesség nem gátolhatja a polgároknak a fa kitermelését, s ugyanígy a város lakossága által kibányászott kő és més, valamint kitermelt fa után sem kötelesek vámot fizetni (DF 228487, kiadása CDH IX/4. 334., Eperjes 82., DF 228489, DF 228490).

Nagyjából ugyanekkor, 1378. május 25.-én az erődítési munkálatok elősegítése érdekében az uralkodó megparancsolta Ambrus diósgyőri kőművesnek (aki nyilván az ottani királyi uradalom alkalmazottja lehetett), hogy menjen a városba és vezesse az építkezést, egyúttal átadta a polgároknak Eperjes, Sáros és Szeben városok *collectá*-ját is a költségek fedezésére (DF 228493, kiadása CDH IX/5. 121.).

2006: 67–68.). A városhal megléte vagy hiánya a településre alkalmazott terminológia (civitas – oppidum) szempontjából is komoly jelentőséggel bírt tehát (Kubinyi 2006: 52–55.).

1402-ben immáron Zsigmond védte meg a polgárokat a Fekete-Erdő használatában, majd ezt a rendelkezését 1404-ben is megismételte, amikor a Sóváriak használták az erdőt jogtalanul, sőt 1404-ben mindenkit felszólít, hogy birtokaikon engedjék meg az eperjesiek kőfejtését, favágását és mészégetését s újfent a város megerősítésének szükségességével indokolja ezt a rendelkezést. Ugyanezen a napon, február 13-án az építés elősegítésére 12 évi cenzus- és collectamentességet biztosított a polgároknak.⁷

1405-ben ennél is határozottabban szólal fel az ügyben, ugyanis megparancsolja a sárosi polgároknak, hogy segítsenek az eperjesi falépítésben, illetve újra megismétli az erdőhasználattal és kőbányászattal kapcsolatos parancsát. Valószínűleg a városon belül sem volt mindenki számára egyértelműen népszerű az építkezéssel járó teher, mivel ugyanezen év januárjában a tanácsnak a király meghagyta, hogy polgártársaikat is vegyék rá a munkára. 1407-ben Zsigmond már „újonnan megerősített” városként említi a települést, de még 1408-ban is egy éves felmentést adott Eperjesnek a királyi adók alól, hogy az építkezést be tudják fejezni (ZSO II. 3610., 3611., 3808., 3809., 5327., 5972.).

A munkálatok nem mentek mindig folyamatosan és gördülékenyen. Bizonyosan akadályozta például az a tűzvész, amelynek eredményeképpen 1418-ban 10 éves adómentességet adott a király azoknak a polgároknak, akiknek a háza leégett. A városfal építése ekkorra már láthatólag előrehaladott állapotban lehetett, amit az is bizonyít, hogy Zsigmond 1422-ben Sáros és Eperjes polgárait eltiltotta egy határper során az erdőhasználattól, azaz már nem élvezett egyértelmű preferenciát az erődítésekkel kapcsolatos fakitermelés ügye (Eperjes 175., ZSO IX. 906.).

A falépítés első nagy szakasza tehát a század elejére lezárulhatott. Az 1430-as évekre a huszita veszély miatt azonban újra napirendre került a város megerősítésének kérdése, sőt, a munka intenzívebben folytatózott, mint korábban. Sokatmondó adatunk, hogy 1433-ban éppen erre hivatkozva engedélyezi Julianus bíboros a polgároknak, hogy ünnepeken is dolgozhassanak a falakon (CDH X/7. 216.). Ezt igazolja az is, hogy 1435-ben és 1436-ban – amint már volt róla szó – Zsigmond király egyrészt a vásárvármot adta át a polgároknak az építkezés költségeinek fedezetéül, másrészt pedig engedélyezte, hogy két, útban lévő malmot is lebonthassanak a város árkaiknak könnyebb kiépí-

⁷ZSO II. 1924; Eperjes 144. Iványi Béla hibás keltezéssel közli a forrást, vesd össze: ZSO II. 2944; ZSO II. 2984. és 2985., Eperjes 148.

tése miatt és azokat máshol állítsák majd fel. A király elsősorban a település határvidéki helyzetére és kiszolgáltatottságára hivatkozik indoklásában. A szerencsésen fennmaradt forrásoknak köszönhetően tudjuk, hogy a tanács még az év folyamán egyességet kötött a két érintett malomtulajdonos polgárral az építendő új malmok ügyében (DF 229042, Eperjes 240., 242., 243.).

1440-ben továbbra is napirenden van az erődítés kérdése, ekkor ugyanis Erzsébet királyné engedélyezi az eperjesieknek, hogy a sárosi kőbányából a város és a házak építéséhez szükséges kőveket bányásszanak ki (DF 228661, DF 228662, DF 228721). Szükség is volt a falak karbantartására és megerősítésére, hiszen néhány háborúktól és portyázó cseh hadaktól zajos évtized köszöntött az eperjesiekre.

Annak a már korábban is fontos szerepet játszó ténynek a rendszeres ismételtetése, hogy Eperjes a határvidéken van és így a támadásoknak jobban ki van téve, valamint a „cseh rablók” emlegetése gyakorivá válik a város és a királyi hatalom közti diskurzus retorikájában. A „zavaros időeknek” (*tempora disturbiorum*) nem csupán a védművek megerősítése volt a következménye. 1439-ben például erre hivatkozva engedélyezte Erzsébet királyné a városnak, hogy az adóból 100 zsoldost fogadhassanak fel (Eperjes 268.), és ugyanezen okból írt levelet 1453-ban V. László is az eperjesieknek, felszólítva őket, hogy idegen népeket, így cseheket ne fogadjanak be, hanem maguk őrizték városukat, sőt, a szokásos Szent György napi adójáról is lemondott a királyi hatalom (Eperjes 366., 368.). Mátyás trónra léptével a helyzet lassan ugyan, de konszolidálódott, s újra előtérbe kerülhetett a városhal – amely állagát tekintve nyilván jelentősen leromolhatott ezekben az években – helyreállításának ügye.

Ennek eredményeképpen 1459-ben Mátyás 3 évi adómentességet adott Eperjesnek és ugyanennyi időre harmincad mentességet is, hogy a város falait befejezhessék. 1466-ban ezt újabb két éves adómentesség követte, ugyanezzel az indoklással. Két évvel később azonban a koronavámost már a tőle egyáltalán nem szokatlan pragmatikus módon kíméletlenül behajtotta a polgárokon, megjegyezve, hogy azt semmiképpen sem fogja elengedni, tehát ne is kérjék azt tőle (Eperjes 415., 416., 451., 452.). Beszédéről 1468. január 24-i levelében is tájékoztatta a polgárokat (DF 228846).

1472-ben a király még utoljára felszólítja Sáros megye birtokosait, hogy az eperjesi városi erődítések helyreállításában és kijavításában szekerekkel és a szükséges szerszámmal vegyenek részt, innentől azonban nincs több adat a királyi akaratból történő védelmi

munkálatokról (Eperjes 492.). Ezzel tehát a városfalak építésének döntő része lezárulhatott Eperjesen, még ha kisebb volumenű felújítási és karbantartási munkákra ezután is vannak forrásaink.

A fent végigkövetett eseménymenet és kiváltságolási sorozat a városfal építésével kapcsolatosan egyáltalán nem egyedülálló: a királyi hatalom rendszeresen ezeket a jogi eszközöket alkalmazta a fal- és várépítések előmozdítására, amelyre hazai viszonylatban is jócskán tudunk még példákat sorolni.⁸ Ami mégis különlegessé teheti az eperjesi helyzetet, az a 15. század közepéig folyamatosan fennálló cseh fenyegetés, amely értelemszerűen felértékelte az erődítés ügyét.

A középkor végén, habár az említettek alapján az építkezések jelentősebb része lezárult, továbbra is szép számú adatunk van a városfalra és a védelemre vonatkozóan. A városfal építésével, karbantartásával, felszerelésével, védelmével, felújításával és az építőkkel kapcsolatos megjegyzések rendszeresen felbukkannak a városi számadáskönyvekben.

Az eperjesiek természetesen nem csupán városfalat építettek a korszakban, hanem több nagy építkezés is zajlott, azaz a falépítéshez szükséges szakképzett munkaerő folyamatosan jelen volt a településen. A város 1429. évi számadáskönyve például *mura-tor*-okat és kővásárlást említ, valamint beszámol egy híd felújításáról, de szó esik benne a városárok rendbetételéről és mészégetés költségeiről is. Ugyanekkor vett a tanács néhány *scaffiá*-t, azaz dézsát, mely az építkezések egyik legfontosabb, közismerten főleg mészszállításra használt eszköze volt (Szűcs 1958: 324–325.). A falakhoz emellett fát is

⁸Csak néhány példa: 1297-ben III. András a fertői vám felét a soproniaknak adja, hogy városuk falát kijavíthassák (ÁÜO V. 112.), 1373-ban Szakolca kap falépítési engedélyt I. Lajostól (CDH IX/4. 241.), 1381-ben Erzsébet királynő fizetési kedvezményt ad Sebenico városának a falépítés elősegítésére (DL 50033), 1395-ben Zsigmond a brassói falak megerősítéséhez szükséges nyersanyagszállításokra szólítja fel a környék lakóit (ZSO I. 3872.), 1405-ben Zsolnának a falépítés elrendelése mellett az uralkodó a korponai jogot adományozza (ZSO II. 3795.), 1410-ben az iglóiakat védi mindenféle közmunka alól, hogy a város erődítményeit nyugodtan építhessék (ZSO II. 7523.). 1420-ban ugyanő Dévény falának megépítésére ad engedélyt (ZSO VII. 1984.). 1464-ben Trencsén lakói ugyanezen okból kapnak harmincad kedvezményt (DL 15983), 1465-ben a Hunyadi János által épített várat a beszercei polgárok a király parancsa szerint falépítésre használhatják fel (DL 92680), 1483-ban Kőszeget mentesíti a szokásos adó alól Mátyás, hogy a falakat rendbe hozhassák (HO I. 242.). 1524-ben viszont nem az uralkodó támogatta egy település falának megépítését. Varasd város védműveit ugyanis Brandenburgi György őrgróf segítségével építették fel (DL 38087).

szállítottak, ami szintén az építkezésre utal. Vittek még követ a városkapuhoz, az ottani út készítéséhez, de vas is nagy mennyiségben jelenik meg a regisztrumban, és nyilván hasonló szereppel bírhatott (Eperjes 220.).

A 15. század második felében nagy köz- és magánépítkezések folytak Eperjesen. Egy 1448. évi rövidke kőszámadás beszámol arról, hogy ekkoriban építettek fürdőházat és napórát, valamint a városban valahol egy nagyobb kaput is. Az 1450 körüli évekből újra az említett fürdőház építésének számadása ismert (Eperjes 327., 344.). 1451-ben egy eperjesi torony (talán a templomtoronyról lehet szó?) építésével kapcsolatos jegyzék készült, míg egy 1473–1475. évi forrásunk valószínűleg kolostorépítéssel összefüggő regisztrum volt. 1486-ból mindezek mellett egy ispotályépítési-számadás is fennmaradt (Eperjes 352., 501., 619., 631.).

Az 1489-es adólajstromhoz csatolt különféle feljegyzések között szó van többek között a mészégetők és tégláégetők, kőtörők (*lapidum fractores*) és „segédmunkások” fizetéséről is (Eperjes 651.). Egy 1490–91. évi számadásban szereplő, „*super labores*” fizetett költségek mögött is minden bizonnyal a „*parvi laboratores*” réteget, azaz az építkezések szakképzetlen munkaerőjét fedezhetjük fel (DF 229013).

A 16. század elején a legjelentősebb építkezések a Szent Miklós templomon folytak. Fennmaradt a munkálatok 1502–1503. évi részletes számadáskönyve, de rengeteg további adat található erre még a későbbi városi regisztrumokban is (Divald – Iványi 1924–1926: 52–73.). Egy 1497–1514 közé tehető feljegyzésben kőművesek szerepelnek, emellett a város árán végeztek még munkálatokat. Valamikor 1510 és 1520 között készülhetett a helyi borház építését összefoglaló jegyzék is (DF 282535, Eperjes 1037.). Egy 1520-as dátumot viselő számadásban más érdekes kiadások (pl. a *tubicinator*-ok és *tzyckler*-ek fizetése) mellett ácsok, segédmunkások, kőtörők kerülnek említésre. Az óraszerelést is tartalmazó számadáskönyv nyilván szintén a templom építésével lehet kapcsolatban (DF 209609).

Az 1513–26 közötti, a helyi plébániaegyházzal kapcsolatos költségeket rögzítő számadás is több építési kiadást tartalmaz, míg egyik részét a „város újjáépítésével kapcsolatos” gazdasági kimutatások alkotják. Szerepelnek benne kőművesek, ácsok, lakatosok (DF 282536).

A középkor végéről fennmaradt, 1523–1526 közötti adósjegyzék mellett található számadásban megint csak tömegével fordulnak elő az építőmunkások, akik az egyik

városkapu építésénél vehettek részt, emellett mész, kő és fabeszerzéseket is rögzít a regisztrum, de megemlíti a kő és rézszállító kocsisokat, *auriger*, *vector*, vagy *ductor* néven (DF 282539).

A városvédelem ügye eredményezte, hogy fegyverek jelenléte és a löporgyártás is gyakran felbukkan a forrásanyagban. A magyar városok a 15. században sok esetben köztudottan fegyverrel és puskaporral teljesítették adó- és más jellegű kötelezettségeiket. 1454-ben és 1465-ben az egri püspöknek az eperjesiek így *ballistá*-kat is szállítottak a tizedbérleti díj mellett (Eperjes 371., 445.), de már ezt megelőzően – így például az említett 1429. évi számadáskönyvben is – szó van már különféle tűzfegyverekről (Eperjes 220.).

Olykor az is ismeretes, hogyan jutottak fegyverhez a város lakói. 1492-ben például János Albert, akit a trónért folytatott küzdelemben az eperjesiek is támogattak, megköszönte a polgároknak a hűséget, a náluk maradt puszkákat pedig ajándékba adta nekik (Eperjes 681.). 1494-ben az egyik eperjesi polgár 12 *ballistá*-t hagyott a városi közösségre (Eperjes 713.). 1497-ből maradt fenn a Szűz Mária testvérület kölcsönadott fegyvereinek jegyzéke, amelyben különféle típusú ágyúkról és kézfegyverekről, köztük puszkákról is említést tesznek. A középkori városokban a falak védelmét gyakran a céhek rendjében látta el a polgárság, nyilván ennek a nyomát fedezhetjük fel ebben az esetben is (Eperjes 758.).

A magyar városok a középkor végén általában jól felfegyverzett és megfelelő hadi készültséggel rendelkező közösségek voltak. Nem véletlen, hogy 1514-ben II. Ulászló a parasztfelkelés leverésének elősegítésére szintén hadiszereket kért Eperjestől. A hadfelszerelések előállításával és kezelésével kapcsolatos eperjesi szakértelmet tükrözi az a legkorábban 1526-ra datálható számadás, amelyben megemlíti a bártfai Leonárd ágyúmester (*bombardarius*) nevét (Eperjes 1105., DF 229834).

A fegyverek és a fal mellett a védelem harmadik nagy egysége maga a falakat védő személyi állomány volt. A korabeli magyar városok a legtöbb esetben kimunkált katonai szervezettel rendelkeztek, főként az északi országrészben, amely gyakran volt komolyabb hadműveletek színtere. A különféle katonai tisztségek viselői a város többi fizetett alkalmazottja között kerülnek említésre, azaz állandó jövedelemmel rendelkező személyekről van szó. Kiváló analógia erre nézve Zsolna, ahol a város katonai parancs-

noka (*hajtman*) rendszeresen szerepel a városkönyvben, sőt, több ilyen személyt név szerint is ismerünk a 15. századból. (Bada 2005: 190.).

Az eperjesi levéltár anyagában találhatunk még zsoldos névsorokat és zsoldjegyzékeket is, amik bizonyítják, hogy a 15. századi, sokszor zűrzavaros helyzetben a város megvédésére, a környező kereskedelmi utak biztosítására és a királyi hadjáratokban való részvételhez állandó fegyveres kontingens fenntartása volt szükséges.

Ilyen például az 1458. évi zsoldos névsor, az 1462. évi zsoldos névsor és zsoldfizetési jegyzék, valamint az 1476. évi zsoldosok élelmezéséről beszámoló kimutatás (Eperjes 409., 436., 547.). Emellett természetesen a környék más városaiban is gyakoriak voltak a hasonló adatokat tartalmazó regisztrumok, sőt ismerünk városi hadi szabályzatokat, zsoldos rendtartásokat is. A közeli Bártfáról például fennmaradt egy hadi szabályzat, ami gyakorlatilag a zsoldosok mindennapi életét szabályozó katonai büntetőrend volt (Segeš 2005.). Hasonlók ismeretével minden bizonnyal Eperjesen is számolhatunk, még ha ilyen sajnos nem is maradt fenn a városi levéltár anyagában.

Több alkalommal szerepelnek még a különféle számadásokban a fal védelmével kapcsolatos állandó alkalmazottak is (éjjeli cirkálók, torony és kapuőrök: *cirkler*, *circatores*; *vigilatores in turri*; *turmwechter*; *vigilatores valvarum* stb.), akik rendszeres fizetést kaptak az általuk elvégzett feladatokért.⁹

A fenti adatok segítségével remélhetőleg sikerült egy kis életet lehelnünk az eperjesi városfalba, amely láthatóan jóval több volt, mint egyszerű kőépítmény. A fal és annak védelme nem csupán alapvető várostopográfiai tényező, hanem identitásformáló, komoly gazdasági-társadalmi és jogi jelleggel bíró, a polgárság mindennapjait alapvetően meghatározó jelenség. A falak története Eperjesen sem volt más, mint az azt építő, karbantartó, felújító, megvédő, vagy leromboló ember fáradozásainak, célkitűzéseinek története, ebből következően pedig egy városfal kutatásának módszerei és várható eredményei jócskán átlépik a régészettudományi vizsgálatok köreit.

⁹Ilyen forrásunk: DF 229609 (1520). Az eperjesi, hasonló szereppel bíró alkalmazottakra lásd Iványi 1909: 223–224. Budán hasonló módon számos, város által fizetett alkalmazott jelentette a karhatalmat és biztosította a védelmet. Kubinyi 1973: 83–84.

Irodalom

Források

ÁÚO = Wenzel G. (ed.) 1860–1873. *Árpád-kori új okmánytár. Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus*. I–XII. Pest–Bp.: Eggenberger.

CDH = Fejér G. (ed.) 1829–1844. *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis*. I–XI. Budae: Reg. Universitatis.

DL = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár

DF = Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény

HO = Nagy I. et al. (ed.) 1865–1891. *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patriae*. I–VIII. Győr: Sauerwein, Bp.: Franklin.

Eperjes = Iványi B. 1931. *Eperjes Szabad Királyi Város Levéltára. 1245–1526*. Szeged: Városi ny.

Reg. Arp. = Szentpétery I., Borsa I. (szerk.) 1923–1943, 1961–1987. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I–II/4. Bp.: Akadémiai Kiadó.

Tripartitum = Werbőczy I. 1990. *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve*. In: Gazda, I. (szerk.) *Tudománystár*. Bp.: Téka.

ZSO = Mályusz E., Borsa I., C. Tóth N., Neumann T. (szerk.) 1951–1958., 1993–2009. *Zsigmondkori Oklevéltár* I–XI. Bp.: Akadémiai Kiadó.

Szakirodalom

Bada M. 2005. A zsolnai városkönyv. Forrás a késő középkori és a kora újkori város mindennapi életének kutatásához. In: Csukovits E., Lengyel T. (szerk.) *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Bp.: MTA TTI. 187–197.

- Bakay K. 1969. Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle* 12. évf. 117–122.
- Blazovich L. 2005. A Szepesség joga és a Szász tükör. In: Csukovits E., Lengyel T. (szerk.) 159–186.
- Csánki D. 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III., V. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia.
- Csorba Cs. 1976. Pest városhalának vázlatos története. *Budapest régiségei* 24. évf. 349–368.
- Dilcher G. 2006. A városhfogalom jelentéstartalma a történelmi városhkutató számára. *Urbs* 1. évf. 37–50.
- Divald K., Iványi B. 1924–1926. Az eperjesi Szent Miklós templom. *Az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum Évkönyvei* 4. évf. 30–73.
- Fekete N. A. 1934. *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Bp.: Kovács József könyvnyomdája.
- Fügedi E. 1967. Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények* 20. évf. 31–45.
- Fügedi E. 1981. Városh kialakulása Magyarországon. In: Fügedi E. *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp.: Magvető. 311–35.
- Gönczi K. 2006. Kiváltságlevél és városhi szabadság. A szabad királyi városh státus jogi és társadalomtörténelmi tartalma a „hosszú középkorban”. *Urbs* 1. évf. 63–72.
- Györffy Gy. 1973. Budapest története az Árpád-korban. In: Gerevich L. (szerk.) *Budapest története* I. *Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 217–349.
- Horváth R. 2003. A Felső Részek kapitánysága a Mátyás-korban. *Századok* 137. évf. 929–954.
- Iványi B. 1909. Vázlatok Eperjes szabad királyi városh középkori jogéletről. *Századok* 43. évf. 218–231., 281–297.

- Jankó F. 2008. Falu a városban: a külvárosok helye a soproni történelmi városrész településmorfológiai képében. *Korall* 31. szám. 23–44.
- Javošová, E. 1998. Hosti na Slovensku pred Tatárskym vpádom roku 1241. *Historický časopis* Vol. 46. No. 1. 3–11.
- Kralovánszky A. 1984. Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. évf. 189–207.
- Kubinyi A. 1973. Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Gerevich L. (szerk.) *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 9–240.
- Kubinyi A. 2005. Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. In: Csukovits E., Lengyel T. (szerk.) 9–36.
- Kubinyi A. 2006. „Szabad királyi város” – „Királyi szabad város”? *Urbs* 1. évf. 51–61.
- Ladányi E. 1980. Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle* 23. évf. 450–477.
- László Cs. 2000. A győri püspökvár építéstörténetének vázlata. *Arrabona* 38. évf. 97–130.
- Mertanová, Š. 1974. Vznik a vývoj spišského. In: Marsina, R. (zost.) *Spišské mesta v stredoveku*. Košice. 91–97.
- Rabb P. 2006. *Városi védművek a középkori Magyarországon*. PhD dolgozat. (kézirat). BME.
- Szűcs J. 1958. A középkori építészet munkaszervezetének kérdéséhez. In: Gerevich L. (szerk.) *Budapest régiségei*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 313–363.
- Szűcs J. 2002. *Az utolsó Árpádok*. Bp.: Osiris.
- Tóth-Szabó P. 1917. *A cseh-buszita mozgalmak és uralom története Magyarországon*. Bp.: Hornyánszky Viktor cs. és kir. udvari könyvnyomdája.

- Uličný, F. 1984. K vývinu správy šarišských a zemplínských miest a miesteciek v 14.–16. storočí. In: Marsina, R. (red.) *Vývoj správy miest na Slovensku. Zborník príspevkov z konferencie o vývoji správy miest. Usporiadala: Slovenská historická spoločnosť a Gemerská vlastivedná spoločnosť.* Martin. 119–131.
- Segeš V. 2005. A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. Hadi szabályzat Bártfáról és Znaimból. In: Csukovits E., Lengyel T. (szerk.) 245–252.
- Végh A. 1997. A középkori várostól a török erődig: a budai vár erődítéseinek változásai az alapítástól a 15 éves háborúig. *Budapest régiségei* 31. évf. 295–312.
- Weisz B. 2010. Vásárok a középkorban. *Századok* 144. évf. 1398–1454.
- Weisz B. 2012. *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban.* Bp.: MTA BTK, TTI.

Társadalmi és gazdasági választóvonalak a 19–20. században

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

Valós és virtuális falak a 18–19. századi Nyíregyházán

Nyíregyháza a 18. század közepén települt újra. E korszak emlékét ma a város utcaszerkezete mellett az evangélikus templom őrzi. A későbbi jog- és funkciógyarapodással együtt járt változásokra már több minden emlékeztethet bennünket: még állnak azok a középületek, amelyeket akkor emeltek, és a város különböző részeiről készült térképek, festmények, fotók, képeslapok közül is megmaradt néhány. Ami azonban a tárgyi emléken nem látszik, az az épített környezet létrejöttét generáló társadalmi motiváció, illetve az a virtuális fal, amely egyrészt körülvette a várost, de egyúttal el is szigetelte a megyebeli falvaktól, másrészt elválasztotta egymástól a városlakók egyes csoportjait.

Nyíregyháza újratelepítés után kialakult izoláltsága még a 19. század végén is érzékelhető volt. A Nyírvidék így írt erről:

„Mi is ez a Nyíregyháza? Egy rohamosan fejlődésnek indult s a fejlődöttségnek immáron hatalmas arányait elért város. Egyetlen községe a vármegyének, ahol városi élet van – a szó nemesebb értelmében – s megvannak a városi élet feltételei: erős intelligencia, fejlett ipar és kereskedelem s mind ez igényeknek intézményei: főgimnázium, kitűnő népiskolák és más fokozatú tanintézetek virágzó társadalmi egyesületek, nagy forgalmú piaca iparnak, kereskedelemnek, hatalmas pénzintézetek s mindezekhez állami és közigazgatási hivatalok centruma: szóval a lehetőségig mindennel ellátott és egyetlen egy gócpontja Szabolcs vármegyének. És valósággal az is minden vonatkozásaiban közéletünknek csak egyben nem: Nyíregyháza városa nem központja a vármegye társadalmi életének. Hogy nem az, szükségtelen talán bizonyíthatnunk. A demarkacionalis vonal, hogy úgy mondjuk igen élesen meg van vonva a vármegye és Nyíregyháza társadalmi élete s ezek alkotó elemei között.

Mindenki érzi, látja s ismeri e mezsgyehúzás tényezőit, s azok karakterisztikonját. De a helyzet notórius volta mellett is igen nehéz lenne a magyarázgatás, hacsak nem akadna egy Mikszáth Kálmán, ki jó vaskos kötetben megírná azokat az apró történeteket, genreképeket és fotográfiákat, melyek egymás mellé rakva ezt a viszonyt híven karakterizálnák.” (Nyírvidék, 1892. szeptember 25. Melléklet)

Sziget-jelleg

Ha megkíséreljük feltárni a demarkációs vonal „karakterisztikonját”, vissza kell mennünk a kezdetekig, azaz a 18. század közepéig. A fő ok az a sajátosság, amelynek kialakulása a betelepítésre nyúlik vissza. Károlyi Ferenc a megvásárolt eccsed i uradalom részeként birtokába került Nyíregyházát 1753-ban ugyanis úgy szerette volna jövedelmezővé tenni, hogy a széles határt elegendő lakossal népesíti be. A fél évszázada indult migrációs folyamat végén azonban spontán betelepülőkben már nem reménykedhetett, így megbízta Petrikovics János szarvasi csizmadiamestert azzal, hogy saját lakókörnyezetéből, a néhány évtizede újratelepült Békés megyéből, valamint a Felvidékről a költözésre vállalkozó szabad menetelű jobbágyok áttelepülését szervezze meg. A kedvező gazdasági feltételek és a vallásszabadság ígérete közel kétezer főt csábított Nyíregyházára. Az új lakosok többsége tót ajkú evangélikus jobbágy volt. A földesúri kedvezményeknek köszönhetően az 1753–1754-es betelepülés utáni Nyíregyháza különleges helyzetű parasztközösség lett. (Kujbusné M. É. 2007: 394.) A Nyírvidék által demarkációs vonalnak nevezett virtuális fal első szintje már ekkor, a betelepülést követően emelkedett és szigetté tette Nyíregyházát. Kialakulását elsősorban az idézte elő, hogy a reformátusok és katolikusok által lakott Szabolcs közepén létrejött egy kiemelkedő népességszámú, evangélikus vallású, „tót” nyelvű parasztközösség, amely kiváltságait kihasználva gyorsan vált tehetőssé, majd anyagi kondícióinak köszönhetően 1803-ban egyik, majd 1824-ben másik földesurától is pénzen megváltotta földesúri terheit, 1837-ben pedig olyan királyi privilégiumot nyert, amely különleges jogállást biztosított a számára. (Kujbusné M. É. 2008: 10–11.)

A sikertörténetnek azonban árnyoldalai is voltak: a katolikus egyház már az impopulációs években hangot adott rosszallásának és II. József türelmi rendeleteig akadályozta az evangélikus lakosok szabad vallásgyakorlását. A nemesi vármegye pedig nem vette jó néven a törvényhatósága közepén elterülő, nagy határú, kiemelkedő népessé-

gű, örökváltságával országosan is egyedi jogállást nyerő, önirányításra törekvő parasztközösséget.

Rések a falon

Rések persze ezen a falon is voltak, hiszen városon belül jól megfértek egymással a görög és római katolikus, a református gyülekezet, sőt a népesség 86%-át kitevő evangélikusok is, akik a katolikusokat templomuk felépítésében többször segítették. A 18. század utolsó évtizedétől vallásvitáról nem adnak hírt a megmaradt források.

A régió nemesei szintén kapcsolatban voltak a nyíregyházi parasztközösséggel. Pusztákat, szántóikat szívesen adták bérbe a jól fizető, a birtokot megfelelően gondozó nyíregyháziaknak. A kölcsönügyletek révén pedig felvidéki, budai, sőt bécsi nemesekkel, egyházi személyekkel, alapítványokkal került kapcsolatba a megváltakozáshoz hitelt kereső közösség.

A környező települések lakosait csak elvétve fűzte rokoni kapcsolat a nyíregyháziakhoz. A népes evangélikus közösség tagjai vagy a városból házasodtak, vagy felvidéki férjet, feleséget választottak, de a katolikusok és reformátusok esetében néha előfordult, hogy a szomszédos településekről származott a házaspár.

A megyebeliek és a szomszédos törvényhatóságok lakosai 1786 után az országos vásárok alkalmával fordultak meg mind gyakrabban Nyíregyházán. 1828-ra a város már a térség elsődleges piacközpontjává vált. (Bácskai V., Nagy L. 1984: 143., 294., 299.) Az adás-vevésre, információcserére is alkalmas, évi négy alkalommal tartott, több napos sokadalom szintén némi rést ütött az elzártság szimbolikus falán.

A 18. század közepén az új lakosok kérésére a földesurak írásba adták, hogy se görög, se zsidó betelepülését nem engedik. 1844-től azonban már maga az autonómiával rendelkező közösség elöljárósága adott engedélyt a zsidók beköltözésére, akik aztán élénkítették Nyíregyháza gazdasági életét, és új szint vittek a város társadalmába.

A lakosság gyarapodása indukálta az egyre több értelmiségi (tanító, lelkész, ügyvéd, orvos, mérnök) betelepülését is. Ezt a folyamatot a 19. század második felében az új intézmények létrejötte felgyorsította. A változás a társadalmi rétegek százalékos megoszlásán túl a polgárosodó mentalitást tükröző első szárnypróbálkozásokon is le-

mérhető. A „pallérozódásra” olvasótársaság alakult, majd felépült a Kaszinó, amelynek már olyan könyvtára volt, ahova országos lapot is járattak.¹

Virtuális falak a társadalomban

a) Régi és új lakosok

A „sziget”-en belül is voltak réteg- és csoportelválasztó falak. 1754 után a dominánssá vált új lakosoktól nemcsak lakóterületet tekintve, hanem jogi és gazdasági szempontból is elkülönültek a régiek. Rájuk ugyanis nem vonatkoztak a kedvezmények, így közülük sokan átköltöztek a közeli hajdúvárosokba. Egy évtized múltán már csak Palocsayné 11 örökös jobbágycsaládja élt itt. Ők jelentéktelen kisebbséget képeztek – szinte eltűntek – a kétezer főt is meghaladó betelepültek között.

b) Gazdák – kézművesek – értelmiségiek – nemesek

A kezdetektől az új lakosok elsőprő többségben lévén, maguk közül választották az elöljárókat. A közösség vezetői így a legnépesebb, -módosabb, -tekintélyesebb családok tagjai közül kerültek ki.

Az új lakosok ekkor még viszonylag homogén csoportot alkottak. Sok szál fűzte őket össze: gazdasági érdek, családi, baráti, szomszédi kapcsolat, az egy helyről való származás tudata, továbbá vallási és nyelvi azonosság. Letelepedésükkor egyforma beltelkeket méretett ki számukra a földesúr, a határban pedig művelési képességükhöz igazított nagyságú szántót kaptak. Az egy településről érkezettek, illetve a később Felvidékről jött rokonaik a városban egymás közelében, a határban pedig egy szálláson telepedtek le. A tulajdonosokról elnevezett bokrokban a 19. század közepéig csupán nyári szállást alakíthattak ki. Itt földje csak annak lehetett, akinek a városban háza volt.

A második, harmadik nemzedék alatt azonban megindult a differenciálódás. Voltak, akik nem tudtak bekapcsolódni a jó piaccal bíró állattenyésztésbe és a bérelt területen folyó gabonatermelésbe, vagy éppen a sok fiú miatt gyorsabban osztódott a föld, a vagyon. A polarizálódás eredményeként egyre többen váltak zselléreké. A 19. század elején életmódjukban ők már markánsan elkülönültek a módosabb gazdáktól, sőt

¹MNL-SZSZBML, X. 57.

lakosjogukat is csak részben érvényesíthették. A köztük lassan emelkedő falon a családi kapcsolatok főként karitatív megnyilvánulásai azonban még tekintélyes réseket ütöttek.

Az impopulációs években rangrejtve, a jobbágyi terheket vállalva betelepült néhány nemes is a parasztközségbe. Fél évszázad múlva, amikor 19 családban számuk közel száz főre nőtt, a vármegyénél sikerült elérniük a hadnagyi szék felállítását, így ezután a közben mezővárosi kiváltságokat nyerő település parasztbírója nem ítélkezhetett felettük, és adójukat sem szedhette be. Elkülönülésük azonban inkább formális és saját identitásukat erősítő, néha pedig csak hiúságukat legyezgető gesztus volt, hiszen mind gazdasági érdekük, mind nyelvük, vallásuk, családi kapcsolataik összekötötte őket a helyi parasztársadalommal, főként a mindennapi életet meghatározó módosabb gazdákkal, valamint a tisztséget vállaló és ezáltal befolyásossá váló rétegekkel. A közösség érdekében is igyekeztek tenni, amikor feladatot vállaltak a városvezetésben és kapcsolataikat latba vetették, kamatoztatták a joggyarapodáshoz szükséges hivatali ügyintézésben.

Értelmiségi nem sok volt az újraterelített Nyíregyházán. A betelepülőkkel együtt jött a tanítójuk – aki a közösség jegyzője lett – és a papjuk, akinek viszont már az első években el kellett hagynia a települést. A későbbiekben azonban a lakosság számának gyarapodásával egyenes arányban nőtt a számuk. A népes evangélikus közösség hitéletének vezetői és gyermekeik tanítói általában Eperjesről, a reformátusoké Sárospatakról, Debrecenből jöttek. Az orvosok, gyógyszerészek mellett ügyvédekre már az első megváltkozást követően is szüksége volt a városnak és a lakosságnak egyaránt. Az értelmiségiek akár a betelepülők leszármazottai voltak, akár újonnan betelepültek, részt vállaltak a város életében, a közösség ügyeinek intézésében. Voltak köztük nemesek és nem nemesek. Csoport-hovatartozásukat leginkább vallásuk határozta meg.

A 18. század közepétől mind népesebbé vált parasztközség igényelte a kisipari termékeket, így szorgalmazta a kézművesek betelepülését, de kikötötte, hogy földet nem kaphatnak, szántással-vetéssel nem foglalkozhatnak, legfeljebb szőlőt termeszthetnek. Minthogy éppen ez idő tájt a felvidéki városokban a céhek bezárkózása miatt egyre nehezebb lett a mesterré válás, sok legény indult az Alföld felé. A nyíregyházi lakosok őseinek nagy része is e vidékről származott, így a rokoni, ismerősi kapcsolat meghatározó volt az iparos-bevándorlásban. A kézművesek többsége is evangélikus szlovák volt. Hamar teljes jogú tagjai lettek az egyházközségnek, és ha munkájukra szükség volt, akkor 1–3 év után a város lakosaivá válhattak. A 19. század első felében kellő

társadalmi harmóniában éltek a gazdákkal, akik megbecsülték szaktudásukat, elismerték világlátottságukat és engedték, hogy korábbi lakhelyeik város- emlékére alapozva új utakat jelöljenek ki Nyíregyháza számára. Az előljárárságba kerülve így ösztönözték a joggyarapítást, kiterjedt ismeretségük pedig hozzájárult az ehhez szükséges hitelek előteremtéséhez. Mindez a földet művelőknek, állatot tenyésztőknek újabb gazdasági lehetőségeket és kedvezményeket biztosított, ennek révén egyre módosabbakká váltak és gond nélkül ki tudták fizetni a felvett kölcsönöket. Minthogy a közösségért végzett munka visszafogta a szálláson gazdálkodókat a napi teendőktől, örültek, hogy az előljárárságba az értelmiségiek mellett a kézművesek, boltosok átvették tőlük a teendőket.

c) Polgárok – lakosok – zsellérek

A korszakban kiemelkedő, egyedi, pénzen váltott örökváltság – amiről még Deák Ferenc is elismerően nyilatkozott –, azonban sajátos, mondhatni egyedi folyamatot indított el a helyi társadalomban. A megváltkozás után két évvel, 1826-ban helyi szabályrendeletben rögzítették, hogy a nyíregyháziakat az örökváltság összegének kifizetésében való részvállalás alapján három kategóriába kell osztani.² A szabályrendelettel a korábbi, foglalkozás alapú társadalmi csoportok újrarétegződtek. Polgárrá azok a szabad menetelű lakosok (gazdák, kézművesek, nemesek, értelmiségiek stb.) válhattak, akik a megváltkozás után kifizették a vagyonarányosan rájuk rótt váltságösszeget, és egyéb tartozásuk nem volt. A városban ingatlanokat bírhattak, ezeket szabadon adhatták-vehették, szerzett javaikat korlátozás nélkül öröközhették. Csak ők voltak választók és választhatók a városi tisztségekre. Mint a *communitas* teljes jogú tagjai – függetlenül attól, hogy nemesek vagy nem – részesedtek a közjövedelmekből, bérelhették a földesúri haszonvételeket (pl. kocsmáltatás, húsmérés) igényelhettek határbeli bérelt és zálogos földeket. A helybeli vásárokon a helypénzfizetés alól mentesek voltak és előnyt élveztek a kölcsönfelvételeknél, a város által szervezett gyapjúeladásokkor, a tűzkármentesítésnél.

Lakosok lettek azok, akik benősültek vagy városi házzal rendelkeztek. Nekik volt esélyük arra, hogy ha megfeleltek valamennyi feltételnek, akkor polgárrá válhattak.

A zselléreknek városi házuk nem volt, de lehetett szőlőjük vagy bármennyi ingóságuk. Szállásföldet is bírhattak abban az esetben, ha helybeli gazdafiúk lévén örökség-

²MNL-SZSZBML, V. A. 101/h.

ként kapták, esetleg városi házukat eladva kiköltöztek a szállásra. A zsellérek a városban tartózkodásért zsellérpénzt fizettek és jobb esetben lakossá válhattak.

A korábban foglalkozás szerinti társadalmi csoportok átstrukturálódása mellett más következményei is voltak az örökváltságnak. A városnak jogállása tisztázása érdekében újabb kölcsönökre, udvarbeli kapcsolatokra, kancelláriai ismeretségekre volt szüksége, így egyre inkább háttérbe szorultak az ügyintézésben a gazdák. Ők ezt nem is bánták, hiszen örökváltott földjeiket már saját maguk kívánták művelni, nem bízták szolgákra, zsellérekre, így mindinkább kivonultak a városi életből. A megváltakozás ezért nemcsak a város és a városiak jogállását változtatta meg, hanem a különböző csoportok hierarchiáját, a helyi társadalom értékrendjét is. Elindult az a metamorfózis, ami a megváltakozás–joggyarapodás–polgárosodás stációján keresztül az őslakos gazdák városból való kivonulásához, majd kiszorulásához, a bokrokat a belvárostól elválasztó falak határozottabbá válásához, a városban élő társadalom átalakulásához, ezáltal egy „más város” kialakulásához vezetett.

Virtuális falak az „őslakosok” és az urbanizálódó város új polgárainak csoportjai között

Az átalakulásnak újabb irányt 1848 szabott. A 19. század második felében a különleges privilégiumait vesztett Nyíregyháza egyedi fejlődési jellegét elveszítette és olyan rendezett tanácsú város lett, mint országszerte sok más hasonló jogállású település. A fejlődés/fejlesztés irányát már nem a földművelő–állattenyésztő gazdák piacigénye, az örökváltott polgárok érdeke határozta meg. Az új gazdasági élet előhírnöke az 1858-ban befutott vonat volt, ami elindította a mezővárosi jellemzőkkel rendelkező épített környezet átalakulását is. A pezsgést ígérő vasúti közlekedés érdekében hamar felépült az állomás, valamint az utazók kényelmét szolgáló étterem és vendéglő. A városnak új lakosai lettek: a vasutasok, valamint az erre épülő vállalkozások (raktárak, telepek) tulajdonosai, dolgozói. (Galambos S. 2011: 268.)

A gazdaság élénkülése maga után vonta a pénzintézetek létrejöttét: 1862-ben Lónyay Menyhért kezdeményezésére megalakult a Nyíregyházi Takarékpénztár, majd megkezdte munkáját az Osztrák–Magyar Bank és az Agrár Takarékpénztár. Az itt dolgozó

pénzügyi szakemberek köztisztviselői életvitelükkel és szemléletükkel tovább színesítették a város társadalmát.

A vasúti közlekedés folyamatos beutazó és átmenő forgalmat indukált. Mind többben lettek a különböző helyekről célzottan a városba érkezők, de gazdasági és szemléletformáló hatással voltak a nyíregyháziakra az átutazók is. A keresletnövekedésnek köszönhetően sorra nyíltak a gazdag árukinálattal rendelkező, magukat már újszerűen, termékeken, nyomtatványokon és újságokban is reklámozó üzletek: a kibővülő centrumkörben a hivatalos épületek mellett fűszer- és vegyeskereskedések, rőfös üzletek, gépkereskedések, könyv-, papír-, ékszer-, bútorboltok sorakoztak, amelyekben jó modorú, többnyire újonnan betelepült kereskedők és helybeli segédek szolgálták ki a vásárlókat.

Pavlovits Imre üzletének a választéka rendkívül bőséges volt. A legújabb divat szerinti női ruhák mellett drága férfingeket, nyakkendőket, kesztyűket, kalapokat, cipőket vásárolhattak itt a megyebeli tehetősek. A ruházat mellett széles választéka volt a porcelán- és üvegáruk, lámpák részlegének. De lehetett itt kapni fűszereket, gazdasági cikkeket, sőt nagy újdonságnak számító amerikai varrógépeket és különböző fegyvereket is. Az elegáns tulajdonos mellett művelt, fiatal segédek szolgálták ki a vásárlókat. (Hoffmann M. 1931: 142–143.)

1871-ben a törvényszék, 1876-ban vármegyei közigazgatás ide helyezése, majd a huszárlaktanya megépülte után az állami tisztségviselőkkel, a 14. császári és királyi huszárezred katonáival, tisztjeivel és azok családtagjaival, mint új csoportokkal vált egyre változatosabbá, tarkábbá a helyi társadalom. A kereskedők, iparosok, értelmiségiek, pénzügyi szakemberek, vállalkozók mellett ők is lelkes tagjai lettek a társadalmi és kulturális rendezvényeknek, az egyesületeknek, testületeknek, állandó közönsége a megépült kőszínháznak, bőkezű vendégei a Korona Szálló új társasági szórakozásoknak helyet adó termeinek, a Sóstó teraszának, a gőz- és kádfürdőnek. Az újonnan beköltözöttek és városban megfordulók igényeinek megfelelően cukrászdák, kávézók, vendéglők nyíltak, amelyek egy új típusú társasági élet színtereivé váltak.

Sorra alakultak a század végén a vállalkozások is: a Nyíregyházi Villamossági Rt., Schlichter Gyula „Julia” gőzmalma és gőzfavágója, Barzó Mihály és Vojtovits Bertalan építőmesterek, továbbá Király Sándor és a Führer cég téglagyára, Neubauer Lajos sod-

ronyszövet gyára, a Nyíregyházi termény- és áruaktár Rt., Irsay és társa vas- és fém-öntődéje, Májerszky Barnabás gépgyára, Feldheim Emánuel napraforgó-olajgyára, stb.

Sem ezeknek a vállalkozásoknak a tulajdonosai, sem az itt dolgozó, „két világ közé zárt” munkások, napszámosok, segédek, piacvesztett kézművesek szintén nem sorolhatóak már be a századelős kategóriákba. Az új társadalmi rétegeket Takács Péter így jellemzi:

„Féltve őrzött presztízs, nagyfokú önteltség, bezárkózás, kiúttalanság, helyi pletykák, gyanús elutasítása mindennek, ami kívülről jön, helyi gavallérok, helyi erkölcsi értékrend, abszolutizált ranglétra, a feltörekvő, új értéket alkotó, a kitűnni vágyó megfojtása, lehetetlenítése, és Benczi Gyula cigányzenekarának hajnalig siró búsongása, egy-egy nőegyleti bál, tucatnyi májusi szerenád, évenkénti ballagás a gimnáziumban, a Bessenyei Kör néhány hangversenye, irodalmi felolvasóestje, névnapok, születésnapok, éjfélbe nyúló disznótorok, közös szilveszterek, bensőséges karácsonyok, megindító bájú majálisok, naiv hitek, vasárnap délutáni, esti kártyacsaták, asszonyi pletykák, rideg cselédszobák, egy-egy sóstói kirándulás a nyitott villamoskocsin, féltékenységi hisztériák, huszártisztekről álmódó leányszobák, közös hely a vasárnapi istentiszteleten; és hétfőtől szombatig az íróasztal fölé görnyedő elégedetlenség, könyökvédő és az ügyféllel szemben érzett undor, a főnökek szánt hajbókolás és az irigységtől való megpukkadás... Ez Nyíregyháza hivatalnoki rétegének élete. Ebből a szempontból mindegy, hogy állami, vármegyei, városi vagy esetleg »pénzüntézeti« kenyeret eszik-e a dzsentrí. A magánvállalkozások, kereskedések alkalmazottait ügyse engedi magához közel egyik réteg sem. Még kevésbé a kézművest, kereskedőt, legkevésbé pedig a parasztot.” (Takács P. 1987: 138–139.)

Annak ellenére, hogy a 19. század végére folyamatosan nőtt a Nyíregyházát ideiglenes vagy állandó lakhelyének választó dzsentrík, értelmiségiek, megyei potentátok száma, a város mégse tudott a megyei társadalmi élet elfogadott központja lenni, mert a közvélekedés továbbra is parasztvárosnak tartotta. Annak ellenére, hogy az őslakos gazdák 1824 után véglegesen kiköltöztek az örökáron megváltott földjeikre, a szállások folyamatosan lakott tanyabokrokká váltak, amelyek nemcsak a gazdálkodásnak, hanem már a mindennapi életnek is állandó terei lettek – elkülönülve a várostól. Bár a városi ház meglétét még erőltette egy ideig az előjáróság, de már az 1850-es összeírásból is kitűnik, hogy a szálláson élők egyharmada ház nélküli. (Henzsel Á. 1993: 279.) A bokortanyákról ritkán jöttek be a városba. 1865-től már azt is kérik a bokrokban lakók,

hogy gyermekeik számára tanyai iskolákat állítsanak fel – ezzel újabb szálát szakítanak el, újabb falat emelnek a bokrok és a város közé.

A város döntéshozó vezetői között is egyre kevesebb lett a parasztgazda. (Gottfried B. 1993: 157–158.) Ekkor már nem a szántóföldek megművelésének rendszere, az állattenyésztéshez szükséges puszták bérlete és a szabad tulajdonjog szerzését és az azzal való élést lehetővé tevő jog- és kiváltságcsokor elérése volt Nyíregyháza célja. A rendelkezések nagy része olyan urbanizálódási kérdésekkel foglalkozik, mint a kereskedelem szabályozása, infrastruktúra épülése, tisztviselői kar feladatai.

Az őslakos gazdák utódai közül a mezőn kora hajnaltól késő estig tevékenykedő, a családi ünnepeket is a gazdálkodás rendjéhez igazító fiatalok már szinte állandóan a tanyán éltek. Csak vasárnaponként istentisztelet előtt vagy után tértek be a városba visszaköltözött öreg szüleikhez, akik sokszor magukra vállalták az iskolába járó unokák gondviselését. A városi élet hétköznapi eseményeinek így ők nem lettek részesei. A bokrok maguk is egyre inkább külön, sajátos és zárt világot alkottak. A 19. század végén az ott élők legfőbb célja a föld- és vagyonszerzés volt. Összetartó erejük kovásza a rokoni kapcsolatrendszer, a közös tevékenységforma, az azonos nyelv és vallás. Hagyományaik szerint éltek, gazdálkodtak, öltözködtek, házasodtak, temettek és továbbra is tótul beszéltek.

A bokrokban élők társadalma vagyon szerint különült el. Felső rétegét a nagygazdák képviselték, alattuk álltak a kis-, majd a szegénygazdák, valamint a taksások. A rétegek szigorúan elváltak egymástól, a köztük lévő falat még a szerelem se törhette át botrány nélkül. Már akkor se házasodtak egymással, ha generáción belül kerültek azonos csoportba. A nagygazdák városiasan élnek kint a tanyán, öltözetük, lakókörnyezetük, szokásuk is polgáris volt.

A városlapító ősök leszármazottai, a kisgazdák nem érezték magukat rangban alább senkinél, számukra a később érkezettek csak gyütt-mentek voltak. Öntudatos, zárt egységben éltek, régi rokoni kapcsolataikat mind a nagy-, mind a szegény gazdákkal azonban ápolták.

A mezei gazdálkodással felhagyók új státuszba kerültek. Bár családi viszonyaik még összefűzték őket rokonaikkal, a társadalmi státusz fala már közéjük emelkedett – a 20. század változásai rombolják majd le ezeket, hogy a társadalmi változásokat követve időről időre újakat építsenek. (Márkus M. 1934: 32–41.)

1892-ben a 27 014 főnyi lakosságból 22 576 magyarnak, 4184 tótnak vallotta magát. Bár a város népessége ekkor nagyobb, mint egy-egy megyebeli járásé, népességnövekedése mégse hasonlítható az impopulációs évszázadéhoz. Az evangélikus többségű gyülekezet (13 627 fő) tagjainak nagy részét az őslakosok leszármazottai adták. A tiszti állománnyal, a királytelki pusztá cselédeivel a római katolikusok száma nőtt (5700 fő), a Sima- és Császárszállás puszták városhoz kerülésével a görög katolikusoké (3600 fő), míg a reformátusok a közhivatalok beköltözését követően lettek többen (2504 fő), az izraeliták pedig az értelmiségiekkel, vállalkozókkal (2158 fő) gyarapodtak.²

A vizsgált időszakban folyamatosan átalakult a város. A társadalmi csoportok változtak, a köztük lévő falak mobilisak voltak. Egyetlen dolog maradt változatlan: a II. József rendelete utáni vallásbéke. Ahogyan azt a nyíregyházi születésű író, Krúdy Gyula megörökítette, a papok a 19. század végén együtt ültek „nyári alkonyatokon a régi katolikus plébánia előtt egy kulccsal elzárható zöld padon. (Nehogy mindenféle oda nem való ember is letelepedjen a padra.) Itt ült Verzár István, a plébános, mellette Bartholomidesz János, a lutheránus esperes, Lukács Ödön, a kálvinisták papja, valamint Fekete István, a görögkatolikusok esperese. (Ha a zsidó rabbinus történetesen arra járt, helyet szorítottak neki is a padon.) Erről a zöldre festett, kulcsos padocskáról számítandó az új, a mai Nyíregyháza megszületése”. (Krúdy Gy. 1924.)

Irodalom

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára

X. 57. Szabolcs Vármegyei Casino iratai, 1847–1848.

V. A. 101/h. Nyíregyháza Mezőváros Választott Hites Közönségének iratai.

Szabályrendeletek 39/39. 1826:3.

Nyírvidék, 1892. szeptember 25. Melléklet

http://konyvtar.ksh.hu/digitalizalt_anyagok/helysegnevtar/1892/index.html
(2013. 01. 05.)

²<http://konyvtar.ksh.hu>

Szakirodalom

- Bácskai V., Nagy L. 1984. *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Galambos S. 2011. „Mert csak az önállóság, a szabadság hiányzik...” Nyíregyháza küzdelme a törvényhatósági jogért. In: Galambos S., Kujbusné M. É. (szerk.) *Szabolcs-szatmár-beregi Levéltári Évkönyv*. XIX. Nyíregyháza. 265–292.
- Henzsel Á. 1993. A nyíregyházi bokortanyák 1850. évi összeírása. In: Gyarmathy Zs. (szerk.) *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás*. V–VI. Nyíregyháza. 277–308.
- Hoffmann M. 1931. Nyíregyháza kereskedelme In: Hunek E. (szerk.) *Nyíregyháza és Szabolcsvármegye községei*. Bp.: Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala. 133–146.
- Kujbusné M. É. 2007. A betelepülés évtizedei. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 4. 393–434.
- Kujbusné M. É. 2008. A megváltkozás időszaka I. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 1. 3–28.
- Krúdy Gy. 1924. A nyíregyházi ember. In: Kozocsa S. (szerk.) *Krúdy Gyula: Magyar tájak*.
(<http://mek.niif.hu/00700/00758/html/index.htm>, 2013. 01. 10.)
- Márkus M. 1943. *A bokortanyák népe*. Bp.: Magyarságtudományi Intézet.
- Takács P. 1987. A polgárosodás útján 1848–1918. In: Cserenyák L., Mező A. (szerk.) *Nyíregyháza története*. Nyíregyháza. 103–164.; 138–139.

BOZÓ-SZÜCS DIÁNA

A társadalmi mobilitás lehetőségei egy mezővárosi latin iskolában 1830–1862 között

A magyar társadalomtörténetírás az utóbbi időben nagy hangsúlyt fektet a mikroszintű vizsgálatokra. A társadalomtörténeti általánosítások felülvizsgálata mellett az egyedi vonások feltárása ennek a módszertani és szemléletbeli irányzatnak a célja. Vizsgálatom tárgya Aszód mezőváros a 19. század második felében. Célom a korabeli aszódi társadalom részletes megismerése. Szeretném feltárni a lakosok foglalkozásszerkezetét, felekezeti és nemzetiségi megoszlását, az említett csoportok egymáshoz való viszonyát, valamint az egyének életvezetési stratégiáit, ezzel kapcsolatosan gazdasági helyzetüknek változásait. A város társadalomtörténeti vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg a társadalmi felemelkedés kérdéséről sem. A város és a térség életére erősen ható társadalmi mobilitási csatorna, az evangélikus középiskola helybeli diákjainak későbbi életén keresztül vizsgálódva is mélyebb rálátást kaphatunk erre a problémakörre. Jelen munkám az aszódi latin iskolán keresztül, annak segítségével megvalósuló társadalmi felemelkedés lehetőségeivel foglalkozik.

Az aszódi latin iskolával foglalkozó vizsgálatom fő forrása az 1833–1862 között vezetett iskolai anyakönyv (PMTd Matricula). A diákok ebben található adatait adatbázisba rögzítettem, és az idők során több forrás felhasználásával bővítettem azokat. Az anyakönyvből 487 diák lakhelyét, szülőhelyét, apja foglalkozását, rangját és vallá-

sát, valamint jegyeit ismerhetjük meg. Az iskola felekezeti és társadalmi összetétele és vonzáskörzetének vizsgálata mellett a diákok későbbi életével is foglalkozok. Terveim szerint a jövőben csak az aszódi diákokra fogok koncentrálni, családi és anyagi hátterük vizsgálatával igyekszek részletesebb rálátást nyerni a diákok lehetőségeire. A szülők háttérének részletes vizsgálata még nem történt meg, így jelen munkámban a vagyoni helyzet változását és a foglalkozáscsoporton belüli presztízsváltozást (például kiskereskedő apának nagykereskedővé válik a fia, vagy szabónak úri szabóvá) nem vizsgálom, így a társadalmi felemelkedés alatt az értelmiségivé válást, tehát kategóriaváltást értek.

Aszód a Gödöllői dombság szélén, a Galga-patak völgyében terül el, a Galga-mente falvainak központja, a Podmaniczky család birtoka volt. Fényes Elek szerint 1851-ben a város 1560 lakosának 64%-a evangélikus vallású volt, 21%-uk zsidó, 14%-uk római katolikus, és 10% alatt volt a reformátusok aránya. Néhány armalista nemes mellett gazdálkodók, kézművesek és kereskedők éltek itt (Asztalos 2004). A környékbeli falvak között német és szlovák evangélikus, valamint katolikus magyar településeket találunk. Az aszódi iskola vonzáskörzete a környékbelieken kívül főképpen a nógrádi, főleg a szlovák ajkú evangélikus településekre terjedt ki.

Az aszódi latin iskolát a 18. század első felében alapították. Hat osztályt lehetett itt elvégezni, az utolsó két osztályt, ami a középiskola elvégzését jelentette, líceumokban lehetett letenni. Az iskola szoros kapcsolatban állt a Podmaniczky családdal, ez a főnemesi család felvidéki származású és evangélikus vallású. Az iskola történetének fontos csomópontja 1833, mikor Koren István, az iskola már-már emblematikusnak mondható alakja ide került tanítani. Koren István 1856-ig tanított az iskolában, többek között Petőfi Sándor tanára is volt Aszódon. Minden tantárgyat ő tanított a katolikus és zsidó hittanórákon kívül. Ő kezdte el vezetni az iskolai anyakönyvet, mely fő forrással szolgált. Az Entwurf nevezetű tanügyi rendelkezés hatására az iskolát 1854-ben magániskolává minősítették, 1858-64-ig pedig elemi iskolaként működött. 1864-ben algimnázium, 1912-ben pedig főgimnázium lett. (Asztalos 2003.)

Az ösztöndíj mint lehetőség vizsgálata

Az aszódi latin iskola fenntartója az evangélikus egyház és a Podmaniczky család volt, valamint a helyi evangélikus gyülekezet. Koren István levelezéséből (PMTd 71-74) tu-

dunk egy ösztöndíjról, melyet Csernyánszky Sámuel örökségének kamataiból finanszíroznak, és melynek odaadományozásáról a Pest megyei evangélikus esperesség tanácsa döntött. Erről az ösztöndíjról egyelőre a Rell Lajos-féle hagyatéki anyagból van információ, mely Koren István levelezését tartalmazza, ezeket a leveleket ismertetném, de szükséges a témában további kutatásokat végezni, az Evangélikus Országos Levéltárban az oktatási intézmények iratai között, valamint az egyesületek iratai között. A témában hét levelet találtam. Ezek közül többet a diákok írtak, az Esperességhez címezve, és Koren István pár sorban igazolta a diákok alkalmasságát az ösztöndíjra, kiegészítve a leveleket. Ilyen például Nikodém János, galgagyörki képfestő fia, aki levelében megemlíti, hogy aszódi éveit során már elnyerte az ösztöndíjat, most azonban tovább szeretne tanulni, és ehhez ismételt az esperesség segítségét kéri. Az iskolai anyakönyv szerint kis és nagy eminenciával teljesen elvégezte az aszódi latin iskolát. 1839-es datálással egy olyan levelet is találni, melyben maga Koren folyamodik két tanítványa támogatásáért. Az egyikük Gazdik Lajos, akinek az apja a bodonyi evangélikus lelkész az előző évben halt meg. Agner Sámuelnek pedig képfestő volt az apja, aki szintén a közelmúltban halt meg. Mindkét diák jó tanuló volt, nem kitűnő, de jó jegyeik voltak. Az iskolai anyakönyv tanulsága és néhány későbbi levél szerint Gazdik Lajos megkapta az ösztöndíjat, ő teljesen elvégzi az aszódi latin iskolát, szemben Agner Sámuellel, aki a következő évben már nem szerepelt a tanulók között. Néhány levélben „gyámpénzként” említik az ösztöndíjat, és a legtöbb folyamodó tényleg teljesen vagy félig árva, és minden esetben jó tanulók és evangélikusok voltak. A folyamodó diákok a levelek alapján elárvult és elszegényedett nemesek, kézművesek, vagy az evangélikus egyházhoz kötődő honoráciorok. Földművest nem találtam közöttük. Az ímént ismertettek alapján abban biztosak lehetünk, hogy a tanulóknak volt lehetősége anyagi támogatáshoz jutni, melyben a Pest Megyei Esperesség döntése által arra alkalmasnak és rászorulóknak tartott diákok részesültek.

A diákok társadalmi összetételének ismertetése

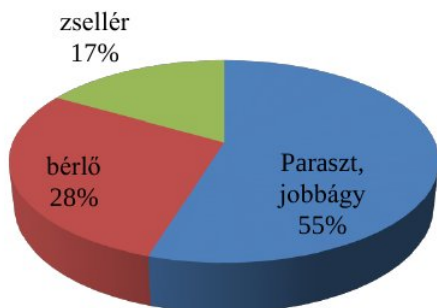
1. ábra: A diákok foglalkozáscsoport szerinti megoszlása az aszódi latin iskolában

A következőkben statisztikai eszközökkel szeretném bemutatni az iskola alsóbb társadalmi rétegekből származó diákjait. A kategóriákat foglalkozáscsoportok szerint alakítottam ki. Az iskolai anyakönyvben szerepel a szülők foglalkozása, de szükség volt kategóriákba osztanom őket. Az általam jelenleg bemutatni kívánt foglalkozáscsoportok a kereskedő, kézműves, gazdálkodó és az uradalmi cseléd. Ezek közül az uradalmi cseléd és a gazdálkodó kategória valamelyest magyarázatra szorul. A gazdálkodó alatt a bérlőket, zselléreket és a telkes gazdákat, vagy 1848 előtt a jobbágyokat értem. Az uradalmi cselédek pedig az uradalomban dolgozók, a gazdatiszt nem található meg ebben a kategóriában, itt a lovászokra, juhászokra és egyéb alkalmazottakra gondolok. A zsellérek esetében mindenképpen meg kell említenem, hogy mivel a forrás külön feltüntette az uradalomban alkalmazottként dolgozókat, a bérlőket és a földművelő parasztokat, ezért feltételezhető, hogy a zsellér alatt mezőgazdasággal foglalkozó földnélküli parasztokat ért.

Az 1. ábrán megfigyelhető az általam vizsgált csoportok aránya. Az egyéb kategóriában a többi foglalkozáscsoport található, ezek a gazdatiszt, egyházi értelmiségi, és az értelmiségi, valamint a birtokos kategóriák. Mint láthatjuk, a diákoknak majdnem a felét a jelen vizsgált foglalkozáskategóriák képviselői alkotják. Közöttük is a kézműveseknek a legnagyobb az arányuk, 27%. Nagy részük az aszódi kézművesek közül kerül ki. Őket a kereskedők követik 11%-kal, majd a gazdák 8-cal. Az uradalmi cselédek aránya igen alacsony volt, ennek oka az anyagi helyzetük.

2. ábra: A gazdálkodók megoszlása

A gazdálkodókat tekintve a 2. ábrán láthatjuk, hogy a zsellérek és a bérlők aránya alacsonyabb, mint a gazdálkodó parasztoké. 12 diák apja bérlő, közülük hatan zsidó vallásúak, két nemesi rangút találunk közöttük, és négyen evangélikusok és nem nemesek.

A diákok lakhelye, mint a lehetőségeikre ható tényező

A diákok taníttatása sok pénzt igényelt. Például a szállásra és az ellátásra általában havonta 8-12 forintot kértek, ami évente 120 forint is lehetett. Viszonyításként: Bácskai Vera a pesti vállalkozókkal foglalkozó műve szerint ez egy kisebb (budapesti!) belvárosi ház ára is lehetett. (Bácskai, 1989.) A diákok magánházaiknál béreltek szállást, amely az aszódi lakosok számára plusz bevételt jelentett. A szegényebb diákoknak egy kis anyagi könnyebbséget jelentett, hogy Koren István a gyengébb tanulók mellé sokszor jó tanuló, rászoruló diákokat rendelt ki korrepetálás céljából. (Asztalos, 2003.) Mindennek ellenére a szegényebbek nem tudták fizetni a kosztot és a kvártélyt, tehát általában ők bejárók voltak, tehát a szegény diákok aszódiak vagy környékeliek lehettek. Mindezt az alábbi táblázattal kívánom szemléltetni (a diákok lakhelye megtalálható a forrásomban, egyértelműen elkülönítve a születési helytől. Ezt felhasználva csoportosítottam a településeket az Aszódtól való távolságuk szerint):

1. táblázat: A diákok lakhelyének az iskolától viszonyított távolsága, összevetve a szülő foglalkozásával

	kézműves	aránya	kereskedő	aránya	gazda	aránya	uradalmi cseléd	aránya
Aszód	73	57%	21	49%	22	46%	4	44%
0-20 km	12	9%	6	14%	8	17%	1	11%
20-50 km	27	21%	12	28%	8	17%	1	11%
50-100 km	17	13%	2	5%	4	8%	3	33%
100<	0	0%	2	5%	0	0%	0	0%
összesen	129		43		42		9	

	birtokos	aránya	gazdatiszt	aránya	egyházi ért.	aránya	értelmiségi	aránya
Aszód	4	14%	3	9%	11	14%	10	21%
0-20 km	1	3%	2	6%	10	13%	6	13%
20-50 km	15	52%	14	41%	40	51%	22	47%
50-100 km	9	31%	11	32%	13	16%	9	19%
100<	0	0%	4	12%	5	6%	0	0%
összesen	29		34		79		47	

A táblázatban az elemszámok mellett arányszámokat láthatunk, melyek az adott foglalkozáskategóriába tartozó összes diák számához vannak viszonyítva. Az alsó táblázatot szemléltetésként tüntettem fel, mivel szembetűnő a különbség, hogy az ott ismertetett foglalkozáskategóriák képviselői nagyobb távolságból is beíratták a gyerekeiket az aszódi iskolába. Azonban jelen vizsgálatomban a felső táblázatot elemzem. Tehát látható, hogy a vizsgáltak közül minden foglalkozáskategórián belül 50% közeli az aszódiak aránya. Megjegyzem, a gazdálkodók közül minden zsellér aszódi, bár a táblázatban nem bontottam szét ezt a kategóriát. Ha az arányokat vizsgáljuk, a kézműveseknél a legmagasabb az aszódiak aránya, 57%, őket követik a kereskedők, 49%-kal, a többi csoportnál már csak pár százalékos csökkenést láthatunk. A környékbeli, 0-20 km távolságból érkezők aránya érdekes módon mindenhol alacsonyabb, mint az ennél távolabbról járóké. Csak a gazdáknál más a helyzet, náluk mind két esetben 17%-ról beszélünk. 100 km-nél távolabbról már csak a kereskedők gyerekei jártak, 5%-uk, azaz mindössze 2 fő.

Megvizsgáltam, hogy az előadásomban vizsgált foglalkozáskategóriák képviselői közül az 50 km-nél távolabbról járók melyik évtizedben iratkoztak be az iskolába. Ez azt is mutatja, hogy mikor volt az iskola a legjobb hírben az adott foglalkozáscsoportok képviselői között, mikor voltak hajlandók nagy összegeket áldozni azért, hogy ide jár hassanak a gyerekeik. A diákok 43%-a iratkozott be közülük az 1830-as években, 39% az 1840-es években, és 17% az 50-es években. Feltűnő, hogy három alkalmazott, cseléd is hajlandó volt 50 km-nél távolabbról beíratni a gyerekeit, a már ismert árak

mellett. Egyikük Greszler György Gyula, apja Varsányban lovász, ő azonban Gödöllőn született, és bátyja is az iskola tanulója volt korábban, és ő gödöllőinek van bejegyezve az anyakönyvbe, és az apja foglalkozásánál a baromorvos áll, melynek követelménye a lovászmesteri képzés volt, nem orvosi egyetem. Ennek ellenére az alkalmazottak között nyilván nagyobb presztízzsel és jövedelemmel bírt. Ugyanez a helyzet az esztergomi érsek evangélikus vallású kocsisával is, akinek fia Krenkó József volt. A harmadik diák pedig Czímer Ferenc, apja szécsényi juhász.

A diákok későbbi élete

Kutatásom során igyekszem a diákok későbbi életét is feltárni. A gazdálkodó, kereskedő és kézműves szülők gyerekei közül 37 diák későbbi életéről találtam információt.

2. táblázat: A társadalmi felemelkedés és a tanulmányi eredmény összefüggései

Kézművesek						
felemelkedés		jeles	jó	közepes	gyenge	ismeretlen
igen	9	4	4	1		
nem	18	2	3	8	3	1

Gazdák						
felemelkedés		jeles	jó	közepes	gyenge	ismeretlen
igen	5	0	3	1	0	1
nem	4		1	1	2	

Kereskedők						
felemelkedés		jeles	jó	közepes	gyenge	ismeretlen
igen	5	0	1	2		1
nem	2			1		1

A fenti táblázatokban (4. ábra) igyekeztem ábrázolni a diákok adatait. A vizsgálatba bevettem a diákok osztályzatait is, és az összes aszódi év jegyéből vontam átlagot. Az osztályzás egyes tanévekben betűkkel, máskor számokkal történt, de néhány esetben szavakkal értékelte a diákok teljesítményét Koren István. A betűvel történő értékelés szerencsére 5 féle kombinációból állt össze, és ezeket Asztalos István az aszódi középiskolával foglalkozó könyve alapján állítottam sorba és váltottam számokra, ez a Pozsonyi Líceumban is használt osztályzási forma. (Asztalos 2003.) Előfordult, hogy 1-1- diák-

nál kettő, vagy esetleg mindhárom osztályzási forma előfordul, így ezek összevetését is alkalmaztam.

Láthatjuk, hogy akik továbbtanultak, azok inkább jó tanulók voltak, de nem feltétlenül tanult tovább minden jó tanuló. Az SPSS-programban lefuttatott kétváltozós logisztikus regresszió alapján nem magyarázza a jegy a továbbtanulást, bár megjegyzem, túl kevés a rendelkezésre álló adat ehhez a vizsgálathoz. Az első táblázatban a kézműveseket láthatjuk. A 28 esetből 8-nál tapasztalhatunk társadalmi felemelkedést. Mint láthatjuk, főként a jeles és a jó tanulók tanultak tovább, egy közepes tanuló is található közöttük, aki később tisztviselő lett. De most nézzük meg azokat a diákokat, akik jeles vagy jó tanulók voltak, és mégsem tanultak tovább. Farkas Pál, aszódi csizmadia fia evangélikus vallású. Ő is az apja szakmáját követte. Az iskolai anyakönyvben az áll, hogy 1848–49-es tanévben beiratkozott, majd betegség miatt elhagyta az iskolát. Az aszódi evangélikus halotti anyakönyvek szerint az apja 1877-ben halt meg, tehát tényleg nem lehet semmi köze az iskola félbehagyásának az apja halálához.

Mikljan Pál a másik ötös tanuló, akinél nem tapasztalhatunk társadalmi felemelkedést. Ő a két évvel fiatalabb öccsével kezdte el az iskolát, és egyszerre is fejezték be, pont az utolsó tanév előtt, 1850-ben. Mihály, a fiatalabb testvér később tanár és lelkész lett Aszódon. Ez alapján azt feltételezem, hogy az utolsó évet egy másik iskolában fejezték be mindketten. Az apjuk csak 1879-ben halt meg, ráadásul a kisebbik testvér továbbtanult, így biztos, hogy nem az apa hirtelen halála vagy anyagi okok miatt hagyták abba az aszódi iskolát. Valószínűleg a legidősebb testvérnek az apja foglalkozását kellett követnie. Ezt az a tény is erősíti, hogy az idősebb testvér jeles tanuló volt, míg a kisebbik, aki később lelkész lett, inkább gyenge négyes tanulónak lenne mondható a mai osztályzatok szerint.

Szelecsényi Dániel későbbi kalapos négyes tanuló volt. Ő grammatikáig, azaz a képzés közepéig végezte az iskolát, miközben bátyja, aki kitűnő tanuló volt, 5 évvel előtte teljesen elvégezte. Az ő későbbi életéről semmit nem tudunk, az aszódi egyházi anyakönyvekben nem szerepel. Sipka János és Intibi György szintén négyes tanulók, János az apja foglalkozását vitte tovább, és szűcs lett, míg György, akinek szintén szűcs az apja, mészáros.

Társadalmi felemelkedést tapasztalhatunk 9 főnél. A táblázatban látható, hogy négyen voltak közülük jeles tanulók. Ők mind lelkészek lettek. A többiek között

találhatunk egy levéltárost és iskolaigazgatót, egy tanítót, egy orvost, valamint egy jegyzőt és egy állomásfőnököt.

Most pedig nézzük a gazdákat. Mint láthatjuk, a 9 gazdából 5-nél tapasztalhatunk felemelkedést. Köztük egy zsellért találhatunk. Chudjik Pál, Chudjik János zsellér fia jó tanuló volt, végigjárta az aszódi latin iskolát, és persze valószínűleg tovább tanult, hiszen evangélikus lelkész lett. A jegyeiket nézve 3-an jó tanulók voltak, és egy közepes is találhatunk. A közepes tanuló később a szabadságharcban lett őrmester, a többiek között összesen két lelkészt, egy orvost és egy tanítót találunk. Krekács György aszódi evangélikus gazdálkodó család sarja, 1848-50-ig járt az iskolába, azonban ebben a két tanévben csak beiratkozott, nem kapott jegyeket, mert egészségi állapota miatt nem látogatta az iskolát. Később valószínűleg egy másik iskolában végezte el tanulmányait. Benkó Mátyás szintén jó tanuló volt, ő azonban apja foglalkozását vitte tovább, ő is gazdálkodónak ment.

A kereskedők közül igen kevés diáknak bukkantam a nyomára, mindössze öten vannak. Egyedül Barányi János volt jó tanuló közöttük, az apja pesti borkereskedő volt, ő pedig hivatalnok lett. Gruy Eduárd körmöcbányai kereskedő fia a selmecbányai liceum tanára lett. Zorkoczy Lajos Albertiben lett jegyző, ő is közepes tanuló volt. A maradék két diák közül az egyik egy zsidó házalo fia, a másik pedig egy aszódi evangélikus kereskedőé. mindketten kereskedők lettek. Prém Lajosról tudjuk az aszódi evangélikus születési anyakönyvek alapján, hogy Pesten úri kereskedő lett, és gyermekének keresztszülei is ezzel a státusszal vannak bejegyezve az anyakönyvbe.

Összességében láthatjuk, hogy az általam vizsgált foglalkozáscsoportok lehetőségei korlátozottak voltak anyagilag, ezt mutatja az is, hogy főként helybéli és környékbeli diákok iratkoztak be Aszódra, és igen nagy volt a lemorzsolódás aránya, melyek, még ha bizonyos esetben tudatosságot is feltételezünk, mégis szorosan kapcsolódhattak a szülők anyagi lehetőségeihez. Azonban megállapíthatjuk, hogy a jó tanuló diákoknak lehetett esélyük továbbtanulni és felemelkedni. A jeles tanulók az általam vizsgált esetekben lelkészek lettek, és tanulmányaik finanszírozása céljából a liceum elvégzése után, tehát a teológiai képzés megkezdése előtt nevelősködésből és házitanítóskodásból gyűjtöttek pénzt későbbi tanulmányaikra, de ösztöndíj is segíthette a diákok boldogulását, bár ez nem általános, sőt, valószínűleg ritka esetben fordulhatott elő az aszódi diákok körében. A jó tanuló, de mégis a családi hagyományokat folytató diákok példáján ke-

resztül feltételezhetjük a családon belüli munkamegosztást, mely szerint a legidősebb, vagy az arra legalkalmasabb gyerek viszi tovább a családi üzletet, vagy műveli tovább a földet. Mélyrehatóbb, alaposabb vizsgálatokkal azonban felülírhatnánk az általános megállapításokat, és rálátást nyerhetnénk az egyes családok stratégiáira.

Irodalom

Asztalos I. 2003. *Az aszódi evangélikus középiskola története 1728–1948.*

Aszód.

Asztalos I. 2004. *Kisváros a Galga mentén.* Aszód.

Bácskai V. 1989. *A vállalkozók előfutárai.* Bp.: Magvető kiadó.

Fényes E. 1851. *Magyarország Geográfiai Szótára.*

PMTd: *Petőfi Múzeum Történeti dokumentáció.* (A Pest Megyei Múzeumok Igazgatóságának Aszódi Petőfi Múzeuma)

KAPOSI ZOLTÁN

A hazai arisztokrácia gazdasági tagoltsága a 19. század utolsó harmadában

A magyarországi arisztokrácia jövedelmeiről és vagyonáról szaktudományos munkát írni nem könnyű feladat. Már önmagában a társadalmi réteg definiálása is nehézkes. Elvileg könnyű dolgunk van: arisztokrata az, aki valamilyen hivatalosan elismert főrangú címmel rendelkezik. Ám ha a réteg valóságos társadalmi funkcióit vizsgáljuk, akkor már sokkal bonyolultabb a helyzet. Egyrészt az arisztokrácia sok száz éves múltja során időnként más és más funkciói kerültek előtérbe. Eleinte a katonáskodás, a haza védelme, később a politika és az államigazgatás játszott nagy szerepet működésében. A 19. század második felében e funkciók helyett a birtokvezetés, a társadalmi reprezentáció, a mecenatúra került előtérbe. Tény, hogy erre az időre a hazai arisztokrácia már igen sokoldalúan rétegzett társadalmi csoporttá vált. Tagjai foglalkozásuk, vagyonuk, jövedelmük, származásuk, politikai befolyásuk szerint bonyolult szeptét képezték a társadalomnak. Másrészt el kell vonatkoztatnunk a politikailag determinált megítélésről, hiszen a 20. század során a hazai arisztokráciáról igen sok negatív beállítású leírás született. A népi írók, de a baloldaliak is inkább csak e réteg feleslegességét emelték ki. (Csekolics 1993; Erdei 1939; Weiss 1930) A nagybirtokokkal, a kastélyokkal szembeállított cselédállapot egyértelműen mutatta a társadalmi ellentéteket. (Illyés 1937) S harmadrészt jegyezzük meg, hogy az arisztokrácia jövedelmeiről, vagyonáról egysé-

ges, átfogó forrásanyag nem maradt fenn, s ilyen előkerülését nem is várhatjuk. Éppen ezért a vizsgálatok (jelen esetben a mienk is) igen széles, sok területet érintő forrásokon, így családtörténeteken, adójegyzékeken, birtokkimutatásokon, uradalomtörténeteken, s egyéni visszaemlékezéseken alapulhatnak csak.

Ez a sokoldalúan tagolt arisztokrácia az idők során persze megpróbált valamennyire alkalmazkodni a gazdasági és társadalmi változásokhoz. Sok jele volt ennek. A 19. században az arisztokraták gyermekei – a korábbi magánoktatás helyett – egyre nagyobb számban jelentek meg a közoktatás és a felsőoktatás különböző intézményeiben. A felsőfokú tanulmányok révén jogászok, ügyvédek, jogtanácsosok, gazdászok, vállalati vezetők, mérnökök kerültek ki soraikból, nem is beszélve jó néhány tudósról. Egy másik lehetőség volt a hagyományos pályákon való szereplés: katonáskodással, egyházi tanulmányokkal, különböző vett vagy kiérdemelt címek megszerzésével a politikai élet magas szintjére lehetett eljutni. A dualizmus időszakában vezető kormányzati beosztásban még igen sok főnemesi családból származó egyén működött. Az is biztos ugyanakkor, hogy az alkalmazkodással szemben mindig ott állt a hazai főrangúak kasztjellegének erősítési szándéka; ott volt a Kaszinó, a Lovaregylet, az országgyűlés főrendiházának megalakítása, az összetartozó csoportok közös tevékenysége (bálok, vadászatok, egyéb közösségi programok stb.). Mindez akár azt a tudatot erősíthette, hogy a csoport érinthetetlen.

Pedig már régen nem volt az. A 18–19. században a hazai arisztokrácia gyorsan szaporodott. A magas születési szám, s az átlagost jóval meghaladó közegészségügyi és fogyasztási lehetőségek miatt a famíliák létszáma gyorsan bővült, ami óhatatlanul a vagyon valamilyen megosztását feltételezte. A régi lehetőségek kihasználása már nem oldhatta meg a problémát. A három-négy fiú közül egyet-egyet még egyházi pályára vagy katonatisztnek küldhettek, még néha lehetett egy szerencsés, vagyont hozó házasságot kötni, de a vagyon felosztását hosszú távon nem lehetett megúszni. A lányok örökségének kifizetése az amúgy is adósságokban úszó arisztokraták, illetve az örökösök sokszor teljes pénzügyi ellehetetlenülését is magával hozhatta. A hitbizományi jog megszerzése ugyan a földek családi kézben való megtartását biztosította, ám a birtoklásból kiszorultak esetében a főnemesi lét lehetőségei beszűkültek. Természetesen előfordulhatott, hogy a gyermekáldás szerényebb volt. A herceg Esterházy család esetében nagy könnyebbség volt, hogy több esetben csak egy fiúörökös volt az irdatlan méretű föl-

deknek. Egy ezzel ellentétes példa a herceg Batthyány-família, ahol az 1914-ben birtokba lépő László hercegnek 12 gyermeke született.

A szaporodás miatti birtokméret-csökkenés azzal járhatott, hogy néhány generáció elteltével a nem túl nagy földekkel bíró famíliák tagjai már csak olyan birtokokat örökölhettek, amelyekkel a korábbi státus nem volt fenntartható. Főleg a felvidéki és az erdélyi arisztokraták esetében, ahol amúgy is kisebb méretű uradalmak alakultak ki, vált kritikussá a helyzet. A földek csökkenéséhez persze más folyamatok is hozzájárultak. Már az 1848. évi jobbágyszabadítás, majd azt követően a földesurak és a jobbágyok által korábban közösen használt erdők, legelők szétválasztása miatt is csökkent az úri földállomány. Ennek eredményeképpen 1848–1870 között a korábbi nagybirtokok területe kb. a felére apadt, ami persze a jövedelmek fogyását is magával hozta. Nagy csapást jelentett az is, hogy 1848 után a megmaradt birtok adókötelessé vált, ugyanakkor elveszett a korábbi adóbevétel és a robotos munkaerő is; 1850 után már csak fizetett munkaerő alkalmazásával tudtak termelni. A negatív hatások mellett kihasználható lehetőség volt az 1853. évi földtehermentesítési rendelet, hiszen az 1856-tól meginduló állami kárpótlás folyósítása a majorságok tőkés jellegű átszervezésére sok esetben alkalmat biztosított. Szintén pozitív hatású volt az 1850–73 közti világgpi konjunktúra. (Kaposi 2007: 73.) A közlekedés forradalma és a hitelbőség is javította az agrárium helyzetét. Mindazonáltal a pozitívumok ellenére is úgy tűnik, hogy a hazai főnemesek többsége elszenvedője volt a változásoknak: 1850 után földjeik és jövedelmeik csökkenésével kellett számolniuk.

A hanyatlás jól látszik az 1885. évi VII. tc. szerint átszervezett főrendiház létrejöttében is. A törvény megszüntette azt a régi gyakorlatot, amely szerint minden főnemesi címmel rendelkező, 24. életévét betöltő személy meghívást kapott az országgyűlésre. Ezt a jogot csak azoknál hagyta meg, akiknek a magyar állam területéről származó állami földadója a saját vagy családtagjai földbirtokáról legalább az 1885. évi 3000 forintot elérte. Ez kemény vagyoni korlát volt, hiszen ennek következtében sok főnemes kiszorult a Házból. A törvény szerint a honosítottak (vagyis a más országból származó főrangúak) csak akkor lehettek tagjai a főrendi háznak, ha más országokban lévő hasonló jogaikról lemondtak. (Vörös 1987; Gudenus-Szentirmay 1989) Kimondták azt is, hogy a főrendiház tárgyalási nyelve csakis a magyar lehet, amivel a külföldi főrangúak közül sokan kizáródtak. Ennek eredményeképpen az 1884/87. évi országgyűlésre összesen 698 főrangú kapott meghívást. (Ehhez jöttek még a főispánok, püspökök stb.,

akkikkel együtt a főrendiház összlétszáma 802 fő lett.) A 698 főrangú személy 12 hercegi (29 fő), 108 grófi (435 fő) és 86 bárói (234 fő) családból került ki. Összesen 206 családból származtak a főrendiház tagjai. A 206-ból 50 család 102 tagja volt honosított főrangú, akik döntően a Habsburg birodalmi arisztokráciából származtak. A főrendiház 1918-ban megszűnt, majd pedig 1926-ban felsőházként alakult újjá.

Az 1884. évi legnagyobb adófizetők jegyzéke, valamint a főrendiház listája alapján megvizsgáltuk, hogy mekkora adót fizettek a hazai főnemesek, s milyen volt az adók eloszlása. (Máté 1888) A két jegyzék személyenkénti egybevetéséből 204 világi arisztokratát tudtunk elkülöníteni. A 204 személy által befizetett összes adó 2 409 426 forint volt, vagyis egy főre 11 811 forint jutott. A befizetett adót kategóriákba sorolva azt találtuk, hogy a főrendiházi világi arisztokraták 28%-ának adója nem érte el a törvényben meghatározott minimumot sem. Esetükben a főrendiházba való bekerülés egyéb jogcímet feltételezett. Ilyen lehetett például az uralkodó által kiválasztott 50 fő közé való bekerülés; bizonyos funkciók betöltésével együtt járó főrendiházi tagság stb. A legnagyobb létszámú az 5000-10 000 forintot fizetők csoportja volt. A legtöbb adót a vizsgált hazai arisztokraták közül Habsburg Albrecht főherceg (156 000 forint) és hg. Esterházy Miklós fizette (121 942 forint), utána a sorban Csekonics Endre gróf következett 82 248 forinttal. Az adófizetők húszas toplistáján összesen három-három Esterházy és Károlyi, két-két Festetics-, Pálffy-és Zichy-családbeli található, a többi família egy-egy taggal képviseltette magát. Érdekesség, hogy már bent volt az első húszban az iparbáró és nagybirtokos Wodiáner Albert is. Tegyük hozzá ugyanakkor, hogy kutatási tapasztalataink szerint a következő években megnőtt az adófizetési hajlam, már csak a főrendiházba való bekerülés lehetősége miatt is.

Kérdés persze, hogy a 3000 forint egyenes adó mekkora jövedelmet feltételezett. Agrártörténeti kutatásaink révén tudjuk, hogy ezekben az évtizedekben az uradalmak összbevételeinek mintegy harmadát-negyedét kellett leadózni. Az adó mértéke legjobban a földek ún. kataszteri aranykorona értékétől függött. Ezt az 1870-es évek telekkönyvezései során állapították meg, jelentős visszaélésekkel tarkítva, ugyanis a nagybirtokosok egy része elérte, hogy alacsonyabb kategóriába sorolják földjüket, ezáltal csökkentve a fizetendő adó mértékét. (Kövér 1998: 84.) A következő évtizedekben sokan joggal tartottak igényt az adókorrekcióra. Mindazonáltal tapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a kb. évi 10-15 000 forint körüli éves bevétellel rendelkező főrangúak kerülhettek be a főrendiházba.

Az adófizetési adatok alapján világos, hogy a főnemesi familiák tagjai között – a földterületekkel arányosan – hatalmas jövedelmi különbségek alakultak ki. Két esetet említünk erre. A gróf Festetics família birtokai alapvetően a keszthelyi és a dégi ágon öröklődtek. A keszthelyi ág földjei hitbizományként működtek, ami garantálta az egyben maradást. A mintegy 162 000 holdas birtok után Festetics Tasziló 1884-ben csaknem 40 000 forint adót fizetett. (Máté 1888: 98.) A hajdan a keszthelyivel még egyenlő méretű dégi ág földjei viszont az örökösök között eleinte felosztattak, így azok mérete folyamatosan csökkent. Nem véletlen, hogy Imre gróf a csertői uradalom után 7646 forintot fizetett; Dénes gróf a Vas és Somogy megyei uradalmi után 3124 forintos adójával éppen befért a főrendiházba. De hasonló különbségeket láthatunk a Batthyány-família esetében is. A hercegi kézben öröklődő, négy uradalomból álló hitbizomány után Batthyány Ödön herceg 23 000 forint adót fizetett. Ezzel szemben a grófi ágon, ahol megosztották a birtokokat, a szegényebb családtagok közül Batthyány Arthur a rakicsányi uradalom után 1662 forintot, gróf Batthyány Ernő a kustányi birtoka után 1334 forintot adózott. (Máté 1888:20) Példáinkból látható, hogy a korábbi időszakok osztozkodása, a családtagoknak juttatott földek mérete alapjaiban befolyásolhatta a 19. század végi arisztokrata jövedelmeket és pozíciókat. A földvagyon szétdarabolódása és öröklése ugyanakkor a családon belüli veszekedések melegágya is lehetett. (Károlyi 1977: 11.)

Nézzük meg, hogy a magyarországi arisztokrácia a 19–20. század fordulóján miből szerezhetette jövedelmét, s ezek alapján milyen jellegzetes típusok rajzolódnak ki.

A földbirtok, mint jövedelmi forrás

A földtulajdon a főrangúak számára presztízis volt. Azonban még a nagybirtokok sem biztosítottak mindig magas jövedelmet. Voltak riasztó esetek, amelyek közül kiemelkedett az 1860-as évek közepén bekövetkezett Esterházy-csőd. A hercegi hitbizomány a legnagyobb hazai birtokkomplexum volt, ám a folyamatosan növekvő adósságok nagyon megnehezítették a gazdálkodást. Az 1860-as években már nem volt más mód a helyzet stabilizálására, mint a földek egy részének értékesítése. Összesen kilenc uradalmat adtak el; ennek következtében a hitbizomány földterülete 684 ezer holdról 466 ezer holdra csökkent. (Nyulásziné Straub 1976; Kaposi 2003) Ezzel egy időben lépéseket

tettek a megmaradt birtokok gazdálkodásának átszervezésére. Az Esterházy-csőd jelentősége abban van, hogy ráirányította a figyelmet az agrármodernizáció szükségességére.

A nehézségek mellett azért előfordultak sikerek is. Ilyen volt például a herceg Batthyány-Strattmann hitbizomány esete. A mintegy 30 000 holdat kitevő birtokok 1871-ben az Angliában élő Batthyány Gusztáv kezébe kerültek. A stabil jövedelmek biztosítása miatt a négy uradalomból álló birtokkomplexum mezőgazdasági területeit bérbe adták, de az erdők saját kezelésben maradtak. (Kaposi 2012/b: 180.) A hitbizomány uradalmi a tőkés korszakban egészében jól működtek, s bár számos kívülről jött nehézséget kellett kezelniük (földreform, vagyonadó, öröklési adó stb.), de végül is biztosították a tulajdonosok anyagi igényeit. (Kaposi 2012: 209.) Fontos volt ebben a korban, hogy a legnagyobb birtokosok szintjén is többször újra kellett gondolni a bevételek és kiadások működési rendszerét. A Batthyány-Strattmann hitbizomány esetében a jószágkormányzás már a 19. század közepe felé felismerte, hogy a hagyományos majorsági árutermelésről egyre inkább a bérleti bevételek felé kell lépni. Ez nemcsak a fent említett uradalmi nagybérletet jelentette, hanem a városokban, főleg Nagykanizsán és Kőrmenden lévő házak, kereskedő épületek és egyéb más funkciójú építmények bérbe adását is. Ennek eredményeképpen a hitbizomány gazdálkodásában a bérleti bevételek egyre nagyobb arányúvá váltak. (Kaposi: 2012/a: 205.)

A gazdálkodáshoz a vidéki, kisebb birtokokkal rendelkező főnemesek igen szorosan kötődtek. A vidéki arisztokrácia általában helyben lakott. Az ő esetükben földjük, birtokuk szeretete régi vonás. A legtöbb esetben ők is ott születtek, a szülők kastélyában nevelkedtek, később is ott éltek, ősük kriptája sokszor csak pár lépésre volt a kastélytól. (Bethlen 1942) Természetes elfoglaltságuk volt birtokaik irányítása. Birtokaik a dualizmus korszakában sokszor csak pár ezer holdasak voltak, s alig terjedtek ki néhány falu határára, ugyanakkor sokan közülük élen jártak az agrármodernizációban. Mivel az 1880-as évektől kezdve a gabonakonjunktúra megszűnt, viszont a hús és egyéb állati termékek ára magas maradt, így a csoport tagjai közül egyre többen az állattenyésztés modernizálása felé fordultak. Főleg a minőségi szarvasmarhatartás terén érték el komoly jövedelmet hozó eredményeket, de találkozhattunk a juh- és a lótenyésztés kapcsán is sikeres vállalkozásokkal. E vidéki főrangú réteg tagjai ott voltak a vármegyei fejlesztéseknél, alapításoknál, sokszor előmozdítói, máskor finanszírozói voltak a helyi beruházásoknak. Elképzelhetetlen lett volna a helyi vasutak, a tejszövetkezetek, a vaj-

és sajttermelő üzemek, a gőzmalmok, a téglagyárak kiépítése a helyben lakó arisztokrácia nélkül, de ezek mellett igyekeztek bekapcsolódni az országos gazdasági folyamatokba is.

A helyi arisztokraták befolyásukat igyekeztek minden téren növelni. Házat építettek a vármegyeközpontokban, ügyvédek révén ott voltak minden helyi döntésnél. A vidéki arisztokrácia uralkodott a vármegyében: tagjai a törvényhatóságokban, városokban az adófizetői listákon igen előkelő helyen álltak. Vidéki udvartartásuk esetében hamar kialakult a hasonló jövedelemmel rendelkezők között az összejárás, a szabad idő együttes eltöltése, a vadászatok stb. Ezek évtizedek alatt szorosabb, sokszor rokoni kapcsolatok kialakítását eredményezhették. (Somssich-Szögyény 2006: 29-30.) Az ilyen közösség-szerveződés tovább növelhette a vidéki arisztokrácia helyi vagy regionális szerepét. Számos család előre megtervezte a leszármazottak közötti birtokfelosztást, amivel a felnövekedő generáció tagjai kiszámítható karrierlehetőséghez jutottak. Ez a réteg sokkal közelebb állt a társadalom más csoportjaihoz, mint a gazdag, elkülönülő felső réteg. Kastélyaik, épületeik emberléptékűek voltak, a legtöbb esetben igen funkcionálisak, s messze elütöttek a csúcjévedelmű arisztokraták 40-50 szobás építményeitől. A vidéki kastélyokban közvetlenebb kapcsolat alakulhatott ki a birtok irányítóival, az intézőkkel. (Erre egy példa, hogy a Somogy megyei Gesztiben a mintegy 1500 holdat birtokló gróf Somssich Gyula az intézője lányát vette feleségül.)

Egy sajátos csoportot képezett az arisztokrácián belül a külföldiek csoportja. Érdekes tendencia figyelhető meg e csoport földjeit illetően. A 18. század elején az állam volt hadvezéreinek, hitelezőinek, szállítóinak hatalmas birtokokat osztott ki, ám e réteg tagjai pár évtized után földjeik nagy részét eladták. (Kaposi 2007: 19-20.) A honosított főnemesek kezében lévő terület a 19. században folyamatosan csökkent, ugyanakkor e csoport kisebb része elmagyarosodott. A főrendiházi törvény idején már csak igen kis számban voltak jelen, bár kétségtelen, hogy köztük jó néhány hatalmas kiterjedésű nagybirtokos is előfordult. Gondoljunk csak arra, hogy Habsburg Albrecht főherceg bellyei uradalma mintegy 110 000 holdat tett ki; a hatalmas latifundium vagyonértéke az 1880-as évek elején mintegy 8,3 millió forint volt. A birtok földjei árvízjárta vidéken helyezkedtek el, ezért a vagyon felét épületek adták, a föld alig több mint 20%-át adta az ösztökeértéknek. Az uradalom évi tiszta jövedelme mintegy 205 ezer forint volt. (Albrecht főherceg 1883: 110-112.) A melllette lévő Schaumburg-Lippe herceg tulajdonában lévő dárdai uradalom 49 ezer, a szlavóniai területeken lévő verőczei és szlatinai

nagybirtoka 70 ezer holdas volt. (T. Mérey 1990: 3., 46.; Huszadik Század 1909. június) Tőkeerejét mutatja, hogy 1880-ban a herceg kölcsönözte a magyar államnak azt a 220 ezer forintot, amiből a Barcs és Terezienfeld közti Dráva-híd megépülhetett. Persze az is igaz, hogy a külföldi arisztokraták nem csak a magyarországi földjeikből profitáltak, hiszen a Monarchia többi országrészében, illetve a német területeken is jelentős vagyonuk halmozódhatott föl.

Az általában külföldön élő főnemesek ritkán fordultak meg itteni birtokaikon. Leginkább az évenkénti két alkalommal megrendezett presztízszértékű vadászat vonzotta őket. A vadászkastély-építés szinte kötelező program volt. A vadászat és a birtokkoncentráció sok esetben együtt járt; így épült ki Hohenlohe Kraft Keresztély latifundiuma is. A német herceg közismert volt vadászszenvélyéről, amely kielégítésére számos magyarországi birtokot vásárolt: vett 32 000 holdat a Szepességben, de volt Pozsony vármegyében is 6000 holdja. Hohenlohe herceg Belső-Somogyban, Szentá, Somogyszob és Bolhás környékén is elkezdte összevásárolni a földeket. 1911-ben megvett az Esztergomi Főkáptalantól egy 10 ezer holdas területet 7 millió koronáért, majd pedig hg. Festetics Taszilótól vásárolt 4200 hold erdőt 3 millióért, amit aztán kiegészített néhány kisebb földdel, s így egy 18 000 holdas területet hozott össze. Az ügyletet praktikusán végezték: mivel a külföldiek földvásárlásai nehézkesen történhettek csak, ezért a földek a Késmárki Ingatlanforgalmi Rt. kezébe kerültek, ahol a herceg alkalmazottai voltak (papíron) a részvényesek (Kaposi 2003). Természetesen a főúri vadászatokon is szigorúan érvényesült az arisztokrácián belüli hierarchia: egy hercegi vadászatra egy „sima vidéki grófot” vagy bárót természetesen nem hívtak meg, hiszen erős volt az összetartozás tudata e rétegen belül.

Az ipar, a pénzügy és a kereskedelem lehetőségei

A 19. századi iparosodás hatásai az arisztokráciát is megérintették. A nemzetközi szakirodalomból ismert, hogy a nyugati arisztokrácia egyre nagyobb energiával fordult a modern ipari vállalkozások felé: földjeiken sokszor bányákat nyitottak vagy ipari üzemeket alapítottak. (Stone 1993) Még a Habsburg-családon belül is szép számmal voltak, akik a Monarchia területén jelentős ipari kapacitásokat építettek ki. Magyarországon ez azonban sohasem öltött ilyen mértéket, aminek persze több oka is volt. Egyrészt a hazai főrangúak területi elhelyezkedésénél figyelembe kell vennünk, hogy az igazi

nagybirtokok a dunántúli és az alföldi, vagyis a jelentős ipari nyersanyagot nélkülöző vidékeken feküdtek. Másrészt közismert a földesurak hosszú távú tartózkodása az ipartól és a kereskedelemtől: a forgalom és a pénz világa sokáig idegen volt számukra, bár kétségtelen, hogy a reformkori kezdeményezések ezen a falon már rést ütöttek, s 1850 után egyre több hazai földesúr került kapcsolatba részvénytársaságokkal, bankokkal, vasúttal. Az egyik legnagyobb hazai kereskedelmi pénzintézményt, a Magyar Általános Hitelbankot papíron örgróf Pallavicini Ede vezette, de a valóságban Kornfeld Zsigmond bankár. (Halmos 2004: 161.) Mindez azonban az alapvető felfogáson nem sokat változtatott: ipari és kereskedő vállalkozó főnemes továbbra is kevés volt, helyette inkább a finanszírozó, a kijáró és a „csendes tag” funkciója jutott az arisztokratáknak. Szaporodó kivételek persze mindig voltak. Egy példa erre gróf Andrassy Emánuel (1821–1891), avagy a „vasgróf”, aki örökségként szerzett hatalmas birtokaira alapozva építette ki ipari vállalkozásait. Örökölte az oláhpatoki Károly-kohót, felépítette az alsósajói vasolvasztót, megvette a betléri, a berzétei, a gombaszögi és a vígtelkei vasgyárakat. Ő hozta létre a salgótarjáni és borsodi vasmű társulatot. A kohókhoz faszén is kellett, amihez Andrassy gróf 85 000 holdas erdőbirtoka szolgáltatta az alapanyagot. A vasművei mellett nagy szerepe volt a grófnak az északi vasútvonalak kiépítésében is. (Kovács 2006)

Látványos változás volt ugyanakkor, hogy a századfordulón egyre több ipari vagy kereskedelmi vállalkozó szerzett főrangú címet, s került ezzel közel a hazai történelmi arisztokráciához. Csak közel, mert be nem nagyon. Az újonnan jöttek, az iparbárok bár hihetetlenül gazdagok voltak, egy dolgot nem tudtak megszerezni: a hagyományt, a tradíciót. Minden egyébbe volt pénzük. Építhettek palotát a városokban, vagy kastélyokat vidéken. Rendezhettek estélyeket, bekerülhettek a főrendi házba, mégis alig-alig látunk eseteket a régi főrangú famíliákhoz való közeledésre. Voltak ennek etnikai okai is, hiszen a Kornfeldek, a Weissek, a Gutmannok stb. zsidó származása közismert volt még akkor is, ha idővel az iparbárok egy része katolizált. Ez az új arisztokrata réteg hatalmas vagyonnal és mobil tőkével rendelkezett, s munkája révén sokszor finanszírozója volt a régi arisztokráciának.

A földtulajdon presztízse e réteget is megigézte. E téren legmesszebb talán a nagykanizsai kereskedősegedből ipari és pénzügyi birodalmat építő Gutmannok jutottak. Gutmann S. Henrik az 1850-es években jó érzékkel vette észre, hogy a Monarchia vasútfejlesztése és iparosodása óriási keresletet támaszt jó minőségű fatermékek iránt, ezért hozta létre Nagykanizsán hordó- és dongagyártó üzemét. Az eredmény nem is maradt

el: életében nemességet, fiai közül Vilmos bárói címet szerzett. Gutmann Henrik négy fia mindegyike beépült a hazai gazdasági elitbe. (Kerecsényi 1979: 157.) A bárói címhez birtok is kellett, aminek megszerzése összekapcsolódott az ipari és kereskedelmi terjeszkedéssel. A Gutmann-fivérek 1884-ben a Drávától délre, a szlavóniai Beliscsén építették fel azt a fűrészgárat, amely a századfordulón már mintegy 3000 dolgozót foglalkoztatott. A gár működtetéséhez felvásárolták a környéken lévő hatalmas erdőket. Birtokaik mérete a háború előtt már elérte a 16 ezer hold mezőgazdasági és 105 ezer hold erdőterületet. Rokonsági kapcsolataik főleg a hazai bank- és iparvilág családjaihoz fűződtek. Anyagi erejüket mutatja, hogy az első világháború elején mintegy 4 millió korona értékben jegyezték hadikölcsönt. (Huszadik Század 1932. július)

A báró Wodiánerek Somogy, Békés és Nyitra megyében szereztek jó néhány uradalmat. Közülük Mórnak az 1872. évi végrendelete szerint 6,4 millió forint tiszta vagyona volt. (Kövér 2006.) A legtöbb földet minden bizonnyal Sina György szerezte meg, aki már a reformkorban építgette birtokait. Halálakor 28 uradalma volt, birtokai mintegy 214 ezer holdat tettek ki; a tartozások levonása után 21 millió forintot hagyott örökösöire. (Kerényi 2006) Weiss Manfréd, a csepeli óriásgár létrehozója Csongrád megyében a Károlyiaktól vásárolta meg a derekegyházi 10 ezer holdas birtokot. A nagyvállalkozó összvagyonát mintegy fél milliárd koronát tett ki. A Tolna megyei főlsoi régi (ma Iregszemcse) uradalmat Weiss Manfréd vette meg, s adta lányának, akinek kezével az báró Kornfeld Móriczhoz került. Wahrmann Mór főrendiházi tag 1869-70-ben Szabolcs és Hajdú megyékben mintegy 8500 hold földet vett, köztük az Esterházy-csödtömegből a kisvárdai uradalmat vásárolta ki. (Vörös 2004: 225.) Mindebből látható, hogy az új főnemesi réteg intenzíven törekedett földvásárlásra, amellyel a történelmi arisztokráciához hasonló státuszt vélte elérni.

Életmód és vagyonvesztés

Az arisztokratáknak volt egy csoportja, amely életmódjával, gazdasági tevékenységével nagyban hozzájárult vagyonát és jövedelmét elherdálásához. Mivel a korabeli sajtó vagy a politika általában ezeket az eseteket felnagyítva kezelte, így akár az a képzetünk is támadhatna, hogy alapvetően ez jellemezte az arisztokráciát. Ez azonban nem igaz, bár kétségtelen, hogy néha igen magas rangú családok esetében is találunk eseteket a vagyonvesztésre. A 19. századra vonatkozóan a levéltári források, de a szakirodalom is

gyakran említ ilyen eseteket. Egyik tipikus módja volt a vagyonesztésnek a kártya-adósság. Az egyik Odessalchi herceg így veszttette el a Somogy megyei bolhási birtokát: a kényszereladás miatt az uradalom a Somssich grófok kezébe került (Véssey 1944: 231.), később pedig a már említett Hohenlohe nagybirtok része lett. 1887-ben gróf Bethlen Márk egyetlen éjszaka alatt elkártázta az Erdélyben lévő radnóti uradalmát. A nyertes Haller József gróf volt. A léha, külföldi életmód, a mértéktelen pénzszórás okozta Czindery-Wenckheim Béla báró bukását is, akinek Szigetvár környéki birtokait rokonai vásárolták meg, így legalább a földek a família kezében maradhattak. (Kaposi 2012/b: 82.) Batthyány Gusztáv 1838-tól haláláig Angliában élt, a nem hitbizomány-jogú, szabad uradalmainak eladásából fedezte költséges életmódját, a lóversenyeket és a versenystálló fenntartását. (Rákossy 2006) A herceg Esterházyak gazdasági nehézségeit már korábban említettük. Bőven vannak eseteink arra, amikor a bankok kezébe kerültek nagybirtokok. Teljes vagyonsbukás ritkán következett be, az általunk ismert esetekben a földek egy részének értékesítése átmenetileg megoldotta a finanszírozási problémákat, de azért előfordult, hogy egyes főnemesek anyagi problémák elől menekülve lettek öngyilkosok.

Látható az eddigiekből, hogy a 19. század második felében a magyarországi arisztokrácia anyagi helyzete bár sokat változott, ám mégis az ország leggazdagabb rétege maradt. A korábban megszerzett földvagyon jövedelmezttetése már nem tudott minden problémát megoldani, szükség volt a birtokgazdálkodás modernizálására, újabb jövedelemforrások felkutatására. Megértintette az arisztokráciát az iparosodás is, hiszen egyrészt alulról egyre többen jutottak be a főnemesek zárt világába, másrészt pedig a jövedelmek megszerzése miatt is alkalmazkodni kellett az ipar és a kereskedelem gyors fejlődéséhez. Még tartotta magát valamennyire a különböző politikai alapú állások és megbízatások elnyerésének régi technikája. A jövő azonban már egy rugalmasabban működő, szakképzettebb, a társadalmi munkamegosztásba mélyebben integrálódni képes arisztokráciát feltételezett. Az első világháború következményei, a nagybirtokok jelentős részének a trianoni országhatáron kívülre kerülése, a Nagyatádi-féle földreform és a vagyonsadó, illetve a politikai befolyás csökkenése viszont kétségtelenül megroptantotta a réteget, amely régi fényét a két világháború között már nem tudta visszaszerezni.

Irodalom

- Albrecht főherceg 1883. *Ő Fensége bellyei uradalmának leírása*. Wien: Országos Magyar Gazdasági Egyesület.
- Bethlen Gy-né. 1942. Rokon vonások az arisztokrata és a paraszt között. *Az arisztokrácia válsága és jövője. Ankét*. Budapest. 30-33.
- Csekonics E. 1993. A magyar arisztokrácia válsága. Léderer P. (szerk.): *Az úri Magyarország*. Budapest: ELTE Szociálpolitikai tanszék – T-Wins Kiadó. 36-40.
- Erdei Ferenc 1993: A magyar társadalom a két világháború között. Léderer P. (szerk.): *Az úri Magyarország*. Budapest: ELTE Szociálpolitikai tanszék – T-Wins Kiadó. 22-26.
- Gudenus J. – Szentirmay L. 1989. *Összetört címerek. A magyar arisztokrácia sorsa és az 1945 utáni megpróbáltatások*. Budapest: Heraldika Kiadó.
- Gudenus J. J. 1998. *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. 1. kötet. Budapest: Heraldika Kiadó.
- Halmos K. 2004. Kornfeld Zsigmond. Sebők M. (szerk.): *A sokszínű kapitalizmus*. Budapest: HVG. 154-169.
- Huszedik Század*. 1932. június.
- Illyés Gy. 1992. *Puszták népe*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Kaposi Z. 2003. A hg. Esterházy-família magyarországi földbirtoklása. *Limes* 4. 27-41.
- Kaposi Z. 2007. *Die Entwicklung der Wirtschaft und Gesellschaft in Ungarn 1700-2000*. Passau: Verlag Schenk.
- Kaposi Z. 2012/a: A hitbizományi működés nehézségei a piacosodás korában. Szirácsik É. (szerk.): *Birtokosok és birtokok. Discussiones Neogradienses* 12. Salgótarján: Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet. 189-220.

- Kaposi Z. 2012/b: A nagybirtok modernizációjának lehetőségei a 19. századi Dél-Dunántúlon. Kaposi Z., Lendvai T., Oroszi S. (szerk.): *A tulajdon és az oktatás vonzásában*. Pécs: PTE FEEK – KTK. 52-85.
- Károlyi M. 1977. *Hit, illúziók nélkül*. Budapest: Európa Kiadó.
- Kerecsényi E. 1979. A nagykanizsai Gutmann-család felemelkedése a nagyburzsoáziába. Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1979. *Zalai gyűjtemény* 12. Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár. 147-166.
- Kerényi B. E. 2006. A magyar kultúra görög mecénása. *Budapesti Negyed* 4. 21-30.
- Kovács Á. 2006. 185 éve született gróf Andrássy Manó. *Bányászattörténeti Közlemények* 59-64.
- Kövér Gy. 1998. Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. Gyáni G., Kövér Gy.: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris.
- Kövér Gy. 2006. Rotschild – Sina – Wodianer. Bécsi bankárok az ún. magyar konzorciumban 1867 után. *Budapesti Negyed* 4. 39-52.
- Máté J. L. (szerk.) 1888. *Magyar Almanach a virilisták és Fiume vagyonos polgárságának cím-és névjegyzéke a vagyoni állapot feltüntetésével*. Budapest: Pallas.
- Nyulásziné Straub É. 1976. *A bg. Eszterházy-hitbizomány 1865-ös pénzügyi csődje és előzményei*. (Kézirat) Budapest. ELTE.
- Rákossy A. 2006. Batthyány Gusztáv, a hitbizomány birtokosa 1870-1883 között. Nagy Z. (szerk.): *A Batthyányak évszázadai*. Kőrmend-Szombathely: Kőrmend Város Önkormányzata. 181-186.
- Somssich-Szőgyény B. 2006. *Alaprajz*. Nagyatád: Nagyatádi Múzeumért Alapítvány.
- Stone, L. 1993. Anglia és a nyitott nemesség (1540-1880). Kontler L. (szerk.): *Túlélők. Elitek és társadalmi változás az újkori Európában*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 77-116.

- T. Mérey K. 1990. Dél-Baranya ipara és kereskedelme a XIX. sz. második felétől az első világháborúig. Szita L. (szerk.): *Baranyai helytörténet-írás 1989*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár. 330-358.
- Véssey Lajosné Somssich A. 1944. *Somssich Pál élete és működése*. Budapest: Vajna és Bokor.
- Vörös K. 1987. A főrendiház 1885. évi reformja. In: Á. Varga L. (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1*. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár. 397-405.
- Vörös K. 2004. Wahrmann Mór. Sebők M. (szerk.): *Sokszínű kapitalizmus*. Budapest: HVG. 212-229.
- Weiss I. 1930. *A mai magyar társadalom*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.

ZSOLDOS ILDIKÓ

Báró Vécsey József karrierútjának mérföldkövei

A dolgozat báró Vécsey József karrierútjának főbb stációit veszi górcső alá, a terjedelmi korlátok miatt természetesen a teljesség igénye nélkül. Nem járunk messze az igazságtól, ha a szatmári Vécseyeket a történelmi Szatmár vármegye második legtekintélyesebb családjának tituláljuk a hosszú 19. században. Az első helyet természetesen a Károlyiak őrizték, de a Vécseyek is két ízben adtak főispánt a törvényhatóságnak. Vécsey József nagyapja 1803-tól 1829-ig, édesapja pedig 1829 és 1845 között látta el Szatmár vármegyében a bécsi udvar képviseletét. Az utódok uralkodóházhoz való szoros kapcsolódása, az országos és a lokális politikában való jelenléte is számos területen kimutatható. Ennek ellenére a magyar történettudomány meglehetősen elhanyagolta a Vécseyek szatmári ágát. Ennek a mostoha bánásmódnak a fő oka minden bizonnyal abban áll, hogy a családi iratanyag nem a Magyar Országos Levéltárban kutatható, hanem Kolozsvárott, a Kolozs Megyei Állami Levéltárban.¹ A szatmári Vécseyek archívumát a második világháborúig a Szatmárnémetitől mintegy tíz kilométerre fekvő Sárközújlakon, a család uradalmi központjában őrizték. Vécsey Eszter bárónő kiemelt figyelmet fordított kezelésükre. Bizonyos dokumentumokat tudatosan készített össze arra az esetre, hogy rendelkezésre tudja bocsátani, ha valaki családja történetének megírására vállalkozna.

¹Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj, a továbbiakban ROL KmIg) kezelésében, Vécsey család sárközújlaki levéltára Fond nr. 452, Fond familial Vécsey (a továbbiakban: 452)

Minden bizonnyal olyasmi opuszra gondolt, mint amelyet Éble Gábor készített a Károlyiakról, a Dessewffyekről.

A szatmári Vécseyek családi levéltárát a második világháború végéhez közeledve 1944 októberében szétdúlták. Erre az időre datálható a kastély kirablása is. 1944. október 21-ről 22-re virradóan a német katonák elhagyták Sárközt. Október utolsó napjaiban az ide érkezett szovjet katonaság a Vécsey kastélyban rendezte be főhadiszállását. Szerencsére a szovjet katonák szemében a szeszgyár sokkal nagyobb értéket képviselt, mint a családi iratok. (Anzik 1999: 150–151.) A szétdúlt archívumot (illetve ami megmaradt belőle) Jakó Zsigmond szállította be Kolozsvárra az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltármentési akciója révén, így kerültek letétként az annak keretében működő levéltárba. Majd amikor 1950-ben az erdélyi magyar társadalom tudomány-művelési színtereként funkcionáló társaságot megszüntették, a Román Akadémia Kolozsvári Könyvtárát jelölték ki őrzőhelyként. Az 1971-ben született etatista szellemű levéltári törvény, illetve annak 1974-es módosítása értelmében kerültek a dokumentumok jelenlegi helyükre, a Kolozs Megyei Állami Levéltárba.² Ténykérdés, hogy a családi levéltár tanulmányozásának lehetősége a hazai kutatók számára igazán csak a közelmúltban nyílt meg. Tanulmányunk forrásbázisát elsősorban a családi levéltárban fellelhető korrespondencia, politikai beszédek, visszaemlékezések, végrendeletek, nekrológok, gazdasági iratok és egyéb följegyzések alkotják. Vécsey József szabolcsi főispáni működésének értékeléséhez a nyíregyházi levéltárban őrzött főispáni, alispáni, központi választmányi iratokat is fölhasználtuk.

Vécsey József 1848-ig tulajdonképpen egy „hagyományos” politikusi karrierúton haladt. Tanulmányait a kor szokásainak megfelelően magántanulóként végezte. 1842 végétől a bécsi egyetemen két évig bölcsészeti, egy évig pedig jogi tanfolyamokat hallgatott. Az iskolai kereteken túl magánúton is képezte magát elsősorban a magyar jog területén. Nevelője 1842-től Szepesi Imre kegyes tanítórendi áldozópap volt.³ 1846-ban

²A Kolozsvárott őrzött, a történelmi Szatmár vármegyével kapcsolatos dokumentumokról lásd Kiss András: A Kolozsvári Állami Levéltár Szatmár vármegyére vonatkozó iratai. In: Nagy Ferenc (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv X. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára. 1994. 7–21.

³Szepesi Imre 1811. április 9-én született Léván. Tanulmányainak befejezése után 1833-tól öt évig Kis-Szebenben tanárkodott, majd Budára helyezték át. 1842-től 1848-ig a Vécsey bárók nevelőjeként Bécsben

Pesten jogi vizsgát tett, majd joggyakorlatát Verőce vármegyében aljegyzőként kezdte meg. Jurátusnak 1847 végén esküdött fel a királyi kúriánál, és jelen volt Pozsonyban 1847. november 12-én az utolsó rendi országgyűlés megnyitásán. A pozsonyi korszakalkotó diéta munkájában azonban a továbbiakban nem vett részt, mert egyik rokona egzotikus utazásra csábította. Nagy hatást gyakorolhatott rá ez az afrikai és ázsiai területekre kiterjedő utazás, és további kalandokra is vágyhatott, hiszen Triesztben megállva megérlelődött benne az elhatározás, hogy önkéntes hadapródként beáll a haditengerészethez, amihez végül megkapta az atyai hozzájárulást is. (Ő viszont László fiát „rákényszeríti” majd a katonai pályára.)

A tengerészpályára lépés ebben a tradicionálisan szárazföldi államban nem tekinthető egyenértékűnek a hadseregben való érvényesülés lehetőségével. A II. József által 1786-ban megalakított cs. kir. haditengerészetet az alulfinanszírozottság jellemezte, hiszen a birodalom vezető politikusai zsigerből elutasították a fejlesztésre irányuló terveket. Ugyanakkor az uralkodóház tagjainak (Károly, Frigyes, majd Miksa főhercegnek) komoly érdemeket tulajdoníthatunk progressziójában.

Vécsey József az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc eseményeiben nem vállalt szerepet, viszont a haditengerészet tiszthelyetteseként, majd nem sokkal később tisztjeként részt vett az osztrákok oldalán Velence ostromában, hiszen 1848 márciusában a bécsi események hírére itt is kitört a forradalom. A haditengerészet tisztikarának kétharmad része a forradalmárok mellett foglalt állást. Ennek köszönhető a Habsburg-házhoz lojális Vécsey hihetetlen tempójú előmenetele is. 1848 márciusa és ősze között a magasabb rangú (fiatal, de nem olasz) tisztek egy-két rangfokozatot ugrottak előre, az alacsonyabb rangúakat pedig gyorsan kinevezték kadétoknak és tisztiiskolásoknak. (Krámlí 1998: 450–454.) Velence 1849. augusztus 22-i kapitulációját követően Vécsey Józsefet Konstantinápolyba, Triesztbe, majd Madeirára vezényelték, mely utazások – visszaemlékezései szerint – bőséges kalanddal szolgáltak számára. 1850

és Sárközön tartózkodott. Jeles zenészként nagy gondot fordított az ifjúság zenei oktatására. Figyelemreméltó irodalmi munkássága is. 1861-től 1864-ig a pesti kegyesrendi főgimnázium igazgatójaként funkcionált, 1865-ben egyetemi magántanár, 1870-ben a klasszika-filológia rendes tanára lett a pesti egyetemen. 1875. január 9-én Pesten hunyt el. Életrajzát lásd részletesebben: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. XIII. kötet. Budapest: Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése. 1980–1981. 786.

tavasán pedig a VENUS⁴ nevű fregattal Nápolyba indultak, hogy a forradalmi kormány által Velencéből elvitt ágyúkat visszaszállítsák. A nyarat pedig az Adriai-tengeren cirkálva töltötték.⁵ Az 1851-es amerikai utazás közben viszont sárgalázba⁶ esett. Vécseyt a betegség azonban nem ijesztette el a haditengerészettől, s fülgyógyulása után ismét hajóra szállt.

Ebből az életvitelből apja 1854. szeptember 26-án bekövetkezett halála szakította ki, hiszen a hagyatéki ügyek elintézése miatt egy évet Magyarországon kellett töltenie. 1855 novemberében azonban visszaindult Triesztbe. Legközelebb csak 1857 őszén jött haza rövid szabadságra. Vécsey 1858-ban Miksa főherceg (1832–67) hadsegédévé lépett elő. Ferenc József ambiciózus öccse 1851-ben került a haditengerészethez, melynek élén 1854 és 1866 között állt. Főparancsnoksága alatt jelentős fejlesztéseket járt ki bátyjánál, minek következtében Ausztria harmadrendűből erős másodrendű tengeri hatalommá lépett elő. Az 1859 áprilisában indult szárd-piemonti-francia-osztrák háborúban azonban a flotta még igen siralmas teljesítményt nyújtott. Vécsey József a villafrancai fegyverszünetet követően a tél nagy részét szabadságon töltötte megromlott egészségére hivatkozva. 1860 márciusában sorhajóhadnagyként vett véglegesen búcsút a haditengerészettől. A családi levéltárban őrzött iratokból nem derül ki, hogy távozásában játszott-e szerepet a flottának a szárd-piemonti-francia-osztrák háborúban nyújtott igen gyenge teljesítménye, amely a tisztikarban komoly frusztrációt váltott ki. (Ez a frusztráció véglegesen csak az 1866-os lissai győzelmet követően oldódott fel.) Az azonban kétségtelen tény, hogy Vécseyt élete végéig kínozza a köszvény. Fájdalmainak enyhítésére rendszeresen alkalmazta a karlsbadi kúrákat. Ez az ízületi betegség jellemző volt az egész családra.

Vécsey József a haditengerészet kötelékéből való távozását követően visszakanyarodott arra az útra, amelyről 1848-ban letért. Számos közéleti szerepvállalás mellett 1861-ben a Felirati Párt elképzeléseivel azonosulva az aranyosmeggyesi választókerü-

⁴Az 1832-ben szolgálatba állított VENERE fregattot 1849-ben keresztelték át VENUS-ra. (Tonnatartalma 1070t, ágyúinak száma 44db) 1857-től iskolahajóként funkcionált, a szolgálatból 1872-ben vonták ki. Krámlí, 1998. 46.

⁵ROL KmIg 452 Nr. inv. 79 Carnete de însemnări 1817–1905. A flotta aktivitása 1853-ig néhány kiküldetésen kívül az Adriára korlátozódott. Krámlí, 1998. 30.

⁶Ez egy súlyos trópusi fertőző betegség, mely máj- és vesebántalmak, hányinger és magas láz kíséretében jelentkezik, vírusát pedig moszkító terjeszti.

letben országgyűlési képviselőjelöltként lépett fel, ahol egyhangúlag választották meg.⁷ Az 1861-es esztendő a magánéletében is mérföldkönek tekinthető, hiszen ekkor jegyezte el, majd vette feleségül a 19. századi magyar történelem egyik befolyásos formálójának, a reformkorban újkonzervatívnak, a későbbiekben ókonzervatívként emlegetett Dessewffy Emil gróf Blanka nevű leányát. A Dessewffy család jelentősen hozzájárult Vécsey báró úri környezetben való érvényesüléséhez.

A házasságnak a feleség részéről egészen biztosan volt érzelmi motivációja. Blanka Vécsey József iránti szimpátiájáról vallanak 1858-as naplóbejegyzései, melyeket itáliai utazása alatt írt. Blanka ezt a naplót 1856. május 16-án kapta ajándékba Marcell bácsikájától.⁸ Ám nemcsak hogy nem vezette azt napi rendszerességgel, az elkezdéssel is elég sokáig várt. 1858. február 9-i az első bejegyzés benne, ekkor érkezett meg ugyan is a Dessewffy család Velencébe. Két hónapra volt szükség ahhoz, hogy valamennyi fontosnak vélt nevezetességet megtekintsenek. Ezután áprilisban következett Vicenza, Verona, Milánó, Sesto Colende, comoi gőzhajózás és Bergamo. Velencében Vécsey József többször is látogatást tett a Dessewffy családnál. „...igen kedves ember ’s énnekem

⁷Az 1848. évi V. törvénycikk 30. paragrafusa értelmében, ha a választókerületben csak egy jelölt indult, a választási elnök nem rendelte el a szavazást, a választást befejezettnek, s a jelöltet megválasztott országgyűlési képviselőnek jelentette ki. Ha azonban volt ellenjelölt és tíz választópolgár szavazást kívánt, el kellett rendelni a szavazás megindítását. Dr. Márkus Dezső (szerk.): Magyar Törvénytar. 1836–1868. évi törvény-cikkek. Budapest: Franklin-Társulat. 1896. 229. Az 1861. március 15-én felvett aranyosmeggyesi választási jegyzőkönyv szerint nemcsak Vécseyre, hanem Ternyei Jánosra is érkezett ajánlás. Utóbbira Budai Ignác részéről. A szavazás elrendeléséhez szükséges tíz választópolgári kinyilatkoztatásra azonban nem került sor. „Melyre látván Ternyei János az általános közakaratot, mely Bárá Vécsei Józsefben központosult, ő maga részéről is Bárá Vécsei Józsefet ajánlotta képviselőül. Ennek folytán az őt ajánló Budai Ignác is képviselői ajánlatától visszalépett.” ROL KmÍg 452 Nr. inv. 153/I. József Vécsey Correspondentä 1845–1891. Választási jegyzőkönyv (Aranyosmeggyesi választókerület 1861.)

⁸Dessewffy Marcell Dessewffy József (1771–1843) és Sztáray Eleonóra (1780–1849) harmadik gyermeke, Blanka édesapjának, Dessewffy Emilnek (1812–66) testvére. Marcell gróft Gudenus nem említi genealógiai munkájában. A pótlásokat tartalmazó V. kötetben már szerepel 1813-as születési dátummal. A családi iratok és a hiteles anyakönyvekkel dolgozó Éble szerint azonban 1810-ben született. Továbbá az elsőszülött nem Aurél, hanem Virginia volt. Aurél pedig nem 1809-ben, hanem 1808-ban látta meg a napvilágot. Emil 1812-es születési éve Gudenusnál is helyesen szerepel. ROL KmÍg 452 Nr. inv. 189 Correspondentä 1881–1914. (a továbbiakban: Nr. inv. 189) Gróf Dessewffy Józsefné született Sztáray Eleonóra grófnő életrajza (1780–1849); Éble Gábor: A cserneki és tarkeői Dessewffy család. Budapest: Franklin-Társulat. 1903. 164–182. Vö. Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. I. kötet. Budapest: Natura. 1990. 299.; Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. V. kötet. Budapest: Heraldika Kiadó. 1999. 68.

nagyon tetszik”⁹, „igen jól mulattatott bennünket utazásainak elbeszélésével, egyébiránt is vele társalogni nagyon kellemes”¹⁰ – így vélekedett a 16 éves Blanka. Sőt március 13-án Vécsey és egyik tengerésztársa elkíserte a grófkisasszonyokat az Arzenálhoz. „Minden, amit ma láttunk, igen érdekelt engem”¹¹ – áll a naplóban. Nagyon imponálhatott neki a tengerésztiszt és annak élményei, mert a tengertől kissé ódzkodó Blanka a nap végén így nyilatkozott: „Én már egészen kibékültem a tengerrel, sőt nagy csodálója vagyok... már most tökéletesen helyben hagyom öcsémet, hogy tengerész akar lenni”¹². 1858. április 19-én fejeződött be a Blankára nagy hatást gyakorló itáliai utazás. Bár leírta, hogy Velencében töltötte élete legszebb napjait, mégis örült a hazatérésnek. „Nékem hazánk a legszebb, legjobb, legtokéletebb országnak tetszik. Hasonlóan a vándormadarakhoz, elhagyhatjuk ugyan időnként hazánkat, hanem soha sem építsük állandó fészkiünket idegen honban, maradjunk itt búségesen ’s énekeljük halhatatlan költőnkkel: A nagy világon e kívül / Nincsen számodra hely / Áldjon vagy verjen a sors keze, / Itt élned, halnod kell!”¹³ – nyilvánította ki hazaszeretetét a romantikus életérzéssel áthatott grófkisasszony, aki ettől kezdve naplója vezetését egy ideig szüneteltette.

1861-ben kezdte újra írni, de ekkor már nem magyarul, hanem hol franciául, hol angolul, helyenként pedig olaszul. Blanka művelt arisztokrata hölgy lévén e négy nyelven kívül természetesen németül is kifogástalanul írt és beszélt. Valószínűleg a Vécsey iránt érzett vonzalma miatt vált fontossá a naplóírás 1861 tavaszán. Ezekből a bejegyzésekből kiderül, hogy boldoggá tették őt azok az esték, amikor alkalma volt viszontlátni Vécseyt, aki egyszer egy kék brosst ajándékozott neki, máskor pedig egy nagy virágcsokorral lepte meg, melyet állítólag maga szedett Acsádon. Az eljegyzésre 1861 szeptemberében került sor, december 4-én Pozsonyban pedig örök hűséget esküdtek egymásnak.

Vécsey báró amolyan távolból gondoskodó családapa és férj volt, amely magatartás persze egyáltalán nem tekinthető kuriózumnak a korban. Hol politikai teendői miatt, hol birtokainak ellenőrzésére hivatkozva hagyta magára feleségét. A rendkívül család-

⁹ROL KmIg 452 Nr. inv. 81 Carnete de însemnări 1817–1905. (a továbbiakban: Nr. inv. 81) Dessewffy Blanka naplója 1858. március 1-ji bejegyzés.

¹⁰ROL KmIg 452 Nr. inv. 81 Dessewffy Blanka naplója 1858. március 7-i bejegyzés.

¹¹ROL KmIg 452 Nr. inv. 81 Dessewffy Blanka naplója 1858. március 13-i bejegyzés.

¹²Uo. Dessewffy Aurél ifjúkorában tagja és evezőse volt a pozsonyi Hajós Egyletnek, de nem lépett tengerészi pályára.

¹³ROL KmIg 452 Nr. inv. 81 Dessewffy Blanka naplója 1858. április 19-i bejegyzés.

centrikus Blanka kitartó társnak bizonyult, mindig biztos hátteret nyújtva politikus férjének, de mint szentimentális levelei – melyekben mindig hosszasan ecsetelte házastársa utáni vágyakozását – és Eszter lányának későbbi visszaemlékezései is bizonyítják, sokat gyötrődött az egyedüllétől. „...*azt hiszem, hogy te nem vagy vélem meglegedve, s azon búslakodom, hogy én minden iparkodásom dacára sohasem leszek képes téged oly boldoggá és sorsodban megnyugodtá tenni, mint szívem mélyéből óhajtom.*”¹⁴ – vívódott egy 1864. augusztus 6-i levélben.

Blanka grófnő aktív közéleti szerepet vivő férje mellett reprezentációs feladatokat látott el, jótékonykodott és társadalmi kapcsolataival az érdekkijárásokban is aktívan részt vett. Az 1890-es évek első felétől alkalmazottaik és cselédek gyermekei számára iskolát működtetett Sárközön, aminek egyik nem titkolt célja a magyarosodás elősegítése volt a románok által is lakott településen.¹⁵ A magányos feleséget valamelyest kompenzálták a gyermekek, akiknek igyekezett boldog, harmonikus családi légkört teremteni.¹⁶ A gyerekeket az erős akaratú családapa iránti tiszteletre nevelte, akinek nagy tekintélye volt a bárónők és a kisbárok előtt. Gyermekkorukban rajongtak apjukért és örültek az együtt töltött időeknek. Ám míg az édesanyjukkal kialakult erős emocionális kapcsolat a felnőttkorban is megmaradt, a papával való viszonyról ez nem mindegyikőjük esetében mondható el. Az apa határozott elképzeléseihez való ragaszkodása leginkább László személyiségfejlődésében okozott mély sebeket. Lászlót ugyanis katonai pályára vezényelte annak ellenére, hogy ő nem érzett vonzódást e karrierút iránt. Meghajlott ugyan az atyai akarat előtt, de ennek az lett a következménye, hogy elidegenedett, elhidegült apjától és a feszültség közöttük csak fokozódott. Apja halálát követően otthagya a katonaságot.

Visszatérve a báró politikai karrierjéhez, az 1865-ös választásokon szintén megszerzte az aranyosmeggyesi mandátumot, majd a kiegyezési tárgyalások sikerre vitele főispáni állásba emelte Szabolcs vármegyében. Főispánságának első időszakában a szabolcsi

¹⁴ROL KmIg 452 Nr. inv. 154/I. József Vécsey Correspondentă Sárköz, 1864. augusztus 6. Dessewffy Blanka Vécsey Józsefhez.

¹⁵ROL KmIg Prefectura Județului Satu Mare Acte comite administrativ III. 1905. 2221 cutia Sárköz, 1905. október 27. özv. Vécsey Józsefné Dessewffy Blanka grófnő levele Szatmár vármegye alispáni hivatalához.

¹⁶Blanka grófnő összesen nyolc gyermeknek adott életet, akik közül egyet, az 1867. április 25-én született Emilt 15 hónapos korában elveszítették. Négy leányt és három fiút neveltek fel: Esztert, Máriát, Lászlót, Miklóst, Paulinát, Magdát és József Aurélt.

közgyűlésben egyfajta „miniválság” alakult ki. Szabolcsban ugyanis a kiegyezéssel elégedetlen Balközép és Szélsőbal jelentékeny bázissal rendelkezett. Az 1867. szeptember 2-i közgyűlésen két felszólaló is indítványozta, hogy a vármegye intézzon levelet Kossuth Lajoshoz. Szeptember 5-én a vármegye közönségének nagy része jegyzőkönyvbe akarta vetetni Kossuth Lajos hazahívását. A határozat ellen Vécsey főispán óvást emelt, és – lemondva a közgyűlés elnökségéről – elhagyta az üléstermet. Az óvást a közgyűlés nem fogadta el, viszont küldöttséget menesztett a sértett főispán után, amely közölte a báróval, hogy visszavárják a tanácskozára. Vécsey hajthatatlan maradt, így a közgyűlés levélben hívta meg újra az ülésre. A főispán benyújtotta lemondását. A kormányhoz a vármegyei közgyűlés azzal a kéréssel fordult, hogy ne fogadja el a leköszönést. Vécsey levelet intézett a vármegye közönségéhez, melyet az 1867. szeptember 12-i ülésen felolvastak: „... a kormány a tudvalevő aggályait ébresztő a megye eljárása folytán törvényes hatalmával is fellépni akarva kéri, hogy tegyen oly intézkedéseket a megye, melyek által a sajnálatos következményeknek eleje vetessék. Ennek folytán a félreértés megszüntetése végett, hogy a folyó hó 4-én Kossuthhoz küldendő levél egyedül a tisztelet kifejezésére vonatkozó része megtartandó legyen.” (Czövek 1993: 317.) A kérés formájában megfogalmazott fenyegetés figyelmeztetett arra, hogy könnyen válhat Szabolcs felfüggesztett önkormányzatú törvényhatósággá. A közgyűlés tagjai a behódolás mellett döntöttek, így a szeptember 13-i ülést már Vécsey nyitotta meg azzal a bejelentéssel, hogy a helyzet rendeződése miatt a kormány a főispán felmentési kérelmét visszautasította.

Vécsey József főispáni tevékenységét mérlegre téve eredményként könyvelhető el a Balközép és a Szélsőbal politikai akciójának leszerelése, valamint a szabolcsi régészeti mozgalom ügyének felkarolása.¹⁷ Az 1869-es országgyűlési képviselő-választáskor

¹⁷Vécsey báró közigazgatási és politikai feladatainak ellátása mellett szívügyének tekintette azokat a régészeti ásatásokat, amelyek a Szent László király által 1085-ben „Bököny és Geszteréd közt” legyőzött kunok és e csatában elesett magyar hősök csontjainak feltárására irányultak. Leveleiből azt is megtudjuk, hogy ezek az akciók nem minden esetben jártak sikerrel. Előfordult például, hogy kétnapi munka után vált világossá, hogy mások már megelőzték őket, csupán néhány összezúzott csontot és vastöredéket hagyva hátra. Az ásatást Rómer Flóris – régésztünk egyik 19. századi kiemelkedő alakja, tulajdonképpeni megalapítója – is meglátogatta. A szabolcsi régészeti mozgalom megindításában Vécsey főispánon kívül nagy szerepe volt dr. Jósá András (1834–1918) megyei főorvosnak. Jósáék egy történelmi tévedésből indultak ki. Összetévesztették az 1068. évi úz és besenyő betörést – amely az erdélyi Kyrie eleison-hegyen (Kerlés) vívott csatával és Salamon király győzelmével végződött – az 1085. évi besenyő betöréssel és Szent László király állítólagos bökönyi csatájával. Ez utóbbi 800. évfordulóját akarták ásatással megünnepelni.

azonban totális kudarcot vallott. Az ellenzéki többségű törvényhatóságban 1869-ben egyetlen mandátumot sem sikerült szereznie a kormánypártnak.¹⁸ A bárót 1872 elején saját kérésére felmentette a belügyminiszter, ugyanis az 1872-es választáson ő maga szállt ringbe a képviselőségért Szabolcs vármegye nyírbátori választókerületében a Deák Párt színeiben. Heves kampány zajlott a nyírbátori választókerület választásra jogosultjainak megnyerése érdekében a Deák párti Vécsey József és a Balközép jelöltje, Gencsy Károly között. Végül Vécsey 1197 szavazattal 1039 ellenében megszerezte a mandátumot. Az 1872-es parlamenti választás azért különleges dualizmus kori választástörténetünkben, mert Szabolcs egyike volt azon kevés törvényhatóságnak, amelyekben az 1848. évi V. törvénycikk 32. paragrafusának nem teljesen egyértelmű rendelkezését kihasználva titkos szavazást rendeltek el. A lebonyolítást azonban nem szavazólapokkal kívánták megvalósítani (ami költséghatékonyabb lett volna), hanem szavazóbotokkal, mondván, hogy így kisebb a hamisítás lehetősége, hiszen az mégiscsak nagy feltűnést keltene, ha valaki 1,58 méter hosszú és egy hüvelyk (2,634 cm) átmérőjű szavazóbotokat próbálna becsempészni a szavazófülkébe. A forгатókönyv szerint a választópolgár szavazóbotját annak a jelöltnek a ládájaába dobta, akire voksolni akart. A kivitelezésbe azonban hiba csúszott, ugyanis a ládák méretüket tekintve a szükségesnél kisebbre sikerültek, és többször előfordult, hogy megteltek, és föl kellett őket nyitni a szavazási procedúra folytatásához. Olyan esetről is beszámolnak a választási jegyzőkönyvek, hogy a szavazóbot fogyott el. (Szilágyi 1997: 161–185.) Többek között ilyen szervezési problémák hiúsították meg Szabolcsban a titkos szavazást 1872-ben, amilyenre a dualizmus idején többé nem lesz lehetőség, hiszen az 1874. évi XXXIII. törvénycikk 76. paragrafusa pedig már egyértelműen rendelkezett: „a szavazás nyilvánosan, élszóval történik”. (Törvénytar 1896: 327.)

Vécsey báró a későbbiekben nem vállalt képviselőiséget, 1902-ben bekövetkezett haláláig a főrendiház tagjaként vette ki részét a parlament munkájából. Az 1890-es években politikailag Apponyi Alberthez és a Nemzeti Párthoz kötődött. Halála után

Az azonban tény, hogy az 1068. évi úz-besenyő betörés Szabolcs vármegyét is sújtotta, aminek bizonyítéka az 1891-ben Apagyon talált 82 darab Salamon-pénz. A pénzvagyron elásója minden bizonnyal áldozatul esett a támadóknak. Bóna István: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Cserenyák László (szerk.): Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája 1. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat. 1993. 63., 122.

¹⁸A kérdéssel kapcsolatos dokumentumok lelőhelye: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár IV. B. 255. Szabolcs vármegye első alispánjának iratai 1862–1871. Igazgatási iratok 129. d.

birtokait fiai örökölték.¹⁹ Mivel a családi birtokok jelentős részét képező sárközi és szennai uradalom Szatmár és Ung vármegyében helyezkedett el, a trianoni határhúzás következtében jelentős birtoktestek kerültek Romániához és Csehszlovákiához. Csúpan a nyíracádi és a csegöldi uradalom, valamint a Békés megyei birtokok maradtak a megcsonkított Magyarországon. Az első világháború után Romániában és Csehszlovákiában kérésztülvitt agrárreformok jelentősen megsugorították az egyébként ekkor már gyakran hitelekkel terhelt családi birtokokat. A birtokvesztéseken, az arisztokrácia társadalmi státuszvesztésén túlmenően a szatmári Vécseyek tragédiáját kiteljesíti, hogy bár József báró abban a tudatban távozott az élők sorából, hogy három felnevelt fiával gondoskodott a Vécsey név és a főúri életforma továbbviteléről, a családnak mégis magva szakadt.

Irodalom

1897. *A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája*. II. Gazdaczímtár. Budapest: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal.

Anzik A. 1999. *Sárközújlak története*. Sárközújlak.

Bóna I. 1993. A honfoglalás előtti kultúrák és népek. Cservényák L. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája* 1. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat. 63–137.

Czövek I. 1993. Az önkényuralom és a dualizmus kora. Cservényák L. (szerk.): *Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája* 1. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat. 297–320.

Krámlí M. 1998. A császári-királyi haditengerészet, 1797–1866. *Hadtörténelmi Közlemények* 1998/2. 425–475.

Dr. Márkus D. (szerk.). 1896. *Magyar Törvénytár*. 1872–1874. évi törvény-cikkek. Budapest: Franklin-Társulat.

¹⁹A sárközi uradalom területe 16 729 kataszteri holdra rúgott, a szennai (melyet Miklós testvérével együtt birtokolt) 2442, az acsádi 3907, a csegöldi 2288 kataszteri holdat tett ki. A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. II. Gazdaczímtár. Bp: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1897. 306–307., 380–381., 388–389., 398–399.

Szilágyi L. 1997. Egy titkos parlamenti választás Szabolcs vármegyében (1872). Nagy F. (szerk.): *Levéltári Évkönyv* XII. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár. 161–185.

Szinnyei J. 1980–1981. *Magyar írók élete és munkái*. XIII. kötet. Budapest.

CORA ZOLTÁN

Kovrig Béla és a produktív szociálpolitika: korszakváltás vagy „korforduló”?

A magyar jóléti állam kutatásának utóbbi évtizedben bekövetkezett fejlődése ellenére több terület alig, vagy egyáltalán nem kutatott. Az eddigi vizsgálatok alapján nem alakult ki meggyőző tudományos vita a magyar jóléti állam 20. századi periodizációját és a második világháború előtti és azt követő periódusának kapcsolatát illetően. Legfőképp pedig nincs konszenzus az 1930-as évek végétől az 1950-es évek elejéig terjedő, korszakhatáron átívelő átmeneti periódus szociálpolitikájának összefüggő értékelését illetően.

E fenti problémakör egy szűk, ám annál fontosabb szeletéhez kapcsolódva a címmel összhangban a következőt kísérem meg: először is röviden elemzem, hogy Kovrig Béla, a két világháború közötti magyarországi szociálpolitika egyik meghatározó alakjának kifejezését használva miért vagyunk „korfordulón” az 1930-as évek végén, másodsorban hogy a kor társadalompolitikai gondolkodásában maga Kovrig hogyan helyezhető el, és a szociális reformmal kapcsolatban kifejtett nézetei miért jelentősek a későbbi gyakorlati szociálpolitika szempontjából.

A 21. századi európai államok egyik általános jellemzője a kiterjedt jóléti rendszerek jelenléte. Ez jórészt az 1945 után kibontakozó történeti fejlődés eredménye, ugyanakkor alapjai a jóval távolabbi múltban alakultak ki. A jóléti állam fogalma (*welfare state* v. *Wohlfahrtsstaat*) a második világháború alatt született meg, amikor Nagy-

Britanniában a rekonstrukcióra kidolgozott állami terveket szembeállították a náci Németország háborús gazdálkodásával¹ (Gardiner – Wenborn 1995: 798–799). A brit kifejezés az 1940-es években terjedt el Európában. Országonként eltérő, ugyanakkor rugalmas fogalomként jelent meg (Flora – Heidenheimer 1981: 17–18). Németországban a *Wohlfahrtsstaat* és a *Sozialstaat* fogalmaival kapcsolódott egybe, tehát tulajdonképpen a brit koncepció is a bismarcki szociálpolitikai hagyományhoz kapcsolódott. A német jóléti állam koncepciója azonban az aufklérista abszolutizmus államjogi hagyományai és a Gustav Schmoller nevével fémjelezhető nemzetgazdasági iskola révén szélesebb jelentéstartalommal bírt² (Ritter 1989: 7-8, 11-13). Mindenesetre az 1940-es évektől a jóléti állam fogalma – akár *welfare state* akár *Wohlfahrtsstaat* formában – többnyire egységesült, és egész Európában elfogadottá vált. A második világháború után szinte mindenhol olyan államot értettek alatta, mely egy adott ország állampolgárai számára a szociális biztonság egy meghatározott szintjét garantálja pénzbeli és természetbeni juttatások révén (Glennster 2007: 1-2).

Mindazonáltal a modern jóléti állam alapelemei, többek között a társadalombiztosítási rendszer, a 19. század utolsó évtizedeiben indultak fejlődésnek. Az 1880-as évek óta igen gyakran a társadalmi szolidaritás bismarcki elveit tekintik a modern jóléti állam kiindulópontjának. Ugyanakkor a jóléti állam e korai megnyilvánulásai az európai országok gazdasági modernizációjával egy időben játszódtak le, különösképpen Kelet-Közép-Európában. A 19. századi és a korábbi agrártársadalmak bizonyos értelemben rendelkeztek egyfajta „korai jóléti rendszerrel”. Utóbbi azonban nem az állami beavatkozáson, hanem a családon és a közösségen alapult.

A modernizációs paradigma lényege, hogy a 19-20. századi modernizáció és iparosodás új társadalmi és gazdasági viszonyokat hozott létre. A 19. századi iparosodás előrehaladtával a mezőgazdasági termelés és foglalkoztatás fokozatosan háttérbe szorult, a gazdasági struktúrában bekövetkezett változások pedig a társadalom szervezetének átalakulását is maguk után vonták (Vobruba 1991: 3-4). A századforduló Európájában

¹William Temple canterbury-i érsek szóhasználatában a *welfare state* tehát így került szembe a *warfare state*-tel.

²A *Wohlfahrtsstaat* kifejezés Adolph Wagner katedraszocialistától származik 1879-ből, míg a *Sozialstaat* „sozialen Staates” formában Lorenz von Steintől és az államjogi iskolától ered az 1870-es évekből. A fogalom *Sozialstaat* formában a Weimari Köztársaság idején terjedt el. Ugyanakkor a *Wohlfahrtsstaat*

általánosan kiterjedő iparosodás és urbanizáció tehát mélyreható változásokat idézett elő e társadalmak életében. A „régí jóléti rendszer” már elégtelennek bizonyult. A demográfiai változások, elsősorban a második demográfiai átmenet, a társadalmi rétegződés és a gazdasági növekedés következtében ez a fejlődés egyben kihívások elé állította az európai államokat (Tomka 2009: 232–233). Következésképp az új és komplex gazdasági és társadalmi folyamatok az állam funkciójának átalakulását tették szükségessé a munkaerőpiac, az erőforrások kezelése és a gazdasági tervezés terén. Így tehát az állami modernizáció a szociálpolitika átalakulásához vezetett: az egyén és a család védelmét fokozatosan az állam vállalta át. E változások tükrében a szociálpolitikának pedig bizonyos szociális szükségszerűségeket kellett beteljesítenie (Flora – Alber 1991: 37–48).

Az új jóléti politika időzítése régiónként eltérő volt, s általában adott gazdasági változásokhoz igazodott, valamint az eltérő társadalmi és politikai berendezkedések függvényévé vált. Habár az egyes európai országok ezekre a folyamatokra számos esetben eltérő módon reagáltak, mégis közös jellemzőjük, hogy a 20. század folyamán többségükben kiterjedt jóléti rendszerek jöttek létre (Esping-Andersen 2001: 14482). Ugyanakkor mivel az európai nemzetállamok szociálpolitikája eleve eltérő gazdasági, politikai és társadalmi adottságokra adott válaszokból állt össze, így érthető, hogy a jóléti állam – *welfare state*, *Wohlfahrtsstaat*, vagy *Sozialstaat* megjelöléssel – országonként egyben eltérő felfogásokat takart (Tomka 2008: 56–57).

A magyar társadalombiztosítás a bismarcki minta alapján épült ki, így a kötelező biztosítási forma Németországgal vonja párhuzamba. A nyugat-európai jóléti fejlődéssel szemben Magyarországon azonban a munkavédelmi és munkásbiztosítási törvényeket nem egymással párhuzamosan fogadták el. Mivel a magyar társadalom csupán a 20. század elején érkezett el a tömegdemokrácia és a modern értelemben vett munkavállalás időszakába, ezért a 19. század végén a magyar politikai elit az alsóbb rétegek emancipációját kevésbé elősegítő, járulékfizetéssel szerzett jogokon alapuló kötelező társadalombiztosítás koncepcióját fogadta el. A jóléti intézmények az önkormányzatiság elvére épültek. Az ország gazdasági fejlődése, valamint az elit trianoni Magyarországon is továbbélő legitimációs igénye a második világháborút megelőző periódusban lehetővé tették a kiadások és szociális jogok kiterjesztését, ami a korszak végére az ipari mun-

kifejezést az 1920-as években jobboldali kritikusok is használták a weimari szociáldemokrácia negatív leírására.

kasság szinte teljes társadalombiztosítási lefedettségében valósult meg. Magyarország esetében tehát a modern jóléti állam formatív periódusa a század első felére, s leginkább a két világháború közötti időszakra tehető.

A magyarországi jóléti állam 20. századi fejlődését tulajdonképpen két nagyobb részre osztó második világháború nem csupán a politikai struktúrák átalakulását von-
ta maga után. A magyarországi szociálpolitika történetében is lényeges kérdés, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a 20. század háborút megelőző és az azt követő szakasza. Ez önmagában egy hosszú történeti folyamatot jelent. Természetesen e tanulmányban nem lehet célunk e kapcsolat vizsgálata, ugyanakkor fontos e helyütt kiemelni, hogy számos, hagyományosan a háború utáni időszakban erдеztetett jóléti reformkoncepti-
ót és gyakorlati szociálpolitikai megoldást már 1945 előtt megalkottak, így azok jórészt akkor is rendelkezésre álltak.

Az 1870-es évek magyarországi szegénypolitikájához képest az 1930-as évekre meg-
szilárduló bismarcki mintán alapuló, kötelező társadalombiztosítási rendszer tehát igen
lényeges előrelépést jelentett. Mégis számos megoldatlan kérdést és hiányterületet ha-
gyott az 1938-tól új jóléti koncepció megvalósításába fogó Imrédy-kormány számára,
mint például a mezőgazdasági népesség kötelező biztosítása, vagy a munkanélküli biz-
tosítás bevezetése. A kormányzati szociálpolitika és a társadalombiztosítási rendszer
alakulását azonban nem csupán a két világháború közötti politikai struktúrák adott-
ságai, hanem a külföldi jóléti minták átvétele mellett a szociális kérdéshez kapcsolódó
különböző eszmei áramlatok és mozgalmak is befolyásolták. Ennek jegyében a kor-
szak szociálpolitikáját, a keresztény-konzervatív világnézettel összhangban, az alapvető-
en erkölcsi tanításokat megfogalmazó, keresztény-nemzeti aspektus határozta meg. E
gondolatkör vizsgált periódusunkban a főként Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor
által elméletileg is kimunkált keresztényszocialista eszmekörön nyugodott.

A keresztény-konzervatív szociális gondolatkör hatására és a korábbi magyar jóléti
tradíciók folytatásaként, valamint a korabeli korporatív államszervezések mintául vétele
következtében az 1930-as évek végét, 1940-es évek elejét növekvő társadalompoliti-
kai aktivitás és állami expanzió jellemezte. E folyamat tulajdonképpen több politikai,
gazdasági és társadalmi igénynek is megfelelt.

A jóléti átalakítási kísérletek sorában Imrédy Béla egy radikális, korporativista terv-
be kívánta integrálni a szociálpolitikát, sajátos technokrata szemlélet alapján szabályoz-

va azt, akár a korábbi gazdasági-társadalmi struktúrák gyors lebontása révén. Ebben a törekvésében a kor meghatározó szociálpolitikusa, Kovrig Béla is támogatta. Kovrig gondolkodásában a produktív, azaz a „nemzetileg érdemes magyarokat” előállítani képes szociálpolitika több koncepciót egyesített. Kovrig szerint a szociális állam megteremtése a modern nemzetállamiság egyik szükségszerű velejárója, ahol az állami beavatkozásnak egyrészt egy „keresztény nemzeti munkarendet” kell létrehoznia, elsősorban a munkanélküliség „produktív”, azaz nem segélyekhez kötött megszüntetésével. Másrészt pedig a társadalombiztosítási rendszert ki kell szélesíteni a magyarországi gazdasági és pénzügyi tőke szociálpolitikai célú megterhelésével. Amellett, hogy az országos szociálpolitika egyik meghatározó alakja volt, Kovrig Béla szociálpolitikai elgondolásainak vizsgálatát és fontosságát az is alátámasztja, hogy az első bécsi döntést követően ő vált a visszacsatolt felvidéki területek szociálpolitikáját döntő módon koordináló Magyar a Magyarért Mozgalom egyik vezetőjévé is. Következésképp elképzelései közvetlen szociálpolitikai gyakorlattá váltak.

Kovrig Béla tevékenysége nyomán azonban egy sokkal markánsabb szociálpolitikai koncepció is kialakult, mely az Imrédy-t váltó Teleki-kormány szociálpolitikájára is nagy hatást gyakorolt. A korporatív modellen belül értelmezett szociálpolitika elvét ugyanis Teleki sem vetette el. Kovrig elképzelései az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozásában is tükröződtek. Ezen a ponton érdemes Kovrig produktív szociálpolitikára vonatkozó koncepcióját elemezni. Tágabb eszmei kontextusában – közismert módon – a keresztény szociálpolitika alapvetően a liberális gazdaságpolitikával és a marxizmus szocializmussal szemben határozta meg magát.

Kovrig elméletében e tekintetben kétirányú megközelítéssel találkozhatunk: egy keresztény társadalmi eszményt állított fel, melyet a hivatásrendi alapon kiépített modern szociálpolitika révén kívánt megvalósítani, s ezáltal választ adni a társadalmi kihívásokra (Szabó 2004: 1-21). Kovrig elméletében a keresztény szociálpolitika a materialista társadalomfilozófiákkal szemben egy eszményi állapot eléréséhez használja fel a materiális értékeket:

„[...] A léthez való jog sarkalatos elvéből és az értékeknek ebből az eszmerendszeréből fakad a katolikus szociálpolitika mint az ember oldaláról kiinduló ama törekvés összessége, amelyek a legtökéletesebb társadalmi belső egységnek, a hierarchikus társadalmi feltételeként elismert és kívánt közjó állapotának megvalósítására irányulnak.” (Kovrig 1934: 22).

A modern szociális állam forrása ugyanis csak keresztény szociálpolitika lehet, mivel a materialista társadalomfilozófiák minden esetben egy társadalmi igazság elérése érdekében értelmezik újra a társadalmi viszonyokat. Valójában azonban Kovrig szerint ezek a filozófiai megközelítések társadalmi utópiaként működő cél elérése érdekében szervezik a társadalmat.³ Ezzel szemben a keresztény (konzervatív) szociálpolitika a meglévő tökéletesítésére, az etikai normák biztosítására, a „szociális valóság” szellemi és erkölcsi legmagasabb szempontok alapján történő alakítására törekszik: létharmóniát kíván megvalósítani.

A marxizmus elutasítása Kovrignál több forrásból eredt. Az osztályharcot és a „harc végén elvárt” osztályok nélküli társadalmat utópiának tartja, mely semmi konkrétumot sem képes nyújtani a társadalom tagjainak:

„[...] vajjon a szocializmus lényege-e a marxi tan? Ezt tagadásba kell vennünk, ha elismerjük, hogy az élet valóságát csak határozott politikai akaratot kifejező társadalmi irányzat formálhatja. A marxi szocializmus pedig elsősorban tagadás: tagadása a jelennek, államának, társadalmának, emberének, a ma életének. A változás bizonyosságát akarja belevinni, tudatossá tenni a tömegek életében.” (Kovrig 1940a: 6).

Kovrig szerint a marxizmus nem formálhatja a jelent, mert bár etikai végcélt fogalmaz meg, viszont negatív és tagadásra épül. Politikai képviselte, a szociáldemokrácia, pedig a század első harmadában nem tudta megoldani a háború utáni, majd pedig a világválságot követő gazdasági és társadalmi problémákat.⁴ A liberalizmus ezzel szemben pozitív, hiszen a közjó megvalósítására törekszik, viszont a szociálpolitikus úgy gondolja, hogy a 20. század derekára eredeti feladatát már nem láthatja el, mivel eredeti céljait elérte, az újabb, elsősorban társadalmi és gazdasági kihívásokra pedig nem tud adekvát válaszokat nyújtani. Erre Kovrig szerint immáron egyedül a szociális állam képes (Kovrig 1940a: 26).

A szociális államban egy aktív, pozitív és produktív szociálpolitika szükséges, melynek a nemzeti gondolatra és társadalmi szolidaritásra kell épülnie (Kovrig 1936). Kovrig elképzelésében ez elsősorban a nacionalizmus és szocializmus rekvizitumainak egyesítését jelentette (Szabó 2004: 35–41). Egy újfajta társadalompolitikában a nemzeti

³Kovrig a marxizmussal és liberalizmussal kapcsolatban konzervatív kritikát fogalmaz meg. *„Minden eszmerendszernek, ideológiának bukását a benne rejlő igazságnak – egyetlen életüként való – eltűlése idézi elő.”* Kovrig Béla. 1940/a. *Hogy életünk emberibb legyen.* Budapest, Nemzeti Könyvtár 28-29. szám. 118.

⁴Antiliberális és marxizmusellenes véleményét már az 1930-as évek elején is megfogalmazta.

szolidaritás teremtheti meg a szocialista és a nacionalista cél egységét⁵ E társadalompolitika ekképp az „*élethez való jog alapján társadalmi igényeket támaztó ember*” jogaira, azaz természetes jogokra, valamint a metafizikailag értelmezett közjó szolgálatára épül (Kovrig 1940a: 116). A közjó meghatározása Kovrignál is erkölcsi alapú, s a társadalom egységességének, életképességének, ugyanakkor az ember méltóságának megőrzésére vonatkozik:

[A] „célként kitűzött társadalmi állapot – a közjó – nem biológiai, vagy anyagi, tehát gazdasági eszmény, hanem az értékek összességét, az emberi méltóságot és életjogot garantáló társadalmi valóság. [...] Minden szociálpolitika, társadalomszemléletre és vallási felfogásra tekintet nélkül, közvetlenül a társadalom egységének megőrzésére, a társadalmi összmműködés fejlesztésére, tartalmasságára törekszik. A természet feletti tények elismerésétől, a valóság mikénti látásától függ azonban, hogy minek látjuk a szociális valóságot, mit tekintünk a társadalmi egység és fejlődés eszményének, végül, hogy minő eljárásokat tartunk célszerűnek a vágyott társadalmi állapot megközelítése érdekében.” (Kovrig 1940a: 116-117).

E közjó gyakorlati vetülete a modern szociális államban a közszolgálat, a teremtmő, alkotó munka feltételeinek megteremtése, a társadalom harmonikus működése – a szabadság, az *érdemek szerinti* társadalmi egyenlőség és a közhasznúság összeegyeztetése. Ennek megvalósítása érdekében Kovrig szerint az állam szükségszerűen avatkozik be a gazdaság működésébe, hogy annak elsősorban globális kitettségét mérsékelve biztosíthassa e „nemzeti munka” nemzeti lokalitásban történő kibontakozásának lehetőségeit (Kovrig 1938:1–10). Csak akkor lehet elkezdni a nemzeti munkarend kialakítását és a szociális reformok végrehajtását, ha e feltételek adottak (Kovrig 1940b: 222-254). A keresztény nemzet munkarendszerében ennek megfelelően:

„[...] a munka az ember alkotó személyiségének kibontakozása a közjó érdekében. Az élethez való jogból következik minden munkaképes embernek munkára való joga, amely csak akkor valósulhat meg, ha a társadalom életében a jogok és kötelességek egyenarányban érvényesülnek. Munkaöröm szabadságot, magas értékű teljesítmény emberi méltóságot feltételez. Ez minden, mert egy keresztény társadalompolitika minden egyéb értékes tételle és módszere ebből a néhány egyszerű alapelvből következik.” (Kovrig 1940a: 16-17).

Kovrig e nemzeti munkarend elvrendszeréből kiindulva fogalmazza meg a gyakorlati szociálpolitika feladatait. Véleménye szerint a hadigazdálkodásra való felkészülés jegy-

⁵ Az „örök erkölcsi szocializmus és a nacionalizmus egyetértése” a radikalizmus elkerülése érdekében is szükséges.

ben elkerülhetetlen az államilag szervezett társadalom és a hivatásrendiség, ugyanakkor azt is hangsúlyozza, hogy az állam nem gyűrheti maga alá a társadalmat. Éppen a totális állam megvalósulásának elkerülése érdekében kell támogatni a hivatásrendi társadalomszervezést⁶ Emiatt a kollektív szerződéseket össze kell egyeztetni az autonóm munkavégzéssel, valamint országos munkaközvetítő szolgálatot kell szervezni. Tulajdonképpen a munkanélküliek munkához való jogának és a munkaközvetítés modern igényeinek kell ezáltal megfelelni⁷ Következésképp Kovrig a munkanélküliség „produktív” megszüntetését részesíti előnyben, tehát önálló egzisztenciák megteremtésében és fenntartásában látja a munkanélküliség valódi megoldását.⁸ Csak ezen a módon garantálható az egyén erkölcsi tartásának megőrzése, s a munkavállaló így járulhat hozzá leghatékonyabban a társadalmi harmónia, a közhasznúság, végső soron pedig a közös fenntartásához.

Mindazonáltal Kovrig sem tagadja, hogy a munkaviszonyt szükségképpen „szociálisabbá” kell alakítani. A fizetések szabadság kiterjesztését és a 8 órás munkaidő általános bevezetését nélkülözhetetlennek tartja, mivel a modern ipari társadalmakban az igen gyakori monoton munkavégzéssel szemben a szabadidő növelése elengedhetetlen a megfelelő rekreációhoz (Szabó 2004: 51–55). Ugyanakkor felhívja a figyelmet a szabadidő „nemzeti szervezésének” hasznosságára is, melynek során – a nemzeti kultúra ápolása, valamint az „olcsó és igénytelen” időtöltés elkerülése érdekében – a nemzeti kultúrjavakat közvetlenül el lehet juttatni az emberekhez⁹. Ennek későbbi folyamánya, hogy a Nemzeti Munkaközpont már 1942-ben egy kisebb bizottságot küldött a német és olasz intézmények tanulmányozása céljából. Az út során szerzett tapasztalato-

⁶A korporatív államreform tervében elsősorban az olasz, osztrák és portugál minták befolyásolták.

⁷Kovrig azt is felvetette, hogy az állami munkaközvetítés bürokratikus elősegítése érdekében az Országos Társadalombiztosító Intézet (OTI) és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete (MABI) adatait integrálni lehetne a munkaadói adattovábbítási rendszerbe, mivel a társadalombiztosítás eleve szükségessé teszi a dolgozók adatainak tárolását.

⁸Ezt a gondolatot már korábbi munkájában is kifejtette. Lásd Kovrig Béla. 1924. *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása*. Budapest: Magyar Királyi és Állami Nyomda.

⁹Kovrig e tekintetben jórészt az olasz Dopolavoro („munka után”), a német Kraft durch Freude („élet-örömből erő”) és az osztrák Neues Leben („új élet”) mozgalmakat vette alapul, ugyanakkor hivatkozik az 1932-ben alapított amerikai National Recreation Associationre is. Ezeket főlháználva javaslatot is tett a magyar „Erő-Derű-Egészség” mozgalom megindítására. Ez Kovrig szerint a jövőben nélkülözhetetlen lesz, hogy az emberek élete a modernizáció és a fogyasztás egyre kiterjedtebb jelenségei miatt ne váljon sivárrá és igénytelenné.

kat felhasználva a GYOSZ 1942 júniusától megindította a „Gyári szabadidő szervezetek központja” működését (Bikkal 1943: 74–76).

Kovrig a 8 órás munkaidő mögötti érvelését is a neotomista munkaetika alapján fejt ki. Eszerint ugyanis a törvényesen szabályozott munkaidő mellett garantálni kell a minimálbért is. Ellenkező esetben a versenyképesség, az örömelv és a kreativitás is csökkenni fog, hiszen az alulfizetett munka lélekölő tevékenységgé degradálódik. A kevesebb munkaidő növeli az elvégzett munka intenzitását és minőségét, s így pozitívan hat a termelésre¹⁰ Kovrig szerint tehát meg kell találni a munkakedv, az öröm, az eredményesség, a hatékonyság és a termelés közötti összhangot, mivel a *bonitas*, azaz a vállalat piaci tekintélye, nagymértékben függ az előállított termék minőségétől.¹¹ A megfelelő bérek, a munkaidő és felmondási jog mellett pedig az élet egyéb kockázatai ellen Magyarországon már kiépült társadalombiztosítási rendszer további reformja, kiterjesztése szükséges, azonban mindig csak a gazdasági feltételeknek megfelelően, hogy a már elért színvonal folyamatosan biztosítható legyen.¹²

Kovrig tehát a keresztény társadalomfilozófiából és munkaetikából bontja ki a munkavégzés és szociálpolitika összefüggéseit. Magyarországon egy lehetséges forradalmi átalakulás elkerülése érdekében – tehát a marxista ideológia által felkínált megoldás egyfajta alternatívájaként – totális, átfogó és szerves, akár gazdasági struktúrákat is érintő szociális reformra van szükség. Országosan fel kell mérni, hogy a vállalatok milyen szociális terheket képesek elviselni, s csak ezt követően lehet kijelölni a szociálpolitika gazdasági határait. Ugyanakkor nem „anyagelvű” tervgazdálkodásra van szükség, mely *„megfullasztja a lelkes ember színes egyéniségének magasabbrendű törekvéseit, hanem éppen erőforrásokat adni a lelkes embernek”* (Kovrig 1940a: 28). A nemzeti erőforrások belső megosztásának arányosítása során tehát Kovrig szerint az „érdemeseket” kell előnyben részesíteni: az erőforrások elsősorban a „lelkes ember” törekvéseit szolgálják.

¹⁰ Az 1937. évi XXI. tc., valamint a 3000/1938. Ip. M. sz. rendelet heti 44 órában szabta meg a munkaidőt. A tervezett 40 órás munkahét – a fentiek értelmében – azonban Kovrig szerint csak törvényileg szabályozott bérrendszerrel együtt vezethető be.

¹¹ A kieső munkaidőt ugyanakkor üzemi racionalizálással – új technológiák alkalmazása, átalakított munkafolyamatok, stb. – kell ellensúlyozni, amelynek sikere azonban jórészt a tőke elérhetőségén és jó felhasználásán múlik.

¹² „[...] a lerongyolódott szűkös magyar életben egy tétova szociálpolitikai lépéssel már a rentabilitás sorompójánál vagyunk.” Kovrig Béla. 1940/a. *Hogy életünk emberibb legyen*. Budapest: Nemzeti Könyvtár 28–29. szám. 118.

Ez a szociálpolitika tekintetében azt jelentette, hogy a szociálpolitikai forrásokat nép- és családvédelmi szempontok alapján „produktívan” kell felhasználni. Eközben azonban érvényesíteni kell a szubszidiaritás elvét, azaz minden alapvető döntést a helyi viszonyok ismeretében az illetékes közszolgáltatnak kell meghoznia.¹³

Összességében tehát Kovrig Béla modern szociális államhoz kapcsolódó átfogó érvelésében – a társadalombiztosítás fejlődő területe mellett – a „produktív szociálpolitika” és az ehhez kapcsolódó munkaviszonyokat szabályozó javaslatok a hivatásrendi társadalom megszervezésének szükségyszerűségével kapcsolódtak össze. A társadalmi harmónia és gazdasági hatékonyság egysége Kovrig elgondolása szerint hosszú távon csak úgy lehet sikeres, ha a szociálpolitika erkölcsi nevelésen alapul. Továbbá a szociálpolitikának a család és nemzet „védelmét” kell ellátnia, azaz a társadalmilag „érdemeseket” kell szolgálnia, mert ők járulnak hozzá leginkább a nemzeti közhasznúsághoz és közjóhoz.

Az osztársadalmi reform révén tehát kialakul egy új, a modern viszonyokhoz alkalmazkodó, egyszersmind keresztény és nemzeti életformájú és mentalitású magyarság, mely gazdaságilag is nagyobb teljesítményekre képes. E gondolatok relevanciáját tükrözte a korban, hogy erre az elvrendszerre épült az Imrédy-, s nagyobb mértékben a Teleki-kormány produktív szociálpolitikája is. Következésképp a *korszakváltás* már a század első felében bekövetkezett, amikor a magyarországi jóléti állam alapjai megszűntek. A magyarországi szociálpolitika *korfordulója* azonban csak az 1930-as évek végén érkezett el. Ezt a háborút közvetlenül megelőző, domináns keresztény-konzervatív szociálpolitika alapvető fordulata is igazolja. Ennek esztétörténeti vonzatát egyik fő képviselője, Kovrig Béla elképzelésein keresztül is tetten érhetjük.

¹³A szubszidiaritás révén határolható leginkább körül a helyi szintű „produktivitás”. E szociálpolitikai gondolkodási rendszert későbbi műveiben is szisztematikusan képviseli. Kovrig Béla. 1944. *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina. *passim*.; Kovrig Béla. 1954. *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. 1-2. kötet. New York: Kis Magyar Könyvtár. *passim*.

Irodalom

Források

- Bikkal D. 1943. *Magyar szociálpolitika. A dolgozó társadalom szociális védelme Magyarországon*. Budapest: Danubia Könyvkiadó.
- Kovrig B. 1930. *Az antiszociális áradattal szemben*. Budapest: Athenaeum.
- Kovrig B. 1932. A magyar szociálpolitika igaza a liberális és szocialista eszmerendszerek küzdelmében. Budapest: *Munkaügyi Szemle Kiadványa* 8. szám.
- Kovrig B. 1924. *A mai munkanélküliség problémája és orvoslása*. Budapest: Magyar Királyi Állami Nyomda.
- Kovrig B. 1944. *A munka védelme a dunai államokban*. Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina.
- Kovrig B. 1938. A szociális gondolat térfoglalása Magyarországon. *Munkaügyi Szemle* 12. évf. 1. szám. 1-10.
- Kovrig B. 1940/a. *Hogy életünk emberibb legyen*. Budapest: Nemzeti Könyvtár 28-29. szám.
- Kovrig B. 1940/b. *Korfordulón. Eszmék forrongása, új formák keresése az emberi együttélés mai válságában*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Kovrig B. 1954. *Magyar társadalompolitika (1920-1945)*. 1-2. kötet. New York: Kis Magyar Könyvtár.
- Kovrig B. 1936. *Szociálpolitika*. Budapest: Magyar Szemle Társaság.
- Kovrig B. 1934. Szociálpolitika és szociális reform. *Katolikus Szemle* 48. évf. 1. szám. 21-27.

Szakirodalom

- Esping-Andersen, G. 2001. Social Welfare Policy. In: Smelser, N. J., Baltes, P. B. (eds.) *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Amsterdam – New York: Elsevier. 14482.
- Flora, P., Alber, J. 1981. Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe. In: Flora, P., Heidenheimer, A. J. (eds.) *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick – London: Transaction Books. 37-48.
- Flora, P., Heidenheimer, A. J. 1981. The Historical Core and Changing Boundaries of the Welfare State. In: Flora, P., Heidenheimer, A. J. (eds.) *The Development of Welfare States in Europe and America*. New Brunswick – London: Transaction Books. 17-18.
- Gardiner, J., Wenborn, N. (eds.) 1995. *The History Today Companion to British History*. London: Collins & Brown.
- Glennerster, H. 2007. *British Social Policy. 1945 to the Present*. Oxford: Blackwell.
- Ritter, G. 1991. *Der Sozialstaat. Entstehung und Entwicklung im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg Verlag.
- Szabó L. I. 2004. *Kovrig Béla társadalomszemlélete és hivatásrendi törekvései*. PhD disszertáció. Budapest: ELTE BTK.
- Vobruba, G. 1991. Korszerűség, modernizáció, szociálpolitika. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat* 3. évf. 6. szám. 3-4.
- Tomka B. 2008. *A jóléti állam Magyarországon és Európában a 20. században*. Budapest: Corvina.
- Tomka B. 2009. *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris Kiadó.

SZILÁGYI ZSOLT

Sohasem létező határok.

Egy empirikus vizsgálat során felmerülő módszertani

probléma: a legtöbb adót fizetők mint vagyoni-jövedelmi elit a

Horthy-kori Kecskemét példáján

A magyar gazdasági elitkutatások egyik meghatározó irányvonala a legtöbb adót fizetők listájához kötődik. Kezdetben e jegyzékekből feltárható tehetős csoportokat nem neveztek elitnek. Ez csak később kezdett gyakorlattá válni (Szilágyi 2011). Lengyel György koncepciója nyomán Szakál Gyula úgy véli, hogy a helyi gazdasági elitbe mindazok beletartoznak, akik (helyi szinten) nagyobb vagyonnal, nagyobb vállalattal rendelkeznek, akik a mezőgazdaság, az ipar vagy a bankszféra, illetve a gazdaságirányítás különböző területein rendelkezési joggal bírnak. Megjegyzi, hogy a „történész számára szilárd fogódzót az intézményes pozíciók birtoklása jelenti. *Ez lehet a befizetett adó nagysága, a részvénytársaságok vezetésében betöltött hely, jelentős részvénycsomag birtoklása, de lehet az ipari és a kereskedelmi üzemek vezető beosztása is.* Korszakunkban [1870–1940] *a vagyoni pozíció konvertálását a virilizmus intézménye biztosította*” (Szakál 2002: 74. Kiemelés tőlem – Sz. Zs.).

A virilis jegyzékek forrásértékéről és forráskritikájáról legutóbb Kövér György fejtette ki álláspontját, miszerint a „virilis jegyzékek születési körülményeinek mélyebb elemzése óvatosságra int, hogy az abban szereplő adatokat akár a vagyonosodás mértékének, akár a jövedelem természetének megállapítására önmagukban alkalmasnak tekintsük. Lehet, hogy túlzottan szkeptikusnak tűnik állításom, de én bizony már az adóhatóságok által beküldött kimutatásokban is kételkedem” (Kövé 2010: 295). Bár a megállapítás a (megyei) virilizmus korai időszakára vonatkozik, mégis adja magát, hogy a későbbi korok névjegyzékei felé is hasonló előfeltevéssel közelítsünk. Kutatásaim során felmerült bennem, hogy a két világháború közötti kecskeméti adóhivatal érintett tisztviselői, azaz a jegyzékeket összeállítók is vajon olyan hanyagsággal vádolhatók-e, mint a fél évszázaddal korábban élt Szabolcs megyei hivatalnoktársaik.

A kéziratos névjegyzékek vizsgálata ennek épp ellenkezőjéről győzött meg. A listákat összeállító tisztviselő(k) jellemére inkább ráillik a lelkiismeretes, pontos munkavégzés, semmint a hanyagság bélyege. Különösen igaz ez az 1935. évre érvényes előzetes lajstromra. A névjegyzéket a városi adóhivatal főszámvevője, vitéz Szabó Mihály látta el kézjeggyel még 1934 augusztusában. Egyértelmű, hogy aki aláírta a listát, aki le-tisztázta, és aki a javításokat elvégezte, az egy és ugyanaz a személy. Tehát a 18 oldalas dokumentum végső, gépelés előtti változata – amennyire megítélhető – egyetlen kéz munkája. Nem kétséges azonban, hogy a jegyzéket Szabó csak több adóhivatali tisztviselő előzetes munkája után állíthatta össze. Egyszóval a munka első (előkészítő) fázisáról érdemben nem mondható el semmi. Mindazonáltal világos, hogy Szabó precízen végezte a feladatát. Ez kiderül abból is, ahogyan a születési évszámokat ellenőrizte, javította, ahogyan a kétszeres adóbeszámítás jogalapját pontosította vagy ahogyan a foglalkozási megnevezéseket lépten-nyomon módosította (például a tanácselnököt járásbíróra, a fűszerkereskedőt kereskedőre, a nyugalmazott tanárt nyugalmazott tornatanárra, a gazdálkodót földbirtokosra, a földbirtokost pedig gazdálkodóra). Mindez arra utal, hogy a főszámvevő személyesen ismerte csaknem az összes legtöbb adót fizető kecskeméti. Ez annál is inkább valószínű, mert Szabó Mihály maga is közējük tartozott az 1930-as években, sőt a legkorábbi adat szerint már 1921-től hivatalból tagja volt a törvényhatósági bizottságnak, ami a gazdag kapcsolati hálójára, széleskörű ismertségére-ismerettségére utal. Ezért joggal feltételezhető, hogy a helyi elit tagjairól külön-külön is „naprakész”

információval rendelkezett.¹ Mindent összevetve: lényegesen kevesebb kétség merül fel – legalábbis, ami az adatok pontos vezetésére való törekvést illeti – a Horthy-kori kecskeméti jegyzékekkel szemben, mint a jóval korábbi, szabolcsi dokumentumokkal kapcsolatban. Mindezek ellenére tény, hogy e nagy precizitással összeállított listák alapján is csupán megközelítő kép nyerhető az adózók valós vagyoni-jövedelmi helyzetéről, tekintve, hogy a névsorban szereplők adóterheit pusztán a közigazgatási Kecskemét területén álló adótételek után jegyezték fel.

A forráskritikai kitérő után, visszatérve a vagyoni-jövedelmi elit kérdéséhez, felmerül, hogy utólagosan a helyi elithez sorolható-e mindenki, aki a legnagyobb adózók listáján szerepel. Ehhez azonban az említett elitcsoport szerkezetének empirikus elemzésére van szükség.

A korábban vázolt koncepció alapján a helyi gazdasági elitnek – a gazdaságirányítási elit mellett – a vagyoni-jövedelmi elit is részét képezte (a két utóbbi nem feltétlenül fedte egymást). A város legvagyonosabb és legtöbb jövedelemmel rendelkező polgáraitól, jobb híján, a legnagyobb adófizetők listái alapján nyerhetünk pontatlan, mégis többé-kevésbé hiteles képet. Ezek a névjegyzékek ugyanis (saját korlátaik között) éppen a lokálisan kiemelkedő egzisztenciák hierarchiájának a legfelső nominális szerkezetét rögzítik. Az egykori valós struktúra (re)konstruálásához azonban elengedhetetlen, hogy minden, listán szereplő egyén egyszeres adóösszeg alapján nyerjen besorolást. Az így korrigált rangsorban a humán tőke által nyújtott előnyök háttérbe szorulnak, miközben az anyagi tőke előtérbe kerülve a konstrukció megfelelő alapjául szolgál (Szilágyi 2010). Az ekképpen kialakított listára nem kerülhetnek fel azok az adókétszerezők, akiknek adóösszege nem érte el az eredeti névjegyzékben szereplő legutolsó, eleve egyszeresen számított adóösszeget – tudniillik nem lehetséges megállapítani, hogy a törvényesen humán tőkájukat latba vető adókétszerezők, vajon hány másik, náluk vagyonosabb kecskeméti szorítottak ki a névjegyzék közel 400 fős keretszámából.

Hol húzódik tehát a vagyoni-jövedelmi elitcsoport alsó határa? Első megközelítésben kényszerűségből talán ott, ahol a névjegyzékek utolsó sorszámát törvény szerint rögzítették. Más megközelítésben viszont – és ez az, ami leginkább érvényes lehet, még ha az empirikus kutatásokban legkevesbé sem használható – az informális hatalmi

¹BKML IV. 1905. 4., 5., 6. doboz.; BKML IV. 1903. a. 43. kötet; KNC [1922]. 41., KNC [1927]. 147., KNC 1930. 168., KNC [1935]. 158., KNC 1938. 201.

pozíciók, mint vagyoni-jövedelmi pozíciók, jellegükből kifolyólag nem rendelkezhetnek éles határokkal. El kell fogadnunk egyfelől, hogy a vagyoni-jövedelmi elitnek a mindennapok során nincsenek éles határai, másfelől az empirikus kutatások, ebben az esetben (is) elképzelhetetlenek a határok „kijelölése” nélkül. Ekképp a határ aligha lehet más, mint a forrás – a legtöbb adót fizetők névjegyének központilag megszabott – keretszáma, ami annak függvényében módosul, hogy az egyszeres adószámítás alapján (a korábban leírt eljárást követően) mennyien feleltek meg a konstrukció kritériumainak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a vagyoni-jövedelmi elit méretéről csak közelítő képet alkothatunk. A lényegét talán úgy foglalhatom össze, hogy sohasem leszünk képesek meghatározni a vagyoni-jövedelmi elit sohasem létező határait. (Természetesen ez alól a felső határ kivételt képez.) Annyi tehető, hogy tudomásul vesszük: a névjegyzékek segítségével az említett elitről, s annak források alapján csak hiányosan megkonstruálható, ha nem is egészéről, de nagy részéről nyerhetünk elfogadható képet, ami viszont sok szempontból, más források bevonásával, árnyalható, pontosítható.

Az így nyert kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit legsós rétegei által az 1930-as években befizetett adó összege 480–490 pengő között alakult évente (1. táblázat), ami helyi viszonylatban, Erdei Ferenc adatai alapján, nem sokkal haladta meg egy gazdacseléd teljes évi átlagos, 450 pengőnyi keresetét (Erdi 1937: 82). Hasonló, 430 pengőnyi összeget kapunk a napszámosok átlagos éves keresete után is.² Ez megerősíti azt a tényt, hogy a kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit források alapján megfogható legsós rétege megközelítőleg annyit adózott vagyona és jövedelme után éves szinten, mint amennyi egy helyi napszámos vagy egy gazdacseléd csaknem éves keresete volt a korban.

Felmerül, hogy miként értelmezhetők ezek az adatok. Pontosabban, mennyire tekinthetők valóban vagyonosoknak a kecskeméti legtöbb adót fizetők alsó rétegei? Hiszen éppen ez lehet a kulcs ahhoz, hogy bizonyítható legyen, ezek a személyek is, akik a vagyoni-jövedelmi elit alsó negyedét alkották, vagyis 1934-ben a 255. helynél is ked-

²Erősen leegyszerűsített, s ezért csak hozzávetőleges becslés alapján egy napszámos felnőtt férfi az 1930-as években Kecskeméten, átlagosan 1 pengő 80 fillért keresett naponta (Szálás Mihály közlése után). Márciustól októberig, 8 hónappal számolva, maximálisan 240 napot dolgozhatott. Nyilvánvaló azonban, hogy ennyi napot aligha állt módjában végigdolgozni. Ebből eredően legfeljebb átlagosan 430 pengő körül alakulhatott egy felnőtt férfi éves napszámos keresete, amennyiben nem rendelkezett földbirtokkal. (Szálás Mihály egy kecskeméti tanyasi cselédcsaládba született 1924-ben. A személyes interjút készítette: Szilágyi Zs., Kecskemét, Helvécia, 2003. július 30.)

vezőtlenebb pozícióban voltak, általában rendkívül nagy vagyonnal rendelkeztek helyi viszonylatban.

1. táblázat: A kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit létszáma 1921–1939 között (Forrás: VJEA³)

Mintaévek	A vagyoni-jövedelmi elit				
	konstruált, lezárt létszáma	lehetősé- s létszáma ^f	adójának felső értéke	adójának alsó határa	alsó határának százalékos aránya ^g
1921	114 ^a	114	123 094 K	2 961 K	2,4
1925	114 ^a	114	1 733 K	200 K	11,6
1926	284 ^b	302	2 500 K	201 K	8,0
1929	293 ^c	359	5 855 P	485 P	8,3
1934	339 ^d	382	4 199 P	491 P	11,7
1939	426 ^e	454	4 768 P	481 P	10,1
összes pozíció	1 570	1 725			
„többszörös” átfedések	773	860			
mindösszesen	797	865			

Saját számítás.

³Vagyoni-jövedelmi Elit Adatbázis (VJEA). Források: KNC [1922]. 49–54., KNC [1927]. 153–157., KNC 1930. 175–177., KNC [1935]. 165–167., KNC 1940. 115–116., BKML IV. 1908. b. 3970/1921. – A legtöbb adót fizetők th. bizottsági tagoknak 1921. évre összeállított névjegyzéke; BKML IV. 1908. b. 2756/1925. – A legtöbb adót fizető th. bizottsági tagoknak 1925. évre összeállított névjegyzéke; BKML IV. 1905. 4. dob. – A legtöbb adót fizető th. bizottsági tagoknak 1926. évre összeállított névjegyzéke; BKML IV. 1905. 4. dob. – A törvényhatósági legtöbb adót fizető választók [végleges] névjegyzéke, 1929. szeptember 21.; BKML IV. 1905. 4. dob. – Kecskemét th. város törvényhatósági bizottsági tagjainak névsora az 1929. évi XXX. tc. alapján; BKML IV. 1905. 5. dob. – A legtöbb adófizetők 1934. évi [1935. évre érvényes] névjegyzéke, 1934. október 22.; BKML IV. 1905. 6. dob. – Az 1935. évre megállapított legtöbb adó fizetőknek névjegyzéke, a városi adóhivatal által. 1934. augusztus 21.; BKML IV. 1905. 6. dob. – Igazolt th. bizottsági tagok és pótagok névsora 1935. január 1-től, 1939. december 31-ig. 1934. december 31.; BKML IV. 1905. 6. dob. – Az 1935–39 között érvényes törvényhatósági bizottsági összes rendes és pótag adatai; BKML IV. 1905. 6. dob. 9/ig.vál./1939. – A legtöbb adófizetők ideiglen[es] névjegyzékének összeállítása és közszemlére tétele. 1939. szeptember 23.; BKML IV. 1905. 6. dob. – I. kimutatás. A legtöbb adót fizetőknek a városi adóhivatal által az 1940. évre megállapított névjegyzéke, 1939. július 15.; BKML IV. 1905. 6. dob. – II. kimutatás. A legtöbb adót fizető zsidó adózókról. 1940. évre. Megjegyzés: A jelen kimutatásban felsorolt zsidó adózóknak a legtöbb adót fizetők névjegyzékébe való felvétele esetén az első (1–120-ig) csoportba kerülnének az I. kimutatás 1-től 79. és a II. kimutatás 1–41 tételig felvett adózók. A második csoportba (121–240-ig) kerülnének az I. kimutatás 80–174-ig és a II. kimutatás 42–66 tételig felvett adózók. A harmadik, (241–360-ig) csoportba pedig az I. kimutatás 175-től 277-ig és II. kimutatás 67-től 83 tételig levett adózók. 1939. július 25.; BKML IV. 1928. a. 1.

(folytatás)

^a Az 1921. és az 1925. évi legtöbb adófizetőről csak a virilis jegyzékek által alkotható kép. Annak, hogy mind a 114 fő a vagyoni-jövedelmi elitbe sorolható, az az oka, hogy a legutolsó adókétszerező 1926-ban egyszeres adója alapján is előnyösebb helyen állt a rangsorban, mint az eleve egyszeres adóösszeg alapján 284. helyre rangsorolt legutolsó adófizető. Nem feltételezhető, hogy egy évvel korábban, 1925-ben a virilis jegyzék 114. pozícióján álló dr. Cserey-Pechány Albin orvos ne lett volna a vagyoni-jövedelmi elit tagja (hiszen 1926-ban is még a 246. helyen, 38 pozícióval előrébb állt, mint a legutolsó). Hasonló viszonyokat feltételezve az 1921. évre is, döntöttem amellett, hogy mind a 114 virilist a vagyoni-jövedelmi elithez sorolom, még akkor is, ha az utolsó helyen álló dr. Iványosi Szabó László ügyvéd egyszeresen számolt adóösszege (2961 korona), csupán 2,4 százaléka volt az abban az évben befizetett legmagasabb adó összegének. A későbbi évek tanúsága szerint a legalacsonyabb adóösszeg, amely alapján még valakit a vagyoni-jövedelmi elitbe lehetett sorolni, 8–12 százaléka volt az éppen az évi legnagyobb értéknek. Eszerint úgy tűnik, hogy Iványosi Szabó és vele együtt még 80-an aligha tartoztak a 114 főből a vagyoni-jövedelmi elithez. Ez viszont elképzelhetetlen, mert az utolsó – aki egyszeres adója alapján került fel az 1921. évi virilis jegyzékre – is 5276 koronát fizetett, ami a legmagasabb adóösszeg 4,3 százaléka volt. Ez pedig jócskán elmaradt az összes többi mintaévben tapasztalt aránytól. Ennek magyarázatát egyértelműen az akkori súlyos, instabil gazdasági helyzetben ismerhetjük fel. Ezen az alapon nehezen megmondható, ki is lehetett a vagyoni-jövedelmi elit vitathatatlan tagja.

^b Az 1926. évi legtöbb adót fizetők névjegyzékéről 302 pozíció azonosítható (adóösszeg alapján is), amelyből 18 jogi személy volt, így 284 egyén rögzíthető. Annak, hogy mind a 284 fő a vagyoni-jövedelmi elitbe sorolható, az a magyarázata, hogy közülük egy sem volt olyan, akinek kétszeresen figyelembe vett adója, az egyszeres átszámítást követően alacsonyabb lett volna, mint a legutolsó adózó által befizetett, eredetileg is egyszeresen vett összeg. Tehát dr. Cserey-Pechány Albin körházigazgató főorvos – akinek neve ezúttal is előkerül – kétszeresen vett adója pontosan 542 korona volt, s mivel ő állt az adókétszerezők között az utolsó helyen, így az általa fizetett tényleges adóösszeg (271 korona) még így is lényegesen meghaladta a listán szereplő utolsó egyszeresen adózó, Sándor Miklós közel 54 kat. holdas gazdálkodó által fizetett 201 koronát.

^c A lehetséges 359 főből csak 293 fő sorolható 1929-ben a vagyoni-jövedelmi elitbe. Eszerint 66 olyan adókétszerező volt, akinek adója Sz. Tóth Pál házbirtokos által fizetett egyszeres (485 pengő) adóját nem érte.

^d Egyszeres adója alapján 1934-ben idősb Kovács Pál házbirtokos volt az, aki 491 pengővel felkerült a legnagyobb adófizetők listájára, aki ezzel 43 adókétszerezőt szorított ki.

^e Az 1939. évi névjegyzék rendhagyó jelentőségű. Ebben az évben volt a legkörülményesebb a vagyoni-jövedelmi elit összetételének a megállapítása. Ugyanis az érvényes lista nem tartalmazta az 1939. évi 4. tc. értelmében legvagyonosabb zsidók rétegét. Így, ha csak ezzel a listával számoltam volna, alapvető strukturális eltéréseket mutatok be, és főleg, valótlan kép alakult volna ki. Ennek kiküszöbölésére egy szerencsésen fennmaradt, a kizárt (88) zsidó legnagyobb adófizetőket tartalmazó névjegyzék alapján sikerült rekonstruálni a valós legtöbb adót fizetők listáját. Ezzel 454 név vált feldolgozhatóvá. Ebből a listán szereplő legutolsó egyszeres adófizető Fazekas Ferenc villanyyszerelő (vállalkozó) 481 pengővel a 426. helyen állt, maga mögé utasítva ezzel 28 adókétszerezőt. (BKML IV. 1905. 6. dob. – A legtöbb adót fizetőknek a városi adóhivatal által az 1940. évre megállapított névjegyzéke. I. kimutatás. 1939. július 15.; Uo. – A legtöbb adót fizető zsidó adózókról, 1940. évre.)

^f A lehetséges létszám ebben az esetben azt jelenti, hogy a rendelkezésre álló, adott évre vonatkozó legtöbb adót fizetők névjegyzékében ennyi értékelhető személy található az adókétszerezőkkel együtt.

^g Az adott évi legmagasabb adóösszeghez mért legkisebb összeg százalékos aránya.

Az 1934. évben összeállított legnagyobb adófizetők listájáról egy 339 fős vagyoni-jövedelmi elit rekonstruálható. Ha csak azokat emeljük is ki, akiknek az alsó negyedben volt földvagyonuk – tehát ha kiemeljük ezt az 56 személyt (mert a 82 főből csak 26 főnek, közel harmaduknak nem volt földje), s megnézzük, hogy ez az 56 fős csoport átlagosan mekkora értékű földvagyonnal rendelkezett –, akkor a meglepően magas összegek alapján meggyőző válasz adható. Eszerint 1934-ben átlagosan, fejenként közel 20 ezer pengős földvagyon állapítható meg még a vagyoni-jövedelmi elit alsó negyedében is (2. táblázat). Továbbá, ha számításba vesszük, hogy az 1934. évi kecskeméti földárak a gazdasági válság miatt legalább 30–40 százalékkal alacsonyabbak voltak, vagyis, ha az 1939. évi árfolyamon számolunk, akkor nagyjából 30 ezer pengős földvagyon volt átlagosan a leggyengébb pozíciójú vagyoni-jövedelmi elittagoknak is. Ekkor még

dob. – Kimutatás az 1939. évre érvényes országgyűlési képviselőválasztók névjegyzékében szereplő zsidó választókról.

az egyéb vagyontárgyak értékét, mint a ház, a berendezés, más ingóságok, illetve az éves jövedelmet nem is említettük.

2. táblázat: A kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit földbirtokainak pengőben kifejezett megközelítő értéke 1934-ben (Forrás: VJEA és BKML IX. 234. b. 2. dob. Nr. 1939/16. – Munkásszakosztály iratai, földárak.)

N e g y e d	Pozíció ^a	A föld- birtoko- sok száma	1934-ben egy főre jutó földvagyoni átlagos értéke pengőben		Az 1934-ben földjük után adózók			
			az 1934.	az 1939.	szőlőinek összterü- lete	nem szőlő- birtokainak összterülete	teljes földvagyoniának összege, pengőben	
			évi földárak alapján ^b		kat. holdban		1934. évi földáron	1939. évi földáron
1.	1–85.	52	45 041	69 825	201	5 965	2 342 129	3 630 925
2.	86–170.	55	28 836	44 834	131	4 013	1 585 983	2 465 896
3.	171–255.	50	21 218	33 292	151	2 425	1 060 922	1 664 622
4.	256–339.	56	19 567	30 669	107	2 632	1 095 774	1 717 447
1–4.	1–339.	213			590	15 035	6 071 656	9 458 789

Saját számítás.

^a Egyszeres adószámítás alapján konstruált rangsor, a vagyoni-jövedelmi elit meghatározásának módszere szerint.

^b Az ingatlanok piaci forgalmi értékének meghatározásához egy 1933–1939 közötti éves bontásban szereplő országos és egy 1939. évi kecskeméti átlagos földárakat tartalmazó kimutatást használtam. Tehát 1939-ből mind az országos, mind a kecskeméti adatsor elérhető, ahol a szántó- és a szőlőföldi árak birtokméret szerinti bontásban szerepelnek. Így az országos és a kecskeméti földárak (ilyen sorrendben / jellel elválasztva) a következőképp alakultak 1939-ben – a zárójelben az intervallum középpértéke olvasható. *Szántó*: 5 kat. hold alatt 910–1230 (1070) / 500–1300 (900), 5–10 kat. hold 820–1140 (980) / 450–1200 (825), 10–20 kat. hold 730–990 (860) / 400–1000 (700), 20–50 kat. hold 700–910 (805) / 350–900 (625), 50–100 kat. hold 630–840 (735) / 300–800 (550), 100–500 kat. hold 550–760 (655) / 300–800 (550) pengő. *Szőlő*: 5 kat. hold alatt 1870–2370 (2120) / 1500–3000 (2250), 5–10 kat. hold 1730–2160 (1945) / 1200–2500 (1850), 10 kat. hold felett 1350–1570 (1460) / 1000–1800 (1400) pengő. Azt feltételezve, hogy 1939-ben az országos és a kecskeméti földárak egymáshoz viszonyított aránya közel azonos lehetett 1934-ben is, így az 1934. évi hiányzó kecskeméti adatsort – az előbbi összefüggést felhasználva – számítható ki az 1934. évi országos értékekből. Eszerint 1934-ben az országos és a kecskeméti földárak a következőképpen alakultak (az országos érték mögötti / jel után az arányszámokkal kalkulált kecskeméti középpérték olvasható). *Szántó*: 5 kat. hold alatt 545–785 (665) / 559, 5–10 kat. hold 525–735 (630) / 530, 10–20 kat. hold 480–655 (568) / 477, 20–50 kat. hold 430–590 (510) / 396, 50–100 kat. hold 400–550 (475) / 355, 100–500 kat. hold 335–470 (403) / 357 pengő. *Szőlő*: 5 kat. hold alatt 1150–1480 (1315) / 1396, 5–10 kat. hold 880–1165 (1023) / 973, 10 kat. hold felett 830–1010 (920) / 882 pengő. – Végül megjegyzem, hogy az 1934. évi vagyoni-jövedelmi elitben szereplő összes, 213 fős földbirtokos csoport esetében külön-külön, egyenként számoltam ki a földvagyoni értékét; különbséget téve az eltérő földárak miatt a szőlő és a nem szőlő (többnyire szántó) és a birtokok méretei között. Ezekre a nominális számításokra épülnek a táblázatban közölt értékek.

Az előbbieket közül kiemelve a házvagyont, megállapítható, hogy 1934-ben – nem számolva a válság hatásaival – még a vagyoni-jövedelmi elit alsó negyedében is a lakó-ingatlanok értéke átlagosan 15 ezer pengő körül alakult (3. táblázat).

3. táblázat: A kecskeméti vagyoni-jövedelmi elit házbirtokainak pengőben kifejezett megközelítő értéke 1934-ben (Forrás: VJEA és MOL Z 19. 20. dob. – Magyar Nemzeti Bank, Hitelinformációk 1922–1948.)

N e g y e d ^a	Pozíció	A ház- birto- kosok száma	Házadóalap, a házak hivatalosan becsült éves bérleti díjának	Ha a házadóalap a ház értékének ^c		A háztulajdonos minimum és maximum becslésének	Az egy főre jutó háztulajdon átlagos értéke a		
				8 százaléka (minimuma)	5 százaléka (maximuma)		minimu m	maximu m	medián
				akkor a háztulajdon becsült értéke (pengőben)			becslés alapján (pengőben)		
1.	1–85.	80	210 483	2 631 032	4 209 651	3 420 342	32 888	52 621	42 754
2.	86–170.	80	111 347	1 391 834	2 226 935	1 809 385	17 398	27 837	22 617
3.	171–255.	79	84 329	1 054 110	1 686 576	1 370 343	13 343	21 349	17 346
4.	256–339.	79	72 600	907 502	1 452 003	1 179 752	11 487	18 380	14 934
1–4.	1–339.	318	478 758	5 984 478	9 575 165	7 779 822			

Saját számítás.

^a Egyszeres adószámítás alapján konstruált rangsor, a vagyoni-jövedelmi elit meghatározásának módszere szerint.

^b A házadó kulcsa az 1930-as években a törvényhatósági jogú városokban, így Kecskeméten is mindvégig 16 százalék volt. (1929. évi 2. tc. 1. §, vö. Eszláry 1938: 113–116., 133–134. és Takács 1943: 235–236., 646.) Eszerint a legtöbb adót fizetők névjegyzékében feltüntetett házadótétel a házadóalap 16 százalékát mutatta. Ebből könnyedén kiszámolható az eredeti házadóalap, amely a mindenkorin ingatlan (hatóságilag) megbecsült éves házbérlőjévé, azaz a ház éves hasznóértékével volt azonos.

^c A házadóalap, vagyis az ingatlan becsült éves bérleti díjából kiszámítható, hogy hozzávetőleg mekkora lehetett az épület és annak tartozékainak becsült, piaci forgalmi értéke. Ehhez azonban ismerni kell, hogy az ingatlan értékének átlagosan hány százalékát adta a házadóalap, vagyis kérdés, hogy Kecskeméten az éves albérleti díjak milyen arányban álltak az ingatlan piaci, becsült értékével. Emec arányszám megállapításához azonban közvetlen forrás (az anyag megsemmisülése miatt) nem áll rendelkezésre, mégis a Magyar Nemzeti Bank hitelinformációs irataiból megtudható, hogy egy-egy ingatlan becsült értéke mekkora lehetett. Ehhez mindenekelőtt olyan adatokra volt szükség, amiket az infláció még nem érintett, így csak az 1940 előtti hitelkérdések jöhetnek számításba. Az említett iratokban 1936 és 1939 között 21 eset maradt fenn. Ezek közül 4 olyan személy volt, akiknek ismert vagy az 1934. vagy az 1939. évi házadóalapja, s közülük is csupán ketten adóztak egy ingatlan után. Ackerl János temetkezési vállalkozó 45 éves korától, 1929-től volt tagja a vagyoni-jövedelmi elitnek. Az I. kerületben, a Kisfaludy utca 26. szám alatt fekvő ingatlana után 1934-ben 368, 1939-ben pedig 360 pengőt adózott. Ennek megfelelően a házadóalapja, vagyis az ingatlan éves hasznóértéke 1939-ben 2250 pengő volt. Ackerl János 1939. júniusában folyamodott kölcsönért. Az eljárás keretében a bank a szóban forgó ingatlant is felbecsülte, aminek akkori forgalmi értékét 28 ezer pengőben határozta meg. Eszerint az ingatlan értékének 8 százalékát adta az éves házbérlőjévé, a házadóalap. (MOL Z 19. 20. dob. Nr. 1300.) A másik személy, idősb Keresztes Jánosgazdálkodó 49 évesen, 1926-ban lett a vagyoni-jövedelmi elit tagja. A IV. kerületben, a Bánffy utca 14. szám alatt fekvő ingatlana után 1934-ben 75, majd 1939-ben már 86 pengőt adózott. Ennek megfelelően házadóalapja 1934-ben 468, 1939-ben 536 pengő volt. Idősb Keresztes János 1937 novemberében folyamodott hitelért. Ekkor az említett ingatlant 10 ezer pengőre becsülte a bank. Eszerint az ingatlan értékének 4,7–5,4 százalékát, átlagban 5 százalékát adta az éves házbérlőjévé, a házadóalap. (MOL Z 19. 20. dob. Nr. 1223.) A kapott eredményeket Fülöp Béla kereskedő (MOL Z 19. 20. dob. Nr. 1184.) és Schillinger Dezső gyártulajdonos (MOL Z 19. 20. dob. Nr. 1285.) példája is megerősíti. Mindent egybevetve úgy tűnik, hogy az 1930-as években Kecskeméten a lakóingatlanok becsült értékének 5–8 százalékát adta az éves (nyers) házbérlőjévé, vagyis az éves házadóalap, amelynek – adókulcs alapján – 16 százalékát kellett házadó gyanánt kifizetni, mely összeget a legtöbb adót fizetők névjegyzéke 1934-ben és 1939-ben is tételesen rögzített Kecskeméten.

Ez pedig egyet jelent azzal, hogy Kecskemét közel 340 „leggazdagabb” lakója által alkotott vagyoni-jövedelmi elit alsó negyedében is a föld- és háztulajdon együttes átlagos értéke az 1930-as évek közepén megközelítette a 45 ezer pengőt. Hogy érzékelhessük mekkora vagyonról van szó: a színanary 1934. októberi vételi árfolyama grammonként 5 pengő 55 fillér volt,⁴ így a 45 ezer pengős összeggel számolva, több mint 8 kilogramm

⁴MOL K 428. a. – MTI 1934. október 23., 27. Hírkiadás, Tyler-jelentés IX. folytatás, 16 óra 40 perckor kiadott jelentés. (A hiányzó mértékegység nem lehet uncia, csak gramm.)

aranyat lehetett volna vásárolni. (Amennyiben egy ekkora méretű aranytömböt a nemzetközi árupiacon napjainkban szeretnénk értékesíteni, akkor ma ezért több mint 70 millió forintot⁵ kaphatnánk.)

Ezek után úgy vélem, nem kérdés Kecskemét esetében többé, hogy a legnagyobb adófizetői névjegyzékek alapján konstruált vagyoni-jövedelmi elit alsó negyede is, vagyona alapján valóban a helyi elithez, ezen túl a gazdasági elithez tartozott. Ugyanakkor – és éppen ez az, amire a figyelmet rá kívánom irányítani –, a kérdés inkább úgy módosul: a társadalomtörténeti kutatásokban van-e létjogosultsága egy vagyoni-jövedelmi elitkonstrukció fenntartásának? Erre megnyugtató választ viszont csak a további kutatások hozhatnak majd.

Irodalom

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét (BKML)

BKML IV. 1903. a. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Törvényhatósági Bizottságának iratai 1872–1950. a) Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1872–1950.

BKML IV. 1905. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Igazoló Választmányának iratai, 1872–1944.

BKML IV. 1908. b. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét Város Tanácsának iratai, 1855, 1872–1964. b) Közigazgatási iratok, 1872–1928.

⁵A színarany eladási ára kilogrammonként 8 787 633 Ft volt a később megjelölt letöltési időpontban. Eszerint 8,1 kilogramm aranyért 71 251 078 forintot adtak volna a nemzetközi árupiacon. – <http://conclude.hu> (Letöltés: 2010. augusztus 13. 11:52:42.) Vö. <http://www.privatbankar.hu/#osszevontGraf> (Letöltés: 2010. augusztus 13. 12:32.)

BKML IV. 1928. a. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Kecskemét város és a felekezetek közötti viszonyra vonatkozó iratok gyűjteménye, 1868–1959. a) A zsidó felekezettel kapcsolatos iratok, 1906–1959.

BKML IX. 234. b. – A megyei törvényhatóságok és törvényhatósági jogú városok 1075–1964, 1990. Testületek, 1557–1963, 1984. Duna-Tiszaközi Mezőgazdasági Kamara iratai, 1922–1948. b) Szakosztályok iratai, 1922–1944.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MOL)

MOL K 428. a. – Magyar Távirati Iroda Részvénytársaság. Könyomatosok, 1920–1949. a) Napi tudósítások időrendben, 1920–1944.

MOL Z 19. – Magyar Nemzeti Bank, Hitelinformációk, 1922–1948.

Évkönyvek, statisztikák, név- és címtárak

KNC [1922]. Kecskemét th. város évkönyve. Kecskeméti nagy képes naptár Kecskemét város cím- és névtárával, az 1922. közönséges évre. Eötvös Nagy I. (szerk.) Kecskemét: Az első Kecskeméti Naptár-, Évkönyv- és Címtár-kiadó Vállalat. É. n.

KNC [1927]. Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes cím- és névtára az 1927-ik közönséges évre. Szerk. nélkül. H. é. n.

KNC 1930. Kecskemét Törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára, 1930–1931. (II. teljesen átdolgozott kiadás.) Bodócs Gy. (szerk.) Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdárészvénytársaság.

KNC [1935]. Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes név- és címtára az 1935. közönséges évre. (III. teljesen átdolgozott kiadás.) Bodócs Gy. (szerk.) Kecskemét: [Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomdárészvénytársaság]. É. n.

KNC 1938. Kecskemét törvényhatósági jogú város teljes polgári név- és címtára az 1938. évre. (IV. teljesen átdolgozott kiadás Szántó György közreműködésével.) Bodócs Gy. (szerk.) Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt.

KNC 1940. Kecskemét törvényhatósági jogú város polgári név és címtára az 1940–41. évre. (V. teljesen átdolgozott kiadás.) Bodócs Gy. (szerk.) Kecskemét: Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt.

Szakirodalom

Erdei F. 1937. *Futóhomok. A Duna–Tisza-köz földje és népe*. Budapest: Athenaeum.

Eszlár K. 1938. *Az egyenesadók*. Budapest: Ranschburg Gusztáv Bizománya.

Kövér Gy. 2010. Kiből lett és kiből nem lett virilista? Szabolcs megye, 1883. In: Bódy Zs., Horváth S., Valuch T. (szerk.) *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Argumentum. 282–296.

Szakál Gy. 2002. *Vállalkozó győri polgárok 1870–1940. Sikeres történeti modellváltás*. Budapest: L' Harmattan.

Szilágyi Zs. 2010. A helyi elit újragondolása. *Történeti Tanulmányok* 18. évf. 23–44.

Szilágyi Zs. 2011. Elitkutatások és elitfogalmak az utóbbi három évtized magyar történetírásában. *Történeti Tanulmányok* 19. évf. 151–164.

Takács Gy. 1943. *Adók és illetékek lexikona*. Budapest: Grill Károly Könyvkiadóvállalata.

Politikai választóvonalak a 20. században

SZISZKOSZNÉ HALÁSZ DOROTTYA

Láthatatlan falak. Az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal illegális határátlépést segítő tevékenysége a magyar holokauszt idején

Az 1944-es esztendő drámai jelentőségű volt a második világháború történetében csakúgy, mint a magyar zsidóság történetében. Ám, miközben a katonai sikerek öröme adtak okot a Szövetséges táborban, Magyarország zsidónak minősített polgárai számára a jövő meglehetősen sötétnek mutatkozott. Az 1944. március 19-én bevonuló német egységekkel Adolf Eichmann, a Harmadik Birodalom „zsidótlanítási” szakértője is házánkba érkezett, hogy személyesen irányítsa az utolsó nagy, még életben lévő európai zsidó közösség elleni akciót. A tény, hogy a megsemmisítés kezdetén 762 007 főt számoló magyar zsidóságnak nagyjából egyharmada túlélte a vészkorszakot (Braham 1994: 1297.), részben azoknak a mentőakcióknak köszönhető, melyeket a távoli Egyesült Államokban székelő Háborús Menekültügyi Hivatal (HMH) támogatott.

Az 1944. január 22-én – mindössze két hónappal a magyarországi német bevonulást megelőzően – létrehozott szervezet megalakulása változást sejtetett a nácizmus zsidó áldozatainak kevés figyelmet szentelő amerikai politikában. Bár a Háborús Menekültügyi Hivatalt életre hívó 9417. számú elnöki rendelet nem mutatott rá a zsidóságot érő atrocitások speciális voltára, a HMH tevékenységének fókuszába mégis az ő megmen-

tésüket célzó tervek kerültek. Az új hivatal feladata általában „az ellenséges elnyomás miatt közvetlen életveszélyben lévő áldozatok megmentése” volt, minek érdekében felhatalmazást kapott, hogy „korlátozás nélkül” dolgozzon ki terveket és programokat az üldözöttek „(a) ... mentésére, szállítására, ellátására és segélyezésére, valamint (b) az ilyen áldozatok részére létesítendő ideiglenes menhelyek létrehozására”. Emellett az elnöki rendelet valamennyi érdekelt minisztérium és szerv „kötelességévé” tette, hogy végrehajtsák a HMH terveit, miközben az jogot kapott amerikai és külföldi magánszemélyekkel és szervezetekkel való együttműködésre is, felelősséggel pedig közvetlenül Franklin D. Rooseveltnak tartozott. Tevékenységét egyetlen, a későbbiekben döntőnek bizonyuló megkötés korlátozta, miszerint munkájának „összeegyeztethetőnek” kell lenni „a háború sikeres folytatásával”.¹ E kitétel kitűnő érvet szolgáltatott mindazoknak, beleértve az amerikai kül- és hadügyminisztériumokat, akik vonakodtak a HMH által kezdeményezett programokban való részvételtől.

Hogy képes legyen mentőakciók kidolgozására és sikeres végrehajtására, a Háborús Menekültügyi Hivatal kezdetben két feladatra koncentrált: egy olajozottan működő adminisztratív apparátus kiépítésére és az európai menekülthelyzetre vonatkozó adatgyűjtésre. Bár az újonnan felálló kormány szervet hivatalosan a külügyi, a pénzügyi és a hadügyi tárcák vezetőinek triumvirátusa igazgatta, a gépezet valódi motorját a John W. Pehle adminisztratív igazgató irányítása alatt Washingtonban, a pénzügyminisztérium irodáiban működő munkacsoport, valamint a HMH Londonba, a második világháborúban semleges fővárosokba és a Mediterráneumba delegált képviselői jelentették (Wyman 1984: 209-210.). Állomáshelyeik elfoglalását követően – az amerikai külképviseletek és különböző (főként zsidó) szervezetek mellett – ez utóbbi delegátusok váltak a Hivatal elsődleges információforrásává, majd a mentési tervek kivitelezésének irányítóivá.

Mindezen teendők közepette a Hivatal nem szentelt különösebb figyelmet a magyar kérdésnek, mivel a Magyarországon tartózkodó zsidók helyzetéről szóló hírek 1944 elején kedvezőek voltak. Továbbra is úgy tűnt, hogy a német ellenőrzés alatt álló Európában hazánk biztonságos menedéket nyújt az üldözötteknek, így a Pehle irodájába érkező akciótervek semmiféle aggodalmat nem tükröztek a magyar földön tartózkodó

¹Franklin D. Roosevelt: Executive Order No. 9417. Establishing a War Refugee Board, January 22, 1944. In: U.S. War Refugee Board: *Final Summary Report of the Executive Director, War Refugee Board.* (A továbbiakban *Final Summary Report.*) A szerző fordítása.

zsidókkal kapcsolatban. Ennek következtében a HMH sem számított rá, hogy jelentősebb energiákat kell majd mozgósítania, és február-március folyamán a Franciaországból, Romániából és Dél-Olaszországból történő mentésre koncentrált. Bár kidolgozott egy programot zsidók evakuálására lengyel területekről Magyarországra, nem született terv a zsidó népesség kimenekítésére Magyarországról.²

Az Európából érkező jelentések alapján a HMH négy alapvető stratégiát dolgozott ki a megmaradt zsidóság életben tartására. Elsődleges cél volt a fizikai mentésük, azaz olyan keretek kialakítása, amik lehetővé teszik az üldözöttek számára a náci befolyás alatt álló területek elhagyását. Amennyiben ez lehetetlennek bizonyult, a Hivatal fontosnak tartotta, hogy védelmüket az ellenséges határokon belül is biztosítsa: segítse rejtőzködésüket és növelje a külföldi állampolgárságot igazoló okirattal rendelkezők számát. Emellett a Hivatal élni kívánt a pszichológiai hadviselés eszközeivel, illetve ha az előbbiek nem jártak sikerrel, harmadik alternatívaként célja volt, hogy elfogadhatóbb körülményeket biztosítson a koncentrációs táborokba utazóknak, valamint a már ott tartózkodóknak. Végül azon szerencsések megsegítésére, akiknek sikerült biztonságos helyre menekülniük, a HMH ideiglenes táborok létesítését helyezte kilátásba (Final Summary Report, 16–17.). Ezen általános irányelvek egyikét sem kifejezetten a Magyarországról történő mentés előmozdítására dolgozták ki a Hivatal szakemberei, de idővel valamennyit hasznosították a magyar krízis enyhítése érdekében is.

²Az említett külföldről érkező javaslatokat lásd Harrison Huddle-höz, 1944. február 12. Franklin D. Roosevelt Library (a továbbiakban FDRL) Records of the War Refugee Board (a továbbiakban WRB) Box 58, Jews in Hungary; Hirschmann Pehle-hez, 1944. március 6. FDRL Morgenthau Diaries (a továbbiakban MD) Book 709, 240. o.; Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe memorandum a HMH-hoz, 1944. február 7. FDRL WRB Box 7, Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe; Commission on Rescue of the American Jewish Conference memorandum a HMH-hoz, 1944. március 1. FDRL WRB Box 2, American Jewish Conference; Kotler és Kalmanowitz rabbi Pehle-hez, 1944. március 7. FDRL WRB Box 26, Union of Orthodox Rabbis of the United States and Canada; Dr. Lengyel és Pehle üzenetváltása, 1944. április 14. és 24. FDRL WRB Box 1, American Committee for Hungarian War Refugees; Lugosi Pehle-hez, 1944. augusztus 21. FDRL WRB Box 10, Hungarian-American Council of Democracy; Luftman és Pehle üzenetváltása, 1944. június 1. és 5. FDRL WRB Box 26, United Hungarian Jews of America; Magyarországi menekültek mentésére vonatkozó memorandum, 1944. április 7. és Pehle összefoglalója a magyar zsidók érdekében indított akciókról, 1944. július 13. FDRL WRB Box 34, Hungary No.1.; Pehle összefoglalója az 1944. február 2-ig terjedő időszakról, FDRL WRB Box 28.

Mivel a zsidónak nyilvánítottak számára a túlélés legbiztosabb módja üldöztetésük helyszínének elhagyása volt, az 1944. tavaszi magyarországi fordulatot követően erőteljes amerikai propagandakampány és a lélektani hadviselés egyéb eszközeinek alkalmazása mellett, a HMH céljai között szerepelt minél több menekült legális vagy illegális módon történő külföldre juttatása. Ám ezen a ponton a Hivatal számos nehézséggel találta magát szembe. A magyarországi mentőmunkát komplikáló tényezők egyike az Egyesült Államok és Magyarország között 1941 decembere óta fennálló hadiállapot következménye volt, ami megakadályozta, hogy a HMH Budapesten hivatalos képviseletet létesítsen. Így kénytelen volt amerikai és más magánszervezetek, külföldi kormányok, a Nemzetközi Vöröskereszt és a Vatikán kapcsolatainak, illetve helyi képviselőinek segítségét igénybe venni tervei kivitelezésében, s szándékait csak indirekt módon és késedelmesen tudta érvényesíteni. Részben e problémák orvoslására érkezett Budapestre 1944 júliusának elején Raoul Wallenberg, aki hivatalosan a svéd követiség munkatársaként, valójában a HMH titkos megbízottjaként kezdte meg szolgálatát. További nehézséget okozott, hogy a fizikai mentés Magyarországról a német bevonulást követően gyakorlatilag lehetetlenné vált. Bár a HMH tervei között szerepelt az üldözöttek legális kivándorlásának előmozdítása az Egyesült Államok és más országok vízümpolitikájának enyhítésével, az idő előrehaladtával nyilvánvalóvá vált, hogy a német és magyar hatóságok a legkritikább esetben (és akkor is csak tetemes anyagi ellenszolgáltatás fejében) engedélyezik, hogy zsidók számukra létbiztonságot jelentő országba utazzanak.

A május közepétől teljes erővel folyó vidéki deportálásokról Washingtonba érkező hírek szintén arra sarkallták a Hivatalt, hogy a csaknem leküzdhetetlennek tűnő akadályok ellenére is megfontolja olyan törvénytelen akciók támogatását, melyek célja minél több üldözöttnek a Magyarországot körülölelő láthatatlan, ám nagyon is valós falakon túlra, majd biztonságos területre juttatása volt. Hiszen az engedély nélkül távozóknak nem csupán egy egyszeri, már önmagában véve is halálos kockázatot jelentő határsértésre vállalkoztak. Mivel hazánk mélyen a németek által megszállt és ellenőrzött kontinens szívében feküdt, a menekülőknek a magyar határ átlépését követően újra ellenséges területeken kellett áthaladniuk. Továbbá a tengeri kijárással nem rendelkező országból szökni próbálók a lassú szárazföldi utak igénybevételére kényszerültek, ami fokozta az elfogás veszélyét. Bár az illegális exodus megindulása nem a Menekültügyi Hivatal érdeme volt, a HMH jelentős – diplomáciai és anyagi – szerepet vállalt a korábban

kiépített földalatti csatornák nyitva tartásában azzal a szándékkal, hogy felduzzassza a Magyarországot engedély nélkül elhagyó és biztonságos menedékre lelő zsidók számát.

Magyarországról alapvetően három menekülést kínáló útvonal létezett: északon Szlovákia, dél-nyugaton Jugoszlávia és dél-keleten Románia felé. Jelentősebb sikerrel az utóbbi kettő kecsegtetett, mivel Dél-Olaszországon, illetve Törökországon át lehetségesnek tűnt a menekültek Palesztinába vagy más, szövetséges ellenőrzés alatt álló (például afrikai) területre juttatása. Ugyanakkor a Szlovákiába vezető kijárat zsákutcának bizonyult, mert onnan a biztonságot jelentő semleges országok elérése gyakorlatilag lehetetlen volt. Ennek ellenére Roswell D. McClelland, a HMH svájci képviselője felvette a kapcsolatot a csehszlovák ellenállási mozgalommal, ami anyagi támogatás fejében hajlandó volt segédkezni a magyar menekültek Szlovákiába juttatásában. McClelland 10 000 dollárt utalt át a mozgalom svájci számlájára, de nem tudni, hogy hány magyar zsidó életét mentette meg ez a megállapodás. Valószínűleg nem sokukét. Ráadásul a zsidóellenesség újabb fellángolása következtében 1944 októberétől több korábbi menekült kockázatosabbnak találta Szlovákiában maradni, semmint megkísérelni a visszajutást Magyarországra.³

A két délre vezető útvonal közül kezdetben a jugoszláv tűnt célravezetőbbnek, mivel a Magyarországgal határos régió Joszip Tito partizánjainak ellenőrzése alatt állt, akik a Dél-Olaszországban 1943 nyara óta jelenlévő Szövetséges csapatokkal együttműködve már korábban is segítették a menekülteket az Adriai-tengeren át biztonságba jutni. 1944. április elején Leonard E. Ackermann, a Mediterrán-térségben székelő HMH delegátus is tudósított a Tito egységeivel való kooperációban rejlő lehetőségekről, de rámutatott, hogy a menekültek szállítására alkalmas hajók, ellátmány és pénz hiánya nagyban hátráltatja a mentőmunkát (Wyman 1984: 227–228). Válaszul a Hivatal 50 000 dollárt bocsátott a Bariban felállított menekültekkel foglalkozó bizottság rendelkezésére, igaz az összeg felhasználását – „vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül” – nem korlátozta a Magyarországról érkezők megsegítésére.⁴

Május elején Ackermann kedvezőtlen fejleményekről adott hírt. Létesítményeinek túlterheltségére hivatkozva a szövetséges főparancsnokság (Allied Force Headquarters) a

³*History of the War Refugee Board*, 1. köt. 164–165. o. FDRL WRB Box 110; McClelland a HMH-hoz, #6619, 1944. október 5. FDRL WRB Box 34, No. 2.

⁴Ackermann a HMH-hoz, #1173, 1944. április 8. FDRL MD Book 719, 78. o.; Távirat Wilson követhet Algírba (HMH-től Ackermann részére), 1944. május 4. FDRL MD Book 727, 222. o.

menekültek Jugoszláviából Olaszországba szállításának korlátozására utasított. A HMM közbenjárására Roosevelt elnöknek ugyan sikerült elérni a parancs visszavonását, a magyar zsidók számának ugrásszerű növekedése mégsem következett be. Elsősorban azért nem, mert az aktív partizántevékenység miatti szigorú német ellenőrzés a jugoszláv–magyar határon szinte teljesen lehetetlenné tette az illegális mozgásokat. Bár egy magyarországi forrás szerint 1944 nyarán 7000 zsidó eljutott a partizánok uralta területre, az információt nem tudták megerősíteni, és valószínű, hogy a tényleges szám jóval alacsonyabb volt.⁵

A helyzet megváltoztatása érdekében vette fel a kapcsolatot John Pehle helyettese Gabriel T. Kerekessel, egy New Yorkban, az USA Politikai Tanácsadójának hivatalában dolgozó magyar származású tizedessel, akitől javaslatokat kért a mentés hatékonyságának fokozására. Válaszában Kerekes többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a szökési akciók során titokban igénybe lehetne venni dunai hajósok és a Budapest–Mohács vasútvonal dolgozóinak a segítségét.⁶ Minden valószínűség szerint ez a júniusi elképzelés szolgáltatta az alapját annak a néhány héttel később, a HMM által Wallenbergnek küldött utasításnak, aminek értelmében Washington titkos megbízottja lehetőséget kapott, hogy céljai megvalósításához „hivatalos” (legális) és „nem hivatalos” (illegális) eszközöket is igénybe vegyen. Ez utóbbi kategóriában például felhatalmazást nyert arra, hogy „kommunista csatornákon” keresztül dunai hajósokat és a Budapest–Mohács vonalon szolgálatot teljesítő vasutasokat környékezzon meg, hogy segédkezzenek az üldözötteknek az országhatáron túlra juttatásában. Arra is jogosítványa volt, hogy a meggyőzéshez kenőpénzt használjon, vagy a háború utáni kedvező megítélés ígéretével kecsegtesse az érintetteket. A HMM a vállalkozást anyagilag is támogatta: 50 000 dollárt utalt át Iver C. Olsennek, svédországi megbízottjának, Wallenberg használatára és leszögezte, hogy ezen összesen felül is számíthat a svéd Washington segítségére.⁷ Ám a terv valószínűleg nem realizálódott, s időközben a Románián át húzódó menekülési útvonal került előtérbe.

Amikor a HMM munkatársai az illegális mentés lehetőségeit latolgatták, első pillantásra a dél-keleti iránytól vártak szerényebb eredményeket, hiszen Románia a német

⁵Kerekes Lesserhez, 1944. június 12. FDRL WRB Box 36, Hungary No. 8.

⁶Wyman, 1984: 228–229.; Ackermann memorandumja Murphy követ részére, 1944. május 5. és Ackermann Pehle-hez, 1944. május 11. FDRL WRB Box 1, Leonard E. Ackermann.

⁷HMM Johnsonhoz és Olsenhez, #1353, 1944. július 4. FDRL WRB Box 34, No. 2.

érdekszférához tartozott, s ezért a Magyarországról érkező zsidók már 1944. március 19-ét megelőzően is jelentős nehézségekre számíthattak a határátlépés és az országon való áthaladás folyamán. Viszont éppen a német befolyás miatt hiányzó fegyveres ellenállás következtében a magyar–román határt a jugoszlávnál kevésbé őrizték. Ez a körülmény megkönnyítette az illegális határátlépők dolgát, akik sok esetben – a HMH által is támogatandó – ifjú cionista pionírok, a halucok segítségét vették igénybe a megszállást megelőző és az azt követő időkben egyaránt (Cohen 1986: 81–88, 91–99.). Végül az a körülmény is a dél-keleti irányú mentés fokozása mellett szólt, hogy – Bulgária érintésével vagy közvetlenül a Fekete-tengeren és Törökországon, illetve Szírián át – Románia területén keresztül vezetett a legrövidebb út Magyarországról a Szentföldre, ahová a menekülők többsége leginkább szeretett volna eljutni.

Mindez természetesen korántsem jelenti, hogy könnyű dolga lett volna a menekültek folyamatos haladásán fáradozóknak. Ira A. Hirschmann, a HMH ankarai képviselője – aki Törökországot egy a „Balkánra nyíló ablakként” jellemezte, s feladatának azt tekintette, hogy megpróbáljon ebből „az ablakból ajtót csinálni”⁸ – kulcsszerepet játszott ezen útvonal nyitva tartásában (Wyman 1984: 215.). Célja megvalósításához azonban biztosítania kellett a magyar, román, bolgár, török és brit szervek jóindulatát, mert a számba jöhető (legális és illegális) emigránsok csak így juthattak hozzá a szükséges belépési, kilépési és tranzit vízumokhoz, palesztin bevándorlási engedélyekhez és közlekedési eszközökhöz. Erőfeszítései ellenére a legtöbb magyar a fenti dokumentumok nélkül érkezett, s ekkor ismét Hirschmann (távollétében pedig Laurence A. Steinhardt amerikai nagykövet) közbenjárására volt szükség az illetékes hatóságok meggyőzéséhez, hogy azok hiányában is engedélyezzék a továbbhaladásukat. Komplikálta a helyzetet, hogy a bolgár szervek még 1943 tavaszán megtiltották, hogy zsidók elhagyják az országot vagy átutazzanak rajta. Mivel Törökországba az egyetlen szárazföldi útvonal Magyarországról és Romániából Bulgárián át vezetett, a vízumkiadás megtagadása Szófia részéről azt jelentette, hogy a mentés a román és török területek között csak vízi úton bonyolódhatott. Kevés volt azonban az ilyen típusú feladatra alkalmas vízi jármű, s nehéz volt számukra szabad hajózást biztosítani, különösen a német hatóságok részéről. A HMH ezért terveket szőtt román, bolgár, török, portugál és svéd hajók bérlésére vagy vásárlására és az angol–amerikai hajópark használatára (Wyman 1990: 46., 83–84.,

⁸A szerző fordítása.

93., 111.). A tárgyalások ez irányban már a Hivatal megalakulása előtt, 1943 végén megindultak, de az első áttörés 1944 késő márciusáig váratott magára, amikor is három bolgár zászló alatt kifutó kisméretű hajó (SS Milca, SS Maritza, SS Bellacitta) látott munkához.⁹

Mindazoknak, akik a nehézségek ellenére mégis eljutottak Törökországba, átutazó vízumra volt szükségük és ennek előfeltételeként engedélyre, hogy beléphessenek Palesztinába. Mivel ez utóbbi brit mandátumterület volt, Nagy-Britannia politikája nagyban befolyásolta a menekültek sorsát. A brit kormány 1939 májusában bocsátotta ki azt a dokumentumot (White Paper), amiben 75 000 zsidó bevándorló bebocsátására adott engedélyt az 1940–1944 közötti periódusban. Közéjük tartoztak a Romániában, Bulgáriában és Magyarországon érvényes bevándorló vízummal rendelkező személyek és a már Palesztinában élők rokonai. Majd 1942-ben egy harmadik kategóriát is létrehozta 4500 gyerek és 500 felnőtt számára az említett országokból. Ebből a magyarok részesedése (Szlovákiával együtt) 900 gyermek és 100 felnőtt volt (The Avalon Project; Wyman 1990: 76.). Ám 1944 tavaszán alig néhány magyar zsidónak sikerült ezt a menekülési utat választva biztonságba jutni, s a helyzet júniusban sem változott számottevően.

Nem kis mértékben Hirschmann munkájának és a HMH anyagi támogatásának volt köszönhető, hogy az ún. Horthy-ajánlat publikálását követően a román és török hatóságok magatartásában pozitív irányú változások mutatkoztak. Horthy Miklós kormányzó július 7-én először megparancsolta a zsidók külföldre szállításának, azaz a deportálásoknak a felfüggesztését, majd 18-án nyilvánosságra hozta, hogy engedélyezi bizonyos meghatározott kategóriákba tartozó zsidók kivándorlását. A Horthy-ajánlat néven ismertté vált kezdeményezés érintettjei svéd nemzetiségűek, illetve Svédországgal szoros rokoni vagy üzleti kapcsolatban állók, palesztin bevándorlási vízummal rendelkezők és tíz évesnél fiatalabb gyermekek voltak. Úgy tűnt ezek távozása előtt nyílik meg az út, mégpedig kormányzati jóváhagyással, sőt német beleegyezéssel, de a legális kivándorlás elősegítésére szőtt tervek mégsem valósultak meg.¹⁰ Bár a nyár eleji tömeges deportálások nem indultak újra, a magyarországi helyzet továbbra is feszült maradt,

⁹Pehle Morgenthau-hoz, 1944. május 3. FDRL MD Book 727, 106. o.

¹⁰„A Magyar Kormány zsidókkal kapcsolatos intézkedéseinek jelen állása a következő”, Budapest, 1944. július 18. FDRL WRB Box 36, No. 8.; Berni Amerikai Követség a Külügyminisztériumnak, #4604, 1944. július 19. FDRL WRB Box 34, No. 2.

és kisebb transzportok németek általi, önkényes, magyar beleegyezést nélkülöző kiszállításáról továbbra is érkeztek hírek (Wallenberg 1995: 240., 248). Ez a bizonytalan légkör hozzájárult az illegális határátlépők számának növekedéséhez a Horthy-ajánlat közzétételét követő időszakban.¹¹

A szökevények dolgát megkönnyítendő, a HMH nyomást gyakorolt a román és török hatóságokra. Hirschmann júliusban és augusztusban két ízben folytatott megbeszélést az ankarai román követtel, aki ígéretet tett rá, hogy országa biztosítani fogja a szükséges be- és kilépési, illetve tartózkodási engedélyeket a magyar menekültek számára. Sőt a bukaresti kormány titokban utasította a határvédő szerveket, hogy segítsék a Magyarországról érkező zsidók bejutását az országba, annak ellenére, hogy német nyomásra tűzparancs volt érvényben a határsértőkkel szemben.¹² Hirschmann sikerrel járt a török hatóságoknál is, minek eredményeképpen augusztus közepén Törökország budapesti megbízottja a vízumkibocsátás feltételeinek enyhítésére kapott felhatalmazást, s hasonló utasítás érkezett a Romániában és Bulgáriában székelő török konzulátusokra is.¹³ Végül augusztus 23-án Washington arra utasította Hirschmannt, hogy a Magyarországról érkező zsidók belépésének engedélyezéséért a bolgár kormánynál is vesse latba a tekintélyét, ám ugyanezen a napon Románia áttált a Szövetségesek oldalára. Ez a fordulat felgyorsította a Balkánon folyó hadműveleteket és hamarosan lehetetlenné tette az ottani mentőakciókat (Foreign Relations of the United States, 1133.).

Az illegális mentés komplexitása és titkossága megakadályozza, hogy pontos adatokat közöljünk a HMH segítségével biztonságba juttatott magyar zsidók számáról. Egy Svájcban, Roswell McClelland által 1944 végén készített összefoglaló szerint a Hivatal jelentős összegeket fordított a Magyarországon üldözöttek szökésének előmozdítására: bűjtatásukra, élelmezésükre, közlekedtetésükre, hamis papírok beszerzésére. Becslése szerint ennek köszönhetően 2000 fő jutott át Romániába, 250 személy Szlovákiába és 500 fő Jugoszláviába.¹⁴ Herbert Katzki, aki Hirschmann októberi távozását követően lett az új törökországi HMH képviselő, egy hasonló beszámolóban kizárólag a Románia irányában kivitelezett akciók eredményeiről közölt adatokat. Eszerint az 1944-es

¹¹ *History of the War Refugee Board*, 1. köt. 164. o. FDRL WRB Box 110.

¹² Wyman, 1990: 123–124.; HMH üzenete Olsenhez, #1503, 1944. július 28. FDRL WRB Box 34, No. 2.

¹³ Ankarai Amerikai Követség és a Külügyminisztérium üzenetváltása, #1514, 1944. augusztus 18. és #752, 1944. augusztus 28. FDRL WRB, Box 34, No. 2.

¹⁴ Pehle összefoglalója az 1944. december 25–30. közötti időszakra vonatkozóan, FDRL WRB Box 28.

esztendő folyamán összesen 6527 ember haladt át Törökország területén úton Palesztinába, akik közül „163 Magyarországról érkezett, 539 Görögországból, 1392 Bulgáriából és 4433 Romániából, mely utóbbiak nagy része lengyel, szlovák, rutén és magyar menekült volt, akik korábban szöktek Romániába.”¹⁵ Ám a – sok esetben pontatlan vagy nehezen értelmezhető – statisztikáktól függetlenül egy tény leszögezhető: habár a földalatti akciók ezek számára biztosítottak lehetőséget a menekülésre Magyarországról, ez a szám aprócska töredéke volt az 1944-ben életveszélynek kitett több mint 760 000 fős magyar zsidóságnak.

Összességében közel 560 000 magyar zsidó veszítette életét a második világháború folyamán, közülük 60 000-en a német megszállás előtti időszakban, ami félmillióra teszi a Menekültügyi Hivatal fennállása alatti veszteséget. Ez a szám akkor is iszonytató, ha figyelembe vesszük, hogy sikertelenek maradtak a közösség teljes megsemmisítését célzó törekvések, és körülbelül 300 000 magyar túlélte a vészorszak pusztításait (Braham 2010: 42., 47.). Néhány ezren az életben maradtak közül olyan erőfeszítéseknek köszönhették az életüket, melyeket az 1944-ben frissen alakult amerikai kormányügynökség támogatott. Miközben az akciók tényleges kivitelezésének veszélyét és az üldözöttek országhatárokon túlra juttatásának kockázatát más szervezetek tagjai vállalták, sikerükhöz nagyban hozzájárult a HMMH, ami anyagilag támogatta a hamis papírok beszerzését, határőrök megvesztegetését, a menekültek ellátását; meggyőzte az illetékes hatóságokat, hogy legyenek elnézőek az illegálisan érkezőkkel szemben; belépési és áthaladási engedélyeket, valamint közlekedési eszközöket biztosított az újonnan érkezettek számára; vagy egyszerűen az érdekelt felek közötti közvetítéssel segítette a mentőmunkát. A Talmud írása szerint „Aki egy életet ment meg, egy egész világot ment meg.” Ezzel a mércével mérve az amerikai Háborús Menekültügyi Hivatal teljesítménye a magyar holokauszt idején szerénynek semmiképp sem mondható.

¹⁵ O'Dwyer összefoglalója az 1945. január 22–27. közötti időszakra vonatkozóan, FDRL WRB Box 28. A szerző fordítása.

Irodalom

Levéltári források

Morgenthau Diaries. Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York (USA).

Records of the War Refugee Board. Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, New York (USA).

Szakirodalom

Braham, R. L. 2010. Magyar, német és zsidó számítások és elszámítások a holokauszt utolsó szakaszában. *Múlt és Jövő* 2. szám. 42-47.

Braham, R. L. 1994. *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York: Columbia UP.

Cohen, A. 1986. *The Halutz Resistance in Hungary, 1942-1944*. New York: Columbia UP.

The Avalon Project. British White Paper of 1939.

http://avalon.law.yale.edu/20th_century/brwh1939.asp; letöltés: 2010. 06. 22.

United States Department of State. 1966. Foreign Relations of the United States. *Diplomatic Papers, 1944*. Vol. 1. General. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.

U.S. War Refugee Board. 1945. *Final Summary Report of the Executive Director, War Refugee Board*. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office.

Wallenberg, R. 1995. *Letters and Dispatches 1924-1944*. New York: Arcade.

Wyman, D.S. (ed.) 1990. America and the Holocaust. *A Thirteen-Volume Set Documenting the Editor's Book The Abandonment of the Jews*. 7. köt. War Refugee Board. Basic Rescue Operations. New York: Garland.

Wyman, D.S. 1984. *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust, 1941–1945*. New York: Pantheon.

RESZLER GÁBOR

A totalitárius rendszerek és a társadalmi tér választóvonalai

Ha a geográfus nem veszi figyelembe az időt, mint dimenziót, a történész pedig hasonlóan megfelelkezik a térről, amelyben a történeti folyamatok lezajlanak, akkor mindketten csak részleges megállapításokig juthatnak el kutatásaik során. A társadalmi tér konkrét hely- és időkoordináták közötti vizsgálata lehetőséget ad a társadalomtörténész számára új nézőpontok kiválasztására, a vizsgált téma újabb szempontú megközelítésére. Megítélésem szerint a XX. századi totalitárius rendszerek társadalmat átformáló törekvéseinek, hatalmi gyakorlatának elemzésénél is hozhat friss eredményeket a társadalmi térben, mint keretben elvégzett vizsgálat. Nem a hatalom társadalomszerkezetre, életmódra, viselkedésre, mentalitásra gyakorolt hatását törekszem bemutatni ebben a tanulmányban, hanem azokat a térhasználati szokásokat, taktikákat és manipulációs technikákat értelmezem, melyek a totalitárius rendszerek kiépítésekor, működtetésekor adottak voltak. (Gyáni 1998.) A társadalmi tér fogalmát elhatárolom a természeti tértől, ami az emberi tevékenységtől függetlenül létező, az emberi tevékenység által is formált fizikai környezet, illetve a természetföldrajzi tértől, ami előbbinek az emberek által érzékelhető földi léptékű része. A társadalmi tér az egyének cselekvésének keretfeltétele, tárgy és eredménye egyszerre. Ez a keret, azaz az adott pillanatban létező térbeli szerkezet meghatározza az emberi cselekvések fizikai lehetőségeit, ösztönzőleg és korlátozólag hat egyszerre. „A társadalmi tér ugyanakkor eredménye is a cselekedetnek, mert társadalmi tér ott létezik, ahol emberi cselekvés van. Az emberi cselekvés szféráján kívüli természeti tér nem létezik társadalmi térként, legfeljebb potenciális társadalmi

térként lehet számon tartani.” (Dusek 2004: 15.) A történettudományi közelítés a társadalmi térnél elsődlegesen a magán- és közsféra viszonyára figyel, mert ezen két sféra egymáshoz való kapcsolódása tükrözi egy adott kor társadalmi térhasználatát. A középkori városokban nem különült el élesen a magán- és a közélet, ez a térhasználatban is megmutatkozott. A XIX. században Európában ugyanakkor lejátszódott ezen két sféra fizikai elkülönülése, így létrejöttek a nyilvános teret és magánteret (otthonokat) elválasztó határvonalak. A szociabilitás, a társas érintkezés egyre inkább kiszorult a nyilvánosságból és a magánélettel szinonim fogalomká vált, az otthon, a család életterébe szorult vissza. A nyilvános térben a kötetlen társas viselkedés elutasítottá, nem megengedetté, tiltottá vált, a nyilvánosság terében az önmegtartóztatás, a fegyelem, azaz a polgári viselkedés normái váltak irányadóvá. (Gyáni 1994: 1057.) A XIX. század második felében és a századfordulón a magán- és közélet ilyenét szétválását a nagyvárosi tér követte szerkezetében és küllemében egyaránt. Markáns megkülönböztető külső jegyeket öltöttek magukra a középületek és a lakóházak, amelyek térbelileg is elkülönültek egymástól. A városok fizikai átalakulása a korábbi utcai nyilvánosság színtereit visszaszorította, megszüntette, de ugyanakkor helyükre új színtereket, köztereket teremtett. A köztér fogalmát Gyáni Gábor értelmezésében negatív állításokkal határozhatjuk meg a legvilágosabban. Ezt a szférát azok a tiltások határolták, amelyek „a köztér helyes, elvárt használatát szabályozták.” (Gyáni 1994: 1059.) Az említett szerző Rakovszky Iván nyomán a szűkebb értelemben vett közterek négy típusáról írt. A fórumot, a piacteret, a forgalmi teret és a sétateret vagy nyilvános parkot lehet markánsan elkülöníteni. Hogy témánkhoz közelítsünk, feltesszük a kérdést: hogyan viszonyultak a totalitárius mozgalmak, majd hatalmi rendszerek a nyilvános térhez, a köztérhez?

Az utcák, terek, parkok nyíltan politikai célra történő igénybe vétele, esetenként kisajátítása, a nyilvános tér politikai színpaddá lényegítése az ipari társadalmakban a munkásmozgalom kibontakozásával valósult meg. Eleinte a munkásság közösségi életének színtereit, a korcsmákat és vendéglőket használta fel rendezvényeihez. A mozgalom tömegessé válásától fogva – például a választójogi küzdelem idejétől – már igényelte a városi közteret. Az első világháborút követő forradalmi megmozdulásoknál, de azt megelőzően a háborúellenes demonstrációknál is a nyilvános tér birtokba vétele játszódott le a gyűlések, tömegrendezvények lebonyolításakor. A rogyadozó cári birodalom ellen 1916-tól állandósuló sztrájkok, tüntetések nagy utcai megmozdulásokhoz, tömegakciókhoz vezettek. Állandósult a kérdés: ki, azaz melyik politikai szervezet uralja az utcát?

A folyamatos tüntetések torkolltak végül az 1917-es februári forradalomba. A kettős hatalom időszakában a különböző pártszíneket magukra öltő szovjetek igyekeztek kezükben tartani az utcát, hogy nyomást gyakoroljanak az Ideiglenes Kormányokra. A békés politikai átmenet reményében a bolsevikok ugyancsak határozott utcai akciótól reméltek – például július 4-én – a kormány bukását. Kísérletük kudarcot szenvedett, a kettős hatalom állapotát a határozottan fellépő kormányzat megszüntette, a bolsevik pártot illegálisbá kényszerítette. A bolsevikok októberi hatalomra kerülésük után, majd az intervenció és a polgárháború hónapjaiban folyamatosan a mozgósítás eszközeként használták az utcákat, tereket, a nagy tömeggyűlések állandósult színtereit.

A szélsőséges radikális jobboldali ideológiák jegyében szerveződő mozgalmak is ráéreztek a modern hatalmi nyomásgyakorlás nyilvános terekhez kapcsolódó módozataira. Ennek példája az olasz fasiszta feketeingesek római menetelése 1922 októberének végén. Hitler maga is politikai pályája kezdetétől tudatosan kezdte használni a nyilvános teret, mindaközben megteremtve azt a sajátos liturgiát, díszletet, ami azután többek között a nürnbergi pártrendezvények elválaszthatatlan részévé vált. Az SA rohamosztagainak utcai menetelése, randalírozása az NSDAP köztéri jelenlétének nyitányát jelentette. A náciizmus hatalomra kerülése után a társadalmi tér szisztematikus birtokba vétele következett.

A totalitárius rendszerek kiépítésére törekvő politikai erők számára hatalomra kerülésük után a társadalmi tér folyamatos ellenőrzése volt az egyik fontos megoldandó feladat. A birtokba vételt kezdetben szimbolikusan valósították meg a mozgalom és a párt jelképeinek közterekre helyezésével. A következő szimbolikus tett az utcanevek megváltoztatása, valamint a hatalomra került ideológiával összebékíthetetlen politikai tartalmat hordozó köztéri szobrok ledöntése, eltávolítása volt. Azután következhetett az ugyancsak ideológiák által meghatározott, sajátos vonásokat hordozó városrendezés, átépítés. A megvalósítás során esztétikai-politikai értéket nyertek a nagy méretek, amelyek az egyén törpeségét és a birodalom mindenhatóságát, örökkévalóságát egyszerre hirdették. Az építészet grandiózus feladata lett, hogy a kultikus emlékművekkel, a gigantikus középületekkel a totalitárius eszmerendszereket a társadalmi térbe maradóan beágyazzák. „Miért mindig a legnagyobbat? – tette fel a kérdést maga a Führer. – Ezt azért teszem, hogy az egyszerű németnek visszaadjam az öntudatát. Hogy száz helyen is mondhassam az egyszerű embernek: egyáltalán nem vagyunk alábbvalóak, sőt: minden más néppel abszolút egyenrangúak vagyunk.” (Németh 2012: 7., Berend

T. 1987: 435.) A Harmadik Birodalom vezére a második világháború alatt is gyakran elmélkedett a világbirodalom fővárosává váló Berlinről: „A rútat eltüntetjük Berlinből, az pedig, amit most fog kapni, a teljessége lesz mindannak, amit egyáltalán kaphat a mai eszközökkel. Aki belép a Birodalmi Kancelláriára, érezze, hogy a világ ura elé járul, és erre már az odavezető út, a széles sugárutak, a Diadalív, a Katonák Csarnoka és a Nép Tere készítsék föl.” (Hitler 1999: 95.) A terek birtokba vétele a nemzetiszocializmus és a sztálinizmus ideológiájának jegyében egyet jelentett a nagy építkezésekkel. Ez az építészet nem teremtett új, korábban nem ismert funkciójú épületeket, hanem a világ más nagyvárosaiban megépült sugárutakat, diadalíveket, pályaudvarokat, kupolás gyűléstermeket kívánták túlszárnyalni grandiózus méretekkel. Germánia, az új birodalmi főváros tengelyét sugárút képezte volna a párizsinál háromszor nagyobb diadalívvvel, melynek gránitjába bevészték volna az első világháborúban hősi halált halt 1,8 millió német katona nevét. (Berend T. 1987: 436.) A Führer már az 1920-as években képeslapon felvázolta annak a 180 ezer ember befogadására alkalmas csarnoknak a kontúrjait, amelyik tizenhétszer lett volna nagyobb a római Szent Péter-bazilikánál. (Vernet 2010: 146.) Hitler építészeti megalomániáját Albert Speer vitte tervezőasztalra, formált belőlük makettet, és épített meg ebben a szellemben néhány épületet. A nagy náci tömegrendezvények „vezető díszlettervezője”, aki légvédelmi reflektorokkal hátborzongató méretű virtuális termet formált a Zeppelin-mezőn, megépítette az 1936-os olimpiai játékok pavilonját és a kancellária 1939. január 8-án elkészült épületét. A többi terv megvalósítását a második világháború elvesztése megghiúsította.

Az építkezési tervek, az építkezések kifejezték a két pártállam, Németország és a Szovjetunió reprezentációs szándékát, ami igen hasonló építészeti környezetet teremtett. A kortársak ezt az 1937-es Párizsi Világkiállításon figyelhették meg. A kiállítás rendezői nem minden célzatosság nélkül egymással szemben helyezték el a német és a szovjet pavilont. Míg Albert Speer épülete inkább méltóságteljes és statikus volt, addig Borisz Jofané lendületes és dinamikus vonásokat mutatott. A hozzáértők kielemezhettké az azonos jellemzőket: az emblematisz kompozíciót, a kővel burkolt lapidáris formákat, az erőttől duzzadó naturalista szobrokat és nem utolsó sorban a monumentális jegyeit. (Ferkai 1992: 25.)

Az azonosságok mellett a különbségek is nyilvánvalóak voltak az építészet stílusában, a városépítésben és a lakásideálban. A Harmadik Birodalom építészete elhagyta a klasszicizmus gyökereit és bombasztikus formanyelvet alakított ki. (Németh 2012: 7-

9, Ferkai 1992: 25–26.) Hitler stílusa a neoklasszicizmus és a gigantizmus fogalmaival fejezhető ki, ugyanakkor a tereket uraló építményei a klisészerűség és az üresség érzetét keltették. A sztálinizmus építészeti stílusával többen a barokk, neobarokk („Sztálin-barokk”) jegyeit rokonítják, míg Szilágyi Ákos egyszerűen „paradicsomi realizmusról”, illetve a vallásos művészet gigantikus paródiájáról ír. (Szilágyi 1992: 8.) Egyedi vonás, hogy a térhasználatba a sztálinizmus szakrális elemeket épített be. Már Lenin temetésének tömegeseménnyé fokozása ezt a vallásos áhítatot hordozta, azután a holttest mumifikálásával, mauzóleumba helyezésével a bolsevik párt főtitkára tudatosan zárándokhelyet, amolyan szocialista „kegyhelyet” teremtett. Ezt a szakrális helyszínt a főváros központi terén, a Vörös téren jelölte ki. A későbbi városrendezések további „energikus pontokat” hoztak létre, melyeknek mindegyike az új világot ígérő legyőzhetetlen eszmét és annak képviselőjét, Sztálint dicsőítette. Az egész sztálini totalitarizmus értelmezhető tehát vallásos kultúraként, a középkori teokrácia paródiájaként. (Szilágyi 1992: 9.) Mivel a sztálinizmus kultúrája antimodern, államvallásos kultúra, ezért eltérő vonásokat mutat a nemzetiszocializmus kultúrájához képest, más vonatkozásban – ahogyan már utaltam rá – a hasonló hatalmi struktúra és a mindkét pártállam részéről megmutatózó reprezentációs szándék sok azonosságot is teremtett. (Ferkai 1992: 24–25.) Ez a reprezentációs szándék összekapcsolódik a kommunikációs igénnyel. Az épületek, az épületek díszítései, az ideológiát hordozó emlékjelek, azaz köztéri szobrok mind-mind kommunikációs célokat szolgáltak. Nagy Lajos író 1934-ben az írókongresszusra kapott meghívóval látogatott a Szovjetunióba. Érzékeny szemmel vizsgálta a valóságot. Már a lengyel-szovjet határon találkozott a bolsevik hatalom szimbólumaival. „Elérünk a határvonalhoz, egy kis szorongás fut át rajtam. Egy fából szerkesztett, napszitta, esőverte kapun megy át a vonat. Erről a kapuról már olvastam. Rajta a sarló, a kalapács és a szovjet címer. A felírás, melynek jelentését később tudtam meg: *Üdvözlét a nyugati dolgozóknak!*” [kiemelés az eredetiben!] (Nagy 1989: 30.) A poggyászvizsgáló teremről megállapítja, hogy tiszta, nagy és majdnem díszes. „Négy falra négy nyelven, mégpedig oroszul, angolul, franciául és németül van felírva: *Világ proletárai, egyesüljete!*” [kiemelés az eredetiben!] (Nagy 1989: 32.) Azután útja során számos Lenin- és Sztálin-szobrot valamint -képet látott köztereken, intézményekben, üzemekben, klinikán, sőt még tejeslozokban és istállóban is. Leningrádban meglepődve tapasztalta, hogy a pályaudvar előtti téren megmaradt III. Sándor cár lovas szobra. „A szobrot tehát, noha cár szobra, nem robbantották fel a bolsevikiek – írta hazatérése után megjelent cikk-

sorozatában Nagy Lajos –, pedig bizonyos, hogy holmi ellenforradalmi uralom Lenin valamennyi szobrát megsemmisítené. A szobor létének különlegességét egy versikével próbálták ellensúlyozni, melyet Demján Bjednij, a forradalmuk afféle hivatalos verse-lője faragott.” A verset rávésték a talapzatra és valahogy úgy hangzott: Te itt maradtál gyalázatul, örök madárijesztőnek. „Hát ez elég ostobaság – állapította meg a magyar író. – Mert madárijesztő csak az lehet, ami groteszkül rút, márpedig a szobor is szép, III. Sándor is fess ember, sőt még a paripa, amelyen ül, az is igen jóállású kis ló. Szóval valami okosabbat kellett volna kitalálni.” (Nagy 1989: 94.)

A birtokba vett tér használatán is nyomot hagytak a totalitárius rendszerek vezéreszméi. A köztereken a hatalom által szervezett ünnepségek, felvonulások, tömegdemonstrációk sora zajlott, a nyilvános teret kizárólagosan csak az államilag szervezett tömegrendezvényekre lehetett igénybe venni. Spontán demonstrációra, az emberek szabad akaratából, elhatározásával szervezett eseményekre nem kerülhetett sor. Maradtak a nürnbergi pártnapok, illetve a november 7-i, május elsejei felvonulások. Ezeknek az eseményeknek a térhasználata tükrözte a hatalom természetét: az emelvényen, tribünön a vezetők, a felvonulási téren a tömeg. A forradalmi lendületű rendezvényeknek a koreografálásában a nácik jutottak legmesszebbre. Például az 1933. március 21-én megszervezett Német Nap a régi és az új Németország egymásra találását volt hivatva kifejezni, a Führer 50. születésnapjára szervezett katonai parádénak pedig már a közelgő háborúra kellett volna mozgósítania a német társadalmat. A nürnbergi Zeppelin-mezőn tartották 1933-at követően évente a náci pártgyűléseket, melyek a térhasználat sajátos példái voltak. Kísérő elemét adta a tömegrendezvényeknek a gigantizmus, ami a náci építészeti stílusnak is lényegadó vonásává vált. A felvonulási tér területe meghaladta a 16 négyzetkilométert, amit több mint 15 méter magasra emelkedő, 160 ezer ülőhelyet adó karzat vett körül. Több ezer zászló tíz oszlopba tagolva alakította ki a felvonulási utakat, melyek a hatalmas teret uraló sas figurájával a birodalmi pártnapok résztvevőire impozáns összehatást gyakoroltak. (Berend T. 1987: 432–435.)

A tér kommunikációs eszközként funkcionált a sztálinizmus számára is. „Milyen építőművészetre van szüksége a mai társadalomnak? – tette fel a kérdést 1949-ben Perényi Imre építész. – Olyanra, amely érthető a kortársak számára, amely a mai generáció forradalmi jellemét örökíti meg, a kort dicsőíti, a dolgozó népet derűvel és boldogsággal

tölti el és új győzelemre hív és vezet.”¹ Ez az elv az 1930-as évektől hatott a Szovjetunióban a városépítésben, a társadalmi tér fizikális elemeinek – épületek, útvonalak stb. – átalakításakor. Míg Germánia terve monumentális központjával, melyet középületek uraltak volna, a római császárfórumokra emlékeztetett, addig a sztálini változatban az olasz–francia barokk városkompozíciók példája jelent meg. A szocialista városépítés prototípusa Moszkva lett, és megjelenítette mindazokat az elveket, melyek a tervszerű szocialista városépítés lényegét adták. „Moszkva átépítésekor megőrizték a város eredeti szerkezetét, de új utak–terek létesítésével és a meglévők kiszélesítésével, átépítésével továbbfejlesztették, és hatalmas léptékűvé növelték – írta idézett tanulmányában Ferkai András. – Politikai jelentőségű szempont volt, hogy a városközpont és a külvárosok közötti – a kapitalizmusból örökölt – minőségi különbséget a nyomornegyedek lebontásával és a belvárossal egyenértékű új városrészek építésével megszüntessék. Figyelmet fordítottak a közlekedési gondok megoldására (széles utak, hidak, metró), a rakpartok rendezésére, parkok, kertek, fasorok telepítésére, a beépítési magasságok szabályozására.” (Ferkai 1992: 28.) Milyennek látta Moszkvát a Szovjetunióba látogató Nagy Lajos? Summásan azt írta róla, hogy nem szép. „Azaz bocsánatot kérek mindenkitől, akit illet, a város csúnya. Szép nőt, szép férfit egyet se látok. Biztosan vannak ilyenek, de hát, újra bocsánatot kérek, nem láttam őket, talán otthon maradtak, vagy másfelé akadt dolguk.” (Nagy 1989: 39.) A Moszkva-híd „tömör és díztelen, hasonlít a pesti Margit hídhöz, csak jóval rövidebb, mivel a Moszkva (folyó) maga is jóval keskenyebb a Dunánál.” (Nagy 1989: 43.) A Vörös teret szépnek találta, bár a fák hiánya miatt rideg, a házak pedig nagy kötömbök. „A kirakatok díztelenek, csaknem minden kirakatban Lenin-szobor és Sztálin-kép. Még a zöldeges üzemben is a kirakatban Sztálin-kép, benn Lenin-szobor s újra Sztálin-kép.” (Nagy 1989: 45.)

Mivel a diktatúrák a társadalmat alkotó egyén köz- és magánéletét egyaránt ellenőrizni kívánták, ezért elvékonyultak a köz- és a magántér közötti válaszfalak. A hatalom folyamatosan szem előtt kívánta tartani alattvalóit, ezért a munkahelyen, köztereken, sőt még az otthoni életkeretekben is figyelemmel kísérte őket. Ezen utóbbi megfigyelői szerepkört többek között a városok lakótömbjeiben a házfelügyelők, házbizalmik látták el. A totalitárius hatalom fürkésző tekintetei voltak ők, akik lesték, ki kivel találkozik, kihallgatták, ki hogyan vélekedik politikai kérdésekről. Az olasz fasiszta rendszer, a

¹Idézi Prakfalvi Endre: Az 1953-as városépítészeti vita. 2009. április 14. http://bfl.archivportal.hu/index.php?action=print&news_id=276 Letöltés: 2012. 11. 9.

náci Németország és a sztálini Szovjetunió beépített bizalmi emberei voltak a házmesterek. Újra Nagy Lajostól: „Leszálltunk az autóról, gyalogosan sétáltunk hazafelé. Az utcákon minden ház előtt kinn áll a házmester, ha valaki a kocsitra lelép, vagy szabálytalanul akar átkelni az utcán, a házmester belefúj a sípjába. Valami új próbálkozásról van szó, hogy az utcán járás-kelés szabályaira rászoktassák a lakosokat.” (Nagy 1989: 98.)

A magántér kerete a lakás, az otthon. A náci és a sztálini rendszer lakásideálja között óriási különbségek voltak az otthonok jellegét, a lakóház típusokat tekintve. A nemzetiszocializmus a saját otthon, a kertes ház ideájából indult ki, a német falvakban és városok munkáslakótelepein magastetős, zsalugáteres házakat képzelt el a hatalom, amelyek az atomizált tömegembernek biztonságot és kispolgári miliőt nyújtanak. A totális győzelem után a német családok számára lakótelepek épültek volna 80%-ban 74 m²-es erkélyes lakásokkal, melyek négy helyiségből, zuhanyzóból és WC-ből álltak volna. A fennmaradó 20 százaléknyi lakás 62 m²-es, háromhelyiséges, vagy 86 m²-es, öthelyiséges lett volna. (Vernet 2010: 140.) Ezzel szemben a sztálinizmus idealizált lakásformája a bérház, a „házkombinát”, amelyekben a magasztos ideológia jegyében újrateremtődik a régi orosz faluközösség, az obscsina, a totális tömegtársadalom keleti típusa. (Ferkai 1992: 25.) A lakások alaprajzában a funkcionalizmus-ellenesség mutatkozott meg. A reprezentatív helyiségek a bejárat hall köré rendeződtek, az elrejtett mellékhelyiségeket külön közlekedő folyosóról közelíthették meg. (Ferkai 1992: 30.) A sztálini társadalmi térformálás lényege, hogy mindent egységes szellemben tervezett meg a lakástól a városi épületek tömbjeiig.

A Szovjetunióban a forradalmi korszak avantgárd építésze a sztálini államszocializmus áldozata lett, ellenben Olaszországban tovább élhettek, ha korlátok közé fogva is, a modern művészet irányzatai. A dél-európai országban ugyanakkor megjelent az avantgárdtól elforduló stílus. A Gruppo del Novecento 1923-ban mutatkozott be először kiállítással éppen a fasisztus fellegrvárának számító Milánóban. Az első szakaszában a futurizmussal ellentétben került a mozgás ábrázolását, egyes alkotóknál hatott az „édes-kés naturalizmus”. (Berend T. 1987: 442.) 1926 és 1933 között már a historizmus, az archaikus latin formakövetés vált jellegadóvá, de nem kizárólagossá. A művészeti ágakat a harmincas évek végéig nem sújtotta a fasiszta állam ízlésdiktatúrája. Mussolini, aki a politikust a művészhez hasonló alkotónak tartotta (Ormos 1987: 222.), nem akarta, hogy az állam közvetlenül beleszóljon a művészetbe. Ennek köszönhetően a Novecento mellett a modernizmus, az absztrakt művészet is tovább virágozhatott. Ezt a sokszínű-

séget nem csak Mussolini szabadabb ízlése tette lehetővé, hanem a fasiszta kormányfő kapcsolata a futuristákkal, többek között Marinettivel, aki a Duce-nak szellemi társa, programadója volt egészen haláláig. (Madarász 2010: 58-62.) Mindez természetesen nem zárta ki, hogy az olasz fasiszta állam köztéri szobrokkal és nagyszabású festményekkel terjessze ideáljait. Ez a gyakorlat azonban nem vált kizárólagossá, az alkotók eleven kapcsolatot ápoltak Párizssal, a francia kultúrával, így a két világháború közötti olasz művészet sikeresen elkerülte az egysíkúságot, és világszínvonalú maradt.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy a XX. századi totalitárius rendszereknek számos közös jellemzője volt, függetlenül attól, hogy szélsőséges radikális jobboldali vagy baloldali ideológián alapultak. Úgy vélem, a társadalmi tér birtokba vétele, kisajátítása, a monopolisztikus hatalomnak alárendelt használata ilyen további közös ismertetőjegy. A művészeti stílusukban megfigyelhetők hasonlóságok, például a monumentalitásra törekvés, ugyanakkor a formanyelvben adottak a sajátosságok. A náciizmusra a neoklasszicizmus, valamint a gigantizmus volt jellemző, a sztálinizmus a neobarokk jegyeit viselte, és ateizmusa ellenére sajátos vallásos kultúrával elegyítette azt. Az olasz fasizmus alatt megjelent a modern irányzatokat tagadó, korábbi évszázadok stílusát felelevenítő törekvés, de nem tudta olyan módon kiszorítani az avantgárdot, ahogyan az a Harmadik Birodalomban és a Szovjetunióban lezajlott. A birtokba vett köztér használatánál ismét az azonos vonások a jellemzők, hiszen a hatalom által szervezett és celebrált tömegrendezvényeken a térhasználat szabályait az emberek és „felkent vezetőik” számára a totalitárius vezéreszmék írták elő. A magántér – a lakás, az otthon – esetében ismét a különbségek szembeötlők, akár az otthonok jellegét, akár az ideálisnak tartott lakóháztípust tekintjük. További kutatás adhat választ arra a kérdésre, hogy a totalitárius rendszerek a társadalmi térhasználatban hatottak-e egymásra, vagy a hatalom jellege okozta önmagában a külsőségekben megnyilvánuló hasonlóságokat. Annyi bizonyos, hogy az olaszországi fasizmusnak, a náciizmusnak és a sztálinizmusnak a társadalmat övező terek birtokba vételével a totális hatalomgyakorlás kiteljesítése volt a célja.

Irodalom

- Berend T. I. 1987. *Válságos évtizedek. A 20. század első fele közép- és kelet-európai történetének interpretációja*. Bp.: Magvető Könyvkiadó.
- Dusek T. 2004. A területi elemzések alapjai. *Regionális Tudományi Tanulmányok* 10. Bp.: ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék.
- Ferkai A. 1992. A sztálinizmus építészetről. In: György P., Turai H. (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Bp.: Corvina. 24-33.
- Gyáni G. 1994. Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok*, 1994/6. sz. 1057-1077.
- Gyáni G. 1998. *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870-1940)*. Bp.: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Hitler, A. 1999. *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson 1941-1944*. Bp.: Ármádia Kiadó.
- Madarász I. 2010. Futurizmus és fasizmus. *PoLiSz*, 2010/129. sz. 58-62.
- Nagy L. 1989. *Tízezer kilométer Szovjet-Oroszország földjén*. Bp.: Interart Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Németh I. 2012. Hitler stílusa. Neoklasszicizmus és gigantizmus. *Rubicon*, 2012. 6. sz. 4-23.
- Ormos M. 1987. *Mussolini. Politikai életrajz*. Bp.: Kossuth Könyvkiadó.
- Szilágyi Á. 1992. Paradicsomi realizmus. Totalitárius államművészet a XX. században. In: György P., Turai H. (szerk.): *A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra*. Bp.: Corvina. 7-11.
- Vernet, D. 2010. *Berlin regénye*. Bp.: General Press Kiadó.

BÁNSZKI HAJNALKA

A csehszlovák–magyar lakosságcsere előkészítése Nyíregyházán

A csehszlovákiai magyarság sorsa 1945 után

A második világháború után az újjászületett Csehszlovák Köztársaság a győztesek oldalán sorakozott fel. 1945. április 5-én a visszatérő Eduard Beneš kassai kormányprogramjában kimondta a magyarok és németek kollektív bűnösségét az ország szétrombolásában, és megfosztotta őket állampolgári jogaiktól. A nem szláv többségű települések és járások vezetését kinevezett közigazgatási bizottságokra bízta, megtiltották a magyar nyelv használatát, elkobozták a kisebbségi lakosság földjeit, a magyar tisztviselőket és állami alkalmazottakat állásaikból elűzték. Ezzel egy időben 1945 őszén elkezdődött a kolonizáció a magyarok lakta országrészben. A megélhetésüktől megfosztott magyarokat a cseh országrészekbe hurcolták kényszermunkára, amelyet a német lakosság kitelepítése következtében Csehországban kialakult munkaerőhiánnyal indokoltak és azzal, hogy minden munkaképes embernek dolgoznia kell az országban. A szlovák kolonizációt nyíltan nacionalista érvekkel támasztották alá, miszerint a háborús bűnös magyarok (és németek) által birtokolt jól termő területekre a szláv lakosságnak joga van.

A kitoloncolások a Belügyi Megbízotti Hivatal május 5-én kelt körlevelével kezdődtek. E szerint kötelezően kitoloncolták az „anyásokat”, azaz a bécsi döntést követően áttelepült magyarokat, a Magyar Nemzeti Párt tisztségviselőit és az értelmiségieket. A rendeletek alól felmentést kaptak a kommunista párt tagjai, a bizonyítottan antifasiszta múlttal rendelkezők és azok, akiknek munkája az újjáépítésben nélkülözhetetlen volt (pl. egyes szakmunkások és orvosok). A kitelepítendőket a helyi közigazgatási bizottság szláv vezetői, a betelepített szlovákok, valamint a partizánok jelölték ki.

Beneš már a potsdami konferencián szeretne volna a német kérdéssel együtt a magyar nemzetiség ügyét is rendezni, de a nagyhatalmak ezt megtagadták, és a későbbiekben sem kívántak beavatkozni, azt a két ország belügyének tekintették.

Az 1945 nyarán és őszén zajló tárgyalások és megbeszélések még nem vezettek eredményre, mivel egyik fél sem engedett. A csehszlovák kormány bízott abban, hogy a szövetséges hatalmak hatást gyakorolnak a magyar kormányra, és másrészt azt is remélték, hogy az októbertől hatályos újabb megfosztó törvények majd rákényszerítik a magyar kormányt a tárgyalások folytatására. A két ország képviselői 1945. december 2-án kezdték meg a tárgyalásokat a lakosságcseréről, de hamar megrekedtek, mert a magyar fél a csehszlovák feltételeket az emberi jogokkal összeegyeztethetetlennek tartotta (Šutaj 2007: 83.).

Az egyezményről

A dolgozatnak nem célja az eredménytelen csehszlovák–magyar tárgyalások részletezése. Az 1946. februári újabb tárgyalások következtében megszületett a lakosságcsere–egyezmény, amely reciprocitásos¹ alapon rendelkezett a szlovákiai magyar és a magyarországi cseh és szlovák lakosság cseréjéről. Az egyezményt 1946. február 27-én magyar részről Gyöngyösi János külügyminiszter, csehszlovák képviselőben pedig Vladimír Clementis külügyi megbízott írták alá Budapesten.

A nyitva hagyott kérdésekre és a gyakorlati problémák megoldására az egyezmény X. pontja alapján Vegyesbizottságot állítottak fel, amely 1946. június 3-án kezdte meg

¹Érdemes megjegyezni, hogy a reciprocitás gyakorlatát korábban a Tiso-féle Szlovák Állam is alkalmazta a magyarokkal szemben, vagyis elvben ugyanazt a bánásmódot tanúsította a Szlovákiában maradt magyarokkal szemben, ahogyan a magyar kormány a visszacsatolt területeken élő szlovákokkal bánt.

működését. Az operatív irányítást végző kormánysszerveket már korábban megszer-
vezték.

A Megbízottak Testületének Elnöksége a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság felál-
lítását (*Československá Presídlovacia Komisia*, továbbiakban: CSÁB) már az egyezmény
aláírása előtt, 1946. február 15-én elrendelte egyelőre hét szakosztállyal. Székhelye
Budapesten volt, élén kormány megbízott állt Daniel Okáli² személyében.

A CSÁB a központi hivatal és bizottsági kirendeltségek mellett területi kirendelt-
ségeket is létrehozott, összesen 18-at, amelyek között a 13-as számú nyíregyházi szék-
hellyel Szabolcs megye és Nyíregyháza területén végezte a toborzómunkát. Ennek ve-
zetője František Fetterik lett, mellette 7 polgári és 4 katonai állandó beosztott teljesített
szolgálatot. A bizottság a Korona Szállóban szállásolta el magát.

A szlovákiai magyarok érdekvédelmére Pozsonyban létrehozták a Meghatalmazot-
ti Hivalt, vezetését Wágner Ferencre bízták. Magyarországon a Magyar Áttelepítési
Kormánybiztosság (továbbiakban: MÁK) intézte a lakosságcsere ügyeit, ennek vezetője
Jócsik Alajos lett, székhelyt Budapesten a Dob utcában kaptak. Ahogyan a csehszlovák
kormánysszerv, úgy a magyar kormánybiztosság is területi kirendeltségeket működte-
tett. Nyíregyházán első vezetője dr. Kárpáti Béla volt, mellette dolgozott Scherer
Zoltán és Kristofóri István.³

CSÁB és MÁK körzetek:

CSÁB körzetek	1. Budapest, 2. Pilis, 3. Aszód, 4. Kiskőrös, 5. Esztergom, 6. Bánhida, 7. Felsőpetény, 8. Balassagyarmat, 9. Salgótarján, 10. Miskolc, 11. Forró, 12. Sátoraljaújhely, 13. Nyíregyháza, 14. Szarvas, 15. Békéscsaba, 16. Tótkomlós, 17. Gyöngyös, 18. Pécs
MÁK körzetek	1. Miskolc, 2. Nyíregyháza, 3. Békéscsaba, 4. Tótkomlós, 5. Kecskemét, 6. Gyöngyös, 7. Balassagyarmat, 8. Budapest, 9. Baja, 10. Szekszárd, 11. Székesfehérvár, 12. Komárom, 13. Győr, 14. Sopron, 15. Kaposvár, 16. Pécs

²Daniel Okáli (1903–1987): kommunista politikus, író, irodalomkritikus, a két világháború között a
DAV folyóirat körül kibontakozott mozgalom vezető alakja. Nevéhez fűződik a lakosságcsereben betöltött
szerepe mellett az 1948. június 11-i belügyminisztériumi rendelet is, amellyel 710 szlovákiai település
kapott új nevet, úgymint Bernolákovo, Kollárovo, Hurbanovo vagy Šafárikovo.

³MNL SZSZBML IV. B. 411. 4653/1947.

Ahogy Vadkerty Katalin írja, a csehszlovák összeíró bizottságok elképesztő hatékonysággal működtek, alig írták alá a lakosságcsere-egyezményt, a csapat már összeállt (Vadkerty 2007: 245). Tagjai főként tanítók, lelkészek, egyetemisták, katonák voltak, de földművesek, bányászok is akadtak közöttük. A Magyarországon tartózkodó csehszlovák delegáció tagjaként magas rangú politikai vezetők is érkeztek, soraikban a náci-barát Szlovák Állam néhány egykori funkcionáriusával, itt járt például Štefan Osuský és Jozef Hoistrič egykori ÚŠB hivatalnok is, aki az újjáalakult demokráciában is titkosszolgálati tevékenységet folytatott.⁴ A toborzást végző bizottságok munkáját segítették még színtársulatok, énekkarok és a rádió munkatársai.

A március 4. és április 14. közötti hat hét állt rendelkezésre az összeírás elvégzésére. A pótjelentkezésekkel meghosszabbították a határidőt június 27-ig. Ennek érdekében a központi és területi bizottságokon túl repülőbrigádokat hoztak létre, amelyek ott teljesítettek szolgálatot, ahol éppen szükség volt kiegészítő munkájukra. Az egyezmény függeléke alapján minden településen kétszer tarthattak toborzó gyűlést, ahol szlovákul vagy csehül beszélhettek. De leghasznosabbak a propaganda sikerében a helyi szlovákság köréből kikerült segítők voltak, akik a helyi viszonyokat jól ismerték. A propaganda eszköze lett a Szlovák Antifasiszta Frontjának lapja, a Sloboda is, a Magyar Rádió pedig kötelező műsoridőt biztosított a lakosságcsere ügyeinek. Ugyan az egyezmény eredetileg megtiltotta a Csehszlovákiában gyártott propagandaeszközök (lapok, filmek) használatát, ezen a ponton nagyon hamar módosítottak.

Az összeíró-bizottságok működése

A nyíregyházi szlovákság igen asszimilálódott közösség volt, hiszen itt ekkor már nem volt szlovák anyanyelvi oktatás, nem voltak a nemzettudat ápolását felvállaló kulturális-politikai egyesületek, és habár 1945-ig a város polgármesterei evangélikusok voltak és a képviselőtestületben is többségben voltak, politikai színtereken sem esett szó a szlovákságról. Az 1941. évi népszámlálás szerint már csak 128 magát szlovák anyanyelvűnek valló élt Nyíregyházán és a hozzá tartozó tanyabokrokban. A népszámlálás ugyanakkor nem mérte a kétnyelvűséget, amellyel közelebb kerülhetnénk a szlovák származásúak

⁴MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 64. tétel Eln. 128/1946.

valódi számához. Úgy gondolom, éppen ezért nem véletlen, hogy az öntudatára ébredt metodista gyülekezetben aratta a legnagyobb sikert a csehszlovák propaganda.

A csehszlovák felmérések szerint négy és fél ezer jelentkezőre lehetett számítani (Vadkerty 2007: 257). Április 7-én a Csehszlovák Áttelepítési Bizottság nagygyűlést szervezett a városháza előtti téren. Ezt követően a színházba hívták a látogatókat. A nagygyűlés programja a „Kto za pravdu horí” c. dallal kezdődött. Eredeti címén Sláva šlachetným, Karol Kuzmány evangélikus lelkész által szerzett himnikus költemény, amelyet az 1848-as forradalom szlovák felkelői énekeltek. A hívó plakát szerint ezt követték Július Viktory belügyi megbízott és Tomaška követ köszöntőbeszédei. A gyűlést Julius Dérer evangélikus lelkész istentisztelete zárta.⁵

A nagygyűlésen a Sloboda beszámolója szerint maga Daniel Okáli kormánybiztos is megjelent. Az esemény egyik fő szószólója Márkus József András metodista lelkész volt, aki egész gyülekezetét igyekezett az áttelepülésre rávenni. Elmondta, hogy a hatóságoknál kijárta, a nyíregyháziakat valamely városban vagy annak közelében helyezték el, mert az itteni emberek hozzászórtak már a város közelségéhez. Ennek megfelelően pedig Érsekújvár és Léva jöhetett számításba. Hangsúlyozta, hogy a lakosságcsere a két nép közötti béke záloga, ha megtörténik a csere, akkor legjobb barátokhoz hasonlóan fognak egymás mellett élni. A másik helyi szónok, Pokoradszki András az átköltözést egyenesen a zsidók Szentföldre való megérkezéséhez hasonlította. Janov András munkás a munkásházak jobb állapotával érvelt (Bukovszky 1999: 88.).

A propaganda részeként 1946 folyamán a helyi szlovák közösségek vezetőit csehszlovákiai tanulmányútra vitték, illetve próbamunkára fogadtak munkásokat, hogy megta-
pasztalhassák az otthoninál kedvezőbb körülményeket. Az új hazát megjártak ilyenformán ezeknek a gyűléseknek hatásos szónokai lettek. Ezek rendkívül költséges utak voltak, mindent megtettek a résztvevők elkápráztatásáért.

A toborzási időszak leteltével a CSÁB helyi kirendeltségek továbbra is működtek. Feladatuk volt az áttelepítésre jelentkezők felkészítése és segítése. Nyelvtanfolyamokat szerveztek, Nyíregyházán összesen 10-et 650 hallgatóval, amelyek 1-1 hónapig tartottak (Bukovszky 1997: 375.). A nyár folyamán gyerekeket üdültettek Csehszlovákiában és segélyeket osztottak a rászorulóknak részére.

⁵MNL SZSZBML V. B. 77. I. 1946/5.

Az egyezmény alapján áttelepülésre csak a magukat cseh vagy szlovák nemzetiségűnek vallók jelentkezhettek, így a szlovák nemzettudat felébresztése volt a propaganda alapja, de kétségkívül a gazdasági–szociális érvek döntöttek az átköltözésben. Csehszlovákiát igyekeztek virágzó gazdaságként, a lehetőségek országaként beállítani, ahol munkahelyek, jól termő földek, széleskörű szociális gondoskodás és összességében jobb életkörülmények várják a „hazatérő szlovákokat”. Ezzel szemben Magyarországon még mindig jegyrendszer volt, óriási infláció, áruhiány, végbement egy felemás, nem kielégítő földosztás.

Néhány hamis ígérettel is csábították az átköltözőket. Ezek közül a legjelentősebb a családegyesítés ígérete volt, vagyis a hadifogságból a győztes Csehszlovákia hazahozza a távollévő férjet és így a családok újraegyesülhetnek az új hazában. Ennek érdekében Daniel Okáli, a SZEB budapesti delegációjától kérte több mint két és fél ezer áttelepülésre jelentkezett családtag idő előtti hazahozatalát (Vadkerty 2007: 257).

A jelentkezési időszak letelte után negatív propagandával igyekeztek a már jelentkezetteket elhatározásuk mellett kitartani, a túl szépnek hangzó ígéretekkel elcsábított emberek ugyanis könnyen visszavonhatták jelentkezésüket. Hamarosan rémhírek is terjengtek, miszerint nincs értelme visszavonni a jelentkezést, mert úgy is kitelepítik, vagy aki nem megy önként, majd megy 30–50 kilós csomagokkal. Még a toborzási időszak alatt megjelentek az első cáfoló közlemények, a Magyar Nép március 26-i számában arról írtak, hogy magyar állampolgárt sem most, sem a jövőben nem fognak erőszakkal kitelepíteni. (Magyar Nép, 1946. 37. szám). De még többször szükség volt a cáfolatra, így június 8-án is kérték a helyi lapokat egy rövid közlemény közzétételére, valamint augusztus 20-án rádióközleményt adtak ki.⁶

Az áttelepülésre jelentkezők adatai

Magyarországról összesen 92 390 fő jelentkezett áttelepülésre. Nyíregyházán és környékén összesen az első összesítés szerint 6040 fő.⁷ Még 1947-ben a jelentkezéseknek több mint felét (3415-öt, 51,85%) érvénytelenítették. A jelentkezések érvénytelenítésének számos oka volt.

⁶MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 64. tétel. Eln. 52/1946.

⁷MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz 67. tétel. Eln. 183/1946.

Az érvénytelenített jelentkezések a XIII. körzetben (A nyíregyházi körzet összesítésénél két kategóriát összevon a kimutatás: azokét, akik 1937 után jöttek Magyarország területére és azokét, akik nem voltak cseh vagy szlovák nemzetiségűek; lásd: 3. sor adatai):⁸

<i>A jelentkezés érvénytelenítésének oka</i>	<i>Szám</i>	<i>Visszavonta</i>
<i>Azon személyekről, akik jelentkezésüket önként visszavonták</i>	1576	
<i>Azon egyénekről, akik nem cseh vagy szlovák nemzetiségűek, illetve 1937. után jöttek Magyarország területére</i>	467	
<i>Azon egyénekről, akiknek áttelepülése családi jogi akadályokba ütközik</i>	622	156 személy
<i>Azon egyénekről, akik kétszer jelentkeztek</i>	24	
<i>Azon egyénekről, akik ez idő szerint hadifogságban vannak és helyettük az áttelepülési okmányt valamelyik itthoni hozzátartozójuk írta alá</i>	246	65
<i>Azon egyénekről, akik jelentkezésük után elhaláloztak</i>	7	
<i>Azon jelentkezőkről, akik a magyar hatóságok előtt ismeretlenek</i>	199	
<i>Azon egyénekről, akik póthatáridőben jelentkeztek</i>	274	89
Összesen	3415	310
Az Áttelepítési Kormánybiztosság által kifogásolt személyek száma összesen:	3105	

A jelentkezésüket önként visszavontak alkották nemcsak a nyíregyházi körzetben, de országosan is a legnagyobb csoportot (42,35%). Országos viszonylatban a második legnépesebb csoport azoké volt, akik annak ellenére szándékoztak áttelepülni, hogy magukat nem vallották cseh vagy szlovák nemzetiségűnek (27,73%). A többi kategória jelentősen kevesebb százalékban (maximum 7,2%) részesedett.

A kifogásolás nem minden esetben jelentette a jelentkezők számára az áttelepedés megtiltását, de ezeket a személyeket nem lehetett a kvótába beszámítani. Ez viszont számos aggályt rejtett magában, hiszen így rájuk vonatkozóan a csehszlovák fél nem volt köteles az egyezményben foglaltakat betartani és megtarthatták magyar állampolgárságukat is. Azzal pedig, hogy az egyezményben foglalt kritériumok ellenére is engedte a magyar fél a kiköltözést, könnyen hiteltelenné válhatott, és félő volt, hogy súlyosabb kérdésekben is elvárja a csehszlovák fél az engedményeket. Ezért október 8-án a MÁK levelet intézett a Vegyesbizottság magyar tagozatához, amelyben kikötötte, hogy ugyan ez idáig a kvótán kívüli áttelepülést nem akadályozták meg, de ezután a csehszlovák fél

⁸MNL OL XIX-A-15-d. 50. doboz

vegye tudomásul, hogy akár a határon is leszedhetik a karavánokról azokat a személyeket, akik ellen kifogás merült fel. Ennek előtörténetéhez az is hozzátartozik, hogy korábban (szeptember 16-án) megtörtént az is, hogy a csehszlovák bizottság arra hivatkozva kérte az engedély megadását, hogy a nevezett személyek már telepítésre elő voltak készítve.⁹

Konfliktusok

A lakosságcsere előkészítése nem történt meg konfliktusok nélkül. A lakosság és az áttelepültek közötti esetleges összetűzésekről a kutatás jelenlegi fázisában nem tudunk konkrét eseteket felidézni, de a hatóságokkal való összeütközésről több jegyzőkönyv is rendelkezésünkre áll. Ezekből úgy tűnik, hogy a hatóságok és az áttelepülők egyaránt dacoltak egymással. Például a tisztviselők sokszor nem voltak hajlandóak térítésmentesen kiállítani a szükséges okmányokat, többek között az őrlési engedélyeket sem, arra hivatkozva, hogy nem fizetnek illetéket.¹⁰ Az áttelepülők pedig nem akarták teljesíteni a beadási kötelezettséget vagy befizetni adótartozásaikat. Ezért többször felszólították a lakosságot, hogy az áttelepülésig folytassák életüket a korábbi rend szerint.

A CSÁB által átküldött különféle panaszjegyzőkönyvekből tudunk egyes konkrét eseteket rekonstruálni, ezek között nagyrészt gazdasági jellegű panaszok vannak, de sor került tettlegességre is. Egy alkalommal hajdúdorogi rendőrök bántalmaztak néhány áttelepülni szándékozó vadásbokori fiatalembert. A helyi csehszlovák bizottság tolmácsa, Korcsmáros Sándor pedig arra tett panaszt, hogy őt a Korona Szálló üzemeltetője augusztus 30-án megpofozta és a riadalomra odaszaladt rendőr sem járt el ügyében. Ezt a történetet színesítette a Korona Szállót akkor bérlő Mike Sándor elmondása, aki a pofozást tagadta, ellenben szerinte az összetűzés valódi oka az volt, hogy az éppen elköltöző bizottság magával szándékozott vinni a szálloda tulajdonát képező bútortárból és villanykörtékből néhányat. A vizsgálatból valószínűsíthető, hogy a villanykörték a bizottság tulajdonában voltak, azokkal kereskedett, a padok viszont valóban a szállóhoz tartoztak. Az ügyben érintett rendőr (és a Korona bérlői is) tagadták a vádat, miszerint nem járt volna el megfelelően vagy szidalmazta volna a korcsmárost.¹¹

⁹MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 67. tétel. Eln. 200/1946.

¹⁰MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 66. tétel. Eln. 1078/1947.

¹¹MNL OL XIX-A-15-b. 1. doboz. 3. tétel. 5716/1947.

A polgármester december 13-án kelt levelében a kitelepülők által hátrahagyott lakások rossz állapotára és a költözők magatartására tett panaszt a kormánybiztosnál:

„... A megtartott vizsgálatok eredménye azt mutatta, hogy a kitelepülők legtöbbje főbérleti lakás nélküli családtag és mert a hozzátartozók visszamaradtak, kitelepülni nem szándékoznak, lakásaikat az idevonatkozó rendelkezések értelmében igénybe venni nem lehet. Jelentéssel kapcsolatban sajnálatos tényként kell bejelentenem, hogy a kitelepülők főbérleti lakásként bírt lakásaikat mondhatni vandál módjára teszik tönkre, nem tudom a haza iránti bosszú vagy mi vezeti őket ezen tettük elkövetésében, de már többen tették panasz tárgyává, hogy a kitelepülők az előző lakásaik ablakszemeit, ablakszárnyait, falakat, ajtókat stb. kész akarva teszik tönkre, hogy ezáltal a lakást lakhatatlanná tegyék. A panaszt tevő háztulajdonosokat a nyíregyházi szlovák áttelepítési bizottsághoz utasítottam, panaszuk megtétele céljából, aholis őket azzal utasították el, hogy ez ügyben, illetve ezen rombolások megakadályozása érdekében ők semmit sem tehetnek. Tisztelettel kérem, szíveskedjék a budapesti illetékes fórumoknál eljárni, hogy az áttelepítésnél közreműködő szlovák főhatóságok adjanak ki szigorú utasítást arra vonatkozóan, mely szerint figyelmeztessék az áttelepülőket, hogy amennyiben a magyar hatóságok részére itt hagyott lakásaikat erőszakkal lakhatatlan állapotba hozzák, úgy ellenük a szlovák hatóságok a megtorló intézkedéseket megteszik. Vagy amennyiben ez nem volna lehetséges, úgy tisztelettel kérem az utasítás megadását.”¹²

Az első kitelepülő csoportok és a lakosságcsere szüneteltetése

Ugyan a lakosságcsere gyakorlati végrehajtását a tavasz folyamán még nem dolgozták ki, a magyar kormány a csehszlovákiai munkaerőhiány enyhítése érdekében hozzájárult, hogy 1946. június 11-én kezdetét vegye a lakosságcsere 518 bánhidai bányász áttelepítésével.

Az áttelepítés megkezdése előtt az áttelepítendőket újból össze kellett írni. Ez a helyi közigazgatás feladata volt: a községi elöljáróságoknak mindenkit ki kellett hallgatnia, személyes és vagyoni adatait ellenőrizni. Az esetleges visszalépési szándékról jegyzőkönyvet kellett felvenni és ellenőrizni az indítékokat, vagyis hogy a visszalépéssel nem a kitelepülő családtag ingatlanát szeretnék megszerezni. Az ingatlanok és a

¹²MNL SZSZBML V. B. 77. XI. 40/1946.

bérlemények ugyanis a jelentkezés után elidegeníthetetlenek lettek, így az egyezmény szigorúan tiltotta azok átruházását, az az egyezmény kijátszásának minősült. Ennek érdekében a MÁK helyi kirendeltségének visszaküldték a jelentkezők névsorát. A kihallgatás a községi előjárásán történt. A jelentkezési szándéktól akármikor el lehetett térni, ezt többször is megerősítették.

A lakosságcsere lebonyolítására helyi munkaközösségeket hoztak létre, melyeknek egyben feladatuk volt a szlovákiai magyarság befogadásának előkészítése is.¹³ Mivel az áttelepülők általában a legszegényebb rétegből kerültek ki, egyben meg kellett azt is vizsgálni, hogy a szlovákiai magyarok elhelyezésére milyen egyéb lehetőségek vannak helyben. Fel kellett mérni a munkahelyek számát, illetve azt, hogy az adott településen milyen szakmunkásra lenne szükség. Az utasítás külön kiemeli, hogy tekintettel kell lenni az új telepések felekezeti és nemzetiségi megoszlására, így fel kellett azt is mérni, hogy milyen iskolák és templomok vannak a közelben.

A csehszlovák állam érdeke volt a lakosságcsere minél előbbi megkezdése nemcsak a munkaerőhiány enyhítése céljából, de azért is, mert idővel nőtt az elbizonytalanodás kockázata. Ezek az első transzportok éppen ezért a propaganda eszközeként is szolgáltak. A Sloboda hasábjai hétről hétre közöltek leveleket, jegyzeteket az áttelepülőktől, amelyben az itthon várakozó családtagokat értesítik sorsuk kedvező alakulásáról és kitartásra biztatják őket.

A lakosságcsere megkezdését 1946 szeptemberére várták. 1946 folyamán összesen 8630 fő hagyta el az országot egyirányú telepítés keretében (Kugler 2007: 124.). A cseretranszportok csak 1947. április 11-én indultak el. A lakosságcsere késleltetésének oka a szlovákiai magyarok üldözésének folytatása: a csehszlovák kormány a magyarok kilakoltatását nem szüntette be, hanem olyan elvi alapokra helyezte, amelyekkel az egyezményt megkerülte. November 29-től ezért a magyar fél leállította az áttelepítést. 1946. november 28-án Jócsik Alajos a csehszlovák kormánybiztosságnak küldött jegyzékében azt írja, hogy a Magyarországról történő további kitelepülést egyáltalán nem tartja megvalósíthatónak.¹⁴

¹³MNL SZSZBML XXIV. 1. 35. doboz. 3033/1946.

¹⁴MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 64. tétel. Eln. 406/1946.

Mindeközben Nyíregyházán november 29-én egy 406 fős csoport már teherautókra rakodva készen állt a másnapi indulásra.¹⁵ A csoport külön engedéllyel még elindulhatott. Október 14. és november 30. között négy transzport ment a városból, amellyel összesen 576 személy települt át Szlovákiába (Bukovszky 1999: 91). Mindannyian gépkocsi-karavánokon Sátoraljaújhelyen, illetve Hidasnémetin keresztül hagyták el az országot.

Értékelés

„A városunkat körülvevő tanyák és annak magyarnak valló, de szlovákul beszélő lakosai között a cseh propaganda erős agitációt fejtett ki, mert remélte, hogy itt áttelepülésre nagy tömegeket lehet rávenni. A minden jót ígérő propaganda csábításának [hatására] az áttelepítésre jelentkezők nagy számban mégis továbbra is megmaradtak magyarnak. Meg kell állapítanunk, hogy a nyíregyházi tirpákok vizsgálja sikerült. A csehszlovák, de a világ összes nemzete megvallotta a nyíregyházi tirpákok szívből fakadó válaszát – Maradunk.”¹⁶

A polgármester szavai 1947. január 31-én hangzottak el. Értékelése túl pozitívnak tűnik annak ismeretében, hogy a csehszlovák kormány jóval kevesebb jelentkezőre számított Nyíregyházán. Először 6065 fő jelentkezett áttelepítésre, utólagosan még 842 fő, míg az elvártak száma 4508 volt (Vadkerty 2007: 257). A következő években kitelepülők száma (4414 lakos) pedig csak néhány tucattal múlta alul a csehszlovák várakozásokat (Nádasdi J., Szászi F. 1998: 104).

¹⁵MNL OL XIX-A-15-a. 12. doboz. 64. tétel. Eln. 406/1946.

¹⁶MNL SZSZBML V.B. 72. 1947. január 31. Jelentés az előző évről.

Irodalom

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [MNL SZSZBML] IV. B. 411. Szabolcs Vármegye Alispánjának iratai, 1872-1950

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [MNL SZSZBML] V. B. 72. Nyíregyháza r. t. v. Közgyűlésének és Képviselőtestületének iratai, 1872-1950

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [MNL SZSZBML] V. B. 77. Nyíregyháza r. t. v. Polgármesterének iratai, 1872-1950

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára [MNL SZSZBML] XXIV. 1. Csehszlovák Lakosságcserét Lebonyolító Áttelepítési Kormánybiztosság iratai, 1947-1948 (1950)

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [MNL OL] XIX-A-15. Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság iratai, (1945) 1946-1949 (1953)

Magyar nép. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front lapja. Demokrati-kus napilap. Szerk. Farkas Pál. Nyíregyháza, 1944-1948

Szakirodalom

Bukovszky L. 1997. A nyíregyházi tirpákság áttelepülésének levéltári forrásai Szlovákiában. In: Nagy F. (szerk.). *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*. 12. Nyíregyháza. 365-380.

Bukovszky L. 1999. A nyíregyházi tirpákság áttelepülésére vonatkozó adatok a Sloboda című lapban. In: Galambos S., Kujbusné Mecsei É., Jánosi Z. (szerk.) *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv*. 13. Nyíregyháza. 85-97.

- Kugler J. 2007. A felvidéki magyarok magyarországi letelepítése. In: Molnár I., Szarka L. (szerk.) *Otthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Budapest – Komárom: MTA Kisebbségkutató Intézet; Kecskés László Társaság. 114–126.
- Nádasdi J., Szászi F. 1998. Adatok a „lakosságcsere során Nyíregyházáról és tanyabokraiból kitelepültekről. In: Szászi F. (szerk.) *Tanulmányok a Szabolcs-Szatmár-Bereg és Borsod-Abaúj-Zemplén megyei nemzetközi migráció második világháború utáni történetéből*. Nyíregyháza. 92–124.
- Šutaj, Š. 2007. *A csehszlovák politika és a lakosságcsere*. In: Molnár I., Szarka L. (szerk.) 81–91.
- Vadkertty K. 2007. *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony: Kalligram.

JOBST ÁGNES

Vasfüggöny – határnyitás – menekültügy. A határ mint entitás és a vasfüggöny szimbóluma

A határ mint entitás azt jelenti, hogy mögötte valami más kezdődik. Jóllehet a fogalom jelentése többrétű, fő elemét kétségkívül a lehatárolás mozzanata adja, ezáltal szorosan kötődik a modern kori állam fogalmához. A bekerítés nem jelenti automatikusan az átjárás hiányát is egyben, az országok közötti közlekedés lehetőségét határátkelő helyek biztosítják. A magyar határőrszaknyelv a forgalomellenőrzési pont terminussal illeti a határátkelőket, amely az országhatárokon való átlépés állami kontrolljára irányítja a figyelmet.

Európa történelmét a 20. század második felében legkarakterisztikusabban a hidegháború szimbóluma, a vasfüggöny jellemezte. Az Északi-tengertől egészen az Adriáig húzódó hermetikus zár többet jelentett pusztán határnál; két egymással szembenálló világrend kibékíthetetlen ellentétét jelképezte, amely az információáramlás blokkolását, utazási korlátozásokat és a személyes kapcsolatok meggátolását vonta maga után (Jobst 2010: 73). A vasfüggöny eredetileg a színházi berendezés egy 18. században meghonosított elemét képezte, amely az akkoriban gyakran előforduló tűzvészeknek a nézőtérre való áttérjedését akadályozta meg. Jóllehet a politikai közgondolkodás Winston Churchill brit miniszterelnök 1946 márciusában tartott fultoni beszédétől eredezteti a vasfüggöny fogalmának szimbolikus használatát, mindazonáltal Európa II. világhábo-

rú utáni politikai kilátásainak jellemzésére Churchill maga is alkalmazta már korábban ezt a fogalmat, így például a brit parlament alsóházában 1945. augusztus 16-án tartott beszédében (Sandgruber – Loidol 1999: 18), azt megelőzően pedig 1945. május 12-én Truman elnöknek küldött táviratában: „Vasfüggöny ereszkedett le arcvonalkunk mentén. Hogy mögötte mi történik, arról mit sem tudunk. Nemigen lehet kétséges, hogy a Lübeck–Trieszt–Korfu vonaltól keletre eső térségek csakhamar teljesen a kezükre kerülnek. Ehhez még hozzá kell tennünk azt a hatalmas területet, amelyet az amerikai seregek foglaltak el Eisenach és az Elba között, s amelyet – gondolom – néhány héten belül, ha az amerikaiak kivonulnak, orosz katonaság száll majd meg (Churchill 1999: 624–625).”

A következetes fogalomhasználat a tűzvész és a károsnak ítélt idegen eszmék gyors terjedésének analógiáján nyugvó bejáratott metaforát sejtet, amelynek jelentéstörténetét az alábbi példák szemléltetik:

- A 20. század fordulójának angolszász szépirodalmában H. G. Wells *Az istenek eledele* címmel 1904-ben megjelent regényében a főhős mentális elkülönülését jelezte a vasfüggöny metaforájával (Wells 1982: 365–366).
- Az első világháború idején a német–belga frontvonalon alkalmazott, 200 V feszültséggel táplált kerítés, a „halálos huzal” szinonimájaként fordult elő, amellyel meggátolni igyekeztek a szembenálló frontvonalak közötti hírszerzést (Sallai 2012: 13).
- Az első világháborút követően használata az európai kontinens két, a nemzetközi politikai életben különböző okok miatt izolálódott állama, Németország és a Szovjet-unió köré szerveződött.
- A fogalom Szovjetunióval kapcsolatos első említése Rozanov nevéhez kötődik, aki *Korunk apokalipszise* címmel 1918-ban közzétett írásában a forradalom korszakhatár jellegét hangsúlyozta vele. Következményeit apokaliptikus méretű színházi előadáshoz hasonlította, amely megszünteti a néző pozícióját; s az általános kataklizma hatására mindenki az események szereplőjévé válik (Rozanov 1997: 392).
- Ethel Snowden angol feminista politikus 1920-as szovjet útjáról *Through the Bolshevik Russia* címmel írott beszámolójában ugyanakkor már az új bolsevik

állam nemzetközi elszigetelődésével kapcsolatban használta. (Sandgruber – Loidol 1999: 17)

- Németországgal kapcsolatos első említése az 1920-as évek közepén Lord Edgar Vincent d'Abernon, berlini brit nagykövet nevéhez köthető, aki a francia és német területek között kialakítandó semleges zóna kapcsán alkalmazta. (Sandgruber – Loidol 1999: 17-18)
- A Harmadik Birodalom hivatalos nyelvhasználata a II. világháború végső szakaszában élt vele. Legismertebb példája Goebbels propagandaminiszter krími konferenciára reagáló cikke a „Das Reich” című lap 1945. február 25-i számában, amelyben arról írt, hogy egy esetleges német kapitulációt követően a szovjetek vasfüggöny mögé vonnák az általuk megszállt területeket, s ott tömeges mészárlások vennék kezdetüket. (Sandgruber – Loidol 1999: 18)
- Nem hagyhatjuk említés nélkül a későbbi nyugatnémet kancellár, Konrad Adenauer 1945. július 5-én írott levelét sem, amelyben az immár megszállási övezetekre felosztott Németország újbóli egyesítésének kilátásait latolgatva szkeptikusan hivatkozik a szovjetek által leengedett vasfüggönyre (Adenauer 1999: 18).
- Végezetül egy magyar nyelvi adat annak jelzésére, hogy a vasfüggöny mibenlétével Budapesten is tisztában voltak, még mielőtt Churchill fultoni beszédében erre felhívta volna a figyelmet: „mellékelek 2 újságcikket... mivel úgy tudom, nem kerülnek el hozzátok sajtótermékeink a vasfüggönyön keresztül” – írta Reiner Mária Révai Andrásnak Londonba, 1945. október 14-én (Czigány 1999: 5).

A két világrend határán felépült „záróvonal” földrajzilag a következő részekből állt:

- a két német állam, a Német Szövetségi Köztársaság (NSZK) és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) között húzódó belnémet határ,
- a német fővárost kettéosztó berlini fal,
- a keleti blokk tagországainak a kapitalista országokkal szomszédos nyugati határa Csehszlovákia és az NSZK, valamint Csehszlovákia és Magyarország, illetve Ausztria között,

- valamint a szocialista blokk államainak keleti határa Bulgária és Törökország, illetve Görögország között,
- a szovjet–jugoszláv viszony megromlása folytán a fent említettek 1948-tól a szocialista táborból kiközösített Jugoszlávia köré vont védvonallal egészültek ki.

A vasfüggöny magyar szakasza

A vasfüggöny magyar szakaszát az Ausztriával közös, 356 kilométeres nyugati határ képezte, amely több szempontból is különlegesnek számított. 1949-es megépítésekor történetesen nem a kelet–nyugati tömb határán húzódott, hiszen Ausztria keleti tartományai 1955. május 15-ig, az osztrák államszerződés megkötéséig szintén a szovjet megszállási övezetbe tartoztak. Csak Ausztria semlegességének kinyilvánítását és a szovjet csapatok Ausztriából való kivonását követően került „geopolitikai helyére”. A metaforikus jelentéseket kumuláló vasfüggöny szimbóluma a határ bekerítő szerepét hangsúlyozta, amelyet a keleti blokk államai olyan szögesdrótból, aknamezőből és magaslati figyelőhelyekből álló műszaki zár kiépítésével valósítottak meg, mely az átjárást mindkét irányból ellehetetlenítette. Egy korabeli szemtanú érzékletes beszámolóban írta le az életveszélyes akadályrendszeren való átkelés buktatóit: „Osztrák oldal felől nézve a »vasfüggöny« a szögesdrótokkal kezdődik... Ettől befelé következik az aknazár, amely úgy van felállítva, hogy minden 36 méteren van egy akna, amely a földből kiálló cukorrépához hasonlítható és 2 méterrel beljebb a két-két akna távolságának közepén, tehát mindkettőtől 18–18 méter szélességben és befelé 2 méter távolságban még egy akna van. Mindezek az aknák, illetőleg azoknak gyújtószerkezete dróttal van összekötve. Ez azt a célt szolgálja, hogy a fűben, gazban gázoló határátlépő ne láthassa a drótot, de lehetőleg akadjon bele. A drót érintésére valamelyik aknának okvetlenül robbannia kellene... Az aknák után ugyanis következik az egész határon áthúzódó 10 méteres gereblyélt határsáv. Ennek is megvolna a maga célja. Az ÁVH-s határőrök nyomban láthatják, hogy történt-e határsértés. Ez a szabály azonban csak nyári és tavaszi, vagy késő őszi időkre vonatkozik, mikor a »vasfüggönyt« gondosan lehet gereblyézni... A gereblyézett sáv után még egy akadály vár az érkezőre, vagy a távozóra. A felgereblyézett részre 45 fokos szögben egy-egy alacsonyabb cölöp közé újabb drótok vannak kötve.

Ha valaki egyenesen szemben megy a dróttal, akkor okvetlenül megéri azt. A jelentő akna robban s az őrtornyokból az ÁVH azonnal gépfegyverezni, reflektorozni kezd.”¹

A magyar–osztrák viszony javítása érdekében a belügyminiszter 1956. június 11-én kelt parancsa az aknazár felszedéséről határozott – ez tette lehetővé a forradalom leverését követő menekülthullám akadálytalan külföldre jutását –, 1957 márciusában azonban újból aknazárat telepítettek. A magyar–osztrák tárgyalásokon mindig élesen vetődött fel a vasfüggöny kérdése. Több baleset is történt, így például 1962 februárjában az árvíz számos aknát kimosott és azokat magyar, illetve osztrák területre sodorta.² Az ehhez hasonló esetek elkerülésére az MSZMP Politikai Bizottsága 1965. május 11-i határozatában az aknamező végleges eltávolítása és szovjet típusú elektromos jelzőrendszer telepítése mellett döntött.³

A hidegháború évtizedeit jellemző mesterséges záróvonal nemcsak a szomszédos országokat szigetelte el egymástól, de a határ melletti országrészek fejlődését is erősen visszavetette. A határ keleti oldalán szigorúan ellenőrzött 15 km-es övezetet alakítottak ki, s az ott élők mindennapjait a fegyveres testületek fokozott jelenléte határozta meg. A határ nyugati oldalán élők helyzetét ugyanakkor a hagyományos kereskedelmi útvonalak elzárása és a beruházások hiánya nehezítette, amelyek az érintett tartományok gazdaságának elsorvadását vonták maguk után. Egy 1971-ben készült burgenlandi gazdaságpolitikáról írott elemzésből idézve: „Szép álom volna a többi tartomány utolérése, de ez álom is marad. Már csak ilyen a peremvidékek helyzete! Még a gazdag Szövetségi Köztársaságban [az NSZK-ra utal a szerző] sincs másképpen... Véleményem szerint ebben a gazdaságpolitikai helyzetben alapvető változás csak akkor képzelhető el, amennyiben megszűnik a vasfüggöny, és Pozsony, illetve Budapest számunkra gazdaságilag ugyanazt jelenti majd, mint Zürich és München a tiroli vagy a felső-ausztriai tartományok lakói számára (Graf 1971: 69).” Nem meglepő tehát, hogy Németh Miklós magyar miniszterelnök és Franz Vranitzky osztrák kancellár határnyitást előkészítő

¹Túl a vasfüggönyön. Hadak Útján, 1953. 3. sz. 6-7.; Az Államvédelmi Hatóság határvédelemmel kapcsolatos említését az magyarázza, hogy 1950. január 1-től a Határőrséget az Államvédelmi Hatóság szervezetébe togozták be.

²Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, [MNL GYMSM SL], XXIV. 1601. Soproni Határőr Igazgatóság iratai, 019/1962. Műszaki zár megrongálódásának jelentése. Sopron, 1962. február 20.

³HÓR Központi Irattár, 022/43/1987. http://www.historia.hu/archivum/2006/0605_07.htm Letöltés: 2012. 12. 12.

találkozásán mindkét fél részéről jelentős szerepet kaptak a gazdasági megfontolások. A magyar vásárlók igényeinek kielégítésére a burgenlandi tartományi kormány új határátkelőhelyek kialakítására és Sopron térségében egy szabadkereskedelmi övezet létrehozására tett javaslatot. A közösen megrendezendő világkiállítás elképzelése szintén nagy figyelmet kapott az 1989 februárjában tartott tárgyalásokon. Meglepőnek tűnik ellenben, hogy a műszaki zár küszöbön álló megszüntetése és a romániai, valamint a keletnémet menekültek problémája a megérdemelnél lényegesen kisebb hangsúllyal jelent meg az osztrák külügyminisztérium által összeállított előterjesztésben.⁴

A határátlépés kriminalizálása

Diktatúrák esetében különösen érvényes, hogy a határsértés nemcsak az országhatár, de a fennálló állam törvényeinek megsértését is jelenti egyben. A keleti blokk országai az állampolgárok kifelé irányuló mozgását minden eszközzel gátolni igyekeztek, a kivándorlást – korabeli szóval élve: disszidálást – szigorúan szankcionálták. A disszidens szó pejoratív jelentésűnek számított, használatát az emigráns szó elkerülésének szándéka 1949 körül hívta életre. Ily módon akarták elkülöníteni ugyanis a népi demokratikus rendszer elől menekülőket a Kossuth-kultusz, majd az illegális kommunista mozgalom dicső emigrációjától. (Czigány 1999: 6) A hatalmi diskurzus formálói arra is kísérletet tettek, hogy a disszidál kifejezésnek pozitív jelentéstartalommal bíró ellentétpárt alkossanak: „Visszidál az, aki disszidál, de rájön, hogy ott kint Nyugaton milyen rossz az élet... Élettől duzzadó válasz ez népi demokráciánk rágalmazóinak, az új szó pedig (visszajön+disszidál kontaminációja) új fogalom köntöse: a hazáját hűtlenül elhagyónak visszakullogása a hazai földre, ahol még az efféle embernek is jobb, mint kint az állítólagos Eldorádó hamisfényű világában.” (Magyar Nyelvőr 1951: 104)

A kivándorlás stigmatizálása nemcsak a szavak szintjén nyilvánult meg. A tiltott határátlépést bűncselekménynek tekintették, ennél fogva büntetőjogi következményeket vont maga után. A kitelepülés kriminalizálása nemcsak az elkövetőt érintette, segítőtje tettetársnak számított. A magyar bűnügyi szaknyelv a kriminalisztikailag determinált embercsempész terminussal illette mindazokat, akik segítséget nyújtottak a népi

⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára [ÁBTTL] 2.7.3. 7/90/89. Osztrák háttéranyag Németh Miklós miniszterelnök és dr. Franz Vranitzky szövetségi kancellár 1989. február 13-án kezdődő tárgyalásaihoz. Budapest, 1989. február 7.

demokratikus rendszert hűtlenül elhagyni szándékozóknak. Az embercsempész szóval egyfelől csempészáruként, vagyis tárgyak gyanánt kezelték a menekülőket, másfelől az anyagi ellenszolgáltatás kérdését helyezték a figyelem középpontjába. A tevékenység megítélése és a mentális feldolgozás szempontjából azonban korántsem közömbös, hogy a határvidéket jól ismerő helybeliek magatartását valóban csupán a haszonszerzés igénye motiválta-e, avagy a segítségnyújtás gesztusa vezette őket. Diktatúrák esetében tovább árnyalja a képet, hogy a menekülni kényszerülők megsegítése egyben a politikai egyet nem értés kifejezésének, az állampolgári engedetlenségnek egyik formáját is jelentette (Boesch 2008: 239). A Belügyminisztérium határsértési esetekről készített alábbi statisztikája azt mutatja, hogy a befejezett, illetve megkísérelt illegális határátlépések mellett minősített bűncselekményként tartották számon a szökés előkészületét, megsegítését, illetve a helyeslő megnyilvánulásokat is.

Törvénytelen határsértések elkövetése, 1961–1972⁵

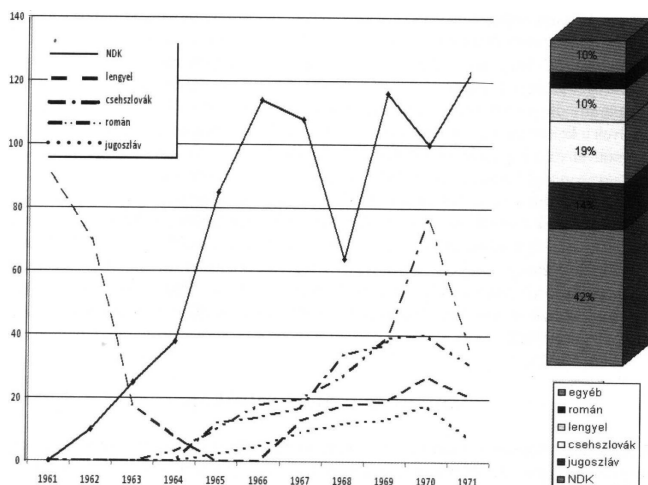
	Illegális határátlépés	Illegális határátlépés kísérlete	Illegális határátlépés előkészülete	Illegális határátlépés segítése	Agitáció	Egyéb
1961	93	4	-	1	-	1
1962	72	10	-	-	-	1
1963	22	20	2	1	-	-
1964	10	36	-	-	-	-
1965	23	55	35	3	-	1
1966	27	68	47	1	-	1
1967	40	66	48	1	-	6
1968	58	50	23	5	7	10
1969	68	77	48	6	2	5
1970	72	124	51	8	-	6
1971	85	95	39	13	-	2
1972	89	84	62	1	-	-

A keleti tömb tagországai a határok átjárásának tilalmát kölcsönösen kiterjesztették egymás államhatárait. Kétoldalú, úgynevezett jogsegélyegyezményeket kötöttek, amelyekkel elejét tudták venni a szövetséges országok területén át történő disszidálásoknak. A Magyar Népköztársaság az első ilyen jellegű szerződést 1957. október 30-án az NDK-val kötötte. Mivel a két német állam megalakulását követően az NDK-nak létérdeke volt a munkaerő elvándorlásának megakadályozása, ezért már 1952. május 26-án kezdetét vette a belnémet határ lezárása, amely a berlini fal 1961-ben történt megépítésével

⁵ÁBTL 1.11.9. BM III/1. 34-154/1974. Jelentés a baráti állambiztonsági szervekkel folytatott írásos információcsere tapasztalatairól. Budapest, 1974. június 4. 28.

vált teljessé. A vasfüggöny ezen létesítményei egy történetileg egybetartozó térséget szakítottak ketté. A keletnémet vezetés a nyugati irányba való mozgásszabadság hiányát a keleti tömb más országaiba, elsősorban a Csehszlovákiába, Bulgáriába és Magyarországra irányuló turistaforgalom ösztönzésével próbálta ellensúlyozni. Magyarország az NDK turisták közkedvelt úti céljának számított, ahol a Balaton partján a nyugatnémet rokonokkal és ismerősökkel való találkozásra is lehetőség nyílt. Az idegenforgalmi célok hátterében azonban sok esetben a nyugati irányba való könnyebb továbbjutás reménye állt.

A külföldiek által elkövetett határsértési bűnesetek megoszlása, 1961–1971⁶

A keletnémet állam által 1963-ban megújított jogsegélyszerződés ezért a meghiúsult határsértést követő kiadási eljárás szabályozására és az ügyészégi felajánlásra is kiterjedt.⁷ A határsértőket a Határőrség vette őrizetbe, majd a vizsgálati eljárást a Ma-

⁶ ÁBTL 4.1. A-1353/4. A BM III. Főcsoportfőnökség vizsgálati szervei által 1961–1971 között terhelteként felelősségre vont külföldi állampolgárok bűnügyeinek tapasztalatai. Budapest, 1972. november 5. A 4. melléklet alapján. A grafikon Erdélyi Tamás munkája. A Szabolcs-szatmár-beregi Szemle szerkesztőségének szíves engedélyével.

⁷ ÁBTL 1.11.12. 41-11-N-32/11-68. Megállapodás a Magyar Népköztársaság belügyminisztere és az NDK állambiztonsági minisztere a két állam igazságügyi miniszterével, valamint a legfőbb ügyéssel egyetértésben az 1957. október 30-i polgári, családjogi és bűnügyi jogsegély egyezményből adódó feladatokról. Budapest, 1963. június 23.

gyar Népköztársaság Belügyminisztériumának Vizsgálati Osztálya folytatta le. Az NDK Állambiztonsági Minisztériuma IX. osztályának értesítését követően a Stasi különgépével toloncolták haza őket, s a keletnémet ügyészség emelt vádat ellenük.⁸ Az NDK állambiztonsági minisztere a keletnémet turistaforgalom kontrolljára operatív csoportok létrehozásáról rendelkezett a szövetséges országokban.⁹ A magyarországi operatív csoport kezdetben 3, majd 7 tagból állt. Munkatársai Budapesten és a Dunántúl kedvelt turistaközpontjaiban, Veszprém, Siófok és Hévízen teljesítettek szolgálatot. Szervezési és technikai ügyekben a csoport vezetője a BM III/II-10. Nemzetközi Kapcsolatok Osztályával tartotta a kapcsolatot. A nyári szezon idején az operatív csoport munkatársai az érintett dunántúli megyék (Zala, Somogy, Veszprém és Baranya megye) kémelhárító osztályvezetőivel közvetlenül is érintkeztek.¹⁰ A Magyarországra irányuló keletnémet idegenforgalom biztosításának nehézségét az egyéni formában történő beutazások magas aránya okozta.¹¹ 1966-tól az operatív csoport munkáját ezért nagy létszámú megfigyelő brigádok támogatták, amelyek a keletnémet turistaforgalom „biztosítása” mellett a nyugati országok állampolgáraival való kapcsolattartást és az ideológiai fellazítást is figyelemmel kísérték.¹² A magyarországi brigád létszáma 1987 nyarán 43, az év többi részében 15 főből állt, ami az Állambiztonsági Minisztérium szocialista országokban foglalkoztatott ügynökhálózatának 63%-át tette ki.¹³ Az ún. Balatonbrigád tagjait a Balaton és a főváros mellett az ország számos turisztikai célpontjában, Várgesztestől Egeren és Hajdúszoboszlón át egészen Szegedig bevetették.¹⁴ Magyarországról 1963-ban 41 keletnémet állampolgár kiadatására került sor. 1966-ban 100,

⁸Die/Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik [BStU] Ministerium für Staatssicherheit [MfS] HA IX 13691. Verfahrensweise bei Übernahmen bzw. Übergaben von Ermittlungsverfahren von bzw. an die Bruderorgane der sozialistischen Staaten. Berlin, 1966. szeptember 26. 2-4.

⁹BStU MfS BdL I Dok. 000887. Befehl Nr. 373/64.

¹⁰Uo. HA II/10. 279. Neubestimmungen/Abgrenzung der Aufgaben der Operativgruppen in den Bruderländern. Berlin, 1988. március 17. Fragen der Arbeitsorganisation und des Arbeitslaufes. 1-2.

¹¹Uo. SdM Nr. 1435. Aufstellung über den Informationsaustausch mit der VR Ungarn in der Zeit von 1963 – Mai 1967. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. 1967. április 20.

¹²Uo. SdM 1435. HA XX/5. Anlage 4. Arbeit der Operativ-Gruppe in der VR Ungarn. Berlin, 1967. április 20. 5.; Befehl 10/66. 1966. május 10.

¹³Uo. HA VI. 18. Berichterstattung 1986. december 17. 8.

¹⁴Uo. HA VI. 4432. Evidenzbuch für Kontrollersuchen in der UVR 1983-1985; HA VI. 4433 Evidenzbuch für Kontrollersuchen in der UVR 1988-1989.

1979-ben 200 fő fölé emelkedett a hazatoloncoltak száma, 1988-ban már 402 főt adtak át az Állambiztonsági Minisztérium képviselőinek (Tantzsch 1998: 76).

A magyar nyitás politikája

A második világháború után Európa felosztása a győztes nagyhatalmak megegyezésével ment végbe, így módon a vasfüggöny megnyitása is csak a megfelelő világpolitikai háttér függvényében volt lehetséges. A négy évtizedes kettéosztottság megkérdőjelezését a nyolcvanas évek második felének új szovjet külpolitikai irányvonala, a gorbacsovi peresztrojka tette lehetővé. Miként Alois Mock osztrák külügyminiszter megjegyezte, Ausztria részvételét a kelet–nyugati közeledésben földrajzi fekvése eleve meghatározta. 1986–1989 között Bécsben került megrendezésre a helsinki folyamat záróakkordját jelentő Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet utótálalkozója, amelynek zárodokumentuma a szabad mozgás és a családegyesítés jogát helyezte előtérbe.

Az osztrák külügyminiszter megállapítása Magyarországra nézve hasonlóképpen érvényes volt. A magyar nyitás politikájának jelentős eseményeit a világútlevél bevezetése, a határra telepített műszaki zár lebontása és a genfi Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás képezte. Az 1987. évi 25. törvényerejű rendelettel bevezetett magyar világútlevél 1988. január 1-jétől korlátozás nélkül lehetővé tette a külföldi utazást.¹⁵ A magyar állampolgárok szempontjából így módon a műszaki zár lebontása és a nyugati határ megnyitása inkább szimbolikus, semmint gyakorlati jelentőséggel bírt. Az elektromos jelzőrendszer igen rossz állapotára és az ebből fakadó problémákra Székely János vezérőrnagy, a magyar határőrség főparancsnoka 1987. október 5-i jelentésében hívta fel a figyelmet. A felújítás beláthatatlan költségei folytán jelentésében a technikailag és erkölcsileg egyaránt elavult elektromos jelzőrendszer lebontását javasolta. Javaslatát egyebek között a nyugat-dunántúli idegenforgalom megnövekedésének szempontjával támasztotta alá.¹⁶ A Politikai Bizottság 1989. február 28-án megtartott ülésén fo-

¹⁵ 1987. évi 25. tvr. a külföldre utazásról és az útlevélről. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1987. Budapest, Közgazdasági és Jogi K., 1988. 246–248.

¹⁶ HÖR Központi Irattár, 022/43/1987.; http://www.historia.hu/archivum/2006/0605_07.htm Letöltés: 2012. 12. 12.

gadta el az előterjesztést, és az elektromos jelzőrendszer megszüntetéséről határozott.¹⁷ A csehszlovák határszakaszon Rajka térségében április 19-én próbabontást végeztek, majd május 2-án nagy sajtónyilvánosság előtt került sor a nyugati határ legfrekvenciáltabb határátkelőhelyein, Hegyeshalom, Sopron és Kőszeg térségében a bontás tényleges megkezdésére. Noha a bontási munkálatok bevezetését eredetileg 1991 végére tervezték, olyan jól haladtak vele, hogy 1989. június 27-re, amikor Horn Gyula magyar és Alois Mock osztrák külügyminiszterek a kamerák széles nyilvánossága előtt ollóval vágták át az utolsó szakaszt, már a megfelelő szögesdrót megtalálása is gondot jelentett. (Sallai 2012: 84)

Csatlakozás a Genfi Menekültügyi Egyezményhez

A magyar belügyi szerveknek 1988-ig nem okoztak gondot a szocialista országokból beutazók, akik hazájuk elhagyásának szándékával érkeztek. Néhány magyar nemzetiségű romániai állampolgárt kivéve az erre vonatkozó hatályos kétoldalú szerződések alapján visszaadásukra került sor. 1988-ban azonban már 6460 főre emelkedett a Romániából Magyarországra menekültek száma. Jóllehet a genfi konvencióhoz való magyar csatlakozást a hátrányos nemzetiségi megkülönböztetésük és az emberi jogok megsértése miatt Romániából átszökött magyar nemzetiségű menekültek ügyének rendezésére irányuló törekvés indította el, mindazonáltal már a csatlakozás előkészítő szakaszában visszatérő problémaként merült fel a keletnémet határsértők problémája. A BM III/1. (Vizsgálati) Osztály összeállítása szerint ugyanis a szövetséges országok állampolgárai közül a keletnémetek jártak élen az illegális határátlépések elkövetésében.¹⁸

¹⁷Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, M-KS 288. F. 5/1054. ö. e. (1989. 02. 28.) SR/191. Jegyzőkönyv az MSZMP Politikai Bizottság 1989. 02. 28. üléséről. 5-6.

¹⁸ÁBTL 1.11.9. 34-242/1989. Kimutatás az 1984-1989 között tiltott határátlépés kísérlete és előkészülete miatt eljárás alá vont külföldi állampolgárokról.

Kimutatás a szocialista országok állampolgárai által Magyarországon elkövetett határsértésekről, 1984–1988

	1984	1985	1986	1987	1988
NDK	151	107	139	227	404
Csehszlovákia	51	74	49	76	41
Lengyelország	24	24	48	39	11
Románia	120	87	136	225	19
Bulgária	2	5	8	1	5
Szovjetunió	2	3	-	-	1
Jugoszlávia	2	6	6	-	5
Összesen:	365 fő	322 fő	399 fő	574 fő	491 fő

A menekültügy kezelésével kapcsolatban a BM Menekülteket Befogadó Állomásokat Előkészítő Bizottsága a jugoszláv, az osztrák, a nyugatnémet és a svéd gyakorlatot tanulmányozta.¹⁹ A lépés konzekvenciáit mérlegelve a belügyi vezetők egy része aggályosnak tartotta a menekültügyi egyezményhez való csatlakozást, mert annak következtében Magyarország könnyen a szocialista, illetőleg a fejlődő országok menekültjeinek tartózkodási helyévé illetve célországává válhat. Az ország nemzetközi kapcsolataira nézve is hátrányosnak ítélték meg, ha menekültként kellene elismerni a hasonló társadalmi berendezkedésű országokat elhagyni szándékozókat: „Korábbi állásfoglalásunkban a szövetséges szocialista országokkal való kapcsolatok megromlásának veszélye miatt nem értettünk egyet a konvencióhoz való csatlakozással, ha ez a veszély – a Külügyminisztérium álláspontjától eltérően – reális, akkor korábbi véleményünket fenntartjuk” – olvasható Wéber János rendőr ezredes, a BM III/1. Osztály vezetője által 1988. december 13-án írott feljegyzésben.²⁰ A Vizsgálati Osztály vezetője emiatt még 1989 januárjának

¹⁹Uo. 34-229/1989. Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás végrehajtására vonatkozó feladatokról 1989. június 9.; Iktsz. n. Feljegyzés a menekültügyi eljárásról Ausztriában, az NSZK-ban és Svédországban. 1989. január 19.; 00753/9/1988. Feljegyzés a Menekültügyi Főbiztossággal folytatott belgrádi konzultációról. 1988. december 12.; 95-58/21-1989. Jelentés a menekültügyi kérdésekben Ausztriában történt konzultáció főbb tapasztalatairól. 1989. március 31.; BM III/II-9/B. Iktsz. n. A zindorfi menekült tábor és a menekültek ügyeinek intézése az NSZK-ban. d. n.; BM III/II-9/B. Iktsz. n. Ausztriában politikai menedéket kérők ügyeinek intézése a traiskircheni menekült táborban. d. n.

²⁰Uo. 34-22-274/1988.

közepén is más megoldások kidolgozását ajánlotta a Romániából hazánkba menekültek helyzetének rendezésére.²¹

A magyar csatlakozásról szóló okiratot hazánk New York-i ENSZ-képvislete 1989. március 14-én helyezte letétbe.²² Előkészületi munkálataihoz, azaz a menekültügyi jogi és gyakorlati hátterének megteremtésére három hónap állt rendelkezésre. A magyarországi tartózkodásra engedélyt kérők átmeneti elhelyezésére a Minisztertanács menekülttáborok felállításáról rendelkezett, egyben a belügy-, a külügy- és az igazságügy-miniszter bevonásával a menekültek befogadásával kapcsolatos eljárás kidolgozásáról határozott.²³ A határozat 4. pontja arra utal, hogy már az egyezményhez való csatlakozás előkészítő szakaszában visszatérő problémaként merült fel a Varsói Szerződés tagállamaival kötött kétoldalú szerződések kérdése, mert a bennük vállalt kötelezettségek ellentétben álltak a menekültügyi konvenció rendelkezéseivel.²⁴ Az NDK budapesti nagykövetsége 1989. március 3-i jelentésében számolt be a csatlakozás előkészületeinek lezárulásáról. A jelentés azt az NDK szempontjából fontos kérdést is felvetette, hogy vajon milyen kihatással lesz a döntés a Varsói Szerződés másik hat országának érdekeire.²⁵ A csatlakozás következményeiről március 20-án készült keletnémet feljegyzés már egyértelműen rámutatott az egyezmény 32–33. cikkelyének és a korábban kötött magyar–keletnémet jogsegélyszerződésnek az ellentmondására.²⁶ Mivel a korábban megkötött államközi szerződések és magas szintű megállapodások a magyar külpolitika mozgásterét gátolták, szükségessé vált a szocialista országok irányában vállalt magyar kötelezettségek mielőbbi felülvizsgálata.²⁷ A külügyi és a belügyi tárca közötti egyeztetés az 1989. március 30-i ad hoc tárcaközi bizottsági üléssel vette kezdetét, melynek kapcsán a Külügyminisztérium áttekintette, hogy melyek azok a határkérdésekkel

²¹Uo. 34-50/1989. Feljegyzés a Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozás problémáiról. 1989. jan. 16.

²²Uo. Iktsz. n. (iraton: KÜM J-110/1/1989.) Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozásról. 1989. márc. 24.

²³Minisztertanács 2010/1989. (HT. 3.) MT határozata a menekültügy helyzetéről és feladatairól. Magyar Közlöny Határozatok Tára, 1989. 3. sz. (1989. márc. 7.)

²⁴ÁBTL 1.11.9. Iktsz. n. (iraton: KÜM 0060/3/1989.) Várkonyi Péter külügyminiszter átirata Horváth István belügyminiszternek a menekültügy szabályozásáról. 1989. február 27.

²⁵BStU MfS HA IX. 8342. AV-Mitteilung, 1989. március 3.

²⁶Uo. AV-Mitteilung vom Botschaft Budapest, 1989. március 20.

²⁷ÁBTL 1.11.9. Iktsz. n. (iraton: KÜM 0060/3/1989.) Várkonyi Péter külügyminiszter átirata Horváth István belügyminiszternek a menekültügy szabályozásáról. 1989. február 27.

foglalkozó kétoldalú szerződések, amelyeket az ENSZ égisze alatt született emberi jogi okmányokkal való szembenállásuk folytán felül kell vizsgálni. A szerződések módosításának előkészítését a belügyi tárca hatáskörébe utalta.²⁸

A BM III/1. Osztály április 6-i feljegyzésében tett kísérletet a visszas helyzetből fakadó kérdéskomplexum áttekintésére.²⁹ Előljáróban leszögezte, hogy a szocialista országokkal aláírt kétoldalú szerződések megkötésének idején a szocialista országok között menekültügyi probléma nem létezett: „A társadalmi rend azonossága, annak közös büntetőjogi védelme, a szövetségesi viszony miatt elképzelhetetlen volt, hogy az egyik szocialista ország menedéket nyújtson egy másik szocialista ország állampolgárának, mert hazájában »faji, vallási, nemzetiségi, bizonyos társadalmi szervezethez tartozása vagy politikai véleménye miatt üldözik«, illetőleg »demokratikus magatartásáért, a társadalmi haladás, a népek felszabadítása, a béke védelmében kifejtett tevékenységéért üldözik« és e körülményekre a szerződő felek az egyezmények megkötésénél figyelemmel legyenek.”³⁰

A feljegyzés azt is megállapította, hogy a menekültügyi egyezményhez való csatlakozás nemcsak a határrendészeti és bűnügyi tárgyú kétoldalú megállapodások hiányosságait hozza felszínre, de a menedékjog, a menekültek jogállására vonatkozó belső szabályozás szükségességét, az idegenrendészeti szabályok korszerűsítését és az alkotmánymódosítás kérdését is felveti. A megalapozatlan kérelmek tömeges benyújtásának elkerülése érdekében a feljegyzés összeállítója a magyar menekültpolitika elveinek jogi rendezését és egyértelművé tételét javasolta. Az osztály május 30-án kelt jelentése már az 1951. évi menekültügyi egyezmény 31. és 32. cikkelyében foglaltakra való tekintettel vizsgálta felül a kiadatás és a felajánlás szabályozását a jogsegélyszerződésekben és az ügyészégi megállapodásokban. A jelentés szerzője immáron úgy értékelte, hogy a fennálló jogsegélyszerződések – szemben a korábbi évtizedek során követett gyakorlattal – a hazánk államhatárának sérelmére tiltott határátlépést elkövető külföldi állampolgárokra nem vonatkoznak: „Annak ellenére ugyanis, hogy mind a magyar Büntető Törvénykönyv, mind az európai szocialista országok büntető törvényei büntet-

²⁸Uo. Iktsz. n. (iraton: KÜM 00236/9/1989.) Jelentés a kétoldalú nemzetközi szerződésekről. 1989. ápr. 24. A feljegyzés melléklete tizenegy országgal kötött jogsegélyszerződést, négy határforgalmi szerződést és két belügyi megállapodást sorol fel.

²⁹Uo. 34-111/1989.

³⁰Uo.

ni rendelik a tiltott határátlépést, a problémát az okozza, hogy minden állam a tiltott határátlépés szankcionálásával csak a saját határátlépési rendjét védelmezi. Így van ez akkor is, ha a saját határátlépési rend megsértése egyúttal a másik állam ilyen rendjének megsértését is jelenti. Például ha az NDK állampolgár hazáját legálisan elhagyva a tiltott határátlépést hazánk területén követi el, az NDK törvényei ezt azért rendeli[k] büntetni, mert megszegte az útvonalra, illetve a külföldön tartózkodásra vonatkozó szabályokat” – olvasható okfejtésében.³¹

Jöllehet a menekültügyi egyezmény június 12-én lépett volna hatályba, a csatlakozás kihirdetésének elmaradása, valamint a menekültügyi törvény és a végrehajtási utasítások előkészítésének kezdeti stádiuma még nem tette lehetővé rendelkezéseinek alkalmazását. Életbe lépésének időpontjára mindössze egy ütemterv készült el, amely a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatos belügyminisztériumi feladatköröket és a felelős szervezeti egységeket jelölte meg.³²

A menekültügyi törvény megalkotásának csúszása visszás helyzetet teremtett. Wéber Gyula rendőr ezredes, a III/1. Osztály vezetője Pallagi Ferenc miniszterhelyettesnek írott jelentésében a következőképpen jellemezte a helyzetet: „... az egyezmény hatályba lépésére vonatkozó június 12-i időben a végrehajtásban érintett szervek között az időlegesen alkalmazható eljárással egyeztetett álláspont nem alakult ki. Így több hónapon keresztül a jelenleg még hatályos, törvénybe foglalt rendelkezések, avagy a genfi egyezményhez történt csatlakozásból eredő módon kell a hazánkban menedékjogot kérő személyek ügyét intézni. (Az első változat szerinti eljárás esetében a tömegkommunikáció és a nyugati országok, a második szerinti esetében pedig a szocialista országok „nemtetszésével” lehet számolni, amely a végrehajtó szervekre irányul.) Kíváncsú lenné az adott „joghézag” helyzetben követendő gyakorlatról egységesen rendelkezni, és erről a szükséges mértékben a nyilvánosságot is tájékoztatni.”³³

A BM Határőrség Országos Parancsnokságával, a BM ORFK III-2. Külföldiek Ellenőrző Osztály megbízottjával, a Menekültügyi Főosztály vezetőjével, valamint a

³¹ ÁBTL 1.11.9. Iktsz. n. Jelentés. 1989. május 30.

³² Uo. BM Titkárság 10-111/1989. Ütemterv a menekültügyi egyezményhez való csatlakozással kapcsolatos belügyminisztériumi feladatok végrehajtására. 1989. június 12.

³³ Uo. 34-229/1989. Jelentés a Menekültügyi Egyezményhez való csatlakozás végrehajtására vonatkozó feladatokról. 1989. június 9.

Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztályával folytatott egyeztetést követően az átmeneti időszakra vonatkozóan a következő álláspont körvonalazódott:

1. A magyar fél az egyezmény végrehajtása során az NDK állampolgárok ügyében továbbra is a nemzetközi kapcsolatok megtartásának érdekeit kívánja szolgálni. Az egyezményhez való csatlakozás folytán ugyanakkor változtatni kell a tiltott határátlépési ügyekkel kapcsolatos gyakorlaton. Érvénytelennek kell nyilvánítani a legfőbb ügyészek és az illetékes miniszterek közötti korábbi megállapodásokat, vagyis megszűnik az ügyészi „kvázi” felajánlás gyakorlata. A hazánkban elkövetett tiltott határátlépési ügyekben az elkövetőket – cselekményüket akár útlevéllal, akár anélkül követték el – várhatóan a nyomozások megtagadásával, szabadságkorlátozó intézkedések nélkül, a tartózkodási engedélyek megvonásával kiutasítjuk az országból (a Csehszlovák Szocialista Köztársaság felé, de külön vizsgálható esetleg a repülőgépen történő kiutasítás); vizsgálati intézkedéseket velük szemben általában nem foganatosítunk, kivételt képezhetnek az intézkedések során garázda, közveszélyes magatartást tanúsító elkövetők.
2. A genfi egyezményhez való csatlakozás folytán minden külföldi esetében meg kell indítani a menekült státus vizsgálatát, amennyiben az ilyen irányú kérelmet terjeszt elő. Ha NDK állampolgárok terjesztenek elő menekült státus iránti kérelmet, az eljárást megindítjuk, de előzetes elképzelések szerint nagyon kivételes esetben évi egy-két fő kaphat menekült státust, amennyiben üldöztetését okmányokkal igazolja. Egyébként az NDK-n belüli viszonyokat általában hivatalos eljárásban sem tekintjük olyannak, mint ahol politikai üldözés folya.
3. A menekültkérdés egyezményben foglalt aspektusaival (családegyesítés, letelepedési hely megválasztásának szabadsága) kapcsolatban várható az NSZK budapesti nagykövetségének bekapcsolódása az NDK állampolgárok ügyébe. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban az igazságügyi szervek állásfoglalásáig a visszautasítás mellett döntöttünk.³⁴

A keletnémetek és a magyar menekültügy

Az NDK állampolgárok határsértési ügyeiben folytatott vizsgálatok alakulásáról és változásairól szóló első megbeszélésre az NDK Állambiztonsági Minisztérium képviselőivel

³⁴Uo.

1989. június 12–14. között Budapesten került sor. A német partnert arról tájékoztatták, hogy az egyezményhez való csatlakozással szükségessé válik a kétoldalú jogsegyeszerződések érvénytelenítése.³⁵ Minden legálisan vagy illegálisan hazánkba érkező külföldi állampolgár ügyében ugyanis, aki a magyar hatóságoktól menekült státusz regisztrálását kéri, meg kell indítani az államigazgatási eljárást, melynek során az igazolt tények alapján születik döntés a megadásról vagy az elutasításról. A tiltott határátlépést megkísérlő NDK állampolgárokat – részben az ügyek magas száma miatt is – várhatóan a nyomozás mellőzésével, idegenrendészeti intézkedés keretében utasítják majd ki az országból, s csak kivételesen súlyos esetekben kerülhet sor szabadságkorlátozó intézkedésre és a nyomozás elrendelésére. Ezt a magyar hatóságok a szokásos idegenrendészeti eljárás keretében folytatják le, ügyészégi felajánlásra többé nem kerül sor. A német fél által tett javaslatok a korábbi gyakorlat fenntartását célozták. Azt szorgalmazták, hogy a magyar belügyi hatóságok a kiutasító végzést az útlevélbe pecsételjék be, ami egyértelműen jelezne számukra a disszidálás kísérletét, és továbbra is értesítést kértek a Magyarországról kiutasított, illetve tartózkodási engedélyüktől megfosztott NDK állampolgárokról. Annak lehetőségét is felvetették, hogy érintettek hazaszállításáról külön repülőgéppel maguk gondoskodnának.

A Magyarországra irányuló keletnémet idegenforgalom határsértési eseteinek adatai, 1985–1989. június 12.³⁶

	Az MNK területére beutazó NDK turisták száma	Átutazó NDK turisták száma	Meghiúsított határsértések	Befejezett illegális határátlépések
1985	620.786	521.504	149 (106+43)■	62
1986	693.735	476.628	183 (134+49)	70
1987	772.411	507.184	330 (231+99)	83
1988	800.898	539.350	552 (397+155)	210
1989	201.834*	156.088*	554 (406+148)	212

*1989. január 1 – június 30. közötti adatok

■A zárójelben közölt adatok közül az első a magyar, a második az NDK hatóságokra vonatkozik.

³⁵ ÁBTL 1.11.9. 34-242/1989. Jelentés az NDK Állambiztonsági Minisztériumából érkezett delegáció fogadásáról. 1989. június 15.

³⁶ BStU MfS – ZAIG Nr. 13067. Protokoll zum Abkommen zwischen der Regierung der Deutschen Demokratischen Republik und der Regierung der Ungarischen Volksrepublik über den visafreien grenzüberschreitenden Verkehr. Anlage: Übersicht zur Entwicklung des Reiseverkehrs nach der UVR und zum ungesetzlichen Verlassen der DDR unter Mißbrauch des Territoriums der UVR. 1989. június 20.

Az NDK-val kötött állambiztonsági szerződések és megállapodások áttekintése után a jogilag is megnyugtató megoldást a jogsegélyszerződés 1977. évi 26. törvényerejű rendelettel történt módosítása képezte, amelyet követően a két állam igazságügy-minisztere abban állapodott meg, hogy a tiltott határátlépés voltaképpen nem kiadatást eredményező bűncselekmény. Az NSZK–NDK kettős állampolgárságú személyek kiadatásához fűződő 1979-es jogi irányelvek azt is kimondták, hogy „A kiadatásra (átadásra) vonatkozó döntésnél a Magyar Népköztársaság általános külpolitikájából kell kiindulni: figyelembe kell venni a szocialista közösség országaihoz fűződő alapvető jelentőségű, szövetségi, baráti kapcsolataink mellett általános külpolitikai érdekeinket, nemzetközi jogi kötelezettségeinket, az európai enyhülés folyamatában való érdekelttségünket és a nemzetközi jogi alapelveket is... általában ki kell térni az NDK hatóságai által a büntető-eljárás átvételének magyar felajánlását szorgalmazó lépések elől.”³⁷ Mivel az 1981-ben megkötött hatályos megállapodás a két ország vizsgálati szerveinek együttműködését az 1977. évi törvényerejű rendeletre alapozta, Wéber Gyula rendőr ezredes, a III/1. osztály vezetője Túrós András rendőr vezérőrnagy miniszterhelyetteshez írott 1989. július végi jelentésében már maga is az 1963. évi megállapodás érvénytelen volta mellett foglalt állást.³⁸ Augusztus 1-jére összeállt a menekültté nyilvánítási eljárás és a menekültek jogállásáról szóló minisztertanácsi határozat tervezete. A tervezettel kapcsolatban felmerült aggodalmak egyfelől gazdasági természetűek voltak, másfelől az ország addigi szövetségi rendszerében való esetleges ellehetetlenülésre vonatkoztak. Pajcsics József rendőr alezredes, a III/1. osztály megbízott vezetője augusztus 3-i feljegyzésében fejtette ki ezzel kapcsolatos véleményét: „Magyarország – gazdasági helyzete, szövetségi kapcsolatai miatt – nem válhat a kelet-európai országokból érkező menekülők célországává, a fejlett európai tőkés országokba való áttelepülés kivezető csatornájává. Fennáll annak a veszélye – a tőkés országok csökkenő fogadókészsége miatt –, hogy az országnak nagy tömegű menekültről kellene gondoskodnia. Ezért az Egyezmény szerinti menekült meghatározás megszorító értelmezésével egyetértünk, ugyanakkor

³⁷ ÁBTL 1.11. 9. Iktsz. n. (iraton: 0037/3/1979) Igazságügyi Minisztérium Igazgatási és Nemzetközi Kapcsolatok főosztálya a Magyarországra NSZK úti okmánnyal beutazó NDK–NSZK kettős állampolgárok kiadásának elbírálása. Tervezet 1979. február 27.

³⁸ Uo. 34-298/89. 34-273/61/89. Jelentés az NDK állampolgárokkal kapcsolatos kiadatási eljárásról. 1989. július 24.

nem tartjuk kívánatosnak – a fenti ok miatt – a »de facto«, »humanitárius« és »gazdasági menekült« státus elismerését és alkalmazását.”³⁹

Nagy Károly rendőr ezredes, a BM ORFK III–2. (Külföldiek Ellenőrző) Osztály vezetője augusztus 4-i jelentésében arról számolt be, hogy az NDK állambiztonsági szervei számára utoljára 1989. július 31-én adtak át határsértő keletnémet polgárokat. A magyar határőrség továbbra is köteles volt ellenőrizni az NDK állampolgárok úti okmányainak területi érvényét, és nem megfelelő okmányok esetén a továbbutazást megakadályozni, ami naponta 60–80 NDK határsértő feltartóztatását eredményezte. Tapasztalataik szerint az új gyakorlat nem működött megfelelően, vagyis a nyomozás megtagadása vagy megszüntetése mellett megrovásban részesített és idegenrendészeti kényszerintézkedésekkel sújtott NDK állampolgárok egy része az ország elhagyására vonatkozó felszólításnak nem tett eleget, inkább újból tiltott határátlépést kísérelt meg. A keletnémet polgárok egyre nagyobb számban fordultak a magyar hatóságokhoz menedék, illetve az NSZK-ba történő kiutazás iránti kérelemmel: „Meghallgatásuk alapján egyetlen NDK állampolgár sem tudott olyan tényt bizonyítani vagy valószínűsíteni, hogy politikai meggyőződése – vagy a Konvenció menekült fogalmába tartozó ok – miatt üldözték volna, vagy az NDK-ba történő visszatérése esetén személyes szabadsága veszélybe kerülne. (Természetesen azokon kívül, akiket a Magyarországon elkövetett bűncselekmény miatt eljárás alá vonhatnak.) Szinte valamennyien az utazási korlátozásokra, megoldatlan családgyesítési ügyekre hivatkoztak” – szerepel Nagy Károly jelentésében,⁴⁰ aki arra is kitért, hogy a menedékkérésre és a kiutazás engedélyezésére vonatkozó kérelmeket az egyértelmű szabályozás kiadásáig elhárították. Ennek magyarázatát az alábbiakban fogalmazta meg: „A menedékjog biztosításával kapcsolatban az a véleményünk, hogy arra – a vonatkozó jogi szabályozás megjelenése után is – csak a Konvenció szűk értelmezése mellett kerüljön sor. Ezzel összhangban az utazással és kivándorlással kapcsolatos problémák nem kezelhetők menekült kérdésként, azok az NDK belügyét képezik, illetve az NSZK érdekeit érintik. A Konvenció nem tartalmaz olyan kötelezettséget, amely alapján bármely állam vagy nemzetközi szervezet a Magyar Népköztársaságot az egyezmény megsértésével megalapozottan vádolhatja a továbbutazás megtagadása miatt.”⁴¹ Tekintettel arra, hogy a további tömeges tiltott ha-

³⁹Uo. 34-308/1989.

⁴⁰Uo. BM ORFK III-2. Iktsz. n. (iraton: 6-280-89)

⁴¹Uo.

táratlépések és a menedék iránti kérelmek kapcsán feszültségek voltak várhatóak, Nagy osztályvezető az eljárás – alábbi módon való – egységesítését javasolta:

A) Tiltott határatlépés miatt többé ne kerüljön sor NDK állampolgárok átadására.

B) Az idegenrendészeti kényszerintézkedéseket három lépcsőben differenciálják. Akiknél családi vagy más méltányolható ok motiválta a bűncselekmény elkövetését, azokat figyelmeztessék a magyar jogszabályok betartására. Akiknél méltányolható körülmény nem merült fel, de valószínűsíthető a jogkövető magatartás és a tiltott határatlépéstől való elállás, azoknál a tartózkodási engedély visszavonását külön lapra jegyezzék. Ezekről az esetekről az NDK nagykövetségét ne tájékoztassák, a külön lapra nyomott bélyegzőt az országból való kiléptetés során a Határőrség szervei távolítsák el. A tiltott határatlépést ismételten elkövetőkkel, valamint mindazokkal szemben, akik kiutasításukat követően az ország területét önszántukból nem hagyták el, a korábbi gyakorlat szerint járjanak el, vagyis a tartózkodási engedély visszavonását, illetve a kiutasítást jegyezzék be az úti okmányba, és az intézkedésről tájékoztassák az NDK nagykövetségét.

C) A magyar–csehszlovák határszakaszt befelé tiltott módon átlépőket továbbra is adják vissza a csehszlovák határőrizeti szerveknek.

D) A menedék iránti kérelmeket a Genfi Konvenció szűkebb értelmezésével bírálják el. A nyilvánvalóan alaptalan kérelmek gyorsított eljárásban – szóbeli előterjesztés esetén szóbeli közléssel – kerüljenek elutasításra.

E) Az NSZK-ba irányuló kiutazási kérelmeket utasítsák el. Ha bizonyítottan családegyesítésre vonatkoznak, vagy különös méltánylást érdemlő körülményt tartalmaznak, a KEO terjessze fel döntésre a közbiztonsági miniszterhelyetteshez. Engedélyezés esetén a KEO a BM Határőrség Felderítő Osztályával együttműködve biztosítsa az érintett személyek nyomtalan kiléptetését.

F) Az NSZK budapesti nagykövetségén tartózkodók részére – ha ügyük rendezésével kapcsolatban az NDK budapesti nagykövetségével megegyezés születik – adják ki a kiutazási engedélyt, függetlenül attól, hogy eleget tettek-e az esetleges magyar hatósági kötelezésnek.

G) Mielőbb kerüljön sor a hazánk által kötött vízummentességi egyezmények felülvizsgálatára. A Külügyminisztérium a MNK által vállalt nemzetközi kötelezettségekkel

összhangban kezdeményezzen konzultációkat az érintett államok külügyminisztériumaival az egyezmények módosítása érdekében.⁴²

Az idegenrendészeti intézkedések differenciálásával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a „pecsételések” gyakorlatának mielőbbi beszüntetését Hans-Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszter már július végén sürgette, az NSZK budapesti nagykövete, Alexander Arnot pedig Horváth István belügyminiszterrel folytatott augusztus 4-i megbeszélésén az elfogott NDK állampolgárokról való adatszolgáltatás felfüggesztését kérte (Schmidt-Schweizer – Dömötörfi 2009: 306–308). A jelentésben foglaltak megvitatására Pallagi Ferenc rendőr vezérőrnagy főcsoportfőnök az érintett belügyi és társszervek bevonásával még aznap értekezletet hívott össze. Az értekezlet résztvevői az alábbi módosításokkal és kiegészítésekkel fogadták el a javaslatokat:

1. Azokat az NDK állampolgárokat, akik a tiltott határátlépés kísérletét családi vagy más méltányolható ok miatt első ízben követték el, az őket elfogó határőrizeti szervek részesítsék figyelemztetésben, irányítsák vissza és hívják fel figyelmüket a magyar jogszabályok betartására.
2. Tekintettel a nagy nemzetközi és hazai érdeklődésre, a közvélemény tájékoztatására kerüljön kiadásra egy olyan BM közlemény, amely a menekültügyi egyezmények megfelelő belső jogrend és gyakorlat kialakítását, valamint az átmeneti időszakban követett eljárást foglalja össze.
3. A gyors és szakszerű ügyintézés érdekében a nyugati és déli határszakaszon a frekvenciát BM HŐR FEP-eken (forgalomellenőrző pontokon) legyen kihelyezett idegenrendészeti ügyintéző. A szükséges létszám központi keretből történő biztosítására, az érintett FEP-ek megjelölésével soron kívül javaslatot kell készíteni.⁴³

⁴²Uo.

⁴³ÁBTL 1.11.9. BM ORFK III-2. Iktsz. n. (iraton: 6-280-89) Kiegészítés Nagy Károly osztályvezető 1989. augusztus 4-i jelentéséhez. 1989. augusztus 8.

A megyei ügyészek és a fővárosi főügyész tájékoztatására az előterjesztés alapján iránymutatást adtak ki a határsértő NDK állampolgárokkal kapcsolatos eljárás új rendjéről. Amennyiben a határsértők nyomós ok, elsősorban családi körülmény miatt követték el tettüket, a büntetőeljárást megrovás ellenében megtagadták. Ha az elkövető ismételt megkísérelte az illegális határátlépést, vele szemben kényszerintézkedést kellett alkalmazni. Abban az esetben, ha a külföldi állampolgár a tiltott határátlépésen kívül más bűncselekményt is elkövetett, a büntető felajánlás kérdésében előzetesen a Legfőbb Ügyészség Államelleni Ügyek Osztályának véleményét kellett kikérni.⁴⁴

A magyar és a keletnémet külügyminisztérium konzuli főosztályának vezetői a német fél kezdeményezésére 1989. augusztus 10-én megbeszélést tartottak Budapesten, melynek során a német fél azt közölte, hogy a keletnémet állampolgárok hazánkban történt disszidálási dacára az NDK nem kívánja korlátozni a Magyarországra irányuló idegenforgalmat, ám a turistaforgalom biztosításával kapcsolatos hatósági intézkedések tisztázására szakértői konzultációt kezdeményezett.⁴⁵ A BM részéről az idegenrendészeti feladatokat ellátó KEO vezetői és a Menekültügyi Hivatal munkatársai, valamint a Külügyminisztérium szakértői kaptak helyet a küldöttségben.⁴⁶ A magyar BM és az NDK ÁBM delegációjának újabb tárgyalására augusztus 16–17-én, Budapesten került sor.⁴⁷ A jogellenesen hazánkban tartózkodó NDK állampolgárok ügyeiről a magyar küldöttség azt a tájékoztatást adta, hogy a korábbi büntetőeljárás helyett idegenrendészeti hatáskörbe vonják őket. Az 1969. évi 31. tvr. 8. cikkében foglalt információadási kötelezettség értelmezésével kapcsolatban az NDK partner eleinte ragaszkodott a teljes körű információ-szolgáltatáshoz, ám a tárgyalások eredményeként elfogadta a magyar álláspontot, amely szerint hazánkban csak a súlyos jogsértést elkövető NDK állampolgárokat utasítjuk ki, és a magyar fél kizárólag rájuk vonatkozóan szolgáltathat adatot. A Külügyminisztérium Konzuli Főosztályáról bevont alosztályvezetők a Külügyminisztérium álláspontját ismertették a menekültügyi konvencióhoz való csatlakozás

⁴⁴Uo. 32-22/1989. Legfőbb Ügyész helyettese: Iránymutatás a megyei (fővárosi) főügyészeknek. 1989. augusztus 8.

⁴⁵Uo. 34-314/1989. Feljegyzés az MNK–NDK KÜM konzuli főosztály vezetőinek konzultációjáról. 1989. augusztus 10.

⁴⁶Uo. 34-311/1989. Feljegyzés az NDK Állambiztonsági Minisztérium delegációjával történő újbóli konzultációval kapcsolatban. 1989. augusztus 4.

⁴⁷Uo. 34-22/1989. BM III/1. Feljegyzés az NDK-s delegációval folytatott tárgyalásról. Budapest, 1989. augusztus 23.

belső előkészítése során felmerült megoldási elképzelésekről. Indokolták a szocialista országokkal fennálló bilaterális megállapodások felülvizsgálatának szükségességét, és kilátásba helyezték, hogy a készülő menekültügyi szabályozásról a szocialista országok külügyminisztériumait előzetesen tájékoztatják. Az NDK delegációját elsődlegesen az érdekelte, hogy a Magyarországon tartózkodó állampolgárait a magyar hatóságok a jogi szabályozás hatályba lépésével vajon politikai menekültnek fogják-e tekinteni. A magyar fél tájékoztatása szerint az NDK állampolgárok Magyarországon politikai menekült státust ugyan nem kapnak, de az otthoni retorziók miatt NDK-ba való visszatoloncolásuk mégis akadályba ütközhet. Az NDK delegációja erre reagálva a hazatérők büntetlenségét garantálta.⁴⁸

Az előzetes várakozásoknak megfelelően a műszaki zár elbontásának híre és a Menekültügyi Egyezményhez való magyar csatlakozás gyorsan hazánk nyugati határára vonzotta az áttelepülni vágyó NDK állampolgárokat, akinek létszáma a turistából menekültté avanszáltakkal együtt a nyár végére hozzávetőleg 20 000 főre duzzadt. A határsértők vallomásai szerint a korábbi évekkel szemben, amikor a disszidálásokat elsősorban a jobb megélhetés reménye, a rokon kapcsolatok és a kalandvágy motiválták, 1989 nyarára egyre nagyobb hangsúlyt kapott az NDK társadalmi berendezkedésével, utazási korlátozásaival kapcsolatos egyet nem értés. Mivel a szocialista tömb más államainak polgáraival szemben nekik megadatott a lehetőség, hogy kitelepülésüket követően az NSZK-ban továbbra is németként élhessenek, ezért a kitelepülés mellett döntöttek.⁴⁹

Határnyitás

A nyugatnémet külképviseletekre menekült keletnémet állampolgárok ügyében az NDK és az NSZK közötti diplomáciai kapcsolat felvételére Herbert Krolikowski, az NDK külügyminiszter-helyettese és bonni tárgyalópartnere, Rudolf Seiters, a Szövetségi Kancelláriai Hivatal vezetője – egyben a különleges ügyekért felelős miniszter – részvételével augusztus 18-án Berlinben került sor. A kemény hangnemben folytatott tárgyaláson a tárgyaló partnerek egymást okolták az NSZK külképviseleteken kialakult áldatlan helyzetért. Krolikowski a menekülők számára kiállított nyugatnémet útlevélek kiadásának

⁴⁸Uo.

⁴⁹Mayer, M. Kurt: „Unsere Geduld ist zu Ende”. 1989 verlassen voraussichtlich 100.000 DDR-Bürger, meist junge Arbeitskräfte, ihr Heimatland – warum? Kurier, 1989. augusztus 18. 19.

azonnali beszüntetését követelte, és nyomatékosan kérte a nyugatnémet külképviseletek haladéktalan kiürítését. Ezzel kapcsolatban 500 darab, a budapesti nyugatnémet nagykövetség által NDK állampolgárok számára kiadott nyugatnémet útlevélről és további 1000 darab útlevél Budapestre szállításáról tett említést.⁵⁰ Székely János határőrpáncsnok augusztus 21-én kelt jelentésében szintén beszámolt arról, hogy több keletnémet polgár nyugatnémet úti okmánnyal tett kísérletet az osztrák határátkelőhelyeken való kilépésre.⁵¹

Az augusztus 19-én a Sopronpuszta térségében megrendezett Páneurópai Piknik során a Magyarországon rekedt keletnémet állampolgárok közül több száz fő megrohamozta az ideiglenesen megnyitott osztrák–magyar határt. Létszámukat illetően a becslések eltérőek. A szolgálatot teljesítő osztrák csendőrök mintegy 200 főt emlitenek (Biricz 1999: 219–222), a sajtótudósítások ezzel szemben az NSZK bécsi nagykövetségén éjjel fél 1-ig 661 beutazási kérelem kitöltéséről számolnak be.⁵² Az augusztus 22-én tartott külügyminisztériumi megbeszélésen az NDK-val 1969-ben kötött szerződés egyes pontjainak hatályon kívül helyezéséről határoztak, és a budapesti nagykövetségen tartózkodókat a rákövetkező nap éjszakáján repülőgéppel Bécsbe szállították (Oplatka 2008: 206). Mivel az NSZK és NDK között folytatott tárgyalások eredménytelenek maradtak, a menekült-válság megoldására a határnyitáson kívül más mód nem adódott. A kormánydöntést 1989. szeptember 10-én 19.00 órakor az MTV A Hét című műsorában, valamint a Magyar Rádióban hozták hivatalosan nyilvánosságra. A Magyarországon tartózkodó NDK állampolgárok 1989. szeptember 11-én 00.00 órától vízum nélkül, NDK és NSZK útlevéllel vagy személyigazolvánnyal, mindezek hiányában a Vöröskereszt által kiállított utazási okmánnyal hagyhatták el a Magyar Népköztársas-

⁵⁰BStU MfS – HA IX. 11385. Vermerk über das Gespräch des Staatssekretärs und 1. Stellvertreters des Ministers für Auswärtige Angelegenheiten, Genossen Dr. Herbert Krolikowski, mit dem Bundesminister für besondere Aufgaben und Chef des Bundeskanzleramtes der BRD, Rudolf Seiters, am 18. August 1989 im Ministerium für Auswärtige Angelegenheiten.

⁵¹ÁBTL 1.11.9. 34-22/1989. A BM Határőrség országos parancsnokának értesítése a BM HÖR I-II. kerület és Budapesti Légi és Folyami FEP Parancsnoka számára. Budapest, 1989. augusztus 21.

⁵²Spektakuläre Massenflucht von DDR-Bürgern nach Österreich! Ostdeutsche nützten Veranstaltung und drückten Grenztor auf. Der Kurier, 20. 8. 1989. 1., 15.; Die Welt schaut auf uns. Fast wie '56. Burgenländische Freiheit. 1989. augusztus 23. 133.

ság területét.⁵³ Az Ausztria felé kiutazó keletnémet áttelepülők létszámát 24 500 főre becsülték, a nyugati hírügynökségek ezen felül további 6000, a zöld határon átkelt személlyel számoltak. A magyar politikai vezetés felelős döntése nyomán a keletnémet menekültügy sikeres végkifejlettel zárult le. Magyarország nyugati határának megnyitásával a berlini fal megkerülhetővé vált, ezzel új korszak nyílt Európa 20. századi történelmében.

Irodalom

- Adenauer, K. 1999. *Briefe über Deutschland 1945–1955*. Ausgewählt und eingeleitet: Hans Peter Mensing. München: Goldmann.
- Biricz, S. 1999. Die Flucht bei St. Margarethen. Der Anfang vom Ende der Deutschen Demokratischen Republik als selbständiger Staat. In: *Zwischen Gefahr und Berufung*. Hrsg. Firtz Hörmann, Gerald Hesztetra. Wien–Werfen: Museumsverein Werfen – Bundesministerium für Inneres Gendarmeriezentalkommando. 219–222.
- Boesch, I. 2008. *Grenzfälle. Von Flucht und Hilfe. Fünf Geschichten aus Europa*. Zürich.: Limmat Verlag. 239.
- Churchill, W. S. 1999. *A második világháború*. 2. köt. Budapest: Európa Kiadó.
- Czigány L. 1999. Államosított szavaink átvilágítása. *Kortárs*. 7. sz. 1–34.
- Graf, R. 1971. 50 Jahre Fortschritt – 50 Jahre Nachteil. In: *50 Jahre Wirtschaft in Burgenland*. Eisenstadt: Eigenverlag.
- Jobst Á. 2010. A magyar állambiztonsági szervek és a Stasi együttműködése. In: Okváth I. (szerk.): *Állambiztonság és rendszerváltás*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 63–103.

⁵³MNL. GYMSM SL, XXIV. 1601. Belügyminisztérium Határőrség 11. kerület parancsnokának 038/1989. számú intézkedése a 084. számú géptávirati utasításban meghatározott feladatok végrehajtására. Sopron, szeptember 9.

- Oplatka A. 2008. *Egy döntés története. Magyar határnyitás 1989. szeptember 11. nulla óra.* Budapest – Bécs: Helikon – Századvég Kiadó – Paul Zsolnay Verlag. 206.
- Rozanov, V. 1997. Korunk apokalipszise. In: Szóke K. (szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról.* Budapest: Európa Kiadó. 321–423.
- Sallai J. 2012. *Egy idejét múlt korszak lenyomata. A vasfüggöny története.* Budapest: Hanns Seidel Alapítvány.
- Sandgruber, R. – Loidol, N. 1999. Das Symbol „Eiserner Vorhang”. In: *Der Eiserne Vorhang. Die Geschichte – das Ende – die Mahnung.* Hrsg. Roman Sandgruber. Linz: Universitätsverlag Rudolf Traumer.
- Schmidt-Schweizer, A. – Dömötörfi T. 2009. „Kijelentette: nem érdekük, hogy az NDK-ból tömegesen meneküljenek az NSZK-ba.” Két dokumentum a Magyarországra menekült keletnémet állampolgárok és a nyugatnémet–magyar kapcsolatok történetéhez 1989. augusztus elején. *Történelmi Szemle.* 2009/2. sz. 295–310.
- Tantzscher, M. 1998. *Die verlängerte Mauer. Die Zusammenarbeit der Sicherheitsdienste der Warschauer-Pakt-Staaten bei der Verhinderung von „Republikflucht”.* Berlin: BStU. 76.
- Wells, H. G. 1982. *Az istenek eledele.* Budapest: Európa Kiadó.

Filozófiai, kulturális határvonalak

ERŐS VILMOS

Falak és határok a historiográfiában

(avagy *omnis determinatio...*)

Az alábbi írás témája a historiográfiával összefüggő falak és határok/határvonalak tárgyalása, ami véleményem szerint azért is fontos, mert mindez a historiográfia fogalmának körüljárására, meghatározására is lehetőséget ad. (Azért választottam tanulmányom alcímének az „omnis determinatio” ismert – spinozai? – elvét, mert sok tekintetben a negáció, a kizárás, azaz a „mi nem?” kérdésére adott válasz adhatja meg a fogalom tartalmát. Spinozához magyarul ld. Vries 1987.) Hangsúlyozni szeretném még, hogy az itt felvetettek inkább impresszionisztikus és polémikus kérdésfelvetések, tehát nem kívánják megoldani a historiográfia fogalma körüljárásának minden problémáját. (A következőkben persze azért alapvetően rendszerességre/rendszerezésre törekszem.)

Kezdjük tehát azzal, mi nem historiográfia? A historiográfia mindenekelőtt nem *historika*. (A *historika* fogalmának egyik megalapozója J. G. Droysen a 19. században. Droysenről ld. Gyurgyák–Kisantal 2006: II. 44–45. Részletek magyarul *Historika* című művéből Droysen 2006.) Historiográfia és *historika* között az a legfontosabb különbség (elválasztó vonal), hogy előbbi tárgyalási/megközelítési módja alapvetően időbeli és kronologikus, utóbbi inkább rendszerező, szisztematikus. Természetesen ugyanakkor a *historika* nem azonos a történetfilozófiával sem (amely szintén inkább szisztematikus és rendszerező, bár vannak olyan történetfilozófiák is, amelyek alapvetően időbeliek és

kronologikusak, pl. Collingwood 1987.) A legnagyobb különbsége a historiográfiának mindkettőjükhöz képest az, hogy a historiográfia inkább az egyedi/történeti-földrajzi-politikai-kulturális körülményekre összpontosít, illetve és legfőképpen a *múltbeli* jelenségekre, amihez képest másodlagos (de persze fontos) mindennek a jelenre való vonatkozása. A historika és a történetfilozófia alapvető üzenetei mindezzel szemben, bár felhasználják az egyedit és a múltbelit, ez azonban esetükben csak alárendelt jelentőségű, megközelítésük/problémafelvetésük, sőt problémakezelésük jelenbeli és normatív, azaz – mondjuk a historika esetében – a konkrét történetírói gyakorlat számára is kánont, iránymutatást, mintát fogalmaz meg (választ a „hogyan írjunk történelmet” kérdésre). (Ehhez még ld. Tucker 2009.)

Hozzá lehet tenni persze mindehhez, hogy ezek a határok, elválasztó vonalak mobilok/elmosódottak is lehetnek, hiszen – más oldalról –, meglátásom szerint nincsen historiográfia valamiféle historika (alkalmanként – *horribile dictu* – történetfilozófia?) nélkül, a történetírás/történettudomány (a fogalmi különbségre még visszatérek) története ugyanis nem merül ki az egyes szerzők és művek, vagy akár az intézmények felsorolásában, valamilyen formában különbséget szoktunk tenni persze lényeges és lényegtelen között, s ezt többnyire még azok a szerzők is megteszik, akik a történetírás/történettudomány „fejlődésében”, „alakulásában” semmiféle összefüggő folyamatot nem látnak, vagy nem kívánnak látni s feloldják ezt a pusztá diskurzusban (erről ld. Erős 2011).

Szintén hangsúlyozni szeretném, hogy mindezek (azaz historiográfia, historika, történetfilozófia) esetleges kapcsolata, ellentmondása és összefonódása akár egy életművön belül is taglalható. *Benedetto Croce* például fiatalabb kori, vagy inkább korai műveiben (leginkább 1915-ös, *A történetírás elmélete és története* című könyvében, újabb kiadásban lásd Croce 2007) inkább a teoretikus szempontokat érvényesítette, s az egyes korszakok, folyamatok, iskolák, személyiségek, művek bemutatása, elemzése és „megértése”/értelmezése helyett azt deklarálta főként, milyennek kell lennie az igazi történetírásnak. Az 1920-as évek végén megjelent két kötetes, *La storia della storiografia italiana nel secolo decimonono* című, meglehetősen nagyszabású, filológiai szempontból alapvetően példamutató munkájában (Croce 1930) kizárólag a 19. századi olasz történetírásra (azaz egy lényegesen körülhatároltabb, „egyedibb” jelenségre) összpontosít, amelyben az ő általánosításai, az általános kérdésekre vonatkozó nézetei hátrébb szorulnak.

Ez a hangsúly az 1930-as évek végén némileg ismét módosul, az általános, teoretikus vonatkozások javára (Croce 1938), korábbi (1920-as évekbeli) anyaggazdag összefoglalása mindazonáltal annak a kérdéskörnek máig legjobb, egyedülálló, leghasználhatóbb szintézise. (Ez a szempont – használhatóság – a teoretikus műveknél föl sem vetődhet).

Szintén hangsúlyozni lehet persze (akár Croce kapcsán is), hogy a történetfilozófiai – akár ismeretelméleti – művek között is vannak inkább történeti jellegűek (pl. Collingwood 1987) és inkább rendszerező, szisztematikus jellegűek (pl. Karl Popperé vagy a teljesen más hagyományba illeszthető Heller Ágnesé, pl. Heller 2001.) Ugyanakkor a rendszerező, generalizáló, prezentista jelleg/mondanivaló/üzenet a történeti alapú műveknél is megkerülhetetlen (különben az csak történetfilozófia-történet), amire kiváló példa R. G. Collingwood könyvének *Epilógusa*, amely a korábbi történeti fejezetekhez képest alapvetően rendszerezően adja elő a szerzőnek a történetírás és a történelem mi-benlétéről alkotott gondolatait (Collingwood 1987: 264–403).

Alapvető kérdése lehet a historiográfiának (mint ahogy persze a történetírás egészének is) a *nemzeti* és *egyetemes* szemszög dilemmája, illetve jelen konferencia tematizálásával, határvonala és elválasztófala. (Ehhez még ld. Erős 2012a.)

Ezzel a problémával összefüggésben szintén számos megjegyzés tehető. Például rendkívül rokonszenves a historiográfiának az az állandó törekvése, hogy haladja meg a nemzeti kereteket, hiszen az egyes nemzeti történetírások (de pl. a kelet-európai történetírás is) csak a historiográfia általános, egyetemes folyamatainak, de legalábbis körvonalainak tisztázásán belül értelmezhetők (Woolf 2011). Kérdés viszont azonnal, hogy mit nevezünk egyetemesnek? Esetleg az európai? Akkor viszont nyomban felvetődik az eurocentrikus elfogultság kérdése, s joggal vetődik fel a kifogás: miért nem integráns része mindennek (az egyetemesség fogalmának) az Európán kívüli történetírás, történeti gondolkodás és filozófia, még ha mindez nem is azokban a formákban írható le, nem is azokat a formákat követte, mint az európai? Újabban több historiográfiai összefoglalás kifejezett, nagyon markánsan megfogalmazott célkitűzése a *globális* történetírás-történet (pl. Völkel 2006), amely részben magában foglalja az antik és az ókori(?) keleti, de az Európán kívüli historiográfiákat is (a koreával és az ausztrállal, illetve mondjuk kambodzsával vagy az inkával bezárólag). Ugyanakkor – amint ezt már két másik írásomban felvetettem (Erős 2012a, 2012b) – ezek az összefoglalások jelentős mértékben pusztán eseménytörténeti jellegűek (dúl bennük az *Annales* iskola által oly

megvetett „histoire evenementielle”), címleírásokon, szerzői adatközléseken, az események felsorolására szorítókozó szövegközlésen kívül/felül alig található bennük elemző, analízáló szempont (pl. a történetfilozófia szinte teljes egészében hiányzik), ráadásul a szövegek kivétel nélkül angol fordításban jelennek meg, ahol joggal vetődhet fel a kétely, hogy a szerző fel tudná-e írni a táblára a különböző történetírók (kambodzsai, koreai, jávai, maja stb.) neveit, vagy a művek címeit (feltehetőleg pusztán az internetről másolta csak le őket). Esetleg az egyetemesség egyenlő lenne az angol nyelven történő megemléttéssel és megjelenéssel, illetve az arra való lefordítással? (Woolf 2011.)

Egy másik példa az egyetemes szemszögnek a konkrét megvalósulásával szembeni kételkedésre a *Writing the Nation* című nagyszabású, nemrégiben megjelent sorozat kötetei (Erős 2012c, Evans–Marchall 2011, Frank–Hadler 2011, Berger–Lorenz 2008, 2010).

A sorozat nemes célkitűzése, hogy – egyelőre inkább csak az európai történetírásra összpontosítva – ne csak a nagy, a paradigmákat leginkább képviselő és megfogalmazó (német, francia, angol, részben olasz és spanyol) történetírás 19–20. századi intézménysülését és pl. professzionalizálódását ábrázolja, hanem térjen ki a kisebb, alkalmanként szubaltern nemzetek és térségek – Németalföld, Balkán, Ibériai félsziget, Skandinávia, Baltikum, Közép- és Kelet-Európa – történetírására is (Porciani–Raphael 2010). Ugyanakkor a kötet szerzőinek túlnyomó része a saját nemzetének történetírását mutatta be, s a tárgyat oktatónak meglehetősen jelentős erőfeszítéseket kell tenni, hogy bebizonyítsák hallgatóiknak, miért van szükségük az izlandi, észt, montenegrói, albán, dán, belga, svájci, fehérorosz, litván, ciprusi és máltai történetírás mondjuk intézményrendszerének ismeretére (nem említve, hogy itt is felvetődik a táblára írás problémája).

Kétségtelen ugyanakkor, hogy valamiféle egységesebb, általánosabb, egyetemesebb nézőpontra feltétlenül szükség van, hiszen a magyar történetírás története pl. immár bizonyosan nem mutatható be az egyetemes historiográfiai folyamat (háttér, pl. az erudita, professzionális, szcientista történetírás fogalmának tisztázása) ismerete, felvázolása nélkül, illetve ennek hiányában megmarad a merő eseménytörténetnél, bibliográfiánál és biográfiáknál. (Legújabban ld. Romsics 2011.)

De érvényes mindez pl. a Kelet- vagy/és Közép-európai történetírás bemutatására is. Mivel ezek sok vonatkozásban követték a nyugat-európai történetírás/történettudomány paradigmáit, ezek (mármint a kelet-európaiak) tárgyalása nem történhet meg

ezen általános európai folyamatok, paradigmák tisztázása, körüljárása, elemzése nélkül (pl. a professzionalizmus is ide tartozik, de a marxizmus is) s enyhén szólva is legfeljebb elégséges az olyasfajta minősítés és felosztás, hogy – mondjuk (ld. Niederhauser 1995.) – a „fejlett” történetírás 1918 előtt és a „fejlett” történetírás 1918 után.

Igaz, Kelet-Európával összefüggésben – más vonatkozásban – felvetődik az a probléma, hogy a legtöbb Nyugat-Európában készült historiográfiai összefoglalás – pl. Breisach, de Burrows, Biziere-Vaysierre is – ezzel egyáltalán nem is foglalkozik, legfeljebb egy-két nevet vagy intézményt említ meg ebből a – csak nem „szubaltern”? – régióból (Cosmas, Pokrovszkij). (Ld. pl. Breisach 2004, Burrow 2008, Biziere-Vaysierre 1995.)

További igen fontos (jelen konferencia – azaz a határok és falak – kérdéseit feszegető) problémája a historiográfiának az ún. margó kérdése, amelyből a következőkben három kérdéskört emelnék ki (legalább egyet persze, a szubaltern, Európán kívüliek problémáját már említettem).

Sorrendben az első az ún. *gender* problematika, azaz mindenekelőtt a női történetírók kérdése. Az e kérdéskörrel foglalkozók – főként Bonnie G. Smith az 1990-es évek végéről (Smith 1998), de az *Atlas of European Historiography*-ban is megjelenik mindez (Porciani-Raphael 2010) – nem érdeklődnek különösebben a történetfilozófia, vagy pl. a történetírás tudomány, illetve művészet mivolta iránt, hanem a történetírás/tudomány „hagyományos” formáit és produktumait alapján a férfiak teljesítményének tekintik, s felhívják a figyelmet a nők háttérbe szorítására, illetve arra, hogy jöllehet nem mindig a hivatalos történetírás műfajaiban, hanem inkább az irodalomban vagy a tudományszervezésben (M. O. Warren-től, Mme Staël-en keresztül Luci Varga-ig vagy Ric. Huch-ig, ld. még Budd 2009) alapvető gondolatokat fogalmaztak meg vagy teljesen újszerű módon közelítették meg a történelmet (pl. a mindennapi élet, az antropológiai szemszög fontosságának felismerésével). Különösen nagy hangsúllyal jelenik meg mindez a *Writing the Nation* köteteiben (Porciani-Raphael 2010), ahol a szerzők minuciózusan követik figyelemmel/tartják számon/derítik fel az első női PhD-kat, az első női professzorokat, illetve pl. az 1980-as évektől kezdve a női hallgatók és oktatók számarányának alakulását, alkalmanként ugrásszerű megnövekedését az egyetemeken. Amiből érdekes adatok derülnek azért ki, pl. az, hogy egyedül Görögországban múlja felül a történelemmel professzionális szinten foglalkozó női történészek száma a férfiakét (Porciani-Raphael 2010); illetve az, hogy a kommunista rendszer ebben a vo-

natkozásban igencsak megtette a magáét, hiszen akkor a női történészek számaránya – mindenhol – ugrásszerűen megemelkedett, az ismertebbek közül elég csak Pankratovára gondolni, vagy a magyarok közül Andics Erzsébet, illetve Gerőné Fazekas Erzsébet, részben Léderer Emma vészterhes neveit említeni (ld. pl. Zelnik 2005). Utóbbiak nem éppen a tendenciában rejlő pozitív üzenetek megtestesülései, ami már jelzi a gender szempontjának kizárólagos/vagy túlzottan hangsúlyos érvényesítésében rejlő veszélyeket.

A gender ugyanis (összhangban a nyelvi fordulattal) mindenekelőtt a történelem túlzott esszencializálása ellen, a marginális, a szubjektív, a más, az alternatív, a decentralizálás és a pluralitás jegyében jött létre, ugyanakkor mindennek túlzott és egyoldalú érvényesítése nem kevésbé vezethet esszencializmushoz, jelentős teljesítmények maradhatnak figyelmen kívül, jelentéktelenek értékelődhetnek fel ebből a kizárólagos szemzőgből, s – amint említettem – pl. a történetfilozófusok szinte teljesen hiányoznak az ilyen alapállású megközelítésekben. (A történelem decentralizálásához legújabbán lásd Davis 2011.)

Részben hasonló megfontolások vethetők fel az ún. *emigráns* történészek/történetírók vonatkozásában. A kérdésnek nagy jelentősége van pl. a 19. századi magyar és kelet-európai (Lelewel, Bălcescu, Horváth M., Szalay László, stb) s pl. a huszadik századi olasz, német, spanyol, orosz és szintén magyar, illetve kelet-európai történetírások vizsgálatánál, ami részben szintén megjelenik (mint az ellen-történelem, ellen-narratíva lehetősége) a már többször említett *Atlas of European Historiography*-ben (Porciani-Raphael 2010). Ugyanakkor rendkívül kérdéses S. Kracauernak az az álláspontja, miszerint igazi történetírás csak emigrációban lehetséges, ahol a történelemmel foglalkozók megszabadulnak a fennálló hatalom legitimálásának kényszerétől, illetve egyéb intézményes, a tisztánlátást és az őszinteséget gátló kötöttségektől (Kracauer 2009).

Hiszen számos példa bizonyítja, Leleweltől Bălcescu-ig (ld. Kurnowicz 1981), az emigráns kommunista történészekről (Bolgár Elek) a nyugati magyar emigráció gyakran szélsőjobboldali nézeteket megtestesítő történészeiig (Baráth Tibor, Málnási Ödön, Götz László, Timaru-Kast Sándor; ld. pl. Baráth 1997, Paksa 2006, Götz 1994, Timaru-Kast 1999), akiknél dűl a sumér-magyar, etruszk-magyar, baszk-magyar stb. rokonság tézise, hogy az emigráció meg is téveszthet (Szekfü 1913), s irreális ábrándozások terepe/színhelye/színtere lehet, illetve önmagában az emigráns lét és szem-

szög nem feltétlenül alkalmas egy szakmailag valamilyen formában is legitim narratíva kialakítására.

Hozzátenném ugyanakkor, hogy a kívülálló, az outsider, a „dilettáns” – ez lenne a harmadik szempont itt – nézőpontját, illetve annak a historiográfiai folyamat elemzésébe való bevonását nélkülözhetetlennek tartom (Simon 1996). Itt ugyanis alkalmanként a határ, a *frontier*, a szakmai és a nem szakmai elválasztásának igen érdekes/tanulságos eseteivel szembesülhetünk. (Eleve ide tartozhat a végül is nem szaktörténésznek minősülő filozófusok kérdése). Hiszen pl. Jászi Oszkár, de leginkább Németh László vagy Bibó István, részben mondjuk Szabó Dezső nem számítottak a „céhes történetírás/történettudomány” reprezentánsainak (Gyurgyák 2007), ugyanakkor „kívülálló”/dilettáns nézeteik alkalmanként jelentős vitákra készítették az aktuális „szaktörténetírás” képviselőit (néha nézeteik felülbírálatára, módosítására is ösztökölték őket). Illetve, például Németh László esetében, előfordult olyan is, hogy egy kívülálló, – egyesek szerint zseniális – dilettáns nézetei, mondjuk az ún. „harmadik út” tézise a szaktörténetírás, a szakmai diskurzus majdhogynem integráns, de szakmailag mindenképpen jelentős, sőt óriási apparátussal megtámogatott részévé vált – mindenekelőtt Szűcs Jenő, de Hanák Péter és szerintem – számos bizonyítékot hoztam minderre egyéb munkáimban – a szakmailag nem kevésbé releváns és nagy tekintélyű Szabó István vagy Varga János esetében (Erős 2006).

Természetesen még számos, a historiográfia falait és határait feszegető problémát lehetne említeni (pl. még a felekezeti, esetleg protestáns–katolikus választóvonalat, az intézmény- és/vagy eszmetörténet dilemmáját, az egyéb tudományágakhoz való viszony kérdését, hiszen a historiográfia eleve határterület, amelyben a történelemnek számos érintkezési pontja van egyéb tudományokkal, így az irodalomtudománnyal és -történettel, a klasszika filológiával, a filozófiával, de talán még a szociológiával vagy a néprajzzal is). Mindezen problémahalmazból pusztán a *periodizáció* problémáját emelném ki, amely persze az előzőkkel (a legutóbbival, tehát a rokontudományokhoz való viszony dilemmájával is) a lehető legszorosabb összefüggésben van. (Ld. ehhez még Erős 2012d.)

Hiszen az egyik alapvető kérdés itt, hogyan lehet közös nevezőre hozni a legkülönbözőbb, enyhén szólva is diverzív jelenségeket, pl. az a kérdés is felmerülhet, hogy az ókori történetírás szerves részét képezi-e a historiográfiai folyamatoknak? (Brei-

sach 2004.) Jelen sorok szerzőjének az ókori történelmet oktatók gyakran szemérvetik, hogy nem vonja be az oktatásba az ókori szerzők tárgyalását. Ez részben szubjektív korlátok miatt történik, tudatosan korlátozom magam mindenekelőtt a modern történetírás/történnettudomány folyamataira (itt is egy választóvonal – tudomány vagy művészet-e a történelem!!!), mivel meggyőződésem szerint – bár nem fogadom el kizárólagosnak az ún. „Verwissenschaftlichung” Blanke által reprezentált tézisé (Blanke 1991) – a modern értelemben vett tudományos történetírásról (azaz egyáltalán történnettudományról) az ókorban, de még a középkorban sem beszélhetünk (talán a magyar nyelv is tiltakozik némileg az ellen, hogy Tacitust történettudósnak/történésznek tekintsük, alapvetően a nyelvérzék is a történetírót sugallja, ld. Erős 2010). A történetírás szerintem egészen a 16. századig (részben utána is) az irodalom része, nem véletlenül tárgyalják az ókorosok sem lényegileg az irodalomtörténet keretein belül (a középkori irodalomra is érvényes ez). Túlteng ugyanis mindebben a morális és retorikus (Collingwood szerint még pl. az ókorban a szubsztanciális) jelleg, ráadásul – véleményem szerint – igazi, *par excellence* történetfilozófiáról sem beszélhetünk egészen a 18. századig. (Nem véletlenül kezdődik a Gyurgyák János és Kisantal Tamás által összeállított szöveggyűjtemény is ettől az időszaktól, ld. Gyurgyák–Kisantal 2006.)

Hasonló okokból tartom problematikusnak a világnézeti, művészettörténeti, eszmetörténeti sor alkalmazását a historiográfiai folyamat bemutatásánál, ami alapvetően persze az irodalmárookra (és az eszmetörténészekre) jellemző. Eszerint szinte fenntartás nélkül, magától értetődően beszélhetünk, mondjuk *reneszánsz*, *barokk*, *felvilágosodás-kori*, *romantikus* stb. történetírásról (ld. pl. Penke 2000) (bár az is beszédes, hogy román koriról, vagy gótikusról kevésbé). Mindezzel az a legnagyobb gond, hogy a historiográfia folyamatában alapvető szerepet játszó 19. és 20. századra e fogalmak logikus továbbgondolásai egyszerűen nem érvényesek (néha képtelenek, avantgarde, expresszionista, szürrealista, kubista történetírásról beszélni nonszensz). Igaz, ha eszmetörténeti szempontból használjuk e fogalmakat/kategóriákat, akkor már van értelme pozitivistanaturalista (bár ez is egy külön történet), marxista-történelmi materialista, de akár liberális, konzervatív vagy jobboldali/szélsőjobboldali (magyar esetben pl. népi vagy turanista) történetírásról, helyesebben talán történetértelmezésről, történetsszemléletről beszélni (Gyurgyák 2007).

Ugyanakkor még akár az eszmetörténeti kategóriák/fogalmak kizárólagos alkalmazása is jelentős, sőt alapvető momentumait hallgatja el a historiográfiai folyamatok-

nak. Hiszen ebben az esetben (azaz az ilyen fogalmak kizárólagos alkalmazásával, azaz a historiográfia kizárólagosan esztétiként való értelmezésével) elfedve maradnak pl. az intézmények, szakfolyóiratok, forrásgyűjtemények, szemináriumok, kutatócsoportok/intézetek, a rokon- és segédtudományok kialakulásának, valamint további alakulásának, a szintéziseknek a kérdései, stb., stb. Mindezek hiányában olyan redukcionista, üres és felületes minősítésekhez jutunk, hogy az *Annales* vagy az amerikai *New History* a neomarxista történetírás/történettudomány egy változata (friss élmény, ld. ehhez Lukacs 2004) és persze, hogy Ranke vagy a 19. századi német historizmus(=professzionalizmus) a romantikus (rosszabb esetben nemesi romantikus és feudális, tehát nem polgári) érték kategóriák keretén belül értelmezhető, illetve annak „foglya” (R. Várkonyi 1973).

Mindezekhez képest ragaszkodnék a már több helyütt kifejtett felfogásomhoz, miszerint az újkori/modern kori történettudomány alakulásának folyamata a Thomas Kuhn paradigma-elméletének sokat köszönő *erudita-kritikai* (16–18. sz.), *professzionális* (19. sz.), *szcientista* (20. sz.) történettudomány fogalmaihoz köthetők, ezek alapján értelmezhetők főként (persze nem kizárólagosan, Erős 2010). Ennek alapján válik világossá azután pl. az a tény, hogy a 18. században (bár nem volt nálunk ezen a területen igazi „felvilágosodás”) miért beszélhetünk mégis európai színvonalú történettudományról/történetírásról (ehhez ld. Szabados 2006), vagy, hogy a szocialista-kommunista éra „tündöklése és bukása” után (sőt közben) mit jelentett, miért volt szükség a történetírás/történettudomány ún. „re-professzionalizálására” Magyarországon, illetve a „keleti tömb” országaiban, részben még az 1990-es évek, tehát a rendszerváltozások utáni időszakban is (minderről ld. Erős 2012e).

Hogyan lehet összegezni az elmondottakat, illetve milyen következtetéseket/konzekvenciákat vonhatunk le mindebből?

Amint a fentiekből/korábbiakból látható volt, a historiográfiának számos határral és válaszfallal kell megküzdenie, egész mibenléte (sőt története, mert ennek is van története) egyfajta folyamatos „*boundary work*” (minderről ld. Erős 2009a). Ez azt jelenti, hogy szüntelenül reflektálnia kell a határaitra és ebből következő fogalmi apparátusára, az pl. az egyéb tudományokhoz (irodalom, filozófia) való viszonyára, tudomány és művészet, nemzeti és egyetemes, egyedi és általános stb. kérdéseire, illetve – véleményem szerint – a historiográfia mibenléte tulajdonképpen nem más, mint a szóban forgó határok folya-

matos és állandó felülvizsgálata, sőt egyenesen *áthágása*, azaz e határok között nem valamiféle statikus, hanem sokkal inkább egy termékeny feszültségekkel telített dinamikus viszony van, s a historiográfia (mint ahogy persze általában a történetírás) mibenléte/művelése/gyakorlata alapvetően attól függ, hogy hogyan tud szembesülni/válaszolni az ebből adódó kihívásokkal/kihívásokra (és képes-e ennek megfelelően megújulni).

E dinamikáról szóló tézisekből viszont egyenesen következik, hogy – erre is utaltam már egyéb tanulmányaimban (Erős 2012a) – (mindenekelőtt történészi szemszögből persze) mindezek a határvonalak, illetve az ezekkel való szembesülés csak *történeti* szempontból kezelhető, értelmezhető. Azaz sok vonatkozásban vissza lehet, és vissza is kell térnünk majdhogynem a korábban már felidézett Benedetto Croce „abszolút historizmus” tételéhez, amely számos szempontból rokon Ortega vagy Troeltsch nézeteivel (s amely pl. szerintem K. Jenkins felfogásában is visszaköszön némileg, ld. Jenkins 1995, 1999). Eszerint e problémák taglalása, az ezekkel való szembesülés csak olyan alapon képzelhető el, hogy számba vesszük a múltbeli alakzatokat és azt egy (vagy több)fajta rendbe, *horribile dictu* sorrendbe rakva próbáljuk megérteni azt, hogy – mondjuk napjainkban – miért éppen ezek (vagy azok) a válaszfalak izgatják oly nagyon az e kérdéskörrel foglalkozókat. Itt lehet felidézni azután Keith Jenkinst, aki szerint csalóka és szemfényvesztő az a megoldás, miszerint az lenne az „objektív”, ha a jelenben (a múltbeli, időbeli vonatkozásokról megfeledkezve) kijelölnénk a szélső pólusokat s az azok közötti szám-tani/mértani/erkölcsi/fogalmi közép – az „arany középút” – lenne a reális. elfogulatlan, objektív, netán „tudományos” álláspont/állásfoglalás. Jenkins ezzel szemben arra mutat rá, hogy mindezt a függőlegessel szemben egy vízszintes (azaz az időbeliséget alapul vevő) koordinátarendszeren elhelyezve egyértelmű a kiegyenlítő, tárgyyszerű, objektív közép szubjektív, esetleges és relatív mivolta (Jenkins 1995, 1999).

Ehhez képest lehet tehát azt mondani (Ortega, Croce és Troeltsch), hogy a történelmet a történelemmel lehet legyőzni, azaz a „harag és elfogultság nélkül” szólamai/frázisai helyett jelen elfogultságaink ilyen jellegű reflektáltsága adhatja meg a korunk beszédmódjával kongruens „tárgyilagosságot” (ebben a vonatkozásban majdhogynem a persze antihistorista Karl Popper – ld. Popper 1989 –, vagy a nem antihistorista U. Eco is felidézhető).

Mindezzel szerves összefüggésben van egy utolsó megjegyzésem. A történelemmel foglalkozók (szak vagy céhbeli) történészek jelentős része ugyanis egy meglehetősen

marginális területként értelmezi a historiográfiát (azaz jelentős mértékben így is határterület vagyunk). Azaz az egyik legnagyobb/legvastagabb határ, fal, elválasztóvonal éppen a szakmán, a céhen belül létezik ebben a vonatkozásban, s számos történész (egyetemistákról nem is beszélve) fogadja értetlenül, hogy mit is akarunk mi Horváth Mihállyal, Szekfű Gyulával (a „Szekfű-Mályusz vitá”-val) stb., ezek már mind egy letűnt, elfeledett, meghaladott tudományos álláspont pusztá rekvizitumai s a történelemnek inkább a jelenleg érvényes kutatási módszerek, valamint mondjuk új források fegyverzetével kellene szakmájukat művelniük. (Azaz alapvetően tagadják pl. az előző bekezdésben felvetettek szükségességét/értelmét). Ugyanakkor nem egy esetben mégiscsak megemlékeznek a „nagy elődökről”, s persze gyakran csak születési évszámokban, vagy művek felsorolásában (illetve frázispuffogatásban) kimerülő megemlékezést fabrikálnak róluk, de hogy miért nevezik/tartják őket „nagy”-nak, arról már – a lapos közhelyeken kívül – kevésbé tudnak számod adni. Holott – véleményem szerint – jelen korunk „tudományos” álláspontjainak/általában tudományának mibenlétéről kizárólag pl a múltbeli teljesítmények felmérésével/számbavételével kaphatunk referenciát, pl. a magyar történetírás európai jellegéről/beágyazottságáról való újabb keletű vitát, vagy a marxizmus kérdését általában lehetne itt megemlíteni (Gyáni 2010, Hunyadi 2010). Csak alapos historiográfiai vizsgálatok fényében lehet kijelenteni (most azt teszem), hogy a magyar történetírás pl. a két világháború közötti időszakban lényegesen magasabb szinten állt, sokkal inkább európai volt, mint az 1945 utáni időszakban (egészen majdnem máig érvényes ez), aminek alapja az elemző szellem- és társadalomtörténeti nézőpont áttörése (a legjobbaknál szinte evidenciaként való kezelése) volt (Erős 2009b), s amihez képest a sokszor primitív politikai eseménytörténet és általában az esetenként agyonideologizált politikátörténet újbóli regnálásában jelölhetjük meg leginkább a marxizmus által fémjelzett visszaesés tartalmát. (Tehát nem olyan „gyermeteg” minősítésekben, hogy a marxizmus anyagias, materialista volt s elhanyagolta az eszmei, ideális, szellemi, erkölcsi tényezőket.) Ebből érthető meg azután a jelenbeli „nyavalyák” egyik legfontosabbika, a politikátörténet változatlan regnálása vagy legalábbis a különböző szintek és paradigmák (politika-, társadalom-, mikrotörténet) egymásra torlódása, illetve az ebből is adódó anarchia és számtalan félreértés (erről ld. Erős 2013).

Mindennek tisztázása azonban éppen a jelen helyzet „reálisabb”, vagy inkább reflektáltabb felmérését segíti elő, illetve azt, hogy a jelent, a legutolsó tudományos megnyilatkozást (akkor sem, ha az alkalmanként „pontosabb”, mondjuk jobban kvantifikált,

tudományosan jobban érvényes) fogadjuk el az egyetlen mérvadó tudományos és objektív álláspontnak, s a korábbi nézeteket pusztán *előszónak* tekintjük saját eredményeink kifejtéséhez. Mert hogy ebben az esetben fenyeget leginkább az a veszély – mint ahogy arra minden történeti nézőpont ősatya, Hegel figyelmeztet (Robin G. Collingwood „hangszerelésében”) – hogy mindez pusztán *utószó* marad (Hegel 1979).

Irodalom

- Baráth T. 1997. *A magyar népek őstörténete. (Egyesített kiadás).* P.O. Box 190. Franklin Park, USA: Somogyi Zoltán.
- Berger, St., Lorenz, Ch. (eds.) 2008. *The Contested Nation (Ethnicity, Class, Religion and Gender in National Histories).* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Berger, St., Lorenz, Ch. (eds.) 2010. *Nationalizing the Past (Historians as Nation Builders in Modern Europe).* Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Biziere, J. M., Vaysierre, P. 1995. *Histoire et historiens (Antiquité, Moyen Age, France moderne et contemporaine).* Paris: Hachette.
- Blanke, H. W. 1991. *Historiographieggeschichte als Historik.* Stuttgart – Bad Cannstatt: Frommann – Holzboog.
- Breisach E. 2004. *Historiográfia.* Ford. Baics Gergely. Budapest: Osiris Kiadó.
- Budd A. (ed.) 2009. *The Modern Historiography Reader.* Western Sources. London – New York: Routledge.
- Burrow, J. 2008. *A History of Histories (Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century).* New York: Alfred A. Knopf.
- Collingwood, R. G. 1987. *A történelem eszméje.* Ford. Orthmayr Imre; előszó Kelemen János; jegyzetek Huoranszki Ferenc és Molnár János. Budapest: Gondolat.
- Croce, B. 1930. *Storia della storiografia italiana nel secolo decimonono.* I-II. 2. kiad. Bari: G. Laterza & figli.

- Croce, B. 1938. *La storia come pensiero e come azione*. Bari: G. Laterza & figli.
- Croce, B. 2007. *Teoria e storia della storiografia*. 2 voll. a cura di E. Massimilla e T. Tagliaferri. Napoli: Bibliopolis.
- Davis, N. Z. 2011. Decentering History: Local Stories and Cultural Crossings in a Global World. *History and Theory* 50. évf. 5. szám 188-202.
- Droysen, J. G. 2006. Historika. Ford. Csejtei Dezső. In: Gyurgyák J., Kisantal T. (szerk.) *Történelemelmélet*. II. kötet. Budapest: Osiris, 44-121.
- Erős V. (szerk.) 2006. *A harmadik út felé. (Szabó István történész cikkeiben és dokumentumokban)*. Budapest: Lucidus Kiadó. (Kisebbségkutatás Könyvek)
- Erős V. 2009a. A Froude-betegség diagnosztizálása. *Klió* 18. évf. 2.szám. 5-8.
- Erős V. 2009b. A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. *Valóság* 52. évf. 2. szám 48-69.
- Erős V. 2010. A historiográfia fogalma. *Történeti Tanulmányok*, XVIII. Debrecen, (Megjelenés alatt)
- Erős V. 2011. Van-e a történelemnek elmélete. *Világosság* 52. évf. (Megjelenés alatt.)
- Erős V. 2012a. A történetírás történet paradigmái. (Historiográfiai konferencia-előadás. Debrecen. 2010. november 25.) In: Erős V., Velkey F. (szerk.) *A historiográfia műhelyében*. Debrecen, 2011(2012). 9-20. (Történeti Tanulmányok, XIX.)
- Erős V. 2012b. A történetírás-történet, mint emlékezeti hely. In: *LOCI MEMORIAE HUNGARICAE – A magyar emlékezethelyek kutatásának elméleti alapjai című konferencia előadásai*. 2011. november 14–16. DAB Székház, Debrecen. Debrecen: University Press. 123-136.

- Erős V. 2012c. Az európai historiográfia atlasza, avagy egy diszciplína születése. (Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession 1800–2005.) Edited by Ilaria Porciani and Lutz Raphael. Palgrave Macmillan, New York, 2010, 187 oldal.) *Aetas* 27. évf. 4. szám (Megjelenés alatt.)
- Erős V. 2012d. Historiográfia-írás Magyarországon 1945 után. In: Erős V., Takács Á. (szerk.) *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 150–166. (Tálatum sorozat, 13).
- Erős V. 2012e. A közép- és kelet-európai történetírás. *Történeti Tanulmányok*. Debrecen (Megjelenés alatt.)
- Erős V. 2013. Az 1945 utáni magyar történetírás. *Valóság* 56. évf. (Megjelenés alatt.)
- Evans, R. J. W., Marchal, G. P. (eds.) 2011. *The Uses of the Middle Ages in Modern European States (History, Nationhood and Search for Origins)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Frank, T., Hadler, Fr. (eds.) 2011. *Disputed Territories And Shared Pasts (Overlapping National Histories in Modern Europe)*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Götz L. 1994. *Keleten kél a nap. I-II. (Kultúránk a történelmi ősidóktól)*. Budapest: Püski Kiadó.
- Gyáni G. 2010. A hazai történetírás nemzetközi beágyazottsága (Egykor és most). *Aetas* 25. évf. 4. szám. 15–27.
- Gyurgyák J., Kisantal T. (szerk.) 2006. *Történetelmélet I-II*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gyurgyák J. 2007. *Ezzé lett magyar hazátok. (A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története)*. Budapest: Osiris.
- Hegel, G. W. Fr. 1979. Bevezetés a világtörténet filozófiájába. Ford. Szemere Samu. In: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Heller Á. 2001. *A történelem elmélete*. Budapest: Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.
- Hunyadi Zs. 2010. Az Óperencián innen és túl (A hazai középkortörténetírás nemzetközi beágyazottsága). *Aetas* 25. évf. 4. szám. 39–48.
- Jenkins, K. 1995. *On 'What is History'? From Carr and Elton to Rorty and White*. London – New York: Routledge.
- Jenkins, K. 1999. *Why history? Ethics and postmodernity*. London – New York: Routledge.
- Kracauer, S. 2009. *A detektívregény. Történelem a végső dolgok előtt*. Budapest: Kijarat Kiadó.
- Kurnowicz, J. S. 1981. *Romantic Nationalism and Liberalism: Joachim Lelewel and the Polish National Idea*. New York: Columbia University Press. (East European Monographs, 83.)
- Lukacs J. 2004. *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Ford. Komáromy Rudolf. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Niederhauser E. 1995. *A történetírás története Kelet-Európában*. Budapest: MTA Történettudományi Intézete.
- Paksa R. 2006. A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténetírástól a mítoszgyártásig. *Kommentár* 5. szám. 69–79.
- Penke O. 2000. *Filozófikus világtörténetek és történetfilozófiák. (A francia és a magyar felvilágosodás)*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Popper, K. R. 1989. *A historicizmus nyomorúsága*. Ford. Kelemen Tamás; az előszót írta Kelemen János. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Porciani, I., Raphael, L. (eds.) 2010. *Atlas of European Historiography. (The Making of a Profession 1800–2005)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Romsics I. 2011. *Clio bűvöletében. (Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel)*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Simon, Ch. 1996. *Historiographie (Eine Einführung)*. Stuttgart: Uni-Taschenbücher für Wissenschaft.

- Smith, B. G. 1998. *The Gender of History: Men, Women, and Historical Practice*. Cambridge/MA: Harvard University Press.
- Szabados Gy. 2006. *A magyar történelem kezdeteiről. (Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV-XVIII. században)*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Szekfü Gy. 1913. *A száműzött Rákóczi, 1715-1735*. Budapest: MTA.
- Timaru-Kast S. 1999. *Kelta magyarok, magyar kelták*. Budapest: Magyar Ház.
- Tucker, A. (ed.) 2009. *A Companion to the Philosophy of History and Historiography*. Chichester, U.K. – Malden/MA: Wiley-Blackwell.
- Várkonyi Á., R. 1973. *A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban*. I-II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Völkel, M. 2006. *Geschichtsschreibung: Eine Einführung in globaler Perspektive*. Köln: Böhlau.
- Vries, Th. De 1987. *Spinoza*. Ford. Várady-Brenner Mária. Budapest: Európa Kiadó.
- Woolf, D. 2011. *A global history of history*. New York: Cambridge University Press.
- Zelnik, R. E. 2005. *Perils of Pankratova: Some Stories from the Annals of Soviet Historiography*. Seattle: University of Washington Press.

MESTER BÉLA

Az ember és állat közötti fal döntögetése^{*}

Bevezetés: a bikaviadal mint az állatdiskurzus modellje

Az *állatvédelem* és az *állati jogok* ma már hagyományos diskurzusának új minősége bukkant föl a közelmúltban, amelynek különböző megjelenési módjait az *állati méltóság* címszó alatt foglalhatjuk össze. Olyan, korábban ismeretlen szempontok megjelenésére kell itt gondolnunk, mint ami a nőstény bálnák szüléssel kapcsolatos intimitásának védelme érdekében nem régen nyilvánosságra hozott felhívásban jelenik meg. Az új szóhasználat első pillantásra előzmény nélküli, azonban némi utánajárással mégis könnyen dokumentálhatóak e gondolkodásmód történeti alapjai, teoretikus hátterükkel és máig ható tanulságaikkal együtt. A *bikaviadalokról* szóló diskurzus története szinte vegytisztán vizsgálható esete az új beállítódásnak, hiszen itt az állati élet etikátlan felhasználásának világos példája áll előttünk, amelyet nem módosítanak az emberi

^{*} Az írásomban tárgyalt témakörrel először a Horvát Filozófiai Társaság *10 Lošnj Days of Bioethics – Integrative Bioethics and New Epoch* című, 2011. május 15–18. között rendezvényén tartott *Animal Rights – Based on Anthropological Opinions* című előadásomban foglalkoztam; majd ezt gondoltam tovább *Dignity of the Human Beings – Dignity of the Animal Beings: A Case Study: Bulls as Gladiators* című, a koperi egyetem szervezésében megrendezett *Living with Consequences 2011* című rendezvényen, ugyanezen év október 14–15-én. Ez utóbbinak írott változata megjelenés alatt áll a *Poligrafi* című folyóirat 18. évf. 69–70 (2013) tematikus számában. Jelen írásom az OTKA K 104643 számú pályázatának támogatásával készült.

jóléttel összefüggő gazdasági, például élelmezési meggondolások. A viadalokon szereplő bika egyedileg, szórakoztató funkciójában áll előttünk, könnyen individualizálható, hiszen általában neve, sőt, az élsportoló sztárokhoz hasonlóan felépített sajtója is van. A jelenség megítélésében látszólag az egyetlen érzékeny kérdés a bikaviadatok kulturális beágyazottsága egyes társadalmakban, és az ezzel kapcsolatos kultúráközi félreértések lehetősége. Azonban nagyrészt el tudjuk kerülni ezt a veszélyt, ha a bikaviadatok globális formáit választjuk elemzésünk tárgyaként. A jelenlegi gazdasági válság előtti években is volt olyan ötlet, hogy a tömegszórakoztatás részeként közép-európai turnékat szervezzenek a bikaviadatok bemutatására; azonban korábban, 1904-ben, majd azt követően több hullámban valóban rendeztek is Budapesten néhány bikaviadalt. Írásom következő részében ezeknek a korai bikaviadatoknak a történetét és utóéletét tárom föl a kulturális emlékezetben, majd bemutatom a korabeli magyar állatvédő mozgalom jellemző korabeli argumentációját, annak feltételezhető teoretikus hátterével, a korabeli filozófiai és kulturális összefüggésekkel együtt. Végül írásom utolsó részében párhuzamot vonok a száz évvel ezelőtti és a mai filozófiai élet egy-egy jelentős irányzata között, az állati jogokról szóló diskurzusra vonatkozó eltérő következményeik felmutatásával együtt.

Az 1904-es budapesti bikaviadatok és a kulturális emlékezet

A budapesti kabaré műfajának egyik klasszikus darabja az a jelenet, amelynek főszereplője, idősebb férj, túrhetetlenné vált házasságából kétségbeesett lépéssel igyekszik szabadulni: önkéntesként jelentkezik a megsérült matador helyettesítésére a budapesti arénába. A tréfa mai előadói a papucsférj jól ismert komikumára helyezik a hangsúlyt, aki jobban retteg saját feleségétől, mint a felbőszített bikától, az a körülmény pedig, hogy a színpadi Budapesten valóban aréna működik, csupán szürrealisztikus elrajzolásként, újabb furcsa komikus elemként bukkan föl. A korabeli hallgatóság érdeklődésének a középpontjában azonban éppen ezek az elemek állhattak, hiszen a kulcsjelenetben a férje után dühösen kutató asszony a helyi állatvédő liga elnökeként ront be az aréna direktori irodájába; a hasonló témát feldolgozó korabeli kuplé pedig egészen kihagyja a házassági konfliktus hagyományos komikus elemét, itt már maga a bika a főszereplő. A korabeli közönséget ekkoriban valóban a vendégmatadorokkal és (először) vendégbikákkal megrendezett próbaviadatok tartották lázban. A bikaviadal

kikerült eredeti spanyol és dél-francia kulturális környezetéből, és először jelent meg új összefüggésben, a modern globális tömegszórakoztatás elemeként. Budapestnek ebben a folyamatban kulcsszerepe volt: itt nem csupán alkalmi bemutatókat rendeztek, hanem állandó aréna is épült nagy befektetéssel, a kor legmodernebb világítástechnikájával. Ha sikerül volna megkedveltetni a régióval a bikaviadalt, a város nagy eséllyel hosszú időre a közép-európai bikaviadal-szervezés központjává válik. Az aréna könnyen értelmezhető szimbolikus térbe került a Városligetben, nagyjából az Állatkert, az Angolpark és a Nagycirkusz háromszögében, persze más épületek között, mint a maiak.

A felszínen a bikaviadal új divatjáról szóló viták is az akkori magyar politikai élet fő trendjeit követték az alkotmányos válságot közvetlenül megelőző és követő időszak felfokozott légkörében. A kor társadalmi szervezeteinek egy része támogatta, más része ellenezte a viadalok engedélyezését, nagyjából ugyanolyan típusú nemzeti és kulturális érveket szegezve egymásnak. Míg a támogatók a modern nagyvárossá váló Budapest turisztikai fejlesztésével érveltek, addig az ellenzők óvtak „a spanyol barbarizmustól”, amely idegen a magyar kultúrától, és a történeti önreflexió is megjelent, amennyiben a viadalokat a 18. századi Pest „állathecceivel” vetették össze, amelyek már Jókai reformkorban játszódó regényeiben is a primitív múlt emlékeként bukkannak föl. (A korabeli sajtóvisshang jellegzetes példái Vay 1904; Takáts 1905.) Miután a magukkal hozott „vendégszereplők” mellett magyar bikákat is kipróbáltak az arénában, a sajtó szóhasználatának állandó elemévé vált a magyar bikanevek és a spanyol torreádornevek szembeállítása; a bika melletti nemzeti szimpátiával. Jellemző eset a Zichy grófok Bimbó bikájának emlegetése: a jószág nem hagyta magát provokálni az arénában, hanem megunva a torreádor kellemetlenkedését, odapottyantott a porond közepére, majd sértődötten elbődülve távozott. (A viadalok népszerűsítésére készült korabeli képeslapsorozaton a laikusnak is feltűnik, hogy a rajzok inkább magyar tarka tenyészbikákat ábrázolnak, mint a kimondottan bikaviadalokra kitenyészített jellegzetes dél-francia fajtát.) A kormányzat sokáig bizonytalanul viszonyult az új jelenséghez. Először az egyéb tömegszórakoztató rendezvények szabályai szerint szabályozzák, majd csak a francia stílusú, a bika megölése nélküli bemutatókat engedélyezik, végül egy a bika kiszabadulásával kezdődő botrány után végleg betiltják. A bikaviadalról mint kulturális kihívásról és a turisztikai ipar tényezőjéről szóló diskurzusnak ezzel nagyjából vége is szakadt. (A budapesti bikaviadalok részletes politika- és kultúrtörténetének közelmúltbeli feldolgozását lásd Vari 2010.)

A húsz évvel később rendezett, mindeddig utolsó közép-európai bikaviadal- turné budapesti állomása már korántsem állt ennyire a nyilvánosság középpontjában. A korridákat a hatóságok végül kitiltották Budapestről az akkor még önálló Újpestre, és az állatvédők is inkább utálkozva, mint harciasan kommentálták az eseményeket (Gelsei Bíró 1925), szorgosan ismételve a két évtizeddel korábbi sajtó spanyollelenezes sztereotípiáit. Láthatóan úgy érezték, hogy 1904-ben már győztek, és ami most történik, az a múlt erőtlén visszfénye csupán, amire húsz évvel később nincsen már tömeges igény, (és az ekkor engedélyezett néhány megtartott francia típusú bemutatón a bikák életét sem fenyegette veszély).

A civilizált magyaroknak és a spanyol barbároknak az akkori sajtóban gyakran fölmerülő ellentéte éppen a bikaviadatok összefüggésében végső soron a magyar állatvédő mozgalomnak a tevékenységén és társadalmi szerepén alapult, amelyről azonban az akkori politikai napilapokban és a mai köztörténetírásban kevés szó esik. A mozgalom, széles társadalmi bázisa mellett, a századfordulón több értelemben is jól beágyazódott mind a hatalmi elitbe, mind a kései 19. század modernizációs folyamatának új intézményi és diszciplináris tudományos elitjébe, amelyek gyakran átfedésben is voltak egymással. Bornemissza Boldizsár budapesti rendőrfőkapitánynak, az állatvédő mozgalom tiszteletbeli elnökének 1905. augusztus 25-én bekövetkezett halála az állatvédő sajtóban ugyanúgy címlaphír volt, mint a politikai napilapokban, Kukuljevič József, a Budapesti Állatkert egyik vezetője volt a főszerkesztője az állatvédők központi lapjának, a többek között a magyar ornitológia atyjaként számon tartott Hermann Ottó szerepe is ismert a madárvédelem korabeli propagálásában. Innen ered a századfordulós mozgalom közeli kapcsolata a kormányzati gyakorlattal és a modernizációs intézményekkel, így például a nagyvárosok helyhatóságainak állattartást és az állatvásárok rendjét érintő szabályozásával, vagy a természetrajz tanárokon keresztül az oktatásban megvalósuló tudatformálással. Ennek a haladáselvű, a tudományokra, főként a biológiára építő állatvédő diskurzusnak a mintája természetesen a világ első átfogó állatvédelmi rendelkezése, az erről szóló angol törvény volt, az annak alapjául szolgáló benthami- milli utilitarizmussal együtt. A korabeli állatvédő sajtónak a belga kisváros baromfipiacán újonnan felállított madár-guillotine, mint az állati szenvedésmennyiség hatékony csökkentője fölötti örvendezése, vagy az állatok hasznáról és a hasznos állatokról való elmélkedései persze a mai állatvédő szemlélet számára már idegenek. Az állatok szenvedésének csökkentésére és jól-létük növelésére összpontosító, az ember

számára való hasznukról sem megfelelőkéző kalkulációból azonban következhet egy alapjában haszonelvű, ám a boldogságkalkulust mégsem egyszerű fiziológiai érzésekre visszavezető gondolkodásmód is. Nagyjából éppen a pesti bikaviadatok korában kezd megjelenni a *társadalmasított állat* még mindig jobbára utilitarista alapú jogvédelme. Ha az *állat* mintegy *társadalmi* funkciót betöltve hasznot hajt az *emberi* közösségnek – jellemzően *dolgozik*, vagy *harcol* – akkor a munkáséhoz, illetve a katonáéhoz hasonló juttatásokat érdemel, leginkább a veszélyes határhelyzetekben. Az ebből az érvelésből eredő legkörvonalazottabb korabeli követelés a genfi egyezmények kiterjesztése volt az állatokra, például hadifogság esetére. Ebből a gondolatmenetből érthetjük meg a bikaviadatok elleni erős érzelmeket is: a dolgozó és katonáskodó állatok jóléte ugyanis még elgondolható a dolgozó és katonáskodó emberek mintájára. Az elpusztult huszárlóra vagy őrkutyára háborúban akár hősi halottként is lehet tekinteni, túlélési esélyei összemérhetőek lehetnek a gazdájáéval. A pusztán a szórakoztatásért harcra kényszerített bika azonban a modern korban társadalmi diszfunkció: van ugyan emberi analógiája, a *gladiátor*, akinek alakja azonban éppenséggel az európai civilizáció szégyenfoltjaként jelenik meg a modern gondolkodásban. Ezen a ponton azonban az állatok társadalmasítása már túllép az utilitarizmuson belül értelmezhető kereteken. A *társadalmi állat* modern körülmények között az emberi jogok analógiájára elgondolt állati jogokkal rendelkezik, amelyeknek következményei már nem mindig kalkulálhatóak állati, vagy közös állati–emberi boldogságkalkulussal. Új állatképre van szükség, amelyet meglepően hamar, és meglepően következetes formában meg is fogalmaznak a kor állatvédő mozgalmának sajtójában. Ez a karakteres századfordulós gondolat azután jórészt eltűnik az első világháború alatti és utáni kulturális sokkban, éppen ezért érdemes egy példán részletesebben fölidézni.

Az új állatkép és filozófiai háttere

A következőkben az állatokról való beszéd változó fogalmi kereteit vázolom a századfordulós állatvédő sajtó egyik jellemző szóhasználatú elméleti cikke, Reisz Irén polgári iskolai tanárnőnek a bajai állatvédő egyesület közgyűlésén elmondott előadása alapján megfogalmazott írása nyomán. A fordulat első mozzanata a korábban jellemző haszonelvű érveléstől való határozott elkülönбöződés: „a művelt ember jól tudja, hogy az állat nemcsak hasznosságáért, hanem azért is érdemel kíméletet, mert érző és értő lény”

(Reisz 1905: 1). Az állatok első meghatározása (*érző lény*) még belefér az utilitáriánus érvélmódba, a második (*értő lény*) már indoklást kíván. A továbbiakban a szerző hosszan érvel az állati *ösztön* és az emberi *értelem* dichotóm elválasztásával szemben. További gondolatmenete szerint az ember és állat között nincsenek lényeges minőségi különbségek, minden fontosabb emberi értelmi képesség valamely állati ösztön meghosszabbításaként értelmezhető; illetve minden lényeges állati ösztön meghosszabbítható úgy, hogy valamely fontos emberi tulajdonságig jussunk el. Az emberi társadalom alapja az állatokkal közös utánpótlási képességünk, és ennek magasán fejlett változata, az idomíthatóság. Az idomított állat voltaképpen *társadalmi lény*, ugyanakkor a szükségképpen csak társadalomban élni képes ember is *idomított lény* bizonyos tekintetben, hiszen a nevelés csupán az idomítás sajátos formája. Érdeemes megfigyelni a szerző tudatosan végiggondolt nyelvhasználatát, amelyben következetesen érvényesíti az emberek és állatok pszichikai folyamatainak lényegi azonosságáról és ebből következően az emberi és állati lény bizonyos fajta egyenlőségéről vallott nézeteit: „a kutya, aki (szándékosan kerülöm [az] amely kifejezést), mondom, aki [...]” (Reisz 1905.). Ez az új szemlélet már nem csupán az állatok társadalmaztatott, hanem egyenesen *humanizált* képeinek megjelenését jelzi, amely még inkább érthetővé teszi a bikaviadalokkal kapcsolatos indulatokat, önmagában azonban nem érthető meg a korabeli *filozófiai emberképben* bekövetkezett változások figyelembe vétele nélkül.

* * *

A magyar állatvédő irodalom e példája nem elszigetelt jelenség a kor szellemi életében; a mozgalom főntebb említett tudományos beágyazottsága igaz a kor filozófiájára is. Itt csupán egyetlen jellegzetes személyiség bemutatására van terünk, akinek gondolkodása mélyen benne gyökerezik ugyan a századforduló kései pozitívizmusában, elméletének kialakulása és továbbfejlesztésének tendenciái azonban korántsem tipikusak, viszont problémafölvetésének jellegéből adódóan különösen alkalmasak arra, hogy összevegyük őket korának állatvédő diskurzusával. A kor magyar filozófiai élete, összhangban a kontinentális filozófia általános tendenciáival, éppen eltávolodik a pozitívista gondolatától, és előbb a neokantianizmus, majd a különböző újidealista irányzatok felé mozdul el. A szempontunkból fontos szerepet betöltő filozófus, Posch Jenő (1859–1923) ép-

pen az ellenkező utat járta be; pályakezdő írásainak kantianus kérdésfeltevéseitől haladt egyfajta pozitivista problematika felé, amely azután elvezette azokhoz az írásokhoz, amelyek alapján a filozófiai behaviourizmus egyik legkorábbi képviselőjeként tartjuk számon. A filozófust az első fő művet (Posch 1896-1897) kísérő látványos események alapján könnyen a tágabb értelemben vett századforduló egyik szellemi csodabogarának gondolhatnánk. Az országgyűlési interpellációval kezdődő és a kultuszminiszter közbelépésével végződő országos politikai botrány, valamint a katolikus egyházból való hivatalos kiválása tisztán világnézeti okokból, és ebből eredő önkéntes felekezeten kívülsége, az egyetemi szférától távol kifejtett tevékenysége valóban különcöt sejtet, ezért nem fölösleges hangsúlyozni, hogy a maga korában mindennek ellenére fősodorbeli gondolkodónak számított. Kezdetől fogva élvezte mestere, Alexander Bernát támogatását, írásai a szaksajtó és a szellemi élet meghatározó lapjaiban, az *Athenaeumban*, a *Huszádik században* és a *Nyugatban* jelentek meg, hosszú éveken keresztül volt a Magyar Filozófiai Társaság alelnöke, végül az MTA levelező tagjaként halt meg. Filozófiájának számunkra érdekes részében Karl Vogt és Ludwig Büchner materializmusának kritikájából indul ki, miközben gyakorlatilag érintetlen marad korának újidealista tendenciáitól. A materialisták sokat idézett provokatív fiziológiai példája szerint éppúgy fölösleges a gondolat okaként az agy mellett még valamiféle elme létezését is feltételezni, mint ahogyan nem jut eszünkbe a vizelet-kiválasztás okaként a vese mellett valamilyen *veseszellem* létezését is számításba venni. Posch érvelése szerint az analógia hibás: a valódi probléma a gondolat mint külön entitás feltételezése, amit az általa bírált materialisták fenntartanak, így idealizmus elleni érvelésük kudarcot vall. Az ő megoldása magának a *lélek* fogalmának (amelyet mostani vizsgálódásunk szempontjából akár *szellemnek* vagy *elmének* is nevezhetünk) a kiiktatására épít, az idealizmus pusztá kritikája mellett arra a kérdésre is választ keresve, hogy ez a lényegében értelmetlen fogalom miért és hogyan alakult ki. Megfogalmazása szerint a *lélek* kifejezés használata olyan kell legyen a (mai terminussal) elmefilozófiában, mint a *kolera* említése az orvostudományban; jóllehet tudjuk, hogy a betegséget valójában nem a fekete epe (*kholé*) okozza, ahogyan azt még a terminus megalkotásakor a hippokratészi iskola szerzői gondolták, egyszerűen nyelvtörténeti okokból még ma is így nevezik az orvosok, ez azonban nem akadályozza meg őket a helyes diagnózis felállításában és a kezelésben. A metafizikának nyelvkritika általi, a Bécsi Kört megelőlegező kiiktatása révén kialakított rendszerét Posch a 19. századi materialistáktól való megkülön-

böztetés érdekében *realizmus*nak nevezi (Posch 1910; 1915). Nem egyszerűen *gondolkodó testek*ről beszél, hanem magát a gondolkodás fogalmát oldja föl a test aktuális és potenciális mozgásaiban. Mindeközben száraz tudományos hangvétele mélyén megőrződik a felvilágosodás eszméinek egyfajta pátosza; végső soron mindvégig ifjúkori kantianizmusának alapkérdésére kíván válaszolni: mi az ember (Poschról bővebben lásd Mester 2011; 2011a).

Érdemes itt megemlékeznünk a lélek e dekonstrukciójának szépirodalmi megjelenéséről az első világháború kiváltotta kulturális sokk körülményei között, Karinthy Frigyes prózájában. Világháborús novellájának a fantasztikum határán átlépő reinkarnációs története még csak egyetlen, de annál erősebb képben villantja föl, hogy a nyelv által konstruált, pusztán képzelt lélek a testtől függetlenül nem lehet az önazonosság hordozója: az egyedül a lelke fönntmaradásával törődő kutatóorvos főhős rádöbben, hogy a lelke által sorozatosan kölcsönvett, idegen testekkel képtelen szeretkezni (Karinthy 2001). Másik írásában csupán az önazonosságnak a lélek képzetéhez való kötődését problematizálja a történetet záró döbbenetben (Karinthy 1978); végül nagy elbeszéléssé formálja a lélekképzetben félrefogalmazott identitás tragédiáját (Karinthy 1976). A szövevényes történet végkifejlete szerint, aki elhiszi azt, hogy azonos a lelkével, és ezért csupán lelkét igyekszik megmenteni, hamarosan a *testében* fog *végleg* meghalni. A regény soknevű főszereplője csak a veszthelyen szabadul meg lélekképzetétől, és nyeri el ezáltal utolsó pillanataira önazonosságát. Foucault-t parafrázálva, mire a test kiszabadul a lélek börtönéből, börtönőrének gyilkos munkája már visszafordíthatatlan.

Mélyen átértzett antropológiai fordulata kidolgozását követően Posch csak pályája végén fogalmazza meg világosan filozófiája gyakorlati következményeit, többek között az állatokra vonatkozóan. Az állatok új elmélete a gondolkodást a *mozgó testek* sajátos eseteként felfogó radikális értelmezésben és a metafizika nyelvkritikai alapú bírálatában találja meg a helyét az immár kész rendszerben. Ebben az elemzésben a mindennapi nyelv megkülönböztetései az emberi és állati életfunkciók között éppúgy egy idejét múlt és megcáfolt metafizika jelentés nélküli maradványai, mint az orvostudományban a *kolera* és az elmefilozófiában a *lélek* korábban már helyre tett terminusai, azzal a különbséggel, hogy ez a nyelvi megkülönböztetés értéktelettsége okán kifejezetten irritáló. Míg Posch szerint a *lélek* szót nyugodtan tovább használhatjuk egy jelenséghalmazra azután is, hogy kimutattuk, voltaképpen semmire nem referál a szó; a *meghaló* ember és a *megdőglő* állat, a *faló* kutya és *evő* gazdája közötti különbség merev, nyelv-

tani szabállyá tett szétválasztása nem tartható fönn gondolkodásbeli zavarok és károk nélkül.

Egyike a legviszataszítóbb jelenségeknek, mely különösen a „christlich – germanisch” nyelvben fejlődött naggyá, hogy az állatnak fiziológiai processzusait mind más néven nevezik, mint az emberét. Az ember „meghal”, a kutya „megdöglik”, a német ember „eszik”, a kutyája már csak „fal” stb. [...] A kereszténységnek, mely tanaiban az állatszeretetről végképp megfeledkezett, az állat iránt tanúsított megvetése összefügg a többi közt az a fakírszerű gondolattal, hogy minden, ami test, csupa bűn, s értéke csak a léleknek van. A kereszténységnek vezéralakjai közül az egy assisi Szt. Ferenc volt az, aki ezt a fogyasztékosságot a tanításával és viselkedésével pótolni igyekezett. [...] A zsidó és keresztény tannak állatok dolgában mutatkozó fogyasztékosságát pótolja a haladó világi műveltség, mely lassankint kiveti magából amaz anthropocentrikus világnézetet, mely az állatban tisztán csak az ember szolgálatára, hasznára rendelt lényeket lát, és állatvédő törvényeket meg egyesületeket alkot – kellő, bár gyenge ellensúlyozójául a még mindig elterjedt sportszerű állatbántalmazásoknak (bika- és kakasviadalkok, felesleges vadászatok, pl. galamblövés), és afféle törvényeknek (Ktk. 86. §), melyek az állatkínzást csakis közbotránykeltés esetében büntetik (Posch 1924: 513–514).

A szellemi végrendeletként is felfogható poszthumusz írás a filozófusnak még életében kifejezett kívánsága szerint a *Nyugat* hasábjain jelenik meg, mintegy a korábban vastag kötetekben és komoly szaklapokban részletesen kifejtett elmélet egyik gyakorlati, a szakemberek körén túli művelt nagyközönséget is közvetlenül érintő következményének megfogalmazása. A szűken vett szaktudományos fórumokon kívül elhelyezvén írását, a filozófust eddigi műveire nem jellemző módon elragadja a kultúrkritika indulata; a terjedelmes írás negyedik, a nyelvhasználat kritikai elemzését is tartalmazó része a filozófus régebbi művei metafizikaellenes nyelvi analízisének a sémáját követi ugyan, azonban a szerző nyíltan vállalja, hogy itt nem csupán általában a nyelv kritikájáról van szó, hanem saját kultúránk nyelvhasználatának bírálatáról. Posch filozófiájának ez a gyakorlati következményekkel járó, szándékoltan a nagyközönség elé terjesztett végkimenetele minden érdekességével együtt sem lenne több filozófiatörténeti furcsaságnál, ha szerkezetében, érvelésmódjában, sőt gyakran szóhasználatában, és persze az állatok iránti elkötelezettségében nem lenne feltűnően analóg a főtebb taglalt fősodorbéli századfordulós állatvédő diskurzus beszédmódjával. A kutatás jelen állásában úgy tűnik, hogy ezek az egymással párhuzamos, filozófiai és mozgalmi-ideológiai beszédmódok együtt tűnnek el az első világháborút követő néhány év szellemi krízisében a „hosszú 19. századból” ekkor még átmentődni látszó oly sok szellemi jószággal együtt. A filozófiai és állatvédő mozgalmi beszédmódok hasonló szempontból vizsgálható

együttállására évtizedeket kell várni – ezért lényegében az egész „rövid 20. század” kimarad az írásmat lezáró elemzésből.

Befejezés helyett: megjegyzések egy kortárs elmélet beteljesületlen állatfilozófiai ígéreteiről

Az állati jogokról folyó mindenkori diskurzus szükségképpen érinti az emberi és állati természet közötti hasonlóságokat és különbségeket; más szóval filozófiai szinten is tisztázott *antropológiai alapozással* kell rendelkeznie. A jelen alkalommal csupán az alkalmas filozófiai háttér megalkotására eséllyel pályázó egyetlen jelöltre, a *testi elme* vezérszavával összefoglalható kortárs elméletre van módunk kitérni. Az irányzat talán legnagyobb hatású monográfiájának szerzői, George Lakoff és Mark Johnson kötetük bevezető fejezetében szónokiasan megfogalmazva teszik föl a kérdést, hogy *kik vagyunk* mi emberek az új elmélet fényében (Lakoff–Johnson 1999). A válasz kifejtésében nagy szerepe van az állatokhoz való viszonyunk részletezésének; melynek során kiderül például, hogy az emberi értelem egy az állati képességek folytatásaként elgondolt kontinuum része csupán, nem valamely lényegileg új minőség. A kötet a karteziánus dualizmus felszámolásából kiindulva a modernitás szinte teljes antropológiai hagyományával leszámolni készül, Kanton keresztül egészen Chomsky-ig sorolva a „bukott elméletek” listáját. Közvetlenül ezután a kötet „a filozófiai alapeszmék kognitív tudományának” szisztematikus fejezeteit ígéri, közöttük etikai tárgyat is. Az előzmények alapján itt a moralitás szférájának az állatokra való kiterjesztését, de legalábbis a probléma fölvetését várnánk, meglepő módon azonban az állat–ember viszony a továbbiakban már elő sem kerül.

Feltételezésem szerint a gondolkodásnak ez az *állatfeledése* a *testi elméről* szóló korai elméletek néhány szerkezeti eleméből ered. A *test (body)* vagy *hús (flesh)* szó az új elméletben az idegrendszerre és az érzékszervekre vonatkozik, de néha az *agyra* is érthető a *test* egésze helyett. Az új elmélet szótára így önkéntelenül még mindig a meghatadni kívánt régi dualista metafizika szótárának materiális másaként működhet. Jóllehet test és elme dualizmusa nem létezik az elmélet fogalmi keretében, az elmélet szótárát használván azonban minduntalan *személyek* ismeretelméleti és morális szerepeiről, az *elme* új fogalmáról és szerepéről beszélünk a test viszonylatában. Mint amikor a ren-

dező képtelen érvényesíteni elképzeléseit a színpadon, mert a színészek, a jól ismert szöveg és a színház masinériája önkéntelenül is játékba hozzák a darab hagyományos felfogását. A kulcsszó hagyományos formájának egyértelmű vallási utalása még inkább fölerősíti az elmélet szótára és fő tézise közötti feszültséget: a test és elme dualizmusát végleg meghaladni kívánó szövegek lépten-nyomon *megtestesült elméről*, *megtestesülésről* beszélnek: *embodied mind*, *embodiment*, franciául *incarnation*. Kisebb nyelveken, így magyarul a fordítási kényszer néha szerencsés módon előhívja a nyelvi reflexiót, így juttunk el napjainkban a *testi elme* kifejezéshez. (A terminus magyar nyelvű használatának problémáihoz lásd Sutyák 2010: 17–18.)

Végeredményként azt látjuk, hogy az állat és ember viszonyának a kortárs elmefilozófia keretei közötti radikális újragondolására vonatkozó ígéret azért maradt betöltetlen, mert reflektálatlanul használta az elődeitől örökölt terminológiát. Talán az új elmefilozófiai fordulat elfedte a régi nyelvi fordulat eredményeit – úgy látszik, az elméleti gondolkodásnak ugyanúgy megvannak a vakfoltjai, mint a szemnek. A kudarc azonban arra int bennünket, hogy megfelelően értékeljük és újragondoljuk a száz év előtti elmélet és a vele párhuzamosan kialakult aktivista publicisztikai beszédmód nyelvkritikai tudatosságát.

Irodalom

- Gelsei Bíró, Z. 1925. A spanyol bikaviadal. *A természet* 21. évf. 7–8. szám. 39–41.
- Karinthy Fr. 1976. Kötéltánc. In: *Uő Utazás Faremidóba. Capillária. Kötéltánc*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Karinthy Fr. 1978. A lélek arca. In: *Uő Jelbeszéd*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. I. kötet. 269–274.
- Karinthy Fr. 2001. Az ezerarcú lélek. In: *Uő Utazás Faremidóba. Az ezerarcú lélek. Capillária. Kötéltánc*. Budapest: Akkord.
- Lakoff, G., Johnson, M. 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

- Mester B. 2011. Az akarat mint képzet. In: Laczkó S. (szerk.) *Az akarat*. Szeged: Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó. 244-252. (*Lábjegyzetek Platónhoz*, 9)
- Mester B. 2011a. A képi gondolkodás mint képzet. In: Egyed P., Gál L. (szerk.) *Fogalom és kép II*. Kolozsvár: Kolozsvári Egyetemi Kiadó. 173-187.
- Posch J. 1896-1897. *Az idő elmélete: Az e tárgyra vonatkozó főbb filozófiai nézetek ismertetésével és bírálataival. I. rész: elmélet. II. rész: történelem.* I-II. kötet. Budapest: Dobrowsky és Franke.
- Posch J. 1910. A képzet mint mozdulat. In: Dénes L. (szerk.) *Dolgozatok a modern filozófia köréből. Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára*. Budapest: Franklin-társulat. 481-527.
- Posch J. 1915. *Lelki jelenségek és természetük: Egy realista lélektan tervezete.* I-II. kötet. Budapest: Pfeifer Ferdinánd.
- Posch J. 1924. Az erkölcsi érzület egysége. *Nyugat* 17. évf. 20. szám. 497-528.
- Reisz I. 1905. Az állatok értelméről. *Állatvédelem* 2. évf. 8. szám. 1-5.
- Sutyák T. 2010. A test–test probléma. *Magyar Filozófiai Szemle* 54. évf. 2. szám. 10-31.
- Takáts S. 1905. Magyar bikaviadal. *Budapesti Hírlap* 289. szám.
- Vari, A. 2010. Bullfights in Budapest: City Marketing, Moral Panics, and Nationalism in Turn-of-the-Century Hungary. *Austrian History Yearbook* 41. évf. 143-169.
- Vay S. 1904. Bikaviadatok a régi Pesten. *Budapesti Hírlap* 162. szám.

SZÜCS LÁSZLÓ GERGELY

A politikai közösség határai Jürgen Habermasnál*

Tanulmányomban azokat a – részben közösségelvű, részben liberális oldalról érkező – elméleti kihívásokat vizsgálom, amelyek megválaszolása Jürgen Habermast az „alkotmányos patriotizmuson” alapuló integrációelmélet kidolgozására ösztönözték. Bemutatom, hogy Habermas szerint az autonóm állampolgárok törvényhozásának demokratikus eszménye és nacionalista nemzetfelfogás bizonyos esetekben szükségszerűen ellentmondásba kerül egymással. Rámutatok azonban arra is, hogy Habermas felismerte a nacionalista elméleteknek azt a vonzerejét, hogy látszólag könnyebben válaszolják meg a nemzeti önrendelkezés mibenlétére és a politikai közösség legitim határaitra vonatkozó kérdéseket. Joggal vethetjük fel tehát, hogy Habermas olyan alternatív integrációelmélet kidolgozására törekedett, amely a politikai közösség önrendelkezésére és legitim határaitra vonatkozó problémákra is választ ad. Tanulmányomban ezért azt a kérdést is felvetem, milyen választ adhatunk a politikai közösség legitim határaitra vonatkozó kérdésekre az alkotmányos patriotizmus nézőpontjából.

*Tanulmányom a 2011/12-ben a frankfurti Johann Wolfgang Goethe Egyetemen végzett kutatásom eredményeire épül, a kutatást a Magyar Ösztöndíj Bizottság támogatása tette lehetővé. Tanulmányomban nagyban támaszkodom a Valóság folyóirat 2012/6-os számában megjelent Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam? című cikkem gondolatmenetére.

Az organikus nemzet és az állampolgári közösség

Habermas 1996-os *Inklusion – Einbeziehen oder Einschließen?* című tanulmánya szerint súlyos árat fizethetünk, ha a demokráciát nem autonóm, szabad és ésszerű polgárok törvényhozásaként gondoljuk el, hanem a jogállami intézményrendszert megelőző „nép” vagy „nemzet” fogalmához kötjük. Habermas úgy gondolja ugyanis, hogy a nacionalizmus vagy az „organikus nemzetfelfogás” miatt a republikánus vívmányok és az állampolgári szabadság hosszú távon veszélybe kerülhetnek. E veszély felismeréséhez Habermas szerint a polgárok belső szabadságának és a nemzetállam nemzetközi függetlenségének dinamikájára kell egy pillantást vetnünk.

Habermas szerint a tartósan fennálló modern nemzetállamokban az állampolgárok előtt a szabadság három típusa körvonalazódik. A republikánus eszmény szerint a hatalom forrása a „politikai nemzet”, a politikai döntések csak a politikai jogok aktív gyakorlása révén nyerik el legitimitásukat. A republikánus ideál szerint tehát az állampolgárok politikai szabadságjogaik, *politikai autonómiájuk gyakorlása* révén nyerhetik el szabadságukat. A szabadság politikai autonómiaként való felfogása mellett, állam és gazdaság differenciálódásával, állam és civil társadalom szétválásával azonban fokozatosan teret nyer a szabadság *privát autonómiaként* való felfogása is. A modern államokban magánjogi státuszt nyert polgár már nem pusztán az állam életét aktívan alakító *citoyen*, hanem privát szabadsággal rendelkező *magánember*, aki addig élvezheti szabadságát, míg valamilyen állami tilalomba nem ütközik (Habermas 1996a: 132).

Az individuális szabadság e két típusa mellett az állampolgárok és nemzettársak előtt elérendő célként jelenik meg a szabadság egy kollektív formája, a „nemzet szabadsága” vagy „szuverenitása” (Habermas 1992: 637). Habermas szerint a nemzetállamokban jellemzővé vált „kettős kódolás” miatt – tehát amiatt, hogy a nemzetállam története egyrészt egy illuzórikus eredetközösség vagy sorsközösség, másrészt egy állampolgári nemzetfogalom felől is értékelhető – a „nemzet szabadsága” is kétféleképpen értelmezhető. Ha a nemzetet és annak kollektív szabadságát az állampolgárok nyilvános szabadságának analógiájára gondoljuk el, akkor a nemzetet hatalmas jogi entitásként foghatjuk fel. Olyan politikai közösségként, melynek polgárai választások és politikai részvétel során felhatalmazást adnak az állam képviselőinek az „állam érdekeinek” képviselésére. E politikai közösség polgárai szabad politikai viták során határozhatják

meg azokat az irányvonalakat, amelyek mentén az érdekkülönbségek – a nemzetek szövetségének keretein belül – kooperatív megegyezés formájában kiegyenlíthetők.

A „naturalisztikus felfogás” szempontjából ezzel szemben a nemzet machiavellista, önfenntartásra törekvő homogén egységként jelenik meg, amely függetlenségét végső esetben katonai erővel védi meg a nagyhatalmak anarchisztikus küzdőterében. Paradox módon a nemzet e felfogásának képviselői a nemzet függetlenségét az egyik individuális szabadság, a privát szabadság mintájára gondolják el, és úgy gondolják, hogy a nemzetnek úgy kell a saját akaratát kivívnia a nemzetközi harctéren, ahogy a piac szereplői tesznek szert haszonra más egoista piaci szereplőkkel szemben (Habermas 1996a: 138).

Habermas szerint a republikánus (és liberális) szabadságesszmény valamint a naturalisztikus nemzetfelfogás „együttélése” csak addig problémamentes, amíg a politikai elit háborús retorikával nem játssza ki a naturalista felfogást a republikánus vívmányokkal szemben. Az elit a múltban is hajlott, és a jövőben is hajlani fog a harci retorikára, – vagyis az „eredetközösség” háborúra hívására – mert a vélt vagy valós külpolitikai sikerek, és az állandó harc késztetés semlegesíthetik az államon belüli konfliktusokat. (Gondoljunk a kora kapitalista társadalom osztályharcaira, vagy vallási/kulturális és etnikai csoportok összecsapásaira.)

Egy ilyen háborús helyzetben a politikai elit könnyen kihasználhatja a republikánus eszmény egy látszólagos gyengeségét. E gyengeség arra a feszültségre vezethető vissza, hogy a republikánusok a politikai közösséget normatív szempontból egy önmaga sorsáról szabadon dönteni képes kollektívaként határozzák meg, viszont el kell ismerjék a ténylegesen létező politikai határok történeti esetlegességét (Habermas 1996b: 168). A nemzetállamokat egymástól olyan határok választják el, amelyek alakításában nem jutott szerep a szabad és egyenlő polgárok döntéseinek, kizárólag erőszakos történeti eseményeknek: háborúknak, nagyhatalmi erőviszonyok átalakulásának, forradalmaknak és polgárháborúknak. Ezzel szemben az állampolgári nemzettől elválasztható, organikus nemzetre hivatkozás a polgárok szemében azt a vonzó látszatot keltheti, hogy a politikai közösség határai mégsem esetlegesek, és a jövőben akár rugalmasan átalakíthatóak a közösség igényei szerint.

Súlyos problémákkal jár azonban, ha – például a harci késztetés hevében – a „nép akaratát” nem egy adott politikai közösség tagjainak politikai vitáiban és szavazá-

sain megszülető döntéseire vezetjük vissza. Ekkor úgy tűnik, mintha létezne egy az állampolgárok akaratától függetleníthető népakarat, a politikai döntéseket megelőző nemzeti „szubsztancia” immanens akarata, amelynek nevében a nemzeti akarattal szemben álló egyéni és demokratikus törekvések elnyomhatók. Az organikus nemzetfogalom térhódítása tehát az állampolgárok politikai autonómia- gyakorlásán vagy a privát szabadság élvezetén nyugvó szabadságát veszélyeztetheti. Habermas szerint leginkább az imperializmus története mutatja, hogy az organikus, politika előtti eredetközösségre hivatkozás legalább olyan hatékonyan mobilizálja a tömegeket az alkotmányos alapelvekkel összeegyeztethetetlen célokra, – más népek leigázására, mások emberi méltóságának semmibe vételére – mint az alkotmányos jogállam iránti lojalitás erősítésére.

A nacionalizmus elméleti problémái

Habermas az *Inklusion – Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie* című művében egy filozófiai példán is bemutatja, miért veszélyes, ha a demokrácia öntörvény-adó szubjektumaként nem az autonóm polgárok közösségét, hanem a nemzeti szubsztanciát jelöljük meg. Habermas Schmittnek azt a gondolatát bírálja, amely szerint a demokráciának a jogállami intézményrendszertől elválasztható „szubsztanciája” van, amely a hasonló érzelmi és értelmi beállítottságú személyek egybecsengő akaratnyilvánításaként azonosítható (Habermas 1996b: 161). Schmitt szerint maga az „akaratát” jogállami intézmények segítségével artikuláló „állam-nemzet” nem képes megfelelni a demokrácia alapelvének. Mivel a parlamenti demokrácia és a demokratikus eljárási szabályok szétforgácsolhatják egy nép ténylegesen meglévő, organikus akaratát, megakadályozhatják, hogy az egyének együttesen egy önmagát kormányozó óriásszubsztaktummá válhassanak.

Schmitt elveti annak lehetőségét, hogy egy másik polgár egyenjogúságát aktív diskurzus során ismerjük el; a demokratikus önkormányzást csak ott tarja lehetségessnek, ahol ténylegesen érzékelhető a tagok hasonlósága. A vitáknak – ha egyáltalán megengedhetők a „demokráciában” – legfeljebb a homogén vélemények „finomhangolásában” lehet szerepe, a felmerülő érvényességi igények ésszerűségi kritériumainak megállapításában kevésbé. Ebből a nézetből a demokrácia „egzisztencialista felfogása” adódik, amely szerint nincs más kritériumunk a „népakarat” helyességének megállapítására, mint e népakarat tényleges megléte, vagy kinyilvánításának intenzitása. A „nép-

akarat” – normatív tartalom híján – egy feltételezett népszellem kifejeződésévé válik: „Amit a nép akar, az éppen azért jó, mert a nép akarja” (Schmitt 1983: 229).

Habermas szerint Schmitt koncepciója látszólag megold néhány modern politikai dilemmát, például, hogy hol húzhatjuk meg egy politikai közösség legitim határát, és kit tekinthetünk a közösség legitim tagjának. Mivel az államhatárok erőszakos cselekmények eredményeképpen jöttek létre, bizonyos esetekben legitimnek tarthatjuk egy magát cselekvőképes politikai egységként deklaráló közösség önállósodási szándékát. Az a kérdés, hogy mikor legitim az önálló állam létrehozása, az észjogi és republikánus hagyományon belül csak nehezen oldható meg. E hagyomány szerint a politikai közösség legitim határainak megállapításánál a közösség alkotmányozó aktusát kell szem előtt tartani, és az alapító aktussal azonosuló személyeket kell politikai közösségnek tekinteni (Habermas 1996b: 163). A tapasztalat viszont azt mutatja, hogy néha egy alkotmányos hagyományaira büszke államnemzetben belül egy alkotmányos tradícióval még nem rendelkező csoportosulás lép fel a saját államalkotás igényével. De legitimnek tarthatunk-e észjogi vagy republikánus szempontból egy felmerülő államalkotási szándékot, ha az éppen a meglévő alkotmányos hagyománnyal helyezkedik szembe? (Habermas rendszerint a vallonok, a katalánok és a québec-i franciák példáját említi.)

Schmitt elmélete látszólag megoldja a problémát. Elmélete szerint a nemzeti önrendelkezés alapja a kollektív önfenntartás és önmegvalósítás képességének bizonyítása: egy nép az erő és a homogenitás bizonyításával egyúttal arra a legitim hatalomra is szert tesz, hogy önmagának nyilvános „akklamáció” formájában törvényeket adjon, és meghatározza közösségének határait. Schmitt elméletének logikája szerint azonban az elnyomott kisebbség tiltakozása nem legitim, mert – ahogy korábban láttuk – nem áll rendelkezésünkre más legitimitási kritérium, mint a homogén nép akaratainak kinyilvánítása. Egy politikai közösség az egységet tehát elnyomás – végső esetben kitelepítés, szegregáció vagy népirtás – révén is kikényszerítheti, ha nem képes az önállóság fenntartásához szükséges homogenitás felmutatására (Schmitt 1983: 233). Schmitt elméletének dermesztő végkicsengéséből világosan kiderül, hogy fel kell adja az észjogi koncepcióban rejlő „önkéntesség elvét”, tehát azt, hogy a politikai közösségben való tagság önálló elhatározáson kell nyugodjon.

Az állampolgári nemzetfelfogás

Habermas a „naturalisztikus nemzetfelfogás” és a köztársasági eszmény szembenállásából azt a következtetést vonja le, hogy a jövőben „ethnosznak” és „demosnak” fokozatosan függetlenednie kell egymástól, és a nemzetállamoknak fokozatosan állampolgári nemzetkévé kell válniuk (Habermas 1992: 637). Az állampolgári nemzet fogalmára épülő észjogi vagy republikánus felfogásnak azonban olyan problémákat is meg kell oldania, amelyeket a nacionalista- schmittiánus elmélet látszólag könnyen megold: például, hogy mit jelent egy – alkotmányos hagyományokkal, demokratikus intézményrendszerrel nem rendelkező – politikai közösség önrendelkezése, hol húzódnak egy politikai közösség határai; továbbá azt a kézenfekvő kérdést, hogy a nemzeti homogenitás illúziójától megfosztott politikai társadalomban mi biztosítja a kohéziós erőt a társadalom egyben tartására.

Habermas szerint a Rousseau népszuverenitás-fogalmára támaszkodó észjogi republikanizmus alapelvei gyökeresen szemben állnak a schmittiánus „demokráciával”. Az észjogi-republikánus demokrácia alapját a „népi szubsztancia” helyett az önmagának törvényt adó polgárság alkotja. Az „állam-nép” egy „társadalmi szerződés” révén jön létre, nem pusztán egy „természet-adta nép” jogi intézményesülésének kifejeződése. Csak akkor beszélhetünk egy politikai nemzet létrejöttéről, ha a tagjai közösen elhatározzák, hogy jogaikat gyakorolni fogják, létrehozzák a szabad és egyenlő jogi személyek politikai közösségét. A pozitív jog legitimitása így nem a döntéshozatal előtti „a priori” konszenzusból adódik, hanem a döntéshozatal „jogszerűségéből”: ha mindenkinek megadtuk lehetőséget, hogy beleszólása lehessen a döntés folyamatába, és ha a megszületett döntések általános érvényűek, nem egyénre szabottak (Habermas 1996b: 164). Az észjogi-republikánus elmélet szerint tehát – ellentétben Schmitt feltevésével – nincs olyan demokratikus döntés, amely ellentmond a jogállam alapelveinek, vagy felülírja az emberi jogok védelmét; demokrácia és jogállam nem szembenálló fogalmak. Mivel a demokratikus döntés megszületéséhez nem feltételez etnikai és kulturális homogenitás által biztosított háttérkonszenzust, megőrizheti az önkéntesség princípiumát, vagyis a tagság összetételének meghatározását nem bízta a domináns kultúrájú vagy etnikai háttérű többségre.

Habermas inklúzióról szóló 1996-os cikkének gondolatmenetét követve arra a kérdésre is körvonalazható egy válasz, hogyan kell értelmeznünk egy politikai „nemzet” ön-

rendelkezésre való jogát az észjogi-republikánus perspektívából. Szerinte egy elnyomás alatt álló homogén etnikai vagy kulturális csoport önállósodási törekvése csak akkor támogatható, ha a csoport tagjai individuumként is a többségi társadalom elnyomása alatt állnak (Habermas 1996b: 169–170); és önállósodásuk csak akkor legitim, ha az új nemzetállam létrejöttének árát nem az újonnan kialakuló kisebbség fizeti meg. Észjogi szempontból tehát a függetlenségi törekvés nem legitimálható egy immanens „népi” akaratra, hanem csak a polgároknak arra az individuális jogára hivatkozva, hogy a saját maga és a polgártársai által együttesen hozott törvények szerint éljék életüket. Az észjogon alapuló republikánus modell nézőpontjából méltányolható válasz adható az állampolgári szolidaritás és a nemzeti önrendelkezés kérdésére. Kérdés azonban, hogyan képes az észjogi-republikánus demokrácia olyan társadalmi kohéziót biztosítani, mint egy nacionalista berendezkedés?

Liberális és kommunitarista állampolgárság-felfogás

A *Staatsbürgerschaft und nationale Identität* című cikkből kiderül, hogy Habermas az eredetnemzeten vagy a sorsközösség fogalmán alapuló nemzeti integráció kizárásával nem utasítja vissza azt a közösségelvű gondolatot, hogy a jogrend megteremtésének kulturális és etikai feltételei vannak. Habermas Charles Taylorra támaszkodva a demokratikus állampolgárság két interpretációját különbözteti meg. Az *instrumentális-liberális* modell az állampolgárságot a szervezeti tagság mintájára képzei el: az állampolgárok anyagilag újratermelik ugyan az államot, és szavazatokkal biztosítják az állam legitimitását, az állam mégis rajtuk kívül álló intézmény marad, amely az „újratermelésért” cserébe a polgárok szabad cselekvését, gazdasági és kereskedelmi tevékenységét szavatolja. Az *etikai-kommunitarista* felfogás megszünteti állam és polgárság mesterséges szétválasztását; e felfogás hívei a polgárokat egy hatalmas közösség tagjaiként értelmezik, akik identitásukat a közös etikai hagyomány és a tagok által elismert politikai intézmények kontextusában nyerik el. Míg a liberális olvasat szerint a közös társadalmi gyakorlattól függetlenül mindig meg tudjuk magunkat ragadni állampolgárként és magánszemélyként, az etikai-kommunitarista elképzelés szerint ez csak közös tevékenység, például a kollektív törvényadás folyamatában történhet meg (Habermas 1992: 640).

Az állampolgárság instrumentális-liberális felfogása látszólag rendelkezik előnyökkel az etikai-kommunitarista felfogással szemben: úgy gondolhatjuk, az önkéntes csatlakozás szabadsága akkor a legteljesebb, ha az állampolgárság a kulturális beágyazottságtól független tagsági viszonyként gondolható el. Habermas úgy gondolja azonban, ha az állampolgárok pusztán önérdelvezérelt magánjogi személyekként, a kölcsönös megértést biztosító kulturális és etikai háttérük nélkül állnak szemben egymással, akkor nehezen érthető, hogyan jöhet létre közöttük olyan magas szintű megértés és egyetértés, amelynek épp a közösség legkomplexebb fajtájának, – az akár idegeneket is bevonni képes állampolgári közösségnek – fennmaradását kell biztosítania (Habermas 1996b: 164-165). Mivel az önérdelkelt tagok individuális perspektívájából beláthatatlan egy egymással való azonosuláson vagy széles körű konszenzuson alapuló állampolgári szövetség előnye, az önérdelkelt tagok kompromisszumaiból a legjobb esetben is a tagok kényszerű „modus vivendi”-je jön létre, amely sohasem válik mások azonosulására számot tartó értékközösséggé.

Habermas szerint az instrumentális-liberális felfogás alaptévedése, hogy az állampolgár intézményekhez fűződő viszonyát egy tetszőleges személy és egy rendelkezésre álló eszköz viszonyaként jellemzi. Az intézmények azonban nem pusztán preferenciákat elégitenek ki, hanem egy olyan szocializációs közeget alkotnak, amelyek egyszerre teszik lehetővé értékvizonyaink kialakulását és felülvizsgálását. Az intézményekkel való együttműködésünk megvonása ezért nem értékelhető pusztán a preferenciák elmaradt kielégítésére adott válaszként: a legitimitáskrizisek olyan identitáskrizisek, amelyek során a polgár azzal szembesül, hogy az életének keretet adó intézmények nincsenek többé összhangban az identitásának fontos részét képező értékekkel (Forst 1994: 166; Taylor 1989: 110). Habermas ezért egyetért azzal a kommunitarista gondolattal, hogy az egyén sohasem ragadható meg az intézményeiben is kifejeződő kollektív értékektől függetlenül (Forst 1994: 331-334).

Az alkotmányos patriotizmus

Hogyan lehetséges azonban olyan politika, amely megvédelmezi az állampolgári lojalitást, közjó-orientáltságot és társadalmi kohézió megteremtéséhez szükséges kulturális háttérrel, de nem követel olyan mértékű tradícióiszteletet vagy etikai-kulturális homogenitást, amely kizárja a szabadon csatlakozni vágyók vagy jogegyenlőségre törekvő

„idegenek” inklúzióját? Habermas válaszában azt a republikánus gondolatot emeli ki, amely szerint a polgárok közjó-orientáltságának erősítése, közös önértelmezésre való törekvése nem áll ellentmondásban a szabadság érvényesülését és az eltérő kultúrájú személyek inklúzióját biztosító jogállami elvek és intézmények érvényesülésével. Ellenkezőleg: a szabadság alkotmányos intézményei tartósan csak a szabadságszerető politikai kultúrában szocializálódott, patrióta állampolgárok nézőpontjából értékesek, akik tudatosan elsajátított életformájuk, történetük és szokásaik nézőpontjából képesek értékelni a jogállami elveket és intézményeket (Habermas 1992: 642).

Habermas úgy gondolja, Charles Taylornak az a gondolata, hogy az intézmények etikai-kulturális életformákba ágyazottan alakulnak ki, és tartják fenn magukat, nem egyenlő azzal a szigorúbb kommunitarista gondolattal, hogy a politikai állam csak egyetlen etikai-kulturális életformát testesíthet meg. Azt sem jelenti, hogy a politikai intézményekben ne testesülhetnének meg univerzális érvényű normák, pusztán azt, hogy ezek az univerzális alapelvek akkor válnak értékessé, ha az egyének azonosulni tudnak velük etikai vagy kulturális perspektívájukból. A demokratikus jogállami elvek és normák politikai-kulturális lehorgonyozottsága azonban nem követeli meg az állampolgárok közösségének etnikai, nyelvi vagy kulturális homogenitását. Azt viszont igen, hogy a változó összetételű állampolgári közösség folyamatosan törekedjen saját történeti önértelmezésének kialakítására, melynek kontextusában ezek a jogállami elvek összhangba kerülhetnek motívumaikkal és meggyőződéseikkel. Az USA és Svájc példája Habermasnak azt mutatja, hogy az állampolgárok közössége közös etnikai, nyelvi és kulturális eredet hiányában is képes volt – ha talán nem is egy egységes önértelmezés – de egy olyan, aktív állampolgárságon nyugvó politikai kultúra kialakítására, amelyben az alkotmányos alapelvek „gyökeret verhettek” (Habermas 1992: 642).

A „politikai kultúrával” való azonosulás, mivel a legszélesebb körű racionális konszenzusra számot tartó alkotmányos elvekre épül, Habermas szerint a patriotizmus sajátos formáját teszi lehetővé, amelyet „alkotmányos patriotizmusnak” nevez. Az alkotmányos patriotizmus hívei nemcsak hogy nem szorgalmazzák a partikuláris etikai vagy kulturális normák mentén történő asszimilációt, hanem úgy gondolják, hogy a politikai társadalom széles körű integrációját az egyetlen politikai társadalomban tapasztalható életformák sokszínűségének tudatosítása teszi lehetővé. Kérdés persze, hogy nem mond-e ellent egymásnak a politikai és az etikai-kulturális integráció megkülönböztetése és annak elvárása, hogy az állampolgárok közös történeti önértelmezésük

nézőpontjából azonosuljanak a jogállami elvekkel. Úgy tűnik azonban, hogy az etikai-kulturális és a politikai integráció szétválasztása nem jelenti azt, hogy nincs kölcsönhatás a politikai értékek és az életformák között: a szabadságszerető politikai kultúrák és az alkotmányos elvek nézőpontjából a történeti közösség újra és újra felülvizsgálhatja kultúrájának vagy vallásos életformájának történetét és elnyomó aspektusait. Az alkotmányos elvekkel összhangba hozható, öntranszformációra képes életformák és etikai nézetek összessége pedig kifejezésre jut az állampolgárok közösségének történeti önértelmezésében, melynek nézőpontjából az alkotmányos alapelvek újabb és újabb interpretációt nyernek. Etikai és politikai integráció szétválasztása inkább azt jelenti, hogy a jogállamra nézve veszélyt jelent, ha az állampolgári közösség politikai kultúrája egybeesik valamely partikuláris etikai kultúrával.

Habermas szerint tehát az észjogi, a liberális és kommunitarista kihívásokra az univerzális elvek történeti önértelmezésbe ágyazottságára nagy hangsúlyt helyező „alkotmányos patriotizmus” az adekvát válasz. E „politikai kultúra” mentén történő integráció és az „alkotmányos patriotizmus” Habermas szerint egyrészt észjogi- republikánus és liberális szempontból is elfogadható, hiszen nem a partikuláris kulturális és etnikai homogenitáson nyugszik (mint Carl Schmittnél), hanem éppen a kultúrák és életformák különbözőségének tudatán. Az „alkotmányos patriotizmus” a politikai integráció olyan módját jelenti, amely egyrészt a modern alkotmányok által deklarált univerzális elveken nyugszik: a népszuverenitás elvén, az emberi jogok és az emberi méltóság feltétlen tisztelésén.

Az „alkotmányos patriotizmusról” szóló elképzelés azonban nem tisztán liberális vagy tisztán észjogon alapuló koncepció. Habermas szerint a társadalmi kohézió erősítéséhez nem elegendő az univerzális normák kodifikálása: az állampolgároknak saját közösségük történeti nézőpontjából kell azonosulniuk az univerzális elvekkel, és gondoskodniuk kell az újabb generációk demokratikus politikai szocializációjáról. Az alkotmányos patriotizmus elmélete szerint tehát a politikai társadalom szabadságot és egyenlőséget biztosító elvek mentén egyesíthető, ha az univerzális jogállami elvek egy szabadságszerető politikai kultúra kontextusába ágyazódnak, és a polgárok történeti önértelmezésük nézőpontjából azonosulnak ezekkel az elvekkel. Az, hogy az ésszerű univerzális normák mentén egyesülő polgárok nem tartják magukat egyetlen eredetnemzet vagy sorsközösség tagjainak, de még csak egyetlen közös kultúra vagy etikai életforma képviselőinek sem, nem jelenti azt, hogy ne alkotnának jellegzetességekkel bíró

és jól beazonosítható politikai csoportosulást. Az alkotmányos patrióta közösség tagjai egyetlen alkotmányos projekt letéteményeseinek érzik magukat, közös célként élik meg, hogy önértelmezésük nézőpontjából vagy legalábbis közös viták horizontján interpretálják az univerzális jogállami elveket. Első körben azt mondhatjuk tehát, hogy az új interpretációk megszületése révén folyamatosan változó politikai kultúrával való azonosulás, vagy az interpretációs folyamatban való részvétel igénye jelöli ki az alkotmányos patrióta közösség határait. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a közös önértelmezés, a közös politikai kultúrával való azonosulás egy republikánus értékközösség merev és átjárhatatlan határait rögzíti. Az alkotmányos patrióták az önértelmezésük nézőpontjából a mások bevonását lehetővé tevő jogállami elvek mentén egyesülnek, tehát míg politikai egyesülésük az egyik oldalról partikuláris értékközösséggé, a másik oldalról univerzális és határok nélküli politikai társadalomként jellemezhető. Az alkotmányos patrióta közösséghez szabadon csatlakozhat bárki, akit saját politikai közösségében jogsérelem ért és betartja a demokrácia játékszabályait. Az újonnan csatlakozók egyúttal arra a jogra is szert tesznek, hogy saját etikai vagy kulturális nézőpontjukkal gazdagítsák a változóban lévő politikai közösség önértelmezését.

Összegzés

Tanulmányomban bemutattam, hogy Habermas egyik fontos törekvése a kilencvenes években az volt, hogy bemutassa egy olyan politikai társadalom lehetőségét, amelyben a polgárok közötti kohézió érzelmi azonosulásra is számot tartó értékeken nyugszik, amelyben azonban nagy tere nyílik a polgárok szabad cselekvésének, vitájának és értékválasztásának. Láthattuk, hogy egy nacionalista berendezkedés Habermas szerint hosszú távon nem biztosítja a polgárok szabadságát, mert az immanens nemzeti akaratra hivatkozás sértheti a polgárok autonómiáját, a nemzeti homogenitás követelménye pedig megszünteti a polgárok önkéntes csatlakozásának lehetőségét. Habermas ezért egy olyan, észjogon és republikánus eszményen nyugvó politikai társadalom elméletét igyekezett megalkotni, amely olyan problémákra is választ ad, amelyeket a nacionalizmus látszólag könnyen megold: például a politikai társadalom legitim határainak kérdését, és azt a kérdést, hogy hogyan biztosítható a modern társadalom kohéziója. Habermas szerint e problémák akkor oldhatók meg, ha a politikai integráció az alkotmányos patriotizmus eszményének megfelelően történik. Az alkotmányos patrióta mo-

dell szerint a szabad cselekvést biztosító alkotmányos elvek mentén egyesülő polgárok csak akkor alkothatnak jól integrált társadalmat, ha közös önértelmezésük nézőpontjából azonosulnak a szabadelvű politikai kultúrába lehorgonyzott elvekkel. A közös önértelmezés és az egyedi politikai kultúra megkövetelése garantálja, hogy az adott politikai társadalom jól körülhatárolhatóvá váljék: a politikai társadalmat azok alkotják, akik közös önértelmezés kialakítására motiváltak, és az elveket az adott politikai kultúra kontextusában tudják értelmezni. Tanulmányom végén azt is bemutattam, hogy a közös önértelmezés kialakítására való törekvés habermasiánus értelemben nem teszi exkluzívvá a politikai társadalmat: az alkotmányos patrióták társadalma abban az értelemben „határtalan”, hogy nyitva áll a demokrácia hívei előtt, akiknek új nézőpontja gazdagíthatja az átalakulóban lévő politikai kultúrát és önértelmezést.

Irodalom

- Forst, R. 1992. *Kontexte der Gerechtigkeit: Politische Philosophie jenseits von Liberalismus und Kommunitarismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. 1996a. Der europäische Nationalstaat, Zur Vergangenheit und Zukunft von Souveränität und Staatsbürgerschaft. In: *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. 1996b. Inklusion – Einbeziehen oder Einschließen? Zum Verhältnis von Nation, Rechtsstaat und Demokratie. In: *Die Einbeziehung des Anderen. Studien zur politischen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, J. 1992. Staatsbürgerschaft und nationale Identität. In: Uő.: *Faktizität und Geltung – Vorstudien und Ergänzungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schmitt, C. 1983. *Verfassungslehre*. Berlin: Duncker & Humblot.

- Szücs L. G. 2012. Hogyan lehetséges egy nemzet nélküli jogállam? Jürgen Habermas és a politikai integráció elmélete. *Valóság* 2012/6. 97-109.
- Taylor, Ch. 1989. Aneinander vorbei: Die Debatte zwischen Liberalismus und Kommunitarismus. In: Honneth (szerk.): *Kommunitarismus. Eine Debatte über die moralischen Grundlagen moderner Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

PABIS ESZTER

A „Rösztí-árkon” innen és túl: a kulturális és nyelvi diverzitás szerepe a svájci önmegértésben

Peter Bichsel, napjaink legelismertebb svájci írója a *Svájciak Svájca* (*Des Schweizern Schweiz*) című művében, közel fél évszázada már felhívta a figyelmet a svájci identitás és a *határ* illetve *határátlépés* kapcsolatának egy jellegzetes aspektusára. Szövegének nyitófejezetében olvashatjuk azt az anekdotát, amelyben a svájci író a Kelet- és Nyugat-Berlin között meghúzódó határnál várakozva konstatálja az alábbiakat:

„Más nemzetek fiai csak a határőr előtt húzzák elő zsebükből az útlevelüket, vagy valahogyan, nem feltűnően a kezükben tartják azt; a svájciak viszont jól láthatóan hordozzák az útlevelüket, a piros útlevelüket rajta a fehér kereszttel. Mintha az útlevél megvédené őket és a tény, hogy svájciak, elhárítaná a veszélyt, előnyt hozna nekik; még itt is, a keletnémet határrendőröknél, akiket nem tekintenek barátuknak. Svájci vagyok. Többet jelent ez tehát, mint az egyszerű válasz arra a kérdésre: Ön hova valósi? (Bichsel 1969: 12)”¹

¹ „Andere Nationalitäten nehmen ihren Pass erst vor dem Beamten aus der Tasche oder tragen ihn irgendwie und unauffällig in der Hand; die Schweizer aber tragen ihren Pass gut sichtbar, ihren roten Pass mit dem weissen Kreuz. Er soll sie schützen und die Tatsache, dass sie Schweizer sind, soll die Gefahr abwenden, soll ihnen Vorteil bringen; sogar hier, bei ostdeutschen Volkspolizisten, die sie nicht zu ihren Freunden zählen. Ich bin Schweizer. Das hat also mehr zu bedeuten als einfach die Antwort auf die Frage: Woher kommen Sie?” (A magyar idézet saját fordításom.)

Az úgynevezett *heterosztereotípiák*, a más, külső csoportokra vonatkozó sztereotipikus vélemények Svájc esetében kétségkívül általában igen pozitívak, sőt, Bichsel beszédes című szövegében később pontosan ezeknek a véleményeknek a kritikátlan átvételéért, a svájci önképbe való reflektálatlan beépítéséért dorgálja honfitársait. A Svájc dicséretére mozgósító, az országhatáron túl is elterjedt (sokak szerint elsősorban külföldön meghatározó) vélemények leginkább a Svájcon belüli, láthatatlan és imaginatív határokkal magyarázhatóak: aligha találunk olyan Svájcra vonatkozó vélekedést, amely ne hangsúlyozná az alpesi köztársaság nyelvi, etnikai, avagy konfesszionális heterogenitását és annak meghatározó szerepét a négy nyelvű „akarati nemzet” (*Willensnation*) történelmében, kulturális identitásában. (A kezdetben csak német nyelvű Svájc egyébként 1848-ban vált formálisan is többnyelvű állammá, ekkor lettek hivatalosan egyenjogúak a francia területen élő állampolgárok.) A svájci kantonok nyelvi összetettsége jól ismert: az ország tizenhét német nyelvű, négy francia nyelvű, egy olasz, három kétnyelvű és egy háromnyelvű (*Graubünden*) svájci tartományból áll, a lakosságnak közel azonos hányada katolikus és evangélikus (a felekezetek megoszlása nem esik egybe a nyelvi határokkal), a bevándorlók aránya igen magas (közel huszonhárom százalék). Sőt, a többnyelvű ország kulturális sokszínűségét, demokratikus föderalizmusát, a sajátos kantonális rendszert már két évszázaddal ezelőtt is többen modellértékűnek értelmezték az olyan transz- és szupranacionális politikai formációk számára, mint az európai integráció által formálódó államközösség vagy a nemzetiségi problémákkal küzdő Erdély (Jászi Oszkár Keleti-Svájc elméletére gondolok). De idézhetném Fritz Ernst *Helvetia Mediatrix* című 1939-es szövegét, melyben miniatűr-Európaként értelmezi az etnikailag, felekezeti és legfeltűnőbben nyelvileg is heterogén svájci nemzetet, vagy akár Nietzsche is, aki 1881-ben a „svájcivá válást”, az „elsvájciasodást” (*Verschweizerung*) ajánlotta alternatívaként az agresszívan nacionalista német birodalom hatalmi politikájával szemben (Barkhoff 2010: 201):

„Még mindig ott [ti. Svájcban] nyílnak a szellem alpesi virágai, s ahogyan az ifjú Goethe idejében Svájcból merítettük saját magunk magasztos német indíttatásait, ahogyan Voltaire, Gibbon és Byron ott tanulták meg, hogyan kell átadniuk magukat a nemzeteken túlhaladó [*übernational*] érzéseiknek, ugyanúgy tanácsolandó ma is egy időleges svájcivá

válás [*Verschweigerung*], hogy a német pillanatnak-valóság vircsaftjából kitekinthessünk.”
(Nietzsche 1980: 536)²

De ez a diszkurzív hagyomány él tovább, éled újra a mai Európai Unió törekvéseit, az európai kulturális identitást érintő, vagy a délszláv háború kapcsán fellángolt tudományos és közéleti diszkussziókban is. Urs Altermatt svájci történész 1996-ban, a *Das Fanal von Sarajevo* főcímű kötetében, az etnonacionalizmus végzetes következményein elmélkedve egyenesen arról beszél, hogy Európának nincs más választása: vagy balkanizálódik vagy helvetizálódik, azaz svájci mintára elismeri, hogy nem identikusak a nyelvi, politikai és konfesszionális határok (Barkhoff 2010: 208).

A „svájci modell” retorikai alakzatának hatékonyságán úgy tűnik tehát, mit sem változtat sem az, hogy egyrészt maga a figura paradox, vagyis kissé leegyszerűsítően megfogalmazva: a svájciság kiteljesedése egyben a „másság”, a svájci különlegesség („*Sonderfall*”-mítosz) megszűnését, az Európában való „feloldódását” is jelentené. Másfelől az sem, hogy a „zsidóarany” körülötte vitán („*Raubgold*”-*Debatte*), vagy a második világháborús semlegességet érintő, Svájc mintaszerűségének sztereotípiáját leromboló közéleti vitákon is túlmutató, igen jelentős hagyománnyal rendelkezik Svájc kritizálása is. Sőt, a nemzeti mítoszok szubverziója a „kritikai patriotizmus” irodalmi hagyományában a svájci mítosz részévé is vált. Az 1980-as évek végére ugyanis látványosan megrendültek a svájci nemzeti nagy elbeszélés alapjai. 1989 jelentős dátum ilyen szempontból: a rendszerváltás, a hidegháború vége a svájci fegyveres semlegesség koncepcióját megfosztotta eddigi legitimációjától. Ekkor derült ki továbbá, hogy a svájci titkosszolgálat ügynökei negyven éven át több, mint 900 000 embert, számos szervezetet, rendezvényt megfigyeltek (*Fichenaffäre*, 1989) és ekkoriban kezdődtek azok a közéleti viták, amelyek Svájc második világháborús magatartásának fehér foltjaira kérdeztek rá, így többek között a menekültügyi politikára vagy a svájci bankszámlákon tárolt zsidó vagyonokra (ez volt a már említett „*Raubgold*”-*Debatte*). 1996-ban pedig felállították azt a Bergier-bizottságot, amely Svájc második világháborús magatartását, a náciakkal való gazdasági kooperációt és a menekültügyi politikát vizsgálta. Az 1980-as évek végének eseményei

² „Immer noch dort wachsen Alpen und Alpentalpflanzen des Geistes und wie man zur Zeit des jungen Goethe sich aus der Schweiz selbst seine hohen deutschen Antriebe holte, wie Voltaire, Gibbon und Byron dort ihren übernationalen Empfindungen nachzuhängen lernten, so ist auch jetzt eine zeitweilige

olyan destruktív hatással voltak a svájci nemzeti mítoszra, hogy Georg Kohler egyenesen arról beszél, hogy a „svájci paradigma”, a nemzetben való gondolkodás ekkor „véget ért”: a svájci nemzet története pontosan két évszázadot ölel át, a Bastille ledöntésétől (1789) a berlini fal ledöntéséig (1989) „tartott” (Kohler 2002: 13).

Svájc európai modell-jellegének a hangsúlyozásához hasonlóan ellentmondásos és ezzel együtt hatékony, népszerű fogalom, ennek a diszkurzív hagyománynak talán legelterjedtebb retorikai figurája az úgynevezett „Rösztí-árok” (*Röstigraben*), *rideau de röstí* (a.m. „rösztifüggöny”) kifejezés, amely a Svájc német és francia nyelvterületei között húzódó törésvonalra utal metaforikusan. A fogalom „karrierje” egyébként az első világháború idején virágzott, amikor feltűnően különböztek a francia és német nyelvű kantonok szimpátiái (Kreis 2010: 235). A legnagyobb Svájcon belüli nyelvi határ játékos megjelölése igen sokszor paradox jelentésben szerepel, ennek ellenére nagy népszerűségnek örvend, olyannyira, hogy a „Rösztí-árok” metafora mintájára beszélnek a Tessin kanton körül meghúzóódó spagetti- vagy polentaárokokról is. Azonban már maga az elnevezés is „helytelen”, hiszen a rösztit, ezt a klasszikus svájci burgonyalepényt „német-Svájc” és a „francia-Svájc” (*Welschschweiz/Suisse romande*) területén egyaránt fogyasztják. Ráadásul a két nyelvterület különbözőségét jelölő fogalmat nagyon gyakran tagadó értelemben használják, a hasonlóság hangsúlyozására – ilyenkor maga a tagadása tartja életben, erősíti meg a metaforát. Nos: milyen metaforikus érvélminták és retorikai figurák határozzák meg valójában a modern Svájc nyelvi és kulturális sokszínűségének értelmezésére irányuló tudományos és közéleti diskurzust és hogyan jellemezhetnénk a Svájcon belüli nyelvi és kulturális határvonalakat a „Rösztí-árok” metafora kapcsán, tehát elsősorban a német és francia nyelvű országrészek kapcsolatának kontextusában?

Az újkori svájci nemzeti identitás-konstrukció folyamatait, médiumait, így például a nemzeti irodalomtörténet-írást is alapvetően meghatározta az ország többnyelvűsége, illetve a német nyelvű svájci kantonokra jellemző *mediális diglossia* – a hivatalos, írott német (*Hochdeutsch*) és a köznapi, beszélt svájci nyelvjárás (*Schwyzerdütsch*) egymás mellettisége. (Fontos megjegyeznünk, hogy a *Schwyzerdütsch* szemben a legtöbb nyelvjárással nem szociolektus, használatát a kommunikáció medialitása és nem a nyelvhasználó társadalmi, gazdasági pozíciója határozza meg.) Sajátos konstellációban zajlott

Verschweigerung ein ratsames Mittel, um ein wenig über die deutsche Augenblicklichkeits-Wirtschaft hinauszublicken”. (A magyar idézet saját fordításom.)

tehát a sajátság és idegenség közötti, mindenkori identitás-konstrukcióra jellemző határvonás. Mathilde Schulte-Haller ebben a kontextusban egy jellegzetes ellentétéről beszél (Böhler 1996: 29):

„Inkongruenz [húzódik meg] a nyelvi-kulturális és a politikai határvonás között. A nyelvi rokonság alapján magától értetődőek és mindig is azok voltak a hasonlóságok a szomszédos államokkal, míg a belső hasonlóságok keresésekor át kellett lépni a különböző nyelvi-kulturális hovatartozások közötti határokat. A kizárás [mechanizmusa] tehát a közös nyelveken, a befogadás [integráció folyamata] a nyelvi és kulturális határokon átvélően kellett, hogy érvényesüljön. Hogy nemzetként létrejöjjön és fennmaradjon, Svájcnak idegenséget kellett létrehoznia ott, ahol elsősorban kulturális megegyezés uralkodott, és hasonlóságokat kellett elérnie ott, ahol kulturális idegenség dominált.”³ (Schulte-Haller 1992: 133)

Michael Böhler szerint mindez a svájci irodalomtörténet-írás vonatkozásában is meghatározó. A svájci irodalom nemzeti irodalomként alakításának két dimenziója volt: egy inkluzív, belső, amely a német, francia nyelvű vagy rétoromán szövegeket egy svájci nemzeti irodalomként egységesíti, és egy másik, egy elhatároló, külső dimenziója, amely megkülönböztette ezeket a szövegeket a német nyelvű németországi (illetve francia nyelvű franciaországi és olasz nyelvű olaszországi) irodalomtól. Az egyik stratégia tehát a különbségek áthidalására irányul, a másik viszont pontosan különbségek létrehozásával járul hozzá a saját nemzeti identitás konstrukciójához (Böhler 1996).

A különbségek létrehozására, a Német-, Francia- vagy Olaszországtól való konstitutív elhatárolódásra jó példa akár a svájci német nyelvjárás térhódítása. Az elektronikus médiumok korában jellemzően egyre gyakoribb a korábban leginkább a beszélt nyelvre szorítkozó dialektus írásos használata is: sms-ben, chatten, *poetry slam* műhelyekben (paradox módon a *Schwyzerdütsch* újfajta népszerűsége viszont pontosan újabb Rösztíárok-félelmeket generál, hiszen jelentős megértési nehézségeket támaszt az országon belül). De maga a *Welschschweiz/Romandie* kifejezés is a svájciak és francia szomszédjaik közötti különbségtétel igényét illusztrálja, hiszen a szó szemben a ma-

³ „[...] Inkongruenz zwischen sprachlich-kultureller und politischer Grenzziehung. Gemeinsamkeiten mit den angrenzenden Staaten waren und sind aufgrund der Sprachverwandtschaften selbstverständlich, während in der Suche nach der inneren Gemeinsamkeit die Grenzen unterschiedlicher sprachlich-kultureller Zugehörigkeiten überwunden werden mussten. Die Schweiz musste, um als Nation ent- und bestehen zu können, dort Fremdheit erzeugen, wo in erster Linie kulturelle Übereinstimmung vorherrschend war, und Gemeinsamkeiten dort erringen, wo kulturelle Fremdheit dominierte.”

gyar megnevezéssel („francia Svájc”) pontosan a Franciaországtól való különbözőséget hangsúlyozza. A Svájcban belüli különbségek áthidalására, a különböző nyelvű országrészek integrálására irányuló számtalan törekvés közül csak néhányat emelek ki. A svájci alkotmány hivatalos államnyelvként (1996-tól) mind a négy nyelvet elismeri, a berni irodalmi archívumban (*Schweizerisches Literaturarchiv*) egy négynyelvű kutatócsoport gondozza a négy különböző nyelvű országrész írói hagyatékait (Haupt 2010: 252), a fribourgi egyetemen többnyelvűség-tanszéket (*Institut für Mehrsprachigkeit*) létesítettek, a solothurni irodalmi napokon és fordítói műhelyekben pedig közel negyven éve termékeny párbeszéd folyik a német, francia, olasz vagy rétoromán nyelvű svájci írók és irodalmárok között.

A négy különböző államnyelvet használó kantonok egymáshoz fűződő viszonyában olyan érvelésmintákat, retorikai figurákat találunk, amelyek ugyan olykor ellentmondának egymásnak, mégis viszonylagos állandóságuk miatt összetettségükben is könnyen megragadhatónak tűnnek. Michael Böhler irodalomtörténész három modellt különböztet meg ebből a szempontból (Böhler 1996). A *komplementaritás-modell*hez sorolja azokat az egyébként hosszú történelmi hagyományra visszatekintő véleményeket, amelyek a német és francia nyelvű országrészek viszonyában a kiegészítő, komplementer jelleget hangsúlyozzák, amelyet gyakran bináris, társadalmi nemi oppozíciókkal szemléltetnek (például egy házassághoz hasonlítják a két legnagyobb svájci nyelvterület kapcsolatát). Érdekes, hogy a Magyarországon legismertebb svájci író, Friedrich Dürrenmatt a mediális diglossia komplex jelenségét értelmezi hasonló módon társadalmi nemi sztereotípiákra történő redukció által, amikor a svájci irodalom keletkezési kontextusával kapcsolatban a következőket állítja:

„A svájci német író abban a feszültségben marad, hogy másképpen beszél, mint ahogyan ír. Az anyanyelvhez hozzálép egyben egy „apanyelv” is. A svájci német, mint az író anyanyelve, az érzelmeinek a nyelve, a német pedig az „apanyelve”, értelmének a nyelve, akaratának, kalandjának. Az író szemben áll azzal a nyelvvel, amelyben ír.”⁴ (Dürrenmatt 1988: 462)

⁴ „Der deutschschweizerische Schriftsteller bleibt in der Spannung dessen, der anders redet, als er schreibt. Zur Muttersprache tritt gleichsam eine ‚Vatersprache‘. Das Schweizerdeutsche als seine Muttersprache ist die Sprache seines Gefühls, das Deutsche als seine ‚Vatersprache‘ die Sprache seines Verstandes, seines Willens, seines Abenteuers. Er steht der Sprache, die er schreibt, gegenüber.” (A magyar idézet saját fordításom.)

Fontos kiemelnünk, hogy ebben a konstellációban a *saját* és *idegen* sajátos (mondhatni idegenszerű) svájci dialektikájának idegensége némileg feloldódik, hiszen az „apanyelv” és „anyanyelv” kategóriáiban, vagy egy „feminin” francia-Svájc és egy „maszkulin” német-Svájc megkülönböztetésekor az ellentétek ismerős családi, nemi kategóriákba illesztődnek bele (Böhler 1996: 32). De a téma legavatottabb szakértője, Christoph Büchi is „érdekházasságról” beszél Svájc német és francia nyelvet használó kantonjai között (Büchi 2001: 11). Egy másik elterjedt érvelési modell, melyet Böhler *totalitás-modellnek* nevez, az etnikailag, felekezetiileg és legfeltűnőbben nyelvileg is heterogén svájci nemzet egyfajta miniatűr-Európaként értelmezi, ahogyan már említettem. Az ún. *ambiguitás-modell* retorikája pedig a kulturális diverzitásban az ellentétek egymásmellettiségét emelik ki (Böhler 1996). Ennek kapcsán sokan Svájc szétesését vizionálják, vagy a keveredést ünneplik egyfajta új létmódként (a hibriditás kapcsán természetesen a bevándorlók perspektívájával is számolni kell). A *Röstigraben*-fogalom olyan különleges intenzitással bukkan fel ebben a diskurzusban, hogy talán nem túlzó egyenesen „rösztíárok-félelmekről” vagy akár főbiáról beszélni: Manfred Gsteiger történész például a már említett délszláv háború intő példájával figyelmeztet egy svájci polgárháborús konfliktus lehetőségére (Büchi 2001: 17), Christoph Büchi szerint a francia Svájcban kézzelfoghatóak bizonyos „kolonizációs (a germanizációtól való) félelmek” (Büchi 2001: 15) a gazdaságilag fejlettebb és politikailag következetesen más álláspontot képviselő német kantonokkal szemben (elsősorban a svájci direkt demokratikus berendezkedésben gyakori népszavazások eltéréseire szoktak hivatkozni: a francia svájciak közmondásosan nyitottabbak az európai integrációs törekvésekkel szemben, mint a német svájciak). Természetesen Francia-Svájc sem mentes a szeparatista törekvésektől (szemléletes az a francia-svájci írók által tervezett zászló, amely 1981-ben jelent meg Clovis Luvon kötetében: a francia trikolor és a svájci csillag előterében látható csillagok azokra a kantonokra utalnak, ahol franciául is beszélnek), s gyakori, jellemző a két országrész közötti közönyhöz vezető kommunikációs deficitre vonatkozó „panasz”. Mindazonáltal közel ugyanilyen gyakran hallhatóak (elsősorban a tudományos diskurzusban) olyan szólamok is, amelyek pont a pluralizmus kapcsán ismerik fel a másság, az idegenség, a kételkedés és az ellentmondásosság konstitutív szerepét a saját identitás konstrukciójában. (Ezt példázza egyébként az európai múltfeldolgozás kontextusában Adolf Muschg egy 1997-es esszégyűjteményének provokatív címe is: *Ha Auschwitz Svájcban van: Wenn Auschwitz in der Schweiz liegt*).

Az ambiguitás-modell kapcsán szembetűnő kettősség (a kulturális hibriditás által támasztott kihívásokra adott negatív és pozitív válaszok) jelentősége abban áll, hogy újfajta jelentésében legitimálják a svájci „modell” fogalmát. Nem egy preskriptív értelmű mintáról, követendő (mert ideális) példáról beszélünk, hanem sokkal inkább a szó leíró értelmében tekinthetjük Svájcot modellnek: a saját nemzeten belüli nyelvi, etnikai, kulturális keveredés nyilvánvaló esete általában az egyéni vagy kollektív identitások pluralitásának, fragmentáltságának a modellje. A migrációs folyamatok (s itt nem pusztán konkrét embertömegek vándorlására, hanem akár információk, jelek globális cirkulációjára is gondolhatunk) eredményeképpen ugyanis az etnikai, nyelvi, kulturális különbségek Európában, az egyes nemzeteken belül is mindennapos tapasztalattá vált. Sőt: ezek a tapasztalatok nem csupán kultúrák és szubjektumok *között*, hanem ezeken belül is meghatározóak (nem csupán inter-, hanem intrakulturális és szubjektív jelenségekkel állunk tehát szemben). Ez a sajátnak a másságában megnyilvánuló nem-azonossága, az identitások bizonytalansága pedig aláássa mind a homogén nemzeti közösségekben, mind az esszenciális identitásokban való gondolkodást. Ez a tendencia pedig egyfelől bizonyos félelmeket (újraéledő etnonacionalizmust) vált ki, másfelől pedig a multikulturalizmus doktrínájának, a kulturális sokszínűség utópiájának a nem kevésbé problematikus propagálását.

A Rösztí-árok kifejezés természetesen ebben a kétféle vonatkozásban sem utal semmiféle empirikus, a nyelvi határok mentén körvonalazódó különbségekre. Ahogyan már elhangzott, a blickfangos metaforát pontosan a tagadása élteti, hiszen már maga a fogalom is felveti a svájci kollektív identitás alapját jelentő sikeres integráció megkérdőjelezésének lehetőségét. Mára már általánosan ismert, hogy a legtöbb Svájcban belüli konfliktus és különbség nem a nyelvi határok mentén éleződik ki: Svájc esetében például szinte közmondásos a városi és vidéki régiók közötti feszültség, amely sokkal inkább meghatározza a népszavazási statisztikákat akár Európa-politikai, akár bevándorlásügyi vagy környezetvédelmi ügyekben (Haupt 2010: 249). Nem beszélve arról, hogy olyan horderejű, a Rösztí-árok-diszkusszió túlmutató aktuális jelenségek, mint az európai kulturális identitásokhoz való viszony vagy a migrációs háttérű svájciak perspektívája, szükségeszerű hangsúlyeltolódásokat eredményez a svájci identitás konstrukciós mechanizmusában. Amivel viszont mégis némiképp megmagyarázható a *Röstigraben*-figura virulenssége, az egyfelől a mítosz sokat hangoztatott kultúrapolitikai (például intézményeket legitimáló) funkciója, a soknyelvűségnek az országimázsban betöltött szere-

pe, másfelől a „kulturális szakadék” metaforájának egyfajta mitomotorikai ereje, amely – ahogyan láthattuk – gyakorlatilag független attól a nem is igazán releváns kérdéstől, hogy a Rösztli-árok tulajdonképpen létezik-e, vagy sem.

Irodalom

- Barkhoff, J. 2010. Europa wird entweder untergehen oder verschweizern. Konjunkturen einer Diskursfigur. In: Barkhoff, J., Heffernan V. (szerk.): *Schweiz Schreiben. Zur Konstruktion und Dekonstruktion des Mythos Schweiz in der Gegenwartsliteratur*. Berlin – New York: De Gruyter. 197-214.
- Bichsel, P. 1969. *Des Schweizlers Schweiz*. Zürich: Arche.
- Böhler, M. 1996. Nationalisierungsprozesse von Literatur im deutschsprachigem Raum: Verwerfungen und Brüche – vom Rande betrachtet. In: Huber, M., Lauer, G. (szerk.): *Bildung und Konfession. Politik, Religion und literarische Identitätsbildung 1850-1918*. Tübingen: Niemeyer. 21-38.
- Büchi, C. 2001. «Röstigraben». *Das Verhältnis zwischen deutscher und französischer Schweiz. Geschichte und Perspektiven*. Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung.
- Dürrenmatt, F. 1988. Persönliches über Sprache. In: Görtz, F. J. (szerk.): *Dürrenmatt. Gesammelte Werke in sieben Bänden*. Zürich: Diogenes. 460-464.
- Haupt, S. 2010. Mythos Kulturgraben. Literaturpolitische Diskurse und Realität innerhalb und jenseits der Sprachgrenzen. In: Barkhoff, J., Heffernan V. (szerk.): *Schweiz Schreiben. Zur Konstruktion und Dekonstruktion des Mythos Schweiz in der Gegenwartsliteratur*. Berlin/New York: Walter De Gruyter. 243-254.

- Kohler, G. 2002. Expo.02 oder: Die Schweiz an der Jahrhundertsschwelle. Einleitung In: Kohler, G., Moos, S. (szerk.): *Expo-Syndrom? Materialien zur Landesaussstellung 1883-2002*. Zürich: vdf Hochschulverlag. 11-20.
- Kreis, G. 2010. *Schweizer Erinnerungsorte. Aus dem Speicher der Swissness*. Zürich: Verlag Neue Zürcher Zeitung.
- Nietzsche, F. 1980 (1881). Nachgelassene Fragmente. Fragment 249. In: Colli, G., Montinari, M. (szerk.): *Friedrich Nietzsche. Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*. Bd. 9. Nachgelassene Fragmente 1880-1882. Berlin: Walter de Gruyter. 536.
- Schulte-Haller, M. 1992. Über den Umgang mit dem Fremden: Ein schweizerisches Beispiel. In: Leimgruber, W., Christen, G. (szerk.): *Sonderfall? Die Schweiz zwischen Réduit und Europa*. Zürich: Schweizerisches Landesmuseum. 127-140.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

Pató Pálok és Oblomovok (Az orosz mentalitás megítélésének korlátai az európai értékrendben)

1. Az oroszok mentális önképe

Az orosz mentalitás európai megítélésének korlátait a 19. századi orosz irodalom magyar fogadtatása is tükrözi. Az Oblomov típusú „felesleges ember”-t (Goncsarov után később Csehovnál ilyen Ivanov, Asztrov és mások) a mi Pató Pálunkkal állítják párhuzamba a szakírók és az olvasók. A nálunk jól ismert lecsúszott dzsentrit, a semmittevő ingyenélőt látják benne. Az európai keresztény, de különösen a protestáns teljesítményorientált gondolkozásban az ő magatartásuk a normától való elítélendő eltérést jelenti. Az orosz gondolkozás szerint ez a típus nem teljesen negatív. A keleti gondolkozás az egyéni teljesítményt nem tartja fontosnak. Oblomov a filozofálgatástól, a nagy ötletektől sohase jut el a tetteig. Ő, s a hozzá hasonló „felesleges ember” az ázsiai embertípus szemlélődő filozófiáját testesíti meg. Olyan pozitív értékek hordozója, aki az abszolút értéket keresi, az élet apró részleteiben a szépséget éli meg, s a szeretetet helyezik középpontba. A pravoszláv vallás is ezt a szemlélődő világlátást emeli fel a „közösségiség” („szobornosztj”) spirituális szintjére. Ez az értékrendbeli különbség az alapja annak a határvonal-

nak, amely korlátokat szab az extrovertált, egyéni teljesítményre törekvő európai, individualista gondolkozásnak a dominánsan ázsiai beállítottságú orosz magatartás elfogadásában.

Az orosz írók fogadtatásában érezhetően a magyar fordítások és szövegértelmezések a Pató Pál-jelenségnél megállnak. Egyértelműen elítélik a fejlődés akadályát képviselő figurákat. Jóllehet az új, iparosodó világ képviselői a 20. századhoz közeledve, s a századfordulón az orosz irodalomban is megjelennek, de inkább az érzelmek iránt közömbös, a hagyományokra fittyet hányó, kapzsi, negatív árnyalattal ábrázolva. Az orosz írók az észérvekkel ellentétben – sokszor számunkra érthetetlenül – megbocsátó szeretettel, megértéssel veszik körül a „*felesleges ember*” («лишний человек») alakját.

Az orosz gondolkodók a nemzeti mentalitás releváns vonásaiként a következőket tartják számon önképük jellemzőiként (Prohorov – Szternin 2002: 95–121):

- közösségiség („szobornoszty”)
- szociális érzékenység
- szemlélődő mentalitás
- történelmi türelmesség
- mindennapi vehemencia
- meggondolatlanság
- a „középszer” elvetése
- hanyagság a törvényekkel szemben
- a külső kontroll előtti felelősségtudat
- ideálok keresése
- igazságkeresés
- az anyagi javak másodrendűsége
- nemzeti önkritika

- passzivitás a tudásszerzésben
- a problémák központi, hatalmi megoldásába vetett remény
- az önmagától bekövetkező problémamegoldásba vetett hit.

Európai gondolkozásunk felől közelítve ezek közül a „közösségiség” mélyebb megvilágításra szorul.

1.1. Közösségiség („szobornosztj”)

A kollektív tudatban élő közösségiség az orosz nemzeti gondolkodás egyik kiemelt értéke. Van egy orosz szó, amely az orosz embernek ezt a mentalitását jól visszaadja. A „szobornosztj” («соборность») közösségisége a közös kollektív érdekek és célok prioritását jelenti a személyes érdekek felett. A „közösségiség” két területen domináns. Egyrészt tradicionálisan a gazdasági életben. A „szobornosztj” a keresztényi közösségiséget jelentette, amely az orosz ember tevékenységét sokoldalúan irányította. A falusi közösségekben mind a mai napig megmaradt olyan formákban, mint az egymásnál töltött estézések, a körtáncok, a közös többszólamú éneklés, a közös fehér asztal melletti iszogatás, üldögélés. A szólások is utalnak a közösség erejére: „A (jó)emberek majd segítenek” («Люди помогут»), „A (jó)emberek nem hagynak elbukni” («Люди пропасть не дадут»).

Másik oldalról az oroszokat jellemzi az a közösségi ideológia, amely az egyént aláveti a közösség elsődlegességének: „Először a hazára gondolj, azután magadra” («Прежде думай о родине, о потом о себе»). A közösségiséget a javak elosztásában is fontosnak tartják: „A többieknek is élni (utazni) kell” («другим тоже ехать нужно»), „Csak keveset adj, hogy másnak is maradjon” («давать понемногу, чтобы всем хватало»). A költő Guberman ezt írta: „Mi a boldogságot egyszerre mindenkinek építjük, s fütyülünk az egyénekre külön-külön” («Мы строим счастье сразу всем и нам плевать на каждого») (Prohorov – Sztjernin 2002: 96). Kiemelkedni egyéni teljesítménnyel az orosz paraszti kultúrában nem szokás. Azokat, akik sikert és egyéni gazdagodást érnek el, nem szeretik. Az orosz ember azt gondolja, hogy a többségnek mindig igaza van, a többségben van az erő.

A „közösségiség” fejeződik ki a nagycsaládban élés hagyományában is. A nemzedékek szoros kapcsolatban, nagycsaládban éltek egymásról gondoskodva. Mind

a mai napig alapvetően elvetik például az idős szülők szociális otthonban való elhelyezését. De fordítva is igaz. Van egy tréfás szülői szólás: „Ha majd az unokákat nyugdíjukig támogattuk, akkor megpihenhetünk” («Вот внуков до пенсии доведём, тогда отдохнём»).

Az orosz tudatban fontos szerepet játszik a „szomszédság” mint „közösségiség”. A „szomszédságban élünk” («Мы живём по соседству») kifejezés azt jelenti, hogy majdnem baráti a kapcsolatunk, segítőkészek vagyunk, tanácsot adunk egymásnak. A szólás is azt mondja: „Ne házat, hanem szomszédot válassz” («Выбирай не дом, а соседа»).

Az orosz tudat hagyományosan törekszik a mindenki közötti egyenlőségre: egyenlő hozzáférés az anyagi javakhoz, állandó harc az egyes ember és egyes csoportok privilégiumaival, folyamatos törekvés arra, hogy mindenkinek egyformán legyen, de senkinek se legyen több a másiknál (vö. ’keresztényi közösségiség’ («соборность»)). Ezért tartotta a költő, Naum Korzsavin a szocializmust «a börtön és a keresztényi kegyesség ötvözetének» («Социализм = тюрьма + богадельня»). Ha mégis több java lenne bárkinek, azt el kell venni tőle, és felosztani a többiek között. A gazdagság bármilyen fajtája a hagyományos orosz mentalitás számára maga a kizsákmányolás. Tisztességtelen dolog, amelyet elvenni igazságos. A privilegizált helyzettel szembeni harc Oroszországban mindig politikai sikert hozott és hoz, mert úgy értelmezik, mint az igazságosságért folytatott küzdelmet.

1.2. A „felesleges ember” típusa

Az orosz irodalomban a „felesleges ember” típusa a romantikus hős kiválasztottságának átértelmezésén alapult. A típus megnevezése Turgenyev *A felesleges ember naplója* („Дневник лишнего человека”) elbeszélésének megírása után (1849) vált általánossá. Korábban az irodalomban csupán a „furcsa ember” («странный человек») fogalma létezett. Így határozták meg azt a hőst, aki képes volt szembefordulni „az élet társadalmi normáival”. Lermontov az egyik drámájának ilyen címet adott.

Az emberi lélek története iránti érdeklődést Puskin, Lermontov, Gercen, Turgenyev, Goncsarov műveiben a „felesleges ember” típusának speciális jellemzése határozta meg. A „felesleges ember” nem hétköznapi személyiség. Magatartása

aláhúzza a „szemlélődő – alkotó” („созерцатель – созидатель”) ember oppozícióját. Megkülönböztető jegyei a külső megjelenésében és a tetteiben is tükröződnek: az ilyen személy tragikusan tudatában van saját ereje irreális voltának, a sorsnak való kiszolgáltatottságának, és annak, hogy nem óhajt semmit se megváltoztatni. Nem ostoba, mint a magyar Pató Pál úr, hanem tudatosan inaktív. A konkrét célok hiánya az oka annak, hogy az ilyen típusú hős menekülve kerüli azokat a körülményeket, amelyek határozott lépést követelnének (vö. Murzak 2007).

Érdemes ennek a passzív magatartásnak, amely mind a mai napig kíséri az ilyen alkatú orosz embert, a gyökereiig leásni. Milyen történelmi, eszmerendszeri, gondolkozásbeli alapokat találunk?

2. Az orosz civilizáció sajátosságai és a nyugati gondolkozás

Szokásos az emberek *introvertált* és *extrovertált* típusú felosztása. Az előbbieket mintegy magukból kiindulva szemlélik a világot, a második típus ellenkezőleg a világból kiindulva közeledik maga felé. Másképpen szólva az introvertált ember saját magára figyel, az extrovertált pontosan ellenkezőleg. Ez az elterjedt kategorizáció a nagyobb népcsoportokra, azok identifikációjára is használatos, többek között az orosz nemzeti karakter jellemzésére is. A civilizáció orosz típusa *introvertált*. A többi kultúrák külső nyitottságával szemben befelé fordul, az „idegen” számára felfoghatatlan, eltaszít magától mindent, amely az évszázadok során az életszemléletébe nem ivódott be, nem vált az életformája részévé.

Az orosz világmegismerés nem az egyén személyiségére összpontosít, hanem az abszolút értékre, az *egész emberiségre*, («всечеловечность»). Nem tervez előre gyors, azonnali, halaszthatatlan dolgokat, nem tervez a holnapra, sem a holnaputánra, hogy megoldja a problémákat úgy, mint a Nyugat. Készséggel feltételezi, hogy a dolgok úgyis mennek maguktól, nem „most és máris, itt és most”, hanem valamikor később, egy más alkalommal, más időben, más helyen. Az *irracionalizmus* és az *illúzió* jellemzi ezt a megközelítést. A hétköznapi dolgok bizonytalansága – a dolgok rendjében a megoldások elhalasztása – sohasem mínusz jellel értékelődik az orosz ember gondolkozásában, miközben az európai pragmatizmus,

az egészséges gondolkozás épp ellenkezőleg ezt a szemléletet hibásnak és használatatlannak tartja.

A híres tudós, Oroszország legnagyobb ismerője, az irodalmár, történész és filozófus Dmitrij Lihacsov (1906–1999) Oroszország és a Nyugat között úgy húzza meg a határt, hogy a civilizációs alapelvek különbségére fekteti a hangsúlyt. Ahogy Lihacsov mondja, Oroszország a Szó és Lélek civilizációja. A Lélek és nem a Tett civilizációja, ahogy Nyugaton. Jóllehet Lihacsov nem ért egyet azzal a terjedő mítosszal, amely szerint „az orosz léleknek nincs semmilyen behatároltsága”.

Általában külföldön az a vélemény alakult ki, hogy a Nyugat megteremtette a „prométheuszi” embertípust, amely arra hivatott, hogy a szervező erejével rendet teremtsen a világban uralkodó káoszban. A „prométheuszi” ember becsületes, energikus, aktív, pragmatikus, hatalomvágyó, újdonságkereső, és a jövőre orientált. Az optimálisan berendezett környezetek, az őt körülvevő hétköznapi tárgyak jobban foglalkoztatják, mint a lelki élet és annak problémái (Szolovjov 2003: 11–21).

A „prométheuszi” embertípussal szembeállítható a pravoszláv keleti „messianisztikus” vagy „jánosi” típussal («иоанновский тип человека»). A „jánosi” ember türelmes, passzív, konzervatív, a múltba fordul, és az örök ideálok keresésébe merül, vágyik a felsőbb tökéletességre, és a saját életvezetésének etikai skáláján folyamatosan megkülönbözteti a jót és a rosszat, állandóan mérlegre teszi azt a normatív értékrendi rendszert, amellyel szembetalálkozik.

A „prométheuszi” emberrel szemben a keleti típusú „jánosi” ember az örökkévalóságra összpontosít, saját elhivatottságát a „nem cselekvésben” («недеяние») látja, vagyis tartózkodik minden erőszakos beavatkozástól, amely a harmónia megzavarását jelentené, vagy bármilyen eltérést sejtetne az arany középút állapotából.

A szociálpszichológiában és a szociológiában ismeretesek más osztályozások is, amely az embereket a civilizációs tulajdonságaik alapján és mentalitásukat tekintve csoportokra osztja (gondolkozás, értelmesség, kollektív tudatosság). Lehetséges, hogy mindezek a határok és taxonómiai besorolások megkönnyítik mind Oroszországban, mind Amerikában, Nyugat-Európában vagy a világ többi részén élő emberek megértését, de aligha merítik ki ezt a problémát.

2.1. Mit jelent az orosz ember „jánosi” vagy „messianisztikus” típusa?

Oroszországban Nyugat és Kelet határán jelen vannak azok az embertípusok, amelyeknek jellemzőjük a gondolkozásbeli stíluskülönbség, az értékorientáltság és a viselkedési mentalitás. Oroszországban kialakult a pravoszláv („jánosi típusú”) messianisztikus embertípus. A pravoszláv vallásban mindennél erősebben fejeződik ki a kereszténységnek eszkatológiai, túlvilágra figyelő oldala, ezért az orosz ember jelentős mértékben apokaliptikus vagy nihilista szemléletű – véli N. Berdjajev (vö. Berdjajev 2000). A „jánosi” ember ezzel kapcsolatosan különösen érzékenyen különbözteti meg a jót és a rosszat, árgus szemmel figyeli minden lépés tökéletlenségét, az erkölcsöt, az intézményeket, és néha elégedetlen lévén ezekkel, egyfolytában keresi a tökéletes „jót”. A földi értékeket úgy tekinti, mint viszonylagos dolgokat, amelyek nem emelkednek azok szemében a „szent” alapelvek rangjára. A „jánosi” ember, aki mindig az abszolút tiszta ideál szellemében és nevében cselekszik, el tud jutni a minden iránt tanúsított szélsőséges közömbösségig, és ezért képes gyorsan megtenni az utat a hihetetlen türelemtől a határtalan lázadásig.

A végtelen abszolútumra való törekvés közben a „jánosi” ember elhivatottnak érzi magát, hogy a földön a legmagasabb isteni rendet teremtsen meg, létrehozza maga körül azt a harmóniát, amelyet saját magában érez. A „jánosi” ember a messianisztikus embertípus. Őt nem a hatalom vágya lelkesíti, hanem a megbékélés megteremtése. Ő nem oszt meg azért, hogy hatalomra jusson, hanem az összetartást keresi, hogy egyesítsen általa. A világban a durva anyagiséget látja, amelyre rá kell világítani.

A nyugati „prométheuszi” embertípus épp fordítva, a világban a realitást, a káoszt látja, amelyet neki kell szervező erejével átformálnia. A prométheuszi ember – véli a keleti gondolkodás – álhősies típus, aki tele van hatalmi vággyal, egyre jobban eltávolodik a lélektől, és egyre mélyebben beleveti magát a tárgyak világába. A lélektelenség a sorsa, az álhősiesség az életérzése, és így végzete tragikus.

A „jánosi” ember a gondolkozási alapállásában különbözik a „prométheuszi” embertől. A nyugati emberre jellemző a célirányos stílus, a cselekvés konkrét eredményére való orientáltság és a szociális technológiák hatékonyságára való törekvés. Az orosz emberre jellemző, hogy az emberi viszonyok magas értékűségét feltételezi, és mint ennek az értéknek a módozatát, nagy jelentőséget tulajdonít a közös ügyön

való munkálkodásnak. Az ilyen gondolkozási stílus nem az eredményre és a szociális technológiára orientálódik, hanem a mögöttük álló abszolút értékekre. Ez az orientáció és értékrend teszi az embert alkalmassá, hogy szembeforduljon az individuális típusú értékekkel a közösség hasznossága érdekében.

Kételkedni és tanítani, tanítani és kételkedni – ez a két hajlandóság, amelyet a szláv lélekkel kapcsolhatunk össze a nyugati emberrel szemben, aki a külső renden keresztül akar harmóniát teremteni. A „jánosi” ember arra hivatottnak érzi magát, hogy a földön teremtsen meg a legmagasztosabb isteni rendet, maga körül azt a harmóniát, amelyet ő saját magában érez (vö. Eszalnek – Zinovjeva 1995).

2.2. Az orosz ember ideológiai missziója mint az azonosságtudat része

A Kijevi Oroszország – mint Oroszország őshazája – különféle szláv törzsekből az első és második évezred határán jött létre. Egyesítette a pravoszláv kereszténység alapján a szlávságot. Ebben rejlik Oroszország lelkiségének gyökere, amely a soknemzetiségű világban a kereszténységet hirdette, s a hittérítők nemcsak a templomokban, hanem a reális gyakorlati életben is jelen voltak. N. O. Loszkij „Az orosz nép karaktere” («Характер русского народа») című könyvében arról ír, hogy nyugati utazók szerint az angoloknál a társalgás mindig a sportról szólva fejeződik be, a franciáknál a nőkről szóló beszélgetéssel, az orosz értelmiséginél Oroszország sorsáról szóló eszmecserével, az orosz parasztság körében pedig Istenről és a válásról szóló társalgással. Az oroszok hat órán keresztül tudnak egyfolytában a válásról beszélni. Az orosz ideál – a keresztényi ideál: elsődleges helyen áll benne a szenvedők iránti szeretet, az egyéni bajok iránti figyelem (vö. Loszkij 2005). Sajnálatosan meg kell állapítani ugyanakkor, hogy a mai orosz intelligencia, különösen annak politikailag aktív része továbbra is túlnyomólag ateista marad (valószínűleg azért, mert a „tudományos” ismereteire büszke intelligenciának nehezebb hinnie az ő tudománya által még nem bizonyított isteni létben, mint az alacsonyabb képzettségű parasztságnak). És minthogy az orosz társadalomnak meghatározó elemeként tekintenek saját magukra, arra törekednek, hogy a népet is a liberális demokrácia ateista elvei felé irányítsák. Ezzel kapcsolatosan érdekes az Oroszországban élt baltikumi német filozófus, Walter Schubart „Európa és Kelet lelke” könyvéről is beszélni, aki a német és az orosz karaktert veti össze (Schubart 2000).

Schubart is szembeállítja a két embertípust, a „prométheuszi” hősies embert és a „jánosi” messianisztikust, azaz azt az embert, aki János evangéliumának eszmeiségét követi. Jánosi típusú embernek tekinti a szlávokat, különösen az oroszokat. A prométheuszi hősi ember a világban a káoszt látja, amelyet szervező erejével neki kell megváltoztatnia, telve van hatalomvágygal, s egyre távolabb és távolabb kerül Istentől, és egyre mélyebbre hatol a dologi világban. A szekularizáció vagyis az elvilágiasodás a sorsa, a hősiesség az életérzése, a tragikum a végzete. Ilyenek a „modern neoromán és germán népek”. A „messianisztikus” ember szemlélődő, arra hivatott, hogy a földön megteremtse a legmagasabb isteni rendet, amelynek a képét évezredek óta magában hordozza. Azt a harmóniát akarja megteremteni maga körül, amelyet saját magán belül érez. Így éreztek az első keresztények és a szlávok nagy többsége. „A messianisztikus embert nem a hatalomvágy vonzza, hanem a szeretet és a megbékélés megteremtése.” Nem megosztani akar, hogy hatalomra jusson, hanem a megbékélést és az egyesítést tűzi ki célul. Az emberekben nem ellenséget, hanem testvéreket lát, a világban nem a gazdagodást, amelyre törekedni kell, hanem a durva anyagiságot, amelyre rá kell világítani, és megváltoztatni. Schubart azt tekinti könyve céljának, hogy hasson „az európai tudatra a kontraszt erejével”. „A Nyugat – írja – az emberiségnek a technika, az államiság, a kapcsolatteremtés legtökéletesebb formáit adta, de hiányzik belőle a lélek. Oroszország feladata, hogy a lelket visszaadja az emberiségnek”. Úgy, mint ahogy minden embernek megvan a maga földi funkciója: *„egyik a szem, másik a fül”* (Schubart 2000).

„Az oroszokra és általában a szlávokra jellemző az anyagi világtól mentes szabadságra való törekvés. Az európaiak között a szegény sose néz a gazdagra irigykedés nélkül, az oroszok között viszont a gazdag gyakran tekint a szegényekre szégyenkezéssel. Az orosz emberben él az az érzés, hogy a birtoklás egyet jelent valamivel, amit a gazdagság szabadságának neveznek. Ebből a szemléletből következik, hogy a liberális demokrácia modern értékei túlságosan is szűkek az igazán hívő embernek, hiszen az igazi keresztény embernek a fogalmai között a szabadság nemcsak a földi létben határozódik meg. A szabadság ilyen felfogásában nincs értelme a földi értékeknek” (vö. Kurajev 2012).

2.3. A hatalom és a tömeg az orosz gondolkozásban

Számos oka van annak, hogy a hatalom és a nép ellenségesen állt egymáshoz Oroszországban. Egyike ezeknek az, hogy kezdetektől fogva konfliktus állt fent a hatalom és a nép között. A hatalom ugyanis Oroszországban mindig mint idegenek hatalma jelent meg. Az első időktől fogva a varégok, a normannok, és más elnyomó népek hatalma volt ez. Az oroszok ősei az idegen nyelvű hatalom birtokosait elnyomókként értelmezték még akkor is, ha ők maguk hívták be ezeket – ha hinni lehet az évkönyvek feljegyzéseinek. Az utána következő időkben a hatalomról mint idegen és ellenséges erőről való elképzelés a tatár-mongol elnyomás alatt tovább erősödött és igazolódott. Az Aranyhorda mintájára Oroszországban a hatalom mindig kegyetlen és büntető volt, ugyanakkor túlságosan bürokratikus jellegű, amely annyira jellemző a középkor ázsiai hatalmaira. Az orosz ember genetikusán abba az irányba formálódott, hogy a hatalomtól ne várjon jót, segítséget, támogatást, hanem ellenkezőleg, a hatalomhoz az igazságtalanság, az aljasság valamilyen következő gonosztett megjelenését kapcsolja. Ugyanakkor az orosz természetben, minthogy a hatalom értékét is ismerte, benne volt a csodavárás, a „jó cár” várása, vagy pedig a szabadító reformátor találékonyságában való remény. A hatalomváltás után az illúziókat, az eufóriát még nagyobb csalódás és elkeseredés kísérte. Mindez mind a mai napig a posztkommunista Oroszországban is jelen van.

A népnek a hatalommal szembeni elutasító reakciója évszázadokon keresztül erősödött. N. A. Berdjajev Oroszországot a legkevésbé államosítható, a leganarchisztikusabb országnak tekintette a világon, s az anarchiát az orosz lélek megnyilvánulásának tartotta. Ennek okát abban a negatív reputációban látta, amelyet a nép szemében hagyományosan és változatlanul a hatalom viselt. „Senki sem akarta a hatalmat – jegyzi meg Berdjajev –, mindenki félt a hatalomtól, mint valami nem tiszta dologtól.” A nép és hatalom kapcsán Berdjajev arra a következtetésre jut, hogy az oroszok sohase tudták megszervezni a saját szülőföldjüket. A bürokrácia, amely az állami dolgokkal foglalkozott, számukra mindig idegenekhez tartozó dolognak tűnt. „Az orosz nép – írja a filozófus –, mintha nem az állam szabadságát, az *államban* megvalósuló szabadságot, hanem az *államtól* való szabadságot, a szülőföld megszervezésének gondjaitól való szabadságot kívánta volna. Az orosz nép nem a férfias építkezést akarta, mert alaptermészete révén passzív és alázatos az állami

dolgokban, hanem mint egy menyasszony, mindig a vőlegényt, az erős férfit, a hatalom birtokosát várta. „Oroszország aláztatos női természetű ország” („Русская душа: вечно женственное и вечно «бабье»”). Ugyanakkor akár egy béketűrő feleség, nem tiltakozik az uralkodó, zsarnok férj pofonai ellen sem” (vö. Berdjajev 2000).¹

Berdjajev nem tartja helyesnek az oroszok hatalommal szembeni passzív aláztatást. Megállapítja, hogy végtelen az orosz nép béketűrése, és sajnálja, hogy Oroszország alkalmatlan az államszervezésre, s nem harcol a saját szabadságáért, hanem az aktivitástól mentesítő szabadságot kívánja.

Oroszország számos reformot, modernizációt élt meg. De majdnem minden átalakítás azzal kezdődött, hogy minden előző eredményt semmisnek tekintettek. Az új felépítésében mintha mindig határozottan és megmászhatatlanul el kellene fordulni a régítől, és nulláról kezdve építeni fel valami újat. Ez a gondolkozás nem véletlen. A népi tradíciókból gyökerezve gondolkoznak így: egész nemzedékek munkáját egy adott pillanatban feleslegesnek, értelmetlennek tekintették, és ennek a kemény munkának a terméseit nem megsokszorozták, hanem elpusztították, tönkretették.

Egyik lábbal Európában, s a másikkal Ázsiában állva Oroszország Nyugat és Kelet civilizációs vonásait együttesen hordozza. A büszke Bizáncnak és a vad Aranyhordának egyformán örököse. Ez az örökség megrögzült az orosz emberben, és beleégett az orosz mentalitásba. Oroszország az egyetemes történelemben sajátos védelmezője volt Európának. Hiszen a 13. században Batu kán hordáinak számtalan csapását magára vette. Hosszú és véres háborúk sora után zúzta szét az Ottomán Birodalmat, és megszabadította Délkelet-Európát a török rabságtól. A 20. század két világháborújának nagy veszteségei is sújtották Oroszországot.

A híres politikai aforizmával egyetértve igaz az a vélemény, hogy minden népnek olyan hatalmi vezetése, olyan kormánya van, amelyet megérdemel. Függetlenül attól, hogy az oroszokban a bölcsesség, az erkölcsi tisztaság, a lelki emelkedettség

¹«Великая беда русской души... в женской пассивности, переходящей в бабье», в недостатке мужественности», но при всем этом утверждал что «розовщина» (то есть абсолютизация «бабьего» в русской жизни) «губит Россию, тянет ее вниз, засасывает, и освобождение от нее есть спасение для России» (Бердяев Н. Л. О «вечно бабьем» в русской душе // Бердяев Н. А. Философия творчества, культуры, искусства : в 2 т. М., 1994. Т. 2. С. 300). <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/58170/> (2012-11-22).

mind jelen van, mégsem törnek fel a felszínre ezek a tulajdonságok. A rendes, jólelkű, jószívű, tiszta eszű emberek, mint általában, nem boldogulnak az életben, s az államigazgatásban nem tudják megakadályozni a gazemberek, a jöttmentek, a hitvány műveletlenek hatalomra jutását.

Az orosz társadalom majdnem egy évezredig feudális társadalom volt. Az alsóbb rétegek kultúrájában a nemesség körében is kétségbe vonták a magasabb állami feladatokra való elhivatottságot, elsődlegesen az ember erkölcsi nevelését tartották fontosnak. A nemesi családokban a gyermek nevelésének fő iránya nem a sikerre, hanem az ideálok megvalósítására irányult. Bátornak, becsületesnek, és műveltnek nem azért kellett lennie, hogy dicsőséget, gazdagságot, magas rangot érjen el, hanem azért, mert a nemességnek éppen ilyen normáknak kellett megfelelnie. Fonvizin, Puskin és más írók élesen bírálták is nemesi származásuk ellenére a nemességet, amely nem tudta teljesíteni magasabb szintű küldetését. A tisztesség számított a cselekvés alapvető stimulációjának, ám az ember viselkedése nem az eredményre irányult, hanem az elvekre, a tiszta eszmékre összpontosított. A nemesi kódex nem a praktikus következetes cselekvést írta elő, hanem az etikai értékek betartását.

Az orosz népnek nem bűne, de hibája, hogy nem állt ellen a hatalom diktátumának, és nem volt képes egységet képezni a történelmi kísérletek során. Az orosz nép és hatalom dialektikájának kölcsönhatásában rejlő tragikumát jól jellemzi Zinaida Gippius írónő (1869–1945): „A hatalom minél kegyetlenebb, minél többet enged meg magának, annál többet engednek meg neki”. Oroszország hatalmi struktúrái elsősorban mindig saját maguk hasznára dolgoztak, mintegy paraziták voltak a nép testén, miközben a társadalom szolgálatába kellett volna állniuk. A személyes és társadalmi, a történelmi és egyetemes, a földi és a kozmikus, a reális és a túlvilági egyesül az orosz emberben egyetlen egésszé, s így a normális létezés határán és részben e létezés határán túl határozza meg az oroszok helyét (Szolovjov 2003: 22–32).

3. A keleti gondolkozás a magyarság körében

Mind Nyugaton, mind Keleten az ember gondolkozásának alapelvei gyökereiben szorosan összefügg a szakrális gondolkozással. A történészek az 1054-es évszámhoz

kötik az egyházszakadás időpontját, amikor a római és a bizánci egyház elvált egymástól. Miben kereshetjük a nyugati és a keleti egyház mentalitása közti különbséget?

Kocsis Fülöp, hajdúdorogi görögkatolikus megyéspüspök, önéletrajzi emlékezéseiben laikusok számára is érthetően világít rá a ma is érvényes különbségekre. A nyugati ember racionális, a keleti emocionális. A nyugati elsősorban értelmi gondolkodású, az ésszerűséget keresi, a gyakorlatiasságot igyekszik érvényesíteni; a keleti inkább az érzelmeire hallgat, sokkal nagyobb fontosságot tulajdonít az utóbinak. A nyugati ember azt mondja a maga racionális gondolkodásával, hogy a keleti ember felszínes. A keleti szemlélet meg ellenkezőleg vélekedik. Éppen abban látja a felszínességet, ha valaki csak rideg észérvek szerint él és gondolkodik.

Megfontolandó annak az igazsága: hol dőlnek el az élet legfontosabb mozzanatai? A fejben vagy a szívben? Azt sem mondhatjuk elhamarkodottan, hogy egyik vagy másik fontosabb. A nyugati ember szívesebben használja a személyiség meghatározásánál a kettős felosztást: test és lélek. A keleti jobban szereti a hármas megközelítést? Értelmelem, érzelem és akarat. Az akaratnak a nyugati gondolkodás is fontosságot tulajdonít, de nagy általánosságban mégis az mondható, hogy bölcselétében mégis inkább duális.

Hol húzódik meg a földrajzi határ a keleti és a nyugati kereszténység között? A legenda szerint Vlagyimir kijevi nagyfejedelem követeket küldött Bizáncba, ahogy Szent István is. A követek azzal a hírrrel jöttek vissza, hogy ott, amikor beléptek a templomba, úgy érezték, a mennyországban vannak. Ezért választotta Kijev Bizáncot. Szent István is fölmérte a helyzetet, honnan hívjon misszionáriusokat. Az ezredforduló táján az uralkodóknak, fejedelmeknek dönteniük kellett Nyugat és Kelet között. A szláv népek Bizáncot választották, a magyarok Rómához fordultak. A honfoglalás korában a bizánci kapcsolatoknak köszönhetően a Kárpát-medence jelentős része még a keleti egyházhoz tartozott (vö. Kocsis 2012: 16–21).

Az irodalomban, a művészetben is találkozunk olyan megítéléssel, amely szembeállítja a keleti lélek mélységét a nyugatival. Dosztojevszkijt, Tolsztojt és számos más orosz íróat szokták említeni. A keletieknek meghökkentő a léleklátásuk. Olyan környezetben éltek, ahol az istentapasztalat a hétköznapi élet része volt. Andrej Tarkovszij filmrendező műveiben is föllelhető az a sajátos látásmód, amely az orosz

ember jellemzője (Kocsis 2012: 30–31). Az észérvektől való elfordulás nyugati szemmel nézve tunyaságnak, butaságnak tűnik.

Az ilyen antiintellektuális szélsőséges nézetek sokszor felbukkannak a keleti emberek között. Ám szükséges, hogy az ember használja az értelmét, ha akaratát és érzelmeit kézben szeretné tartani. Az egyházi vezetők és szerzetesek soha nem voltak tudományellenesek. „Ma már a gyengeséget érzem abban, ha a szerzetes antiintellektuális, de annak jogosságát elismerem: ha túl racionális az egyházi vezetés, előbb-utóbb megszületik rá egy »Krisztusért balgatatag« magatartású válasz” – véli Kocsis Fülöp (Kocsis 2012: 241).

„Az alázatosság legmagasabb foka a szerzetes számára, amikor fölfedezi, nem-hogy a világnak, de még csak saját magának sem ő a középpontja. Üres »tér«, amelyben Isten sátrat ver. Ő ugyanis nemcsak a közösségen belül telepszik meg, hanem minden ember lényének centrumában is” (Kocsis 2012: 248). A szerzetesek legfőbb hivatása talán ez: megmutatni ennek az ürességnek a szépségét.

Lehetséges-e életcélnak tekinteni, hogy isten lakjon bennem, s ezért magamat teljesen kiüresítem? S képes vagyok-e a benne levő isten megtapasztalását egyénileg és közösségben is megélni? Ez olyan magasztos dolog, amiért érdemes mindent otthagyni, mindenről lemondani – véli a püspök, aki maga is szerzetesként élt hosszú ideig.

A nyugati szerzetességben sokan a tanításban vagy a betegápolásban és számos más értékes dologban élik meg ezt. A keleti szerzetes – megint csak hangsúlyeltolódás! – nem foglalkozik azzal: miután Isten sátrat vert a lelkében, mihez kezdjen. Mindegy, mivel fog foglalkozni. Már nincs jelentősége az önakaratról való lemondás után. Azt teszi jó szívvel, odaadó lélekkel, amit az előljáró mond neki (Kocsis 2012: 249). Ezek a gondolatok gyökereiben ott vannak az oroszok mentalitásában is.

3.1. Orosz lélekkel a 21. században

Az értékes közösséghez tartozási vágy és a pozitív önkép fontossága határozza meg a mai oroszok arculatát Oroszország 1991-es rendszerváltása, a Szovjetunió megszűnése utáni helyzetben. Saját mentális jellemzésük kiváló ismerője többek

között I. Sztjernyin és Ju. Prohorov, D. Lihacsov, E. Verescsagin, V. Kosztomarov, V. Szolovjov és mások (Lihacsov 1981, Kosztomarov – Verescsagin 2000, Prohorov – Sztjernin 2002, Szolovjov 2003).

A Nyugat civilizációja a tettek civilizációja, ezzel szemben Oroszország a lelkeségre, a hitre, a pravoszláviára összpontosít – véli Lihacsov (vö. Lihacsov 1981: 22). Az oroszok tűrőképessége végtelen, passzívak és konzervatívak, a múltba merengve filozofálnak, a világot akarják megváltani.

Tolsztoj írja, hogy az orosz ember hite szerint „az egység ment meg minket”. Ezért az oroszok idősebb nemzedéke mind a mai napig bánkodik a Szovjetunió felbomlásán. Az olyan ember, aki valamiben ritka mint a fehér holló, az oroszok számára nem példakép. Jellemző, hogy az orosz nyelvben nincs olyan frazeologizmus, amely pozitívan értékelné a kiugró teljesítményű embereket. A pravoszláv hit szerint a legfőbb jó a megbékélés, a legfőbb rossz a büszkeség. A politikában az egyéni jogokról az orosz mentalitás szerint nem esik szó. Oroszországban sohasem használták az „emberi jogok” fogalmát, az orosz filozófusok Ragyiscsev kivételével a múltban sem vetették fel ezt a kérdést.

A közösségiség az orosz ember „kollektíva”-fogalmában is tükröződik. A kollektivitás nemcsak kollégákat, munkatársakat jelent, hanem azt is, hogy a közösséggel, a kollektívával szemben nem szabad szembe menni, mindig figyelembe kell venni a többiek véleményét is. Az orosz tudat megszokta a tekintély véleményének a figyelembe vételét, és a közös véleményhez a fatalista ragaszkodást.

Az üzleti kapcsolatok pszichológiájában a közösségiségben az orosz ember nagy, olykor naiv bizalma tükröződik – az emberek nem félnek megosztani titkaikat, a kevésbé ismerősökkel szemben is nyitottak. Ismeretlenekre is rábízzák a holmijukat. A „bizalmi lopás” («воровка на доверие») – tipikusan orosz esete a tolvajlásnak. A közösségiség a társadalom és az ember számára biztosítja a védelmet, amely bár minimalizált, de mindenkinek elérhető. Biztosítja a kölcsönös segítséget és információt, a társadalom tagjainak az ellenőrzöttséget, amely lehetetlenné teszi a szabályok megsértésének eltitkolását (Mindig ott lebeg a tudatukban, „Mit mondanak az emberek?”).

Mit akadályoz meg ez a közösségiség a mai modern életben? Ez a közösségi szemlélet zavarja a személyes függetlenséget, az ember privát szférájának érinthetet-

lenségét (vö. „a közösségnek mindenre van joga”), nagyfokú függőséget teremt. Kifejleszti a siker és mások eredménye iránti fürkésző, gyanakvó magatartást, s alapja lesz a többiek sikerei fölötti fanyalgásnak. Az irigység, a pletyka, a javak állandó újraelosztása is ebből a szemléletből következik.

A. Sz. Puskin, a költő így vélekedett a 19. században: „Micsoda szerencsétlenség Oroszországban ésszel és tehetséggel születni!” («Какое несчастье родиться в России с умом и талантом!»). F. Tyutcsev szintén 19. századi költőjük így ír: „Oroszhont ész nem éri fel” («Умом Россию не понять»). Ha az észérvek alapján nem megy, akkor a lélek finom rezdülései mentén kell ezt a mentalitást közelebb hozni magunkhoz, magyarokhoz, hogy ha nem is az elfogadásban, de a megértésben közelebb kerülünk az orosz ember gondolkozásához.

Irodalom

Berdjajev 2000.(1911)– Бердяев, Н. А. Философия свободы. Москва: Библиотека ”ВЕХИ”²

Csehov, A.P. 1990. (1887) *Ivanov*. Ford. Spiró György. Budapest: Vígsház. (kézirat)

Eszalnek – Zinovjeva 1995.– Эсалнек А.Я. – Зиновьева М. Д. (ред.) Русская духовная культура. Москва: МГУ.

Goncsarov, I. A. 1984. *Oblomov*. (ford. Németh László) Budapest: Európa Könyvkiadó.

Kocsis F. 2012. *Keleti lélekkel a Kárpát-medencében*. Budapest: Szent István Társulat Kiadója.

Kosztomarov – Verescsagin 2000.– Костомаров, В. Г., Верециган, Е. М. Хранитель и Творец русского языка и культуры. Москва: Изд. ИКАР.

²http://www.vehi.net/berdyayev/filos_svob/index.html; 2012. 11. 21.

- Kurajev 2012.– Куряев А., Как заполнить идеодогический вакуум? In: Православие и атеизм. Философские и мировоззренческие проблемы.³
- Lihacsov 1981.– Лихачев, Д. С. Заметки о русском. In: Избранные работы в трех томах. Том 2. – Л. Москва: Худож. лит., 1987. – С. 418–494.
- Loszkij 2005.– Лосский Н. О. Характер русского народа. Серия Русская Культура. Москва: «Дарь»
- Murzak 2007– Мурзак И.И. «Лишний человек». In: Введение и литературоведение. Учебник для вузов. Москва: «Оникс», www.a4format.ru
- Prohorov – Szternin 2002.– Прохоров, Ю. Е., Стернин, И. А. Русское коммуникативное поведение. Москва: Государственный институт русского языка им. А.С. Пушкина.
- Schubart. 2000.– Шубарт, В. Европа и душа Востока. Москва: ”Русская идея”.
- Szolovjov 2003. – Соловьев, В.М. Тайны русской души. Москва: Русский язык.

³<http://kuraev.ru/smf/index.php?topic=286134.15;imode>

Földrajzi és közigazgatási határvonalak

HÁMORI NAGY ZSUZSANNA

Államérdek és országhatár: Franciaország területi változásai a 17. században

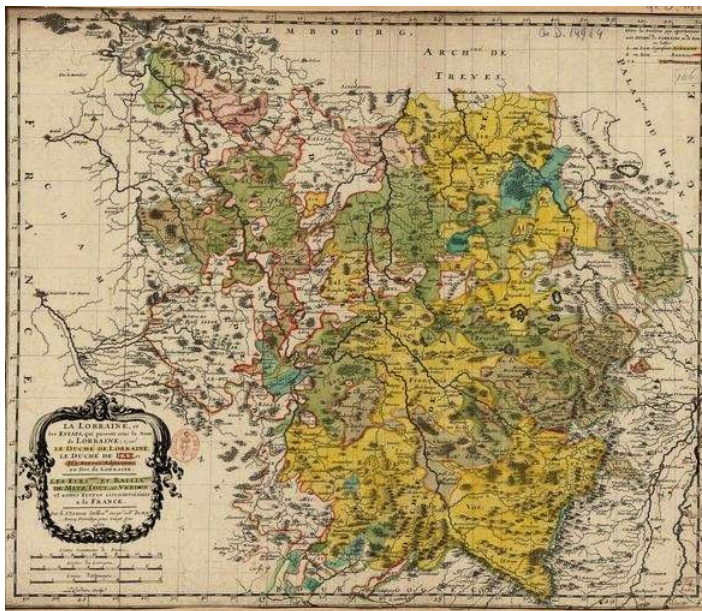
A legnagyobb területi kiterjedését 1684-ben elérő Franciaország határai a 17. század elején még bizonytalanok, központi területei pedig sebezhetőek voltak. A francia historiográfiában az ország természetes határainak (*frontières naturelles*) az Ancien Régime külpolitikájában játszott szerepét illető, egymással ellentétes elméletek kapcsán megállapítható: mára már nyilvánvalóan nem tartható az a sokáig elfogadott történeti felfogás, amely egy alaptalanul Richelieu bíborosnak tulajdonított szövegrészlet megfogalmazása alapján a 17. századi francia külpolitika legfőbb mozgatórugójának a gondviselés által rendelkezésre bocsátott természetes határok kitöltését tartotta. A területi szempontok ugyanakkor nem is hanyagolhatók el teljesen (Sahlins, 1990). A korszak külpolitikáját a keresztény egység gondolata helyett egyre inkább az államérdek fogalma határozta meg, ennek területi vonatkozásai pedig a Habsburg-gyűrűből való kitörést, az enklávék felszámolását, valamint az új határok megerősítését jelentették a francia királyság számára. Rövid fogalmi bevezetés után tehát felvázolom, hogy az államérdek szempontjából milyen területi motivációk vezérelték Franciaország külpolitikáját, illetve hogy melyek voltak e terjeszkedés határai földrajzi, és a területszerzéssel kapcsolatos ideológiai szempontból. A vizsgálat során a viszonylag stabil déli (Pireneusok) és ten-

geri határokat (Atlanti-óceán) nem tárgyalom, a felekezeti, dinasztikus vagy gazdasági érdekekre pedig csak érintőlegesen térek ki.

1. *Limite* és *frontière*: határok a kora újkorban

A francia terminológiában a 18. századig kétféle, különböző jelentéstartalommal bíró megjelölés létezett a határok leírására: a *limite* fogalma földrajzi, politikai vagy átvitt értelemben volt használatos és állandóságot jelölt (például a természet által kijelölt, vagy diplomáciai tárgyalások útján megállapított stabil határvonal); a *frontière* fogalma ezzel szemben a háborúval függ össze, és a katonai erőviszonyok szerint változó frontvonalként írható le. A különbségtétel a középkorból eredeztethető, amikor a folyamatosan mozgásban lévő, védekező vagy támadó frontvonal elvált a francia uralkodó szuverenitásának addigi határaitól (Nordman, 40–41; Sahlins, 1990). A korszakban a politikai hatalom nem feleltethető meg pontosan körülhatárolt térnek, hanem a hűbéri hierarchikus alá- és fölérendeltségi viszonyok által meghatározott. Így a szuverenitás fogalma leginkább az igazságszolgáltatásban ragadható meg: az a szuverén, akihez igazságtalanság esetén a legvégső esetben fordulni lehet. A hűbéri lánc által kijelölt határok (*limites*) a múltba nyúlnak vissza, egy adott terület lakói pedig jól és pontosan ismerik a függési viszonyok által behatárolt teret. Egy-egy terület vagy város a saját hagyományai által meghatározott függőségi viszonyokkal együtt cserél gazdát, így a határvidékeken enklávék bonyolult szövődéke alakul ki, amely megnehezíti a tárgyalásokat és számos feszültséghez vezet. Az európai monarchiák pedig sokáig nem feltétlenül erős egységként ragadhatók meg, hanem széttöredezett helyzetben vannak, mint Franciaország a százéves háborúban, vagy az Ibériai-félsziget államai a 15. századig (Bély, 2007: 12–13; Nordman, 1986: 44–45).

1. térkép: A különböző hűbéri függésben lévő területek szemléltetése Lotharingia példáján (Sanson, N., Cordier, L. 1661. *La Lorraine et les Etats, qui passent sous le Nom de Lorraine*. Paris: les auteurs. Letölthető a www.gallica.org adatbázisból. Letöltés időpontja: 2012. 11. 26.)

2. A földrajzi határok kitolása: a francia terjeszkedés eseménytörténete¹ a 17. században

A 17. század első felében még belháborúkkal küzdő Franciaország helyzete a század második felére stabilizálódott, miután az európai konfliktusokból rendre győztesként, hatalmas területi nyereségekkel került ki. Franciaország a harmincéves háborúba 1635-ben lépett be nyíltan: a korábban meghatározó spanyol párt nyomása ellenére, az államérdeknek megfelelően protestáns szövetségesekkel (Hollandia, Svédország) harcolt a katolikus Habsburg-ház mindkét, spanyol és osztrák ága ellen. A háborút lezáró vesztfáliai békében a Német-római Birodalom helyzetét sikerült rendezni, tehát elsősorban császári fennhatóság alatt álló, illetve Habsburg területekkel gazdagodott: megkapta

¹Az eseménytörténeti adatok további hivatkozás nélkül az alábbi kötetekből valók: Bély, 2007; Duby, 2005; Vast, 1893.

a három püspökség (Metz, Toul, Verdun) területét Lotharingiában; továbbá háborús veszteségeiért kárpótlásul az Ausztriai Ház elzászi birtokait, valamint Breisach (Brisach) és Pinerolo (Pignerol) várát. A spanyol Habsburgok ellen Franciaország 1659-ig viselt további, győztes háborút, a pireneusi békében így Artois és Roussillon tartományokat szerezte meg, valamint kilátás nyílt a spanyol örökségre is XIV. Lajos és Mária Terézia infánsnő házasságkötése révén.

A Napkirály uralkodását további hódító háborúk jellemezték, amelyek során azonban lassan elidegenítette a harmincéves háborúban vele szövetséges államokat. 1667-ben a flandriai (devolúciós) háború során többek között dinasztikus igényeit igyekezett érvényesíteni, amikor felháborodást keltve, hadüzenet nélkül megtámadta a spanyol Németalföldet a brabanti jognak az első házasságkötésből született leánygyermekekre vonatkozó devolúciós cikkelyére hivatkozva. Az 1659-ben megkötött házassági szerződése alapján a francia uralkodó nem kapta meg a királyné hozományát, így semmisnek tekintette annak lemondását öröksége flandriai részéről, melyet mint első házasságból született leánygyermek, édesanyja után örökölt volna. A győztes háborút lezáró aacheni szerződés (1668) biztosította Franciaország számára Charleroi, Tournai, Douai, Cambrai, Lille városait, azonban a szintén elfoglalt Franche-Comté területéről ekkor még vissza kellett vonulni. A Hollandiát félelemmel eltöltő francia terjeszkedés hatására alakult meg a hágai hármas szövetség 1668-ban Hollandia, Anglia és Svédország részvételével, amely az aacheni béketárgyaláson közvetített. Ugyanakkor (a holland kereskedelmi vámok gazdasági hatásai mellett) ez ingerelte XIV. Lajost arra, hogy korábbi szövetségese ellen háborút indítson. Az elhúzódó holland háborúban (1672-1679) Franciaország olyan állam ellen hadakozott, amellyel nem volt közös határa, és először itt találta magát szemben koalíciós szövetséggel. Mindezek ellenére a nymwegeni békében végleg sikerült megszereznie Franche-Comté tartományt.

A francia terjeszkedés az 1679 utáni békeévekben is folytatódott: a veszfáliai békeszerződések területi és politikai entitást egyaránt jelentő fogalmait felhasználva a francia külpolitika arra tett kísérletet, hogy az új szerzeményeivel valaha hűbéri viszonyban álló területeket az országgal újraegyesítse (*réunions*). Az 1680-as években három kamara vizsgálta a jogi szövegeket Metzben (Lotharingia), Breisachban (Elszász) és Besançonban (Franche-Comté), hogy az újabb annexiót igazolják: amint megszületett egy jogi döntés, a francia haderő bevonult az adott területre. Mindemelett egyszerű erőpolitikával foglalták el a lotharingiai herceg birtokait, illetve 1681-ben Strasburgot és 1684-

ben Luxemburgot. XIV. Lajos egyetlen megmaradt szövetségését, Svédországot a kicsi Deux-Ponts fejedelemség anektálásával idegenítette el, amelynek a svéd uralkodó volt a hűbérura. A Német-római Birodalom felé haladó francia terjeszkedés pedig különösen visszásan hatott éppen akkor, amikor a császár európai összefogással a törökök ellen viselt háborút.

Az 1680-as években a hatalma csúcsán álló francia monarchiát az Augsburgi Liga háborúja (1688-1697) készítette először visszakozásra: a Spanyolország, Svédország, Bajorország és más német fejedelemségek, a császár, valamint az Orániai Vilmos uralma alatt álló Hollandia és Anglia szövetsége ellen több katonai sikert is arató XIV. Lajos a ryswicki békében mértékletességet tanúsított, mivel kézzelfogható közelségbe került számára a spanyol örökség. Ennek jegyében elismerte Orániai Vilmost angol királynak, és a kedvező hadi állás ellenére visszaszolgáltatta a nymwegeni béke óta elfoglalt területeket Strasbourg kivételével – ezzel tehát a francia uralom a Rajna bal partjára húzódott vissza.

3. A francia területszerzés földrajzi és ideológiai szempontjai

3.1. A Habsburg gyűrűből való kitörés és Párizs védelme

Franciaország 16. századi és 17. század eleji helyzetét nagyban meghatározta, hogy a Habsburg-ház országai vették körül. Már IV. Henrik uralkodása alatt állandó veszélyben volt Picardia és Champagne, amelyek a Németalföldre vezető spanyol utánpótlás útjával voltak határosak. Az úgynevezett *Camino Español* Milánóból előbb Tirolon, majd a svájci Grisons kanton Valtelina-völgyén keresztül kapcsolta össze a dinasztia spanyol és osztrák ágának tartományait, valamint Savoya, Franche-Comté, Elzász, Lotharingia és Luxemburg útvonalain érte el Németalföldet. A Rajna-menti francia hadműveleteknek köszönhetően azonban Spanyolország 1621-ben Elzász, majd 1633-tól kezdve Lotharingia felett is elvesztette a katonai uralmat. Így végül Franciaországnak sikerült a szárazföldi összeköttetést elvágnia, miután 1622-ben már Savoyával spanyolelleses szövetséget kötött (Pernot, 2003: 192–194). A Habsburg-gyűrűből való kitörést és a határok kitolását Párizs védelme is indokolta: 1635-ben a spanyol csapatok egy napi járőrföldre közelítették meg a francia fővárost, amelynek félelmetes emléke még sokáig kísértette a francia külpolitika irányítóit. A Richelieu bíborosnak tulajdonított politikai

végrendelet ezért hangsúlyozza, hogy „a fejedelmi hatalom a megerősített határmenti helységeken nyugodjon.”²

2. térkép: A Rajna-menti tartományok, amelyeken keresztül a spanyol csapatok felvonulhattak (Duval, P. 1684.

Le cours du Rhin en sa haute partie. Paris: chez l'auteur. Letölthető a www.europeana.eu adatbázisból. Letöltés időpontja: 2012. 11. 26.)

A testamentum továbbá az isteni gondviselésre hivatkozik, amikor mellett érvel: Franciaország az elhelyezkedésénél fogva arra teremtett, hogy a spanyol monarchia országait megossza (Nordman, 1998: 95–96). Mindez azt az irányvonalat is kijelöli, amelyet a belpolitikában a vallásháborúk idején teret nyerő spanyol párt ellen való fellépés és a protestáns államokkal való szövetkezés képvisel. A francia külpolitika főbb érvrendszereit felvonultató spanyolelles propaganda a 17. század első felében tehát azt hangsúlyozza, hogy Franciaország mint Európa megmentője harcol a katolikus Habsburg-ház ellen, hogy megakadályozza annak törekvését az univerzális monarchia létrehozására (Thuau, 1966).

² „[...] que la puissance du prince soit considérable par la force de ses places-frontières” (Richelieu, 1947: 87).

3.2. Kísérletek az enklávék felszámolására és az új határok megerősítésére

A széttöredezett határmenti régiók egységesítésére történő kísérletek közül a területcserék nem jártak mindig egyenlő sikerrel. Francia kudarc volt, amikor a vesztfáliai békekötés előkészítése során a spanyolok kihasználták Mazarin bíboros taktikai hibáját. A francia külpolitika irányítója XIV. Lajos és a spanyol infánsnő tervezett házassága jegyében ugyanis hiába ajánlotta fel Roussillont, valamint Katalónia franciák által megszállva tartott részét a spanyol Németalföldre cserébe. Az ajánlatot a spanyol küldöttek nyilvánosságra hozták, így különbékét tudtak kötni a hollandokkal, akiket megrémített a közvetlen francia szomszédság lehetősége. A század második felében, ugyanezen az észak-keleti határvonalon az is megfigyelhető, hogy a Napkirály az aacheni szerződésben Franche-Comté nyugodt szívvel szolgáltatva vissza a spanyoloknak megerősített városokért cserébe: a tartományt ekkor már szinte teljesen körbezárták a francia területek, annektálására pedig csak a holland háború végéig kellett várni.

A keleti határ enklávéinak felszámolására egyrészt az újraegyesítések, másrészt az erőpolitika révén került sor. Előbbit a bizonytalan és nem egységes nemzetközi jogi környezet tette lehetővé, mivel a Német-római Birodalom és a Francia Királyság eltérő jogrendszere számos, kényelmesen félreérthető megfogalmazást tartalmazott. A különböző értelmezési lehetőségekhez alapot szolgáltatottak a békeszerződések homályosan megfogalmazott cikkelyei is, így ha bebizonyosodott egy város vagy kisebb terület egykor fennálló hűbéri függősége, akkor az szintén francia joghatóság alá került (Schilling, 1999: 222–223; Cornette, 2000: 144–145). Amennyiben nem szóltak jogi érvek egy terület elfoglalása mellett, a francia erőpolitika akkor is megvalósította célját. Az 1661-es Vincennes-i szerződésben XIV. Lajos rákényszerítette IV. Károly lotharingiai herceget az úgynevezett *Route de France* kiépítésének engedélyezésére, hogy a francia seregek a legrövidebb, Verdun-Metz-Marsal-Sarrebouurg útvonalon juthassanak el a korona elzási területeire, és amelynek alapján a herceg városaiba is francia helyőrség került (Robaux, 2008). Később Strasbourg és Luxemburg szintén a fölényes katonai erőnek köszönhetően került francia kézre, ám megtámadásuknak nem volt valós jogi alapja.

Richelieu bíboros elképzelése szerint minden újabb megszerzett terület nyitott kapuként (*porte ouverte*), hídfőállásként szolgálhat Franciaország számára a szomszédos országok felé való terjeszkedéshez: így Strasbourg a Német-római Birodalom, Verso-

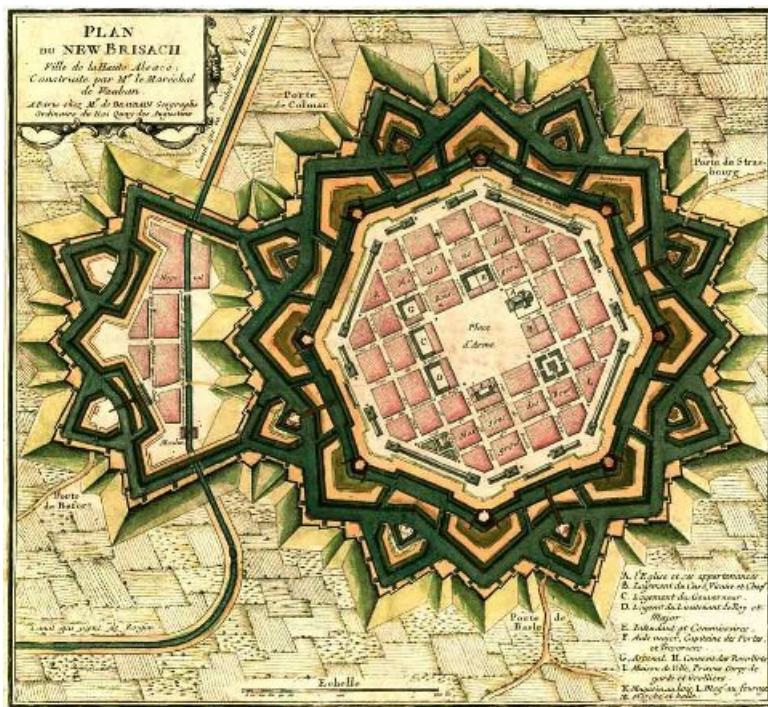
ix Svájc, Saluces pedig Savoya irányában. Egy-egy megfelelően kiválasztott vártól vagy erődítménytől egész tartományok sorsa függött (mint például Elzászé Breisachtól, majd a század végén a Rajna bal partjára való visszahúzódás után az újonnan felépített Neuf Brisachtól). Emellett a harmincéves háború során néhány kulcsfontosságú hely elfoglalása volt a cél, hogy a katonai és stratégiai védőbástyákkal olyan diplomáciai védelmi rendszert lehessen kiépíteni, amelyek darabjai mintegy váltópénzként, cserealkapként szolgálhattak a tárgyalások alkalmával. A határvidék tehát nem mint zárt vonal, hanem mint átjárható terület jelent meg a francia külpolitikában (Nordman, 1998: 96–97; Sahlins, 1990).

A század második felében a határmenti városok erősítését elvégző Sébastien le Prestre de Vauban hadmérnök már zártabb védelmi vonalat alkotott meg. A főváros biztonsága érdekében kettős, sőt, akár hármas, erődítményekből álló védelmi gyűrűt képzelt el, amelyet *ceinture* vagy *barrière de fer*, azaz vas övként vagy sorompóként írt le. Az észak-keleti határvonal újonnan meghódított erődítményeinek rossz állapota és az enklávékkal teletűzdelt terület kapcsán 1673. január 20-án fogalmazta meg emblematikussá vált véleményét Louvois hadügyi államtitkárnak írt levelében, amely szerint „a Királynak meg kellene fontolnia a küzdőtér (*pré carré*) kialakítását.”³ Kitért arra is, hogy az ellenséges és baráti helységek zűrzavaros elhelyezkedése miatt a szükségesnél több erődöt kell karbantartani a megfelelő védelem érdekében. Ezért a négyszögletes, egyenes határvonal, és a megfelelően kiválasztott erődítményekkel biztosított katonai határvidék: az úgynevezett *pré carré*, azaz küzdőtér kialakítása mellett érvelt. Konceptiója szerint egyszerűbb volt megvédeni a többé-kevésbé egyenes határvonalat, mivel az földrajzi, pénzügyi és hadászati szempontból racionálisabb. XIV. Lajos bizalmát élvezve Vauban a század végére mintegy 33 új erődöt tervezett, valamint további 300-at alakított át, megvalósítva a geometriai rend szerint elhelyezett erősségek rendszerét, amelyek a természetes határookra támaszkodva (Escault, Moselle és Rajna folyók vonala) a meg-növekedett területű Franciaország új határait védték észak és kelet felé (Gantelet, 2008; Pujo, 1991: 59–70; Nordman, 1998: 250–251; Bély, 2007: 379).

³„Sérieusement, Monseigneur, le Roy devrait un peu songer à faire son pré carré. Cette confusion de places amies et ennemies pêle mée les unes parmi les autres ne me plaît point. Vous êtes obligé d'en entretenir trois pour une; [...] C'est pourquoi, [...], Monseigneur, prêchez toujours la quadrature. Non pas du cercle mais du pré.” (Idézi: Pujo, 1991: 63)

3. Térkép: Neuf Brisach erődtítménye Vauban tervei alapján (Plan du New Brisach. Forrás:

http://theudericus.free.fr/Vauban/Neuf-Brisach_Plan.jpg Letöltés időpontja: 2012. 11. 26.)

4. A francia terjeszkedés földrajzi és ideológiai határai

Az Augsburgi Liga háborúja kapcsán látható volt, hogy a 17. századi francia terjeszkedésnek nemzetközi koalíció igyekezett gátat szabni. XIV. Lajos politikája számos érdeket sértett: önkényes jogértelmezése, ezáltal az alakuló nemzetközi jog és a korábbi békerendszerek folytonos megsértése, továbbá az önvédelemből szinte öncélúvá váló és az erőpolitikára támaszkodó francia területszerzések veszélyeztették a törékeny európai erőegyensúlyt. A konfliktus pedig a spanyol örökösödési háborúban eszkalálódott: ekkor már a francia univerzális monarchia veszélyének elhárítására szövetkeztek Európa államai a spanyol trónt hivatalosan öröklő Bourbon-ház ellen. Végül a 18. század elejétől a hosszú, dinasztikus háború már nem adott lehetőséget újabb területek tartós

meghódítására, hanem folytatódott a határmenti enklávék lassú cseréje, illetve az újonnan szerzett országrészek közigazgatási és adminisztratív kormányzás alá vonása.

A 18. század eseménytörténetét tovább nem részletezve, összefoglalóan megállapítható: a francia monarchia a középkorból eredeztethető, különböző történeti hagyományok szerinti, természetes határait bár nagyrészt elérte, azok nem tekinthetők a terjeszkedés tudatos és kizárólagos motivációinak. A tradicionálisan négy határfolyóként számon tartott Saône, Rhône, Meuse és *Escault* vonalának emlegetése e határfolyóknak tekintett választóvonalak tartós átlépésével megszűnt. A Caesar által leírt Gallia – amelyet az Atlanti-óceán, a Pireneusok és a Rajna határol – megfeleltetése a kora újkori Franciaországgal viszont a 17. századi francia propagandának, térképészetnek, földrajz- és történettudománynak, valamint a jezsuita szerzőknek és oktatási tevékenységnek köszönhetően kedvező fogadtatásra talált a politikai elit és az értelmiség körében, és meglehetősen elterjedté vált (Nordman, 1986; Nordman, 1998: 75–79, 98–105; Sahlins, 1990). Utólag visszatekintve azonban a Rajna mint keleti határfolyó, illetve természetes határ (*frontière naturelle*) kérdésével kapcsolatban óatosan kell fogalmazni: az északi területek (Flandria, spanyol Németalföld) felé csak védőállások kiépítésének volt értelme a Párizstól nem túl messze eső, spanyol fennhatóság alatt álló területek fenyegető árnyékában. A keleti határvidék felé irányuló francia terjeszkedéssel összefüggésben sem állapítható meg, hogy Richelieu bíborost és tanácsosait a természetes határok elérésének programja vezette volna külpolitikai döntéseikben. A diplomáciai iratok tanúbizonysága szerint Elzász és Lotharingia esetében a Rajna felső folyására nem állandó határvonalként tekintettek a Német-római Birodalom és Franciaország között, hanem inkább a nyitott kapuk politikája inspirálhatta a folyó jobb partján fekvő hídfőállások elfoglalását, amely által beavatkozási lehetőség nyílt a német ügyekbe. Összességében tehát megállapítható, hogy az ország kiterjedését övező új határok nem a *limite* fogalmába estek, hanem sokkal összetettebb módon egy több célú, erődítések rendszeréből álló katonai határvidéket, *frontière*-t alkottak (Nordman, 1986; Nordman, 1998: 94–98; Sahlins, 1990).

Irodalom

Források

- Richelieu, Cardinal de. 1947. *Testament politique. Édition critique publiée avec une introduction et des notes par Louis André et une préface de Léon Noël*. Paris: Gautier.
- Vast, H. (publié par) 1893. *Les grands traités du règne de Louis XIV, Tomes I-III*. Paris: Libraire des Archives nationales et de la Société de l'École de Chartes.

Szakirodalom

- Bély, L. 2007. *L'art de la paix en Europe. Naissance de la diplomatie moderne XVI-XVIIIe siècle*. Paris: PUF.
- Cornette, J. 2000. *Le roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*. Paris: Payot.
- Duby, G. (szerk.) 2005. *Franciaország története*. I. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gantelet, M. 2008. De l'intérêt du „pré-carré”. Le difficile financement des garnisons françaises en Lorraine (1631-1661). In: Salzmänn, J-P. (sous la dir. de) 2008. *Vauban, militaire et économiste sous Louis XIV*. Tome I. *Vauban & Marsal à l'époque de Louis XIV. Le sel, la fiscalité et la guerre. Colloque organisé par la Commission Lorraine d'Histoire Militaire les 23 & 24 juin 2007 à Marsal*. Luxembourg: Publié par la Section historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg. 179-199.
- Nordman, D. 1986. Des limites d'État aux frontières nationales. In: Nora, P. (sous la dir. de) 1986. *Les lieux de mémoire*. Tome II. *La Nation 2*. Paris: Gallimard. 35-61.
- Nordman, D. 1998. *Frontières de France. De l'espace au territoire XVIe-XIXe siècle*. Paris: Gallimard.

- Pernot, F. 2003. *La Franche-Comté espagnole: À travers les archives de Simancas, une autre histoire des Franc-Comtois et de leurs relations avec l'Espagne de 1493 à 1678*. Franche-Comté: Presses Universitaires de France-Comté.
- Pujo, B. 1991. *Vauban*. Paris: Albin Michel.
- Robeaux, P. 2008. La „Route de France”. In: Salzmann, J-P. (sous la dir. de) 2008. *Vauban...* i. m. 159- 175.
- Sahlins, P. 1990. Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century. *The American Historical Review*. Vol. 95, No. 5 (Dec., 1990). 1423-1451.
- Schillinger, J. 1999. *Les pamphlétaires allemands et la France de Louis XIV*. Bern: Peter Lang.
- Thuau, É. 1966. *Raison d'État et pensée politique à l'époque de Richelieu*. Paris: Armand Colin.

SZABÓ-ZSOLDOS GÁBOR

Egység a széttagoltság felett? Konceptiók a brit gyarmatpolitikában Dél-Afrika egyesítésére (1846-1881)

Afrika déli része a 19. század második felében, szinte a korszak végéig, gazdasági, kulturális, etnikai és mindenekelőtt politikai szempontból megosztott volt: brit gyarmatokra, búr köztársaságokra és különböző bennszülött törzsek által ellenőrzött területekre tagolódott. Szinte minden esetben, legyen az politika, gazdaság, társadalom, vagy kultúra, ennek a három elemnek az egymáshoz való viszonya, viszonyrendszere volt kulcsfontosságú. Ez a hármas csoport pedig áll: 1., a britekből, 2., a holland nyelvű telepes lakosságból (búrok) és 3., bennszülöttekből.

A kutatás során abból a hipotézisből indultam ki, hogy Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmatpolitikája a 19. század második felében leírható különböző tendenciák és változások viszonyaként. Főleg két tendencia vizsgálatával foglalkozok behatóbb mértékben. Az első az egység és az aktív gyarmati jelenlét tendenciája. Ebbe a csoportba azok a brit gyarmatpolitikai törekvések tartoznak, amelyek elsődleges célja a széttagolt szubkontinens brit zászló alatt történő egyesítése és egy föderális alapon megszervezett, fehérek, de főleg britek által uralt, az anyaországhoz lojális, és önkormányzati jogokkal bíró egységes dél-afrikai domínium létrehozása volt. Ez az elképzelés először, de nem

utoljára a 19. század során, Disraeli második kormányzása alatt (1874–1880) vált az Afrika déli részével kapcsolatos brit gyarmatpolitika fő irányelvévé, amikor Henry Howard Molyneux Herbert, Carnarvon negyedik earlje töltötte be pályafutása során már másodjára a gyarmatügyi miniszteri pozíciót (1874–1878). Ezzel szemben a második, a passzív gyarmati jelenlét és a kivonulás tendenciájához tartozó elgondolások elsősorban Nagy-Britannia dél-afrikai gyarmati kötelezettségeinek és kiadásainak csökkentésére törekedtek. Tanulmányom az Afrika déli részét a 19. század második felében jellemző és megosztó különböző politikai, gazdasági, etnikai és kulturális határvonalakkal és a szubkontinens széttagoltságát felszámolni akaró, az egység és az aktív jelenlét tendenciáját erősítő elképzelésekkel foglalkozik.

A téma egyik legfontosabb és jelen esetben leghasznosabb forrásait a brit Gyarmatügyi Minisztérium, a Colonial Office évről évre *A Gyarmatügyi Minisztérium listái* (*The Colonial Office List*) c. megjelentett összefoglalói képezik. Ezek a kis kötetek a minisztérium aktuális szervezetének, korábbi vezetőinek felsorolását követően minden brit gyarmatról különböző mélységben közölnek adatokat, többek között például az adott területen működő adminisztrációról, a gyarmat történetéről, társadalmáról, bevételeiről és adósság állományáról. A források között ki kell, hogy emeljem a Colonial Office és a brit gyarmatpolitika helyi reprezentánsai, a kormányzók, alkormányzók és főbiztosok közti levelezést. Ezen felül a vizsgálatba bevontam a korabeli politikus életrajzokat, memoárokat, pamfleteket és cikkeket.

A téma historiográfiai háttérével kapcsolatban két kutatót tartok fontosnak kiemelni. Az egyik Clement Francis Goodfellow és *Great Britain & South African Confederation (1870–1881)* c. könyve, míg a második a téma ma élő egyik legnagyobb jelentőségű kutatója, Norman A. Etherington és *Labour Supply and the Genesis of South African Confederation in the 1870s* c. tanulmánya. Goodfellow a birodalmi faktor és a brit politikusok mentális jellemzőinek a gyarmatpolitika alakulásában játszott szerepét emelte ki, Etherington viszont a dél-afrikai föderális egység kérdését a lokális, dél-afrikai igények, a helyi gazdaság, a munkaerő migráció szempontjából közelítette meg. Az említett két történész által képviselt nézetek közti különbségek közül fontosnak tartok egyet kiemelni, amely az általam vizsgált problémakört nagyban érinti. Ez pedig annak a kérdése, hogy Afrika déli része kellőképpen érett volt-e az egyesítésre az 1870-es évek második felében, amikor erre a brit gyarmatpolitika első alkalommal tett jelentős kísérletet, vagy sem. Goodfellow szerint nem, Etherington kutatásaival viszont ezt az

álláspontot akarta cáfolni. A közelmúltban megjelent, Dél-Afrika történetével foglalkozó nagy összefoglaló jellegű két kötetes munka első része, a *The Cambridge History of South Africa* I. az utóbbi irányvonalat képviseli és a gyémántmezők felfedezésének a térség történetére és fejlődésére gyakorolt hatásának fontosságát hangsúlyozza (Hamilton 2010: 376–391). Véleményem szerint ez a problémakör napjainkig megőrizte aktualitását és talán ez az egyik legfontosabb kérdés a Dél-afrikai Köztársasággal kapcsolatban is: azaz mennyire működhet jól a „szivárvány nemzet” egy ennyire heterogén és ennyire sok érdekellentétet magában hordozó konglomerátum.

Politikai, gazdasági, kulturális és etnikai értelemben is, a már a tanulmány elején említett hármas, azaz a brit, a holland eredetű telepes lakosság (búrok) és a bennszülöttek jelentősége kulcsfontosságú. Politikai vonatkozásait tekintve ez a hármas inkább négyes, hiszen nem szabad elfeledkeznünk az anyaország kontrolláló tevékenységéről sem, amely nem egyszer szembement a gyarmatok érdekeivel. Tanulmányom, terjedelmi okokból, azonban csak a helyi törésvonalakkal foglalkozik.

Ebben a felsorolásban az első a brit gyarmatok csoportja, amelybe Carnarvon második gyarmatügyi miniszteri ciklusa alatt (1874–1878) három gyarmat tartozott: Fokföld, Natal és Nyugat-Griquauföld. A politikai berendezkedés és a gazdaság terén is a legidősebb brit gyarmat, a hollandoktól 1806-ban elfoglalt Fokföld volt a legfejlettebb állapotban. A gyarmat politikai struktúráját meghatározó 1852-es alkotmányt, mivel vagyoni állapottól, és a térség esetében szinte egyedülálló módon nem származástól, borszíntől, vagy felekezeti hovatartozástól tette függővé a választójog birtoklását, a szakirodalomban színvak alkotmánynak szokták nevezni. Az alkotmány által meghúzott vagyoni küszöb viszont inkább a fehér lakosságnak kedvezett (Flint 1976: 382). A törvényhozás két háza (Legislative Council és Legislative Assembly) és a kormány már az 1850-es évektől képvisleti alapon, választások által tevődött össze, az 1872-es alkotmánymódosítással pedig a helyi kormány és a törvényhozás is a választók felé tartozott felelősséggel. (Eybers 1918: 45–55; 63–64).

Megszervezésük kronológiai sorrendjét és politikai berendezkedésüket tekintve is a második brit gyarmat Natal. A gyarmat megszerzése szoros összefüggésben állt a nagy trekkel, Fokföld holland anyanyelvű lakosainak nagy exodusával. A Fokföldet elhagyó telepesek a brit kontrolltól mentes, független új hazát kerestek a szubkontinens belső területein, valamint keleti partvidékén, ahol 1840 októberében megalapították

a Natali Köztársaságot. Ez a kezdeményezés azonban nem volt hosszú életű, ugyanis Fokföld vezetése, élén Sir George Napier kormányzóval (1838–1844), tartva attól, hogy a telepes köztársaság megbolygatva a bennszülött törzseket, veszélyt jelenthet Fokföld egyébként sem problémamentes keleti határára, 1839-ben csapatokat küldött a térségbe, majd 1845-ben hivatalosan is megtörtént Natal annektálása (Flint 1976: 372–374). Natal számára az anyaország 1856-ban biztosította a képviseleti kormányzás lehetőségét, amely végül 1875-ben részben csorbításra került (Eybers 1918: 188–194; 199–200). A natali törvényhozás, a Legislative Council 16 tagja közül 12 választás, 4 kinevezés útján lett képviselő. Az 1856-os natali alkotmány is, hasonlóan az 1852-es fokföldi alkotmányhoz, a hivatalviselés és a választójog birtoklása kapcsán nem tett bírszín szerint különbséget a gyarmat lakosai között. A választójog birtoklásához szükséges vagyoni küszöböt tekintve viszont számottevő a két gyarmat közti különbség. Míg Fokföld esetében a gyarmat lakosainak a voksoláson való részvételhez, bírszintől függetlenül, például elég volt 25 fontnyi értékkel bíró ingatlannal rendelkezniük¹ (Eybers 1918: 48), addig Natalban, a fehérek és a színes bőrűek számára egyaránt, ez az érték a duplája, azaz 50 font volt (Eybers 1918: 195). Ennek a különbségnek a gyökereit, véleményem szerint a két gyarmat társadalma, lakosságának etnikai összetétele közti eltérésben találhatjuk meg. Fokföld 720.984 fős összlakosságának egy 1875-ből származó adat szerint kicsit kevesebb, mint a harmadát (236.783 fő) tették ki a fehér telepesek, a kétharmadát (473.384 fő) pedig a színes bőrűek adták (a 473.384 főből 98.561 fő hottentotta, 73.506 fő a fingo törzshöz tartozó, 214.133 fő kaffer és becsuán, 87.184 fő félvér és egyéb csoportokhoz tartozó) (Colonial Office List 1877: 50). Ezen a gyarmaton élt és koncentrálódott a szubkontinens európai eredetű lakosságának zöme. Egészen pontosan több fehér élt Fokföldön, mint az összes többi Afrika déli részén található gyarmaton, vagy búr köztársaságon összevéve. Ezzel szemben Natal 1876-ban számlált 356.517 fős összlakosságának csak elenyésző töredékét, 6,38%-át (22.759 fő) adták az európai származású telepesek, akik 316.711 főnyi bennszülöttel éltek együtt a gyarmaton (Colonial Office List 1879: 122). Natalban tehát jóval nagyobb arányú volt az őslakosok fölé-

¹Érdekességként jegyzem meg, hogy 1877-ben Fokföldön egy farm gazdasági intézőjének átlagos havibére 3 font 11 shilling volt (amelyhez még „koszt és kvártély” is társult), egy napszámos átlagos napi keresete, a munkaadó által biztosított élelmiszer mellett, 2 shilling 10 penny összeget tett ki. (Colonial Office List 1879: 51) Ezeknek az adatoknak az ismeretében kijelenthető, hogy az említett fokföldi 25 fontos küszöb nem tekinthető túl magasnak.

nye, mint Fokföldön és ez a tény állhatott a választójog eléréséhez szükséges magasabb vagyoni küszöb meghatározásának hátterében. Érdekesnek tartom megjegyezni, hogy a Gyarmatügyi Minisztérium adatai szerint az 1870-es évek derekára már mind a két gyarmat területén jelentős számú ázsiai származású munkás élt (Natal területén 17047 fő, Fokföldön 10817 fő maláj) (Colonial Office List 1879: 122; Colonial Office List 1877: 50).

A legfiatalabb és a legkevesebb önkormányzati jogokkal bíró gyarmat Nyugat-Griqua föld. Ennek a gyarmatnak az 1871-es megszervezése teljes mértékben összefonódott a területen található gyémántlelőhelyek 1867-es felfedezésével. Nyugat-Griqua föld politikai berendezkedését tekintve a koronagyarmat és a képviseleti kormányzat között helyezkedett el (Colonial Office List 1876: 66). A nyugat-griqua földi törvényhozásba, hasonlóan a natali kompozit, vegyes rendszerhez, választás és kinevezés útján kerültek be a képviselők. A nyolcfős Legislative Council négy tagja a választások, míg négy fő kinevezés által lett képviselő (Colonial Office List 1879: 85).

Politikai struktúrát, alkotmányos állapotokat tekintve a búr köztársaságok nagymértékben eltértek a brit gyarmatoktól. Fokföld holland nyelvű telepeseinek egy része 1836–1837 és az 1840-es évek közepe között hagyta el a brit ellenőrzés alatt álló területek határait, hogy Nagy-Britanniától függetlenül keressenek új hazát. Az 1850-es évek végére, több elbukott kísérletet követően, két búr telepes állam helyzete szilárdult meg: Transvaalé, vagy más néven a Dél-afrikai Köztársaságé, amely 1852-es sand riveri konvenció (CO 879/18 no. 237), és Oranje Szabad Államé, amely pedig 1854-es bloemfonteini konvenció által nyerte el a britektől való függetlenséget (Eybers 1918: 281–285). Annak ellenére, hogy a Dél-afrikai Köztársaság és Oranje Szabad Állam alkotmánya is az amerikai alkotmányt vette mintául, különbségeket fedezhetünk fel a két dokumentum összevetésekor (Goodfellow 1966: 8). Mindkét köztársaságban csak az ún. burgher-jog birtokosai vehettek részt a választásokon, sőt Transvaalban még azt is kikötötte az alkotmány, hogy csak a holland református gyülekezetek tagjai viselhettek hivatalt, vagy lehettek a rendkívül erős jogokkal bíró törvényhozás, a Volksraad képviselői (Eybers 1918: 368). A színes bőrűek számára egyik köztársaságban sem volt lehetőség a közéletben való részvételre. Az Oranje Szabad Állam 1854-ben elfogadott alkotmánya (Grondwet) pontosan meghatározta, hogy ki tekinthető burghernek:

„Oranje Szabad Államban burgher az lehet aki:

1. Minden, az Állam területén született fehér személy;
2. Minden fehér személy, aki egy éve az Állam területén él és neve mellett legalább 2000 Rd [rix dollár] értékű ingatlan lett regisztrálva tulajdonként” (Eybers 1918: 286).

A transvaali Volksraad határozatban zárta el az ország színes bőrű lakosságát a közügyekben való részvételtől: „[...] ők [minden színes bőrű] sosem kaphatnak polgárjogot és az soha nem rubázható rájuk.” (Eybers 1918: 362)

A fehér telepeseket számban jelentős mértékben felülmúló bennszülöttek politikai értelemben rendkívül heterogén képet mutattak, törzsekben, vagy kis nemzetség-szintű csoportokban éltek. Közülük a legnagyobb fokú szervezettséget és a legjelentősebb erőt a Zulu Királyság mutatta. A britek hol a bennszülött kártyát játszották ki a búrok ellen, vagy pont fordítva a búrokat biztatták közös, az őslakosok elleni fellépésre, amit fordított esetben a búrok is megtettek.

A brit gyarmatokat tekintve Fokföld éves bevétele (1879-ben 1.318.342 font – Colonial Office List 1879: 18) volt a legjelentősebb. A gyarmat gazdaságának alappilléreit két ágazat képezte: a bor- és gyapjútermelés. Fokföld bort és gyapjút is jelentős mennyiségben exportált (Roland, Sanderson 1997: 86). Natal esetében a bevételek kisebb arányúak (1879-ben 272483 font – Colonial Office List 1879: 18). Ezen felül van némi eltérés a két gazdaság szerkezete közt is, hiszen a magas évi átlagcsapadék mennyiségének köszönhetően a terület olyan mezőgazdasági termékek előállítására is alkalmas volt, amelyekre a zömében mediterrán klímájú Fokföld nem. Nyugat-Griqua föld gazdaságának szerkezetét szinte teljes mértékben a gyarmat területén talált óriási gyémántlelőhelyek és a kezdetben még csak felszíni, majd az 1870-es évek derekától fokozatosan kiépülő felszín alatti kitermelés határozta meg (Colonial Office List 1881: 90). A búr telepes társadalom túlnyomó többsége önellátó farmokon élt, amelyek rendkívül kis mennyiségben termeltek csak eladásra. A bennszülött törzsek és a fehér telepések közti gazdasági kapcsolat fontos elemei a fegyver- és az alkohol-kereskedelem voltak. Mind két fajta termékcsoporthoz nagy mennyiségben vásároltak az őslakosok. Ez viszont több konfliktus forrása lett, ezért a brit gyarmatpolitika irányítói az 1870-es évek derekán kísérletet tettek ennek a kereskedelmi kapcsolatnak a korlátozására és felszámolására.

A szubkontinens széttagoltságával kapcsolatban összegzésként három komoly kihívást kell kiemelnünk, amelyekkel a Colonial Office-nak szembe kellett néznie:

1. A gazdasági, és etnikai, kulturális határok nem egyeznek a politikai értelemben vett határokkal;
2. Az 1867-ben Nyugat-Griqua föld területén felfedezett óriási gyémántmezők feltárása és a bányászati kitermelés megindulása (a szakirodalom ezt a folyamatot az ipari forradalom mintájára, mineral revolution-nek nevezi) pedig csak tovább bonyolította a már egyébként is zűrzavaros helyzetet. A gyémántbányászat és a natali ültetvényes gazdálkodás óriási mennyiségű munkaerőt igényelt. Natal és Fokföld populációja ezt a hiányt nem elégítette ki, a szubkontinens belső vidékeiről és a törzsek által ellenőrzött területekről viszont nagy számban érkeztek őslakosok. Ennek a munkaerő migrációnak az útvonala a búr köztársaságokon vezetett keresztül, ahol viszont a bennszülöttek gyakran a búrok által elkövetett bántalmazásoknak, atrocitásoknak voltak kitéve. Etherington elmélete szerint ez volt az egyik legjelentősebb olyan tényező, amely az egység gondolata felé mozdította előre mind a telepeseket, mind a gyarmatpolitika birodalmi szintű irányítóit. Etherington hipotéziséből kiindulva, az említett aspektusból nézve Dél-Afrika érett volt az egységre (Etherington 1979). Szemben vele, Goodfellow, aki inkább az ún. birodalmi faktor felől közelítette meg ezt a problémát, úgy vélte, pontosan a különböző érdekellentétekre hivatkozva, hogy Dél-Afrika még nem volt kellőképpen kész az egyesítésre az 1870-es évek végén (Goodfellow 1966).

Az egyesítés szempontjából további kihívást jelentett a Colonial Office számára, hogy a nagy csoportokon, az említett hármason belül is számos törésvonal alakult ki. Fokföld a 19. század első felétől kezdve megosztott volt. Egészen pontosan, a gyarmat keleti tartományai le szerettek volna válni Fokföldről, hogy külön gyarmatot alkoszanak. A gazdag keleti tartományok, ahol a telepes lakosságot tekintve a brit elem dominált, sérelmezték, hogy a gazdasági erőviszonyokkal szemben a gyarmat központja, Fokváros a szegényebb Nyugaton található, ahol a holland eredetű telepesek voltak fölényben.

A búr telepes közösségek esetében az egymáshoz való viszony sem volt mindig összeütközésektől mentes. Nem szabad azt gondolnunk, hogy ezek a telepes csoportok egy egységes, homogén tömböt képeztek volna. Pontosán a vándorlásból fakadóan az egy családhoz, vagy egy egy kommandóhoz (burgherekből álló katonai lovas egységek) való

tartozás ereje miatt, a lokalitás és az államszervezet, a központi hatalom közti viszony számtalanszor volt konfliktusoktól terhes. A két búr köztársaság kapcsolata nem volt a 19. század második felében végig teljesen békés. A Dél-afrikai Köztársaság egyik alapítójának, Andries Pretorius-nak a fia, Marthinus Wessel Pretorius (Transvaal elnöke: 1857–1860, 1864–1866, 1866–1871 és Oranje Szabad Állam elnöke: 1860–1863) az 1850-es évek második felében többször tett kísérletet arra, hogy a két köztársaságot egyesítse. Törekvései azonban minden alkalommal zátonyra futottak, főleg Oranje Szabad Állam ellenállásán, amelyet Nagy-Britannia is támogatott. A szembenállás 1860-ban kis híján fegyveres konfliktushoz vezetett. Pretorius végül elállt az egyesítéstől, mivel tervének megvalósításához a Vaal folyó mindkét partján kevés támogatóval rendelkezett. Ezen felül Transvaal tartományainak egyben tartása is komoly kihívást jelentett. Az ország keleti (Lydenburg) és északi (Zoutpansberg) részében erős volt a központi kormányzattal való szembenállás. A szeparatista törekvéseket, amelyek Oranje Szabad Állam támogatását élvezték, a transvaali vezetésnek csak 1859-re sikerült részben semlegesítenie (Davenport 1987: 87). A két köztársaság Nagy-Britanniával ápolt kapcsolata sem volt azonos jellegű. Oranje Szabad Állam viszonya a térségben jelenlévő első számú nagyhatalommal, elsősorban azt követően, hogy a britek 1876-ban kárpótolták a búr köztársaságot a gyémántmezők elvesztéséért, kiegyensúlyozottabb volt, mint Transvaalé. Némiképpen ezt az állítást támasztja alá, hogy Sir Johannes Brand, Oranje Szabad Állam elnöke (1866–1884) 1882-ben Viktória királynőtől lovagi címet kapott, a köztársaság területén pedig, nemzeti ünnepek híján, bevett szokás volt, hogy Viktória királynő születésnapját ünnepelte a lakosság (De Kiewiet 1937: 93). Ezen a csoporton belül még egy törésvonalra szeretném felhívni a figyelmet, amely felekezeti alapú volt. Bár a búrok szinte teljes mértékben kálvinisták voltak, az olyan kérdések, mint például, hogy az istentiszteleteken csak a bibliai zsoltárokat lehet-e énekelni, vagy esetleg más dicséreteket is – tehát a liberális vagy konzervatívabb irányzathoz tartozó felekezetek közti nézeteltérések politikai értelemben is komoly konfliktusokat okoztak. Az 1872-ben Transvaal elnökévé megválasztott Thomas François Burgers-t, aki főleg a hollandiai teológiai tanulmányainak következtében liberális vallási nézeteket vallott, rendkívül kemény kritika érte a konzervatív irányvonal képviselőinek, köztük a későbbi transvaali elnök Paul Kruger (1883–1900) részéről. Kruger memoárjában úgy emlékezett vissza, hogy Burgers beiktatási ünnepségén a következő szavakkal „gratulált” az új elnöknek:

„Kegyelmes Uram, mindent megtettem annak érdekében, hogy megakadályozzam az Ön megválasztását, elsősorban az Ön vallási nézetei okán, amelyek számomra tévesnek tűnnek. Mivel azonban Önt a többség most megválasztotta, jó republikánus lévén meghajlok a nép döntése előtt és bízom abban, hogy Ön buzgóbb hívő, mint azt gondoltam, mely esetben teljes szívemből gratulálni fogok Önnek.” (Kruger 1902: 108)

Véleményem szerint az idézett sorok jól bemutatják azt, hogy a Dél-afrikai Köztársaság politikai életében milyen nagy jelentőséggel bírtak a vallási, felekezeti kérdések.

Kutatásom középpontjában az 1846–1881 közti periódus áll. A kutatott szakasz kezdőpontját Earl Grey gyarmatügyi minisztersége (1846–1852) adja, mivel a szubkontinens egyesítése ekkor merült fel először a brit gyarmatpolitika irányítóinak körében, míg a végét 1881, a Dél-Afrika egyesítésére tett első birodalmi kísérlet bukását jelölő év képezi. Az egység tendenciájának a vizsgált időintervallumon belül négy nagyobb állomását különíthetjük el:

1. Earl Grey gyarmatügyi minisztersége (1846–1852);
2. Sir George Grey fokföldi kormányzóságának ideje (1854–1861);
3. Lord Kimberley első gyarmatügyi miniszteri ciklusa (1870–1874);
4. Lord Carnarvon második gyarmatügyi miniszteri ciklusa (1874–1878).

Jogosan merülhet fel azonban a kérdés, miért jobb az egység – avagy, miért került terítékre a dél-afrikai egység gondolata? Eddigi kutatásaim alapján nyolc tényezőt gyűjtöttem össze, amelyek közül több összekapcsolódik a felsorolás más elemeivel.

1. Egységes, közös bennszülött politika (birodalmi ellenőrzés alatt). A fehér telepeseket számban jelentős mértékben felülmúló bennszülöttek állandó fenyegetést és kihívást jelentettek a búroknak és a briteknek egyaránt, így egy közös bennszülött politika mindkét fél részére előnyökkel kecsegtetett.
2. Így a britek számára (birodalmi szint) elkerülhetővé válhattak volna a bennszülöttekkel vállalt fegyveres konfliktusok, amelyekbe az anyaország korábban is csak vonakodva kapcsolódott bele.

3. A korábbi pozitív gyarmati tapasztalatok, az észak-amerikai brit gyarmatok egyesítésével, Kanadával, mint egységes domínium létrehozásával kapcsolatban szintén jelentős mértékben motiválhatták a Colonial Office vezetőit, főleg Carnarvont a dél-afrikai egység létrehozásában. Ezt a megközelítést nagymértékben alátámasztja, hogy a Brit Észak-Amerika Törvényt (British North America Bill), amely a domínium politikai struktúráját határozta meg 1867-ben, Carnarvon első gyarmatügyi minisztersége alatt fogadták el.
4. Nagy-Britannia biztonságban tudhatná a birodalom számára kulcsfontosságú Jóreménység Foka mellett, Simon's Bay-ben található haditengerészeti és katonai bázist, amely által a britek ellenőrizni tudták a Jóreménység Fokán keresztülhaladó tengerészeti útvonalat, az Indiai-óceánt. Ennek következményeként a brit dominanciájú dél-afrikai egység Simon's Bay, a Jóreménység Fokának biztos, stabil hátszaga lett volna.
5. Az egységes, brit vezetésű dél-afrikai gyarmat megnehezítette volna annak a lehetőségét, hogy más hatalmak veszélyeztessék Nagy-Britannia érdekeit és a térségben betöltött pozícióját.
6. Az egységes, önkormányzati jogokkal bíró, az anyaországhoz hűséges brit dél-afrikai domínium, amely maga szervezte volna meg határainak védelmét, az ellenőrzése alatt álló területek adminisztrációját, hatalmas kiadásoktól könnyítette volna meg Nagy-Britanniát.
7. A dél-afrikai egységen belül, a fehér telepesek közti jelentős és elhúzódó problémák kérdése, mint például melyik gyarmathoz, vagy búr köztársasághoz tartoznak valójában a gyémántmezők, könnyen elsimulhatnának, és jelentős gazdasági előnyökkel kecsegtetnének a leendő tagállamok számára.
8. A konföderáció lehetőséget teremtett volna a térség gazdasági erőforrásainak és nyersanyagbázisainak kiaknázására, modernizációjára, fejlesztésére. Ezen felül, a konfliktusok és problémaforrások felszámolása által pacifikált Dél-Afrika számottevő anyagi és szellemi tőkét vonzott volna.

Összegzőként elmondható, hogy a vizsgált időintervallumban kutatott összes brit gyarmatpolitikai kezdeményezés, amely arra törekedett, hogy a széttagolt szubkonti-

nenst valamilyen formában egyesítse, kudarcba fulladt. Ezek a tervek többségben aktuális problémákra (például a nagy trek, vagy a gyémántmezők kérdése) reagáltak, de egyes megközelítések szerint volt köztük olyan, amely hosszú távú birodalmi stratégia elemét képezte, mint például Carnarvon koncepciója (Goodfellow 1966: 209–211). A különböző koncepciók bukását több tényező okozta. Az okok között fontosnak tartom kiemelni a gyarmatpolitika színtereinek (birodalmi szint – lokális szint) képviselői, vagy például pont az egyesíteni kívánt szubkontinens különböző politikai egységei közti érkellentéteket. Ezen felül a Colonial Office nem tudott hatékony és adekvát válaszokat adni a dél-afrikai politikai kihívásokra. Dél-Afrika széttagoltsága egy dimenziót tekintve csökkent csupán, amely viszont nem a brit koncepciók malmára hajtotta a vizet. Az 1877–1881 közti transvaali brit uralom szimpátiát ébresztett a Fokföldön és az Oranje Szabad Állam területén élő búrok körében a transvaali afrikánerek iránt. A Dél-afrikai Köztársaság felett gyakorolt négy éves brit kontrol jelentős mértékben hozzájárult az afrikáner nacionalizmus megerősödéséhez, és növelve a Nagy-Britannia iránt unszimpatiaival érző holland anyanyelvű telepesek táborát (főleg Transvaal esetében), évtizedekre meghatározta a brit-búr politikai kapcsolatokat jellegét (Hamilton 2010).

Abban, hogy a vizsgált korszakban végül egyik brit kezdeményezés sem járt sikerrel, véleményem szerint nagy szerepet játszottak az említett falak és választóvonalak, valamint az egymástól eltérő érdekek.

Irodalom

Források

- Eybers, G. W. (ed.) 1918. *Select Constitutional Documents Illustrating South African History 1795–1910*. London: George Routledge & Sons.
- Fairfield, E. (ed.) 1876. *The Colonial Office List for 1876*. London: Harrison.
- Fairfield, E. (ed.) 1877. *The Colonial Office List for 1877*. London: Harrison.
- Fairfield, E. (ed.) 1879. *The Colonial Office List for 1879*. London: Harrison.

Fairfield, E. (ed.) 1881. *The Colonial Office List for 1881*. London: Harrison.

Kruger, P. 1902. *The Memoirs of Paul Kruger*. New York: The Century Co.

Sand River Convention. The National Archives, CO 879/18 no. 237.

Szakirodalom

Davenport, T. R. H. 1987. *South Africa: A Modern History*. Toronto; Buffalo: University of Toronto Press.

De Kiewiet, C. W. 1937. *The Imperial Factor in South Africa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Etherington, N. A. 1979. Labour Supply and the Genesis of South African Confederation in the 1870's. *The Journal of African History* 20. évf. 2. szám. 235-253.

Flint, J. E. (ed.) 1976. *The Cambridge History of Africa* V. Cambridge: Cambridge University Press.

Goodfellow, C. F. 1966. *Great Britain & South African Confederation (1870-1881)*. Cape Town: Oxford University Press.

Hamilton, C. et al. (eds.) 2010. *The Cambridge History of South Africa* I. Cambridge: Cambridge University Press.

Roland, O., Sanderson, G. N. (eds.) 1997. *The Cambridge History of Africa* VI. Cambridge: Cambridge University Press.

BAGDI RÓBERT

Zemplén vármegye közigazgatási határainak változása 1773 és 1910 között

Az I. világháború előtt Zemplén vármegye az egyik legkülönlegesebb alakú vármegyének számított Magyarországon, hiszen észak-déli irányban hossza kb. 160 km, míg nyugat-keleti kiterjedése (Középső-Zemplénben) csupán kb. 40 km volt. Jelen tanulmányunk alapvető célja, hogy megfogalmazzuk a történeti Zemplén vármegye közigazgatási határainak változásait, illetve térképen be is mutassuk azokat, amelynek alapját kb. 450 település azonosítása jelentette, forrásonként. Meg kell jegyeznünk, hogy itt nem Zemplén és a szomszédos vármegyék egymás közti határainak ismertetéséről van szó, mert azok a vizsgált több mint egy évszázad alatt számottevően nem változtak, csupán néhány falu átsorolása módosított a határokon.

1. térkép: Zemplén vármegye vízrajza

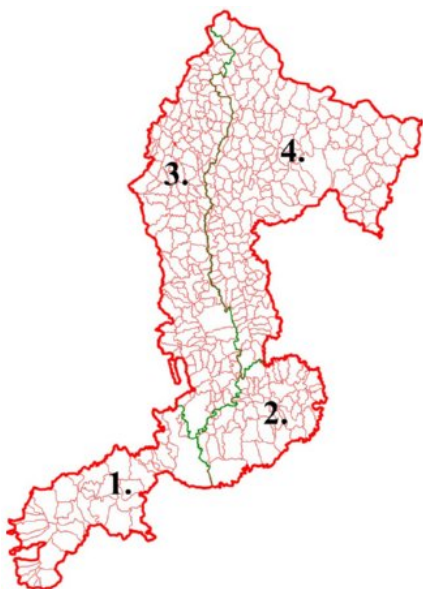

Vizsgálatunk a zempléni járások határaitra koncentrált, amelyeket a helyi hatóságok alakítottak ki, alapvetően a természetföldrajzi határokhoz igazodva. Az irodalomjegyzékben felsorolt források alapján, *a térképeket teljes egészében magunk szerkesztettük*, így ezt a tényt, külön már nem jegyezzük meg egyik térképünkönél sem.

A vármegye határait a természetföldrajzi adottságok határozták meg, pl. különböző hegységek, így északon – az országhatárt is képező – Kárpátok, azon belül is az Északkeleti-Kárpátok, melynek gerincét a Keleti-Beszkidék névvel illetjük. Nyugatról főleg az Eperjes-Tokaji-hegység, míg Észak-Zemplén keleti felét, délről a Vihorlát határolta. A vármegye természetes határait képezték másrésztől különböző kisebb-nagyobb vízfolyások, közülük legfontosabb a Tisza, de délnyugatról kis szakaszon a Sajó és a Hernád, keleten a Latorca, illetve a Laborc is határolta. A terület vízrajza a domborzattal áll szoros kapcsolatban. Mivel a legészakibb rész volt a legmagasabb, ezért minden vízfolyás egy irányba, délre haladt, a legyező alakú vízhalózathoz végül a Bodrognak egyesült és Tokajnál ömlött bele a Tiszába. A Bodrognak saját forrása nincs, hanem több kisebb folyó egyesüléséből jött létre. Közülük a Tapoly és Ondava ugyan Sáros vármegyében eredt, de már Zemplénben, Bosnica (Kisbosnya) alatt, egyesültek. Számos kisebb patakot is felvettek, ezek közül legjelentősebbnek az Ondava bal parti

mellékpatakja, az Olyka tűnik. A Tapoly–Ondava Imregtől délre találkozott az Ung vármegye felől érkező Latorcával. A Laborcnak Zemplén legészakibb településének, Csértésznek (Nagycsértész) a határában volt a forrása, Kohanócnál (Felsőkohánynál) az Udva folyt bele, míg Homonna mellett a Círóka egyesült vele. (Borovszki é.n.)

2. térkép: Zemplén vármegye járásai 1773-ban

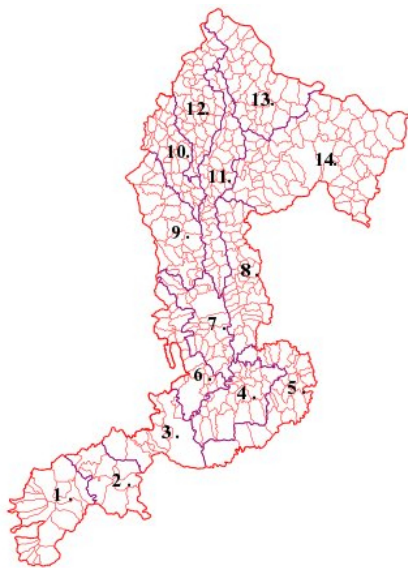

Forrásként az 1773 és 1910 között készített különböző összeírások és népszámlások szolgáltak, amelyeket az államhatalom készíttetett. Vizsgálatunkban kiindulópontnak, az 1773-ban keletkezett, de csak 1920-ban kiadott, röviden csak *Lexicon locorum*-nak nevezett dokumentum számított, amely valójában egy helységnévtár. Ez az első olyan forrásunk Magyarország településeinek etnikai képéről (valójában az egyes településeken a többség által használt nyelvről), amely egységes szempontok szerint a szűken értelmezett Magyarországról elkészült. A *Lexicon* minden települést a kor hivatalos nyelvén, a latinon tartott számon, de emellett még közölte az összes település más nyelvű elnevezéseit is, ha az létezett: magyar, német stb. nyelven. (Magyarország helységeinek... 1920.)

A *Lexicon* közreadta továbbá, hogy az adott településen élők többsége melyik nyelvet használta. A *Lexicon* Zemplén vármegye esetében csupán négy járást nevezett meg,

amelyek még a középkorból maradtak fenn. (Szirmay 1803.) A természeti adottságok nagy szerepet játszottak a négy járás kialakításánál is. Dél-Zemplénben Tokaj-Hegyalja képezett egy területi egységet (2. térkép, 1. számmal jelölt terület), ahol a települések többsége mezővárosnak számított, és alapvetően a szőlőművelés adta a mindennapi megélhetést. A Bodrog és a Tisza között elhelyezkedő Bodrogtörzs (2. térkép; 2. sz.) falvai a mezőgazdaságból éltek, földrajzi elszigeteltségüket az a tény is erősítette, hogy a 18. században egy állandó híd sem volt a folyókon. Észak-Zemplént pedig a Tapolc–Ondava–Olyka mentén észak–déli irányban kettéosztották, Varannó, illetve Nagymihály mezővárosok székhelyekkel. Ez a középkor örökölt járási beosztás a 18. század utolsó negyedében többször változott.

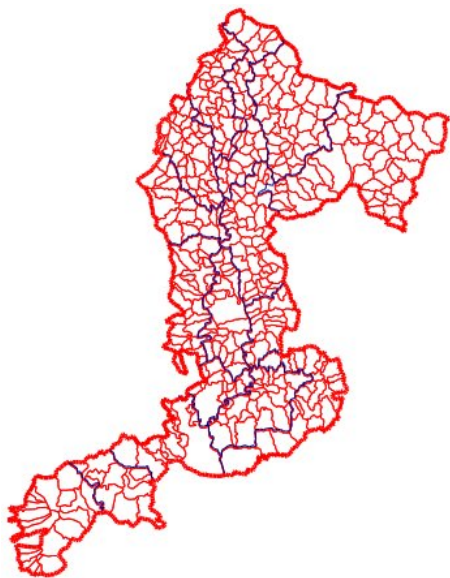
3. térkép: Zemplén vármegye kerületei az úrbérrendezés korában

A változást jól szemlélteti, hogy a Takács Péter és Udvari István által kiadott „Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából” című háromkötetes munka már több kerületről számolt be. (Takács – Udvari 1995–1997.) Az úrbérrendezéshez szükséges felméréseket a helyi hatóságok végezték el, így a kerületek kiterjedését és határait az elvégzendő feladatokhoz szabhatták. A 3. térképen közölt kerületi beosztás a saját rekonstrukciónk Takács Péter és Udvari István munkája alapján. Megjegyezzük,

hogy az úrbérrendezés korában, a vármegye teljes területét nem osztották kerületekbe, mert a Homonnai uradalom két részét, a Csáky- és Vandernáth-részt külön írták össze. A 3. számú térképen ábrázolt kerületi beosztás így nem létezett valójában. Feltételezésünket azért próbáltuk meg mégis térképen ábrázolni, mert az említett két uradalom települései sem alkottak összefüggő területi egységet. A kerületek elnevezései az alábbiak szerint alakultak: 1. Szerencsi, 2. Tokaji, 3. Pataki, 4. Királyhelmei, 5. Zétényi, 6. Újhelyi I., 7. Újhelyi II., 8. Nagymihályi, 9. Gálszécsi, 10. Varannói, 11. Hóri, 12. Sztropkói, 13. Bresztói, 14. Peticsei. Közülük Zemplén vármegye közepén, a Hóri kerület, csupán egy-két, ritkán három településnyi sávot jelentett észak-déli irányban, a Tapoly-Ondava-Olyka mentén. A Nagymihályi és Sztropkói kerületekhez tartozó települések szinte megegyeztek az 1910. évben érvényes járási beosztással. Észak-Zemplén keleti fele, amely Ung vármegyével volt szomszédos, össze volt vonva a Ciróka-völgy falvaival.

4. térkép: Zemplén vármegye kerületei 1777 után

1777-ben újabb változások történtek, hiszen eggyel több kerületet határoztak meg (összesen 15 darabot), de ezek nem érintették Dél-Zemplén 5 kerületét. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a „II. József-kori 15 kerület” beazonosítását levéltári források alapján

Barta János végezte el, aki kutatásainak összegző eredményeit a közel múltban adta közre. (ifj. Barta 2009.).

Sátoraljaújhelytől északra azonban lényeges változások történtek, hiszen a Nagymihályi járás déli felét Újhelyhez csatolták, így az Újhelyi kerület valójában két külön álló részből állt. A korábbi Újhelyi II. kerület székhelye Tőketerebes lett. Nagymihály elvesztette vezető szerepét, helyette Homonna lett a kerület székhelye. Megszűnt a Hóri kerület, déli részét felosztották Homonna és Tőketerebes között. Az Olyka és Laborc völgye egy kerületbe tartozott, és Göröginye lett a székhelye. A Vihorlántól északra eső terület nyugati határa a vízvásztó, illetve kisebb szakaszon a Ciróka lett, immár Szinna központtal. Összegzőképpen, e kerületek kialakításánál a vízfolyásokat vették figyelembe, pl. a Sárossal határos részen a Tapolc bal partja Varannóhoz, míg jobb partja Sókúthoz tartozott, sőt a Tapolc délebbre is határt képezett, de a Bodrog, a Ciróka is hasonló helyzetben volt.

Zemplén vármegye kerületi beosztása néhány év múlva ismét megváltozott. A főbb különbség az 1787 előtti és utáni beosztás között az, hogy az új kerületi tagolódás inkább vízgyűjtő területekben gondolkodott, így két vízfolyás között a vízvásztó számított a határnak. A 15 helyett immár 16 kerületre osztották a vármegyét. (ifj. Barta 2009.)

5. térkép: Zemplén vármegye kerületei 1787 után

A módosítások érintették Dél-Zemplént is, így pl. Szerencs kikerült a székhelyek közül, helyette Megyasszó vált a Hernád-Sajó menti települések központjává, Szerencs és néhány körülötte fekvő település pedig a Tokaji kerület része lett. Hegyalja Tokajtól északra eső részei pedig Sárospatakhoz csatlakoztak. Bodroghöz „központi része” egyesült a folyótól északra fekvő településekkel, a kerület központja Zemplén lett (Királyhelmece helyett). Bodroghöz keleti feléhez több települést soroltak, központjuk Nagytárány lett.

Középső-Zemplénben Tóketerebes elveszítette központi szerepkörét, falvait Sátoraljaújhelyhez és Gálszécshez csatolták. Tőlük keletre újra központi szerepkört láthatott el Nagymihály. (Az Újhelyi kerület kettőssége ezzel megszűnt.) Észak-Zemplénben szinte az összes központ helyzete megváltozott, kivéve Sztropkót, amely csak néhány délen fekvő falut veszített el. Göröginye és Homonna ugyancsak megmaradhatott kerületi központnak, de lényegesen módosult, hogy mely települések tartoznak hozzájuk. Homonna így pl. 1787 előtt, a tőle délre fekvő falvak központja volt, az új beosztás szerint ezek nagy részét elveszítette és a Ciróka völgyben töltött be központi szerepkört. Az Ung vármegyével határos északi részeken ténylegesen a vízválasztó lett a kerületi határvonal, központja Sztakcsin (Takcsány) lett. Elvesztette kerületi központi rangját továbbá Varannó is, amely korábban az egész nyugati rész központja volt. Helyette Dobra vált a kerület központjává.

A kiváló statisztikus Fényes Elek (1807–1876) több statisztikai munkát is közreadott, ezek közül talán legismertebb az 1851-ben megjelent „Magyarország geographiai szótára”. Mi azonban nem ezt a művét dolgoztuk fel, hanem a közel másfél évtizeddel korábban összesen hat kötetben megjelentetett „Magyarországnak ’s a’ hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben” c. munkáját, ami az 1828-ban kezdődött országjáró adatgyűjtő körútjának összefoglalása volt. (Fényes 1836–1840.) Ehhez a művéhez korábbi összefoglaló munkákat, egyházi schematizmusokat és anyakönyveket használt fel.

6. térkép: Zemplén vármegye járásai a XIX. század első felének közepén

A hat kötet az alábbi rend szerint tagolódott: egy-egy kötetbe egy nagyobb tájegység vármegyei kerültek, pl. Dunántúl. Ezen belül egy vármegyéről részletes leírást adott a természeti adottságoktól a vármegyei hivatali szervezetig, majd járásonként közölte, hogy az egyes településeken hogyan alakult a felekezeti megoszlás.

A reformkorra több változás is történt, jellemzővé vált a nagyobb területi egységek kialakításának igénye, szemben a korábbi 10 fölötti kerületszámmal. Sárospatakig a teljes Hegyalja egy járásba tartozott, de a teljes Bodroghöz is egy egységet képezett. Sátoraljaújhelytől északra azonban már jelentősen módosult a közigazgatási beosztás. Egyszerre ötvöződött a természetföldrajzi határoknak (vízfolyások és vízválasztók) és a nagyobb települések központi szerepkörének figyelembevétele. A vármegye székhelye, a tőle északra fekvő falvak központja lett, mert sem Tőketerebes sem Gálszécs nem kapott központi szerepkört (a Tapolytól nyugatra fekvő, és Varannótól délre eső terület teljes egészében Sátoraljaújhelyhez tartozott). Tőle északra Sztropkó volt a központ, járása magában foglalta a Varannó környéki falvakat is. Tőle keletre Göröginye volt a járási székhely, az Ondava, az Olyka és a Laborc mentén északra, fokozatosan szélesedő sávban, egyre több falu tartozott hozzá, egészen az országhatárig. A legkeletebbi járás

központja Homonna volt, hozzá tartozott Nagymihály és a közvetlenül körülötte fekvő falvak, e területnek a Latorca volt a déli határa. A Ciróka partján fekvő Homonna, a közvetlen környezetében fekvő összes falut a járásban tudhatta. A járás Homonna környezetében a vízfolyás mindkét partját magában foglalta, így itt a vízválasztó volt a közigazgatási határ. A járás részét képezte Szinna és a tőle keletre eső falvak is, így egy igen szokatlan alakú járás jött létre.

7. térkép: Zemplén vármegye járásai 1880-ban

Az 1880-ban elkészített népszámlálás (A Magyar Korona Országai... 1882.) újabb járási beosztásról számolt be, amelynek kialakításában – térképeink alapján – a vezérelv az volt, hogy lehetőség szerint kerüljék az észak-déli irányban „hosszúkás” járások kialakítását.

Dél-Zemplénben egyedül a Bodrogköz helyzete nem változott a reformkori állapotokhoz képest. Tőle délre Szerencs és Tokaj is újra központi szerepkört tölthetett be. A Tokaji járás továbbá 1884-ben néhány faluval gyarapodott, mert Abaúj-Torna vármegyéből Zemplénhez került Erdőhorváti, Komlóska és Háromhuta.

Sárospatak viszont a Sátoraljaújhelyi járás része maradt, amely ráadásul kiegészült néhány Abaúj-Torna vármegyei faluval. A „némely törvényhatóságok határának egyes községek és puszták átcsatolása által való kiigazításról, és az ezzel kapcsolatos intézkedésekről” szóló 1881. évi LXIII. törvény országosan rendezte egyes falvak átsorolását más vármegyékbe. Zemplén vármegye esetében Abaútból átcsatolták a Sátoraljaújhely közvetlen közelében fekvő Alsóregmecet, Felsőregmecet, Kisbányácskát, Kiskázmért, Mátyásházát, Mikóházát, Vilyt (az ugyanilyen nevű pusztával együtt) továbbá a tőlük kissé északabbra fekvő Bistét és a Szerencsi járáshoz csatolt Felső-Golopot. Észak-Zemplén (Sztropkói járás) ugyancsak gyarapodott néhány faluval, mert Sáros vármegyéből Bok-sát, Sandalt, Kis- és Nagybukócot, Sztaskócot, Kis- és Nagy Dricsnát és Alsó- és Felső Vladicsát sorolták át. Ugyancsak 1881-ben, Zemplén vármegyétől Sáros vármegyéhez csatolták a Tápoly mentén fekvő Tapolybisztrát, Tapolyhermányt, Fiaszt, Micsákot, Kobulnyicát, Györgyöst, Remenyét, Proszácst, Mátyáskát, Vavrincot és Oroszvolyát.

1880-ban Újhelytől északra, Gálszécs járásközpont lett, elszakítva a reformkori Újhelyi járás északi részét. Nagymihály, Varannó újra járás központ lett, sőt a járáshatárok gyakorlatilag elnyerték az I. világháborúig hivatalos formájukat. Északkelet-Zemplénben Szinna is központi szerepkörű lett, mert hozzátartozott az összes aprófalú az országhatárig. Észak-Zemplénben Homonna járása volt a legnagyobb kiterjedésű, mert északi irányban egészen az országhatárig ért. A korábbi Göröginyei járás nagy része hozzákerült, míg a korábban a hozzátartozó Északkelet-Zemplén falvai képezték a Szinnai járást.

Az 1910-es népszámlálás idején Sárospatak már önálló járással rendelkezett. A járás a következőképpen jött létre: a Bodroghöz Vajdácskát, Lukát és Tizsakarád lett elcsatolva, illetve a közvetlen környezetében fekvő falvakat sorolták hozzá (összesen 9 település). A Bodroghöz Sátoraljaújhellyel szemben is vett falvakat, (Bodrogszög, Alsóberecki, Felsőberecki és Bodrogszerdahely) így részben megszakt az a több mint egy évszázados gyakorlat, hogy a Bodroghöz közigazgatási északi határa, mindig a Bodrog folyó volt. Középső-Zemplénben nem történt lényeges változás, mert a Nagymihályi, a Gálszécsi, de a Varannói járás határa sem változott. Észak-Zemplénben viszont létrejött egy új járás, Mezőlaborc központtal. Területének döntő része a Homonnai járásból szakadt ki, míg kisebb részben a Sztropkói járásból is átcsatoltak néhány falut.

Az 1910-es járási szerkezet véleményünk szerint, a földrajzilag leginkább indokolható felosztást tükrözte. Miért? A korábban ismert kerületek és járások is igazodtak a természeti környezethez, vagy úgy, hogy a folyók, és kisebb vízfolyások vagy úgy, hogy a vízválasztók képezték a határt. Az említett felosztásoknak is volt előnye, hiszen természetes határaik voltak. De megnevezhetünk hátrányokat is: ha a vízfolyások határolnak egy járást, akkor előfordult, hogy a patak partján egymással gyakorlatilag szemben fekvő két falu különböző egységhez tartozott. Ha a vízválasztó a határ, akkor a központi településről, nagy valószínűség szerint csak szárazföldi úton érhetőek el a kisebb falvak, ráadásul egyre emelkedő térszínen. Az 1910-es beosztás az adott természeti környezet figyelembe vette, pl. a Tapoly határt képezett a Gálszécsi és a Nagymihályi között. A lehetőségekhez mérten minden járásban a központi szerepkörű település, általában a járás középső részén, vagy a közlekedés-földrajzi adottsághoz igazodva aránylag legkönnyebben megközelíthető helyen helyezkedett el. Ráadásul összesen 12 járásra osztották a vármegyét, így észak-déli irányban nem kellett szélsőségesen hosszú járásokat meghatározni.

8. térkép: Zemplén vármegye járásai 1910-ben

Irodalom

- ifj. Barta J. 2009. „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja...” (Gazdálkodás és társadalom Zemplén vármegyében a 18. század végén.) Debrecen: A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete kiadása.
- Borovszki S. (szerk.) é.n. *Zemplén vármegye*. Budapest:
- Fényes, E. 1836-1840. *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. I-VI. Pest:
- A Magyar Korona Országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. 1882. Budapest: Az Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal.
- A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása*. 1. *A népesség főbb adatai*. (MStK 42. Kötet). 1921. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.
- Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása*. (*Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum*). 1920. Budapest: Kiadja a magyar békeküldöttség.
- Szirmay A. 1803. *Notitia topographica politica inclyti comitatus Zemplensis*. Budae:
- Takács P., Udvari I. 1995-1996-1997. *Zemplén megyei jobbágys-vallomások az úrbérrendezés korából*. I-II-III. Nyíregyháza: Periférián Könyvek.

Egyházak, vallások, felekezetek

ASZALÓS ÉVA

A conversók asszimilációjának problémája és összefüggései a zsidók kiűzésével a Kettős Királyságban I.*

„Az ellenség csak úgy lehet felismerhető és félelmetes, ha az otthonunkban vagy legalábbis az otthonunk küszöbén van. Erre jók a zsidók. Az isteni gondviselés ajándékai, hát használjuk is őket, a mindenit, és imádkozzunk, hogy mindig legyen kéznél egy pár zsidó, akit félni és gyűlölni lehet. Ha nincs ellenség, mivel biztassuk a népet? Valaki azt mondta, hogy a patriotizmus a csőcselék utolsó mentsvára: akinek nincsenek erkölcsi elvei, az többnyire valami zászlóba burkolózik, a korszak pedig mindig a fajuk tisztaságára hivatkoznak. Aki nincstelen, az végső soron a nemzeti hovatartozásából merít magának erőt. A hovatartozás-érzés viszont a gyűlöletből fakad, annak a gyűlöletéből, aki másbóvá tartozik. A gyűlölet ápolandó polgári érzemény. Az ellenség a népek barátja. Mindig kell valaki, akit gyűlölhets az ember, hogy magyarázatot leljen a saját nyomorúságára.” (Umberto Eco: A prágai temető)

A középkori Európában az Ibériai-félszigeten élt a legnagyobb létszámú zsidó közösség, amelyik VI. századi betelepülésétől 1492-ben történő kiűzéséig jelentősen hozzájárult a félsziget kulturális és gazdasági-társadalmi arculatának formálásához. A zsidók a Római Birodalom felbomlását követően a nyugati gótok uralma alá kerültek, majd a mórok

* Az itt közölt írás egy hosszabb, egészében később publikálandó tanulmány első része.

és a reconquista következtében a keresztény uralkodók fennhatósága alá. A mórokkal való együttélés nemcsak a talmudista tudományosság, a héber nyelv és az arab mintára épülő héber irodalom virágzásához vezetett, hanem a filozófiai és a természettudományos kutatásokra is pozitív hatást gyakorolt. A szefárd zsidóság a héber, a latin, az arab, a kasztíliai és katalán nyelv ismeretében egy szintézis jellegű kultúra hordozójává vált. X. (Bölcs) Alfonz támogatásával az orvostudomány, a matematika, a geográfia területén a XIII. század második felében tudományos összegzések készültek. (Karády, 2000: 46–51.; Benbassa, E. – Rodriguez, A. 2003: 8–20.)

A XIII. század végéig a szefárd zsidósággal szemben szigorú diszkriminatív intézkedéseket nem érvényesítettek, erőszakos üldözésükre csak két alkalommal került sor. A Nyugati gót királyságban a 638-as toledói zsinaton azt a határozatot fogadták el, hogy vagy áttérnek vagy elhagyják a királyság területét, továbbá 1146-ban a berber Almohádok Andalúziában megtiltották a zsidóknak, hogy vallásukat gyakorolják. Azonban, az Omajjád uralom alatt (756–1030) az omári konvenció a zsidókat zimmiknek tekintette, tehát nemcsak vallásukat gyakorolhatták, hanem személyük és vagyonuk is az állam védelme alatt állt és különadóval tartoztak. Az Almohádok üldözése idején sokan menekültek a Leóni Királyságba. A reconquistát végrehajtó león-kasztíliai és aragón uralkodóknak érdekükben állt, hogy a zsidó közösségeket a korona védelme alá helyezték, tehát az államnak fizetendő adó ellenében vallási és jogi autonómiát biztosítottak számukra. A zsidók kölcsöneikkel hozzájárultak a visszafoglaló hadműveletek finanszírozásához, a kolonizációhoz, és keresztény középosztály hiányában kereskedelmi és ipari tevékenységük Toledo, Córdoba, Sevilla, Saragoza, Tortosa és Barcelona gazdasági virágzását szolgálta. Azonban, szemben Európa többi országával, sokan éltek falvakban – gyakran csak néhány családonként szétszórva –, ahol földet műveltek, szőlőik, gyümölcsöseik, juh- és szarvasmarhanyájai, csordáik voltak. III. (Szent) Ferdinánd (1230–1252) a „három vallás” uralkodójának nevezte magát, hiszen az andalúziai területek jelentős részének visszafoglalásával egy multikulturális társadalom alakult ki, amelyre a keresztények – a mórok – a zsidók egymásra utalt együttélése (=convivencia) volt jellemző. Ebben a nyitott társadalomban, a korlátozások ellenére lehetséges volt az etnikai és vallási identitás megőrzése. III. Kasztíliai Ferdinánd és utóda, X. (Bölcs) Alfonz uralkodása alatt a zsidók a királyság pénzügyigazgatásában – mint adószedők, adóbérlők, kincstárnokok – fontos szerepet töltöttek be, továbbá a X. Alfonz által alapított salamancai egyetemen jogi végzettséget szerezve letradóként szolgálták a koronát.

Nemcsak a kasztíliai, hanem az Aragón Államszövetség (1238-tól) uralkodóinak is zsidó orvosaik voltak. (Kamen, H. 1997. Ch. 2.: 8–14.)

Nem tudjuk megbízhatóan megmondani, hogy a XIII. század végén mennyi zsidó élhetett a királyságok területén, ahogyan azt sem, hogy 1391 után, továbbá az 1410-es években mennyien térhettek át a keresztény hitre. N. Roth művében (Appendix B.) összegzi az ezzel kapcsolatos, ellentmondásos nézőpontokat. Sem ő, sem H. Kamen nem fogadja el a kiűzetés idejére, tehát 1492-re egyes történészek által megadott 200 ezer, sőt 300 ezer fős adatot a zsidó népességre, hiszen így háromszorosával számítva a XIV. század végén csaknem 1 millió fős zsidó népességgel kellene számolnunk. Ők reálisabbnak tartják 1492-ben a 80–100 ezer fő közötti adatot. Így az 1391-es pogrom előtt reálisabb 300–350 ezer főnyi zsidóságot feltételezni a két királyságban. (Roth, N. 1995: 329–332.)

A zsidók kétféle adóval tartoztak a koronáknak, fizetniük kellett évi egyösszegben fejadót (=cabeza de pecho) és minden egyes zsidó közösségnek – amelyet arabul aljámának, kasztíliai nyelven juderíasnak neveztek – serviciót. A XIII. század végén és a XIV. század elején az adóregisztrációk alapján ez komoly bevételt jelentett a koronáknak, a Kasztíliai Királyságban és Aragóniában ez a kincstári bevételek mintegy negyede, Katalóniában pedig 35%-a volt. (Kamen, H. 1988: 34.) Azonban a XIII. században Európában felerősödött a zsidóellenesség, amit a katolikus egyház, maga a Szentszék is teológiai és gazdasági-társadalmi érvrendszerrel támasztott alá.

I. Converso-ellenes felkelések és a gazdasági-politikai krízis összefüggései a Kasztíliai Királyságban valamint az Aragón Államszövetségben 1479 előtt

I. 1. A conversók beilleszkedése a kasztíliai és az aragón társadalom régi keresztények alkotta közösségeibe

Az 1410-es évektől a conversók a pénzügyigazgatásban és az igazságszolgáltatásban – a központi igazgatási testületekben és a városi tanácsokban – jelentős szerepet töltöttek be. III. Henrik uralkodásától a katolikus uralkodópárral bezáróan conversók töltöttek be a főkincstárnoki (=contador mayor), az udvarnagyi, II. János és IV. Henrik alatt

Kasztília főparancsnoki (=condestable) tisztségét és közülük kerültek ki a királyi titkárok is. Aragóniában a Santa Fe, a Sánchez, a de la Caballería családok birtokolták a vezető pozíciókat. Pedro Sánchez mind a négy fia szolgálta II. Ferdinándot (1479–1516), így Gabriel Sánchez volt a főkincstárnok, Luis de Santangel a főszámvevője, de a titkárai, főadószedői és katonai parancsnokai között is sokan voltak áttért zsidók. Isabella királynőnek (1474–1504) mindhárom királyi titkára converso volt, közülük Fernando de Pulgar az uralkodópár történetírója és a Kasztíliai Tanács tagja is volt. A XV. században a legjelentősebb történetírók és humanista tudósok is ebből a társadalmi csoportból kerültek ki.

Alonso de Palencia IV. Henrik és Isabella latin titkára volt és történetíró, aki a converso-ellenes felkelésekről és az andalúziai városokban felállított inkvizíciós tanácsokról részletes elemzést nyújt „Décades” című művében. Hasonlóképpen, Diego de Valera is az uralkodópár converso történetírója volt. (MacKay, A. 1972. [május]: 46–52.) Nagyon fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy a conversók vezető egyházi tisztségeket is betölthettek. (Roth, N. 1995. Ch. 5. „Conversos in Church Office”: 133–150.)

A Santa María – Cartagena converso család tagjai II. János uralkodásától számos püspöki méltóságot töltöttek be, örökletesen (Burgos, Cartagena, Astorga, Sigüenza). Isabella uralkodása alatt Kasztíliában négy püspökről tudjuk, hogy converso volt, közülük szeretném kiemelni Hernando de Talaverát, aki a királynő gyóntatója volt 1478-tól, emellett Ávila püspöke és 1492–1498 között Granada érseke.

A XV. század második felében alig volt Kasztíliában és az Aragón Államszövetségben olyan grandcsalád, amelyben ne lett volna vagy anyai vagy apai ágon converso. II. Ferdinándnak anyai ágon a dédnagyanyja converso volt, de lehetséges, hogy a Zaragozai Inkvizíciós Tanács törvényszéki szakértője által összeállított „Libro Verde de Aragón” állítása felel meg az igazságnak. Eszerint az uralkodó dédnagyanyja zsidó volt. Nem engedélyezték a Libro Verde de Aragón nyomtatásban való megjelentetését és 1623-ban az összegyűjtött kéziratokat nyilvánosan elégették. (Roth, N. 1995. Ch.5. „Conversos in Church Office”: 150–152; u.a. Appendix C. „Major Converso families”: 333–335.) A Kasztíliai Királyságban a grandcsaládok genealógiáját II. János converso latin titkára, Fernán Díaz de Toledo készítette el kasztíliai nyelven, ami igen népszerű volt. Ebből az derül ki, hogy Kasztíliában szinte minden nemesi családban vannak con-

verso ősök és rokonok. A házasságkötések révén az elitrétegbe való bejutás a conversók sikeres asszimilációjának lehetőségét mutatja. Az „Instrucción” kiváló összegzését megtaláljuk H. Kamen és A. MacKay írásaiban is. (Kamen, H. 1992: 19–21. és MacKay, A. 1972. [május]: 49.)

Ami a kasztíliai városok igazgatását illeti, a conversók arányának emelkedéséhez hozzájárult az is, hogy XI. Alfonz uralkodásától a kinevezett, jogi végzettséggel rendelkező regidorok száma nőtt a választott tisztviselőkkel szemben. Így a hidalgo – caballeros réteg háttérbe szorult a városok vezetésében. Az áttért letradók számos városban többségbe kerültek a tanácsokban. 1440-ben Kasztília nagyvárosaiban – főleg az andalúz városokban – 30 olyan converso regidor volt, aki pénzügyigazgatási hivatalt töltött be. Megfigyelhetjük, hogy az egymás között házasodó vagyonos converso családok örökletesen bírták ezeket a hivatalokat. Cordobában, Sevilleben a városi oligarchia mintegy fele áttért zsidó, Toledóban az 1449-es felkelés során a régi keresztények által elfogadott Sentencia 14 vezető hivatalt említ meg a városban, amit conversók töltöttek be. Segoviában az Arias és Cabrera családok, Burgosban a Santa María és a Cartagena családok a püspöki méltóságokon kívül, regidori és corregidori tisztségeket is betöltöttek. A corregidor a városi tanács elnöke volt, aki eljár a büntető- és polgárjogi ügyekben és ő volt a felelős a városi adók és a cortecek által megszavazott különadók behajtásáért. Ezeket a korona tisztviselőket a városi adókból javadalmazták. A XV. század első felében a Kasztíliai Királyságban, a második felében már az Aragón Államszövetségben is, az uralkodók és az infánsok hatalmi harca és az elmélyülő pénzügyi-gazdasági válság a törvényesség felbomlásához, sorozatos városi felkelésekhez vezetett. (MacKay, A. 1972. [május]: 47–48.)

A városokban a hatalmában meggyengülő régi keresztény oligarchia (főleg a caballerosok) az áremelkedések miatt éhező plebejus réteg, a pecharos indulatait, gyűlöletét kihasználva a vagyonos, vezető pozíciókat betöltő conversók hatalmi helyzetének megerősítésére, sőt fizikai megsemmisítésére törekedett. Ennek ideológiáját a judaizálás vádja és a „vértisztaság” koncepciója szolgáltatta. Mivel a converso-ellenességnek elsősorban a politikai-társadalmi összefüggéseit vizsgálom, a tanulmány keretein belül csak tömören ismertetem a conversók hitének kérdésében kialakult állásfoglalásokat. A témával foglalkozó történészek és a XV. századi converso és régi keresztény egyházi személyek, korona tisztviselők, történetírók nézetei egyaránt ellentmondások.

N. Roth a conversók hitének vizsgálata során – különös tekintettel arra, hogy véleménye szerint 1400–1492 között a kasztíliai és aragón zsidóságon belül tömeges volt az áttérés – a királyságokban élő és az Észak-Afrikába elmenekült rabbik responsáira támaszkodott. Arra a megállapításra jutott, hogy a zsidó rabbik a XV. században áttérteket nem anusimoknak, hanem vallásukat és népüket szabad akaratukból elhagyó meshumadimoknak tekintik. (Roth, N. 1995. Ch. 2.: 22–32.)

Nem ért egyet Y. Baer nézőpontjával, miszerint „a conversók és a zsidók egyetlen nép, akiket vallásuk, sorsuk, messianisztikus reményük egyesít”, (Baer, Y. 1996: 274.) azaz a conversók nem voltak hithű keresztények, a judaizálás a többségre jellemző volt. Y. Baer ennek okát az Averroizmus nihilizmust erősítő hatásában látja, ami a Messiás eljövételében való hit megrendüléséhez vezetett. A régi keresztények elsősorban ezért gyűlölték a conversókat. (Baer, Y. 1996: 424–425.) Azonban nem csupán N. Roth nem ért egyet ezzel, hanem B. Netanyahu sem, aki szerint a Y. Baer által idézett héber nyelvű források azt erősítik meg, hogy a conversók többsége olyan hithű keresztény volt, aki nemcsak vallásában, hanem társadalmilag is törekedett arra, hogy elkülönüljön a zsidóságtól. Mint említettem, a zsidóellenes polémiák többsége converso szerzőktől származik. Azonban hihetetlenül gyors és sikeres társadalmi felemelkedésük azért is történhetett meg, mert birtokolták a zsidóságra jellemző érvényesülési stratégiákat. Az egoista bizonyítás vágya, a kiválóság és egyben a másság tanúsítása, a vállalkozói hajlam, a szellemi és lakóhelyi mobilitás, a szellemi alkotókészség tisztelete ezek közé tartozik. (Karády, 2000: 26–27.) Az itt felsorolt érvényesülési stratégiák fontos szerepet játszottak a régi keresztények conversók iránti ellenérzéseinek kialakulásában. Ezt kortárs források alapján támasztom alá. Alonso de Palencia IV. Henrik és a katolikus uralkodópár converso történetírója a „Századok” (=Décades) című művében az andalúziai converso-ellenes felkeléseket elemezve ezt írja a conversókról: „...öntelten kérkednek a vagyonukkal és mérhetetlenül büszkék, pöffeszkedőek, magukat jobb embereknek, különbeknek tekintik a régi keresztényeknél”. (Kamen, H. 1997. Ch. 3.: 29.)

Andrés Bernáldez, Mendoza bíboros káplánja, az uralkodópár történetírója converso és zsidóellenes nézeteket vallott. A „Historia de los reyes católicos” című művében azt állítja, hogy a judaizálás 1390! óta (és nem 1391!) állandó veszély a katolikus hit számára

és „...a conversók többsége titkos zsidó,¹ sőt se nem zsidó, se nem keresztény, hanem vallástalan eretnek.” (Roth, N. 1995. Ch. 7. „The Inquisition”: 229.)

A mórok Mohamed mesebeli állatáról (al-buraq) az ilyen conversókat, akiknek kultúrájában, pl. étkezési szokásaiban együttesen vannak jelen zsidó és keresztény sajátosságok „alborayques”-nek nevezték. (Bodan, M. 1994. [május]: 52–53.) A nagytekintélyű Alonso de Oropesa, aki IV. Henrik uralkodása alatt és az uralkodópár idején is 1486-ig a Szt. Jeromos rend nagymestere volt, bár elítélte a judaizálást és kánonjogi értelemben az 1465-ben megjelent művében (*Lumen ad revelationem gentium...*) támadta a zsidókat, azt állította, hogy kevés converso az, aki titkos zsidó. A többség hithű keresztény, ezért a conversókkal szembeni diszkriminatív, így hivatalviselésüket tiltó rendelkezéseket elfogadhatatlannak tartotta. A conversók kizárását a szerzetesrendekből a vértisztaság gondolata alapján teljesen ellentétesnek tekintette a kánonjoggal. (Roth, N. 1995. Ch. 3. „Conversos and crisis: The fifteenth Century”: 73–74.)

Hithű keresztény voltuk bizonyítására is szolgálhatott, tehát egyfajta önigazolásnak is tekinthető az, hogy a XV. században a zsidóellenes művek többségét converso egyházi személyek és értelmiségiek írták, így Pablo de Santa María (Burgos és Cartagena püspöke), Jerónima de Santa Fe orvos és Pedro de la Caballería. A converso-ellenesség fokozódásával a judaizálás bűnéért a zsidóságot tették felelőssé.

Ha a conversók többsége a XV. században hithű keresztény volt, akkor a converso-ellenes felkelésekben és az inkvizíció felállításában nem a vallási tényezőnek, nem a keresztény hitet fenyegető judaizálásnak kell meghatározó szerepet tulajdonítanunk.

I. 2. A converso-ellenes városi felkelések a XV. században²

II. (Kasztíliai) János uralkodása alatt, 1440 után bontakozott ki egy tartós politikai válság, ami a Henrik aragón infánst támogató grandok lázadásával kezdődött (1440–1444) és 1448-ban Kasztília admirálisának lázadásával folytatódott, majd 1449-ben Toledóban egy kegyetlen converso-ellenes felkelésben tetőződött. Toledóban és Ciudad

¹A pejoratív értelmű *marrano* (lehetséges jelentése „disznó”) vagy a *torrachizo* (hitehagyott) kifejezéseket használták a judaizáló conversókra. Értelmezéseket részletesen elemzi Roth, N. 1995. I. Ch. „Marranos and conversos” 3–14.

²A felkelések részletes elemzése megtalálható Baer, Y. 1966. 177–232. és 244–251., továbbá MacKay, A. 1972. (május) 33–44.

Realban a conversók házait kifosztották, vagyonukat elkobozták és sokukat megölték. A toledói felkelés kirobbanásában II. János kegyencének, a converso Alvaro de Lunának, Kasztília condestablejának a politikája és a városi pecherosnak a szociális helyzete egyaránt fontos szerepet játszott. A korona folyamatos devalvációs politikája, a rossz termésű évek és járványok 1447–49 között a kenyér árának mintegy 200%-os emelkedését eredményezték. Ez a városokban éhséglázadásokhoz vezetett. Alvaro de Luna az aragón infánsokat támogató grandok meggyengítése céljából converso korona tisztviselőkre támaszkodott. A granadai emírség elleni háború céljából a városok adóinak emelése mellett döntött. Toledóban a város kincstárnokát, a converso Alonso Cotát és a converso főadószedőt, Juan de Ciudadot bízta meg a megemelt adók begyűjtésével. A város régi keresztény, hidalgo polgármestere, Pero Sarmiento ezt a helyzetet használta fel arra, hogy Luna lemondását is követelve egy converso-ellenes felkelést provokáljon ki. Toledóban számos conversót megöltek, így a főadószedőt is, a kincstárnok házat felgyújtották, elkobozták a vagyonát. Sokan a városból elmenekülve mentették meg életüket. II. János 1449. június elején személyesen ment Toledóba, ahol Sarmiento és a régi keresztény regidorok az uralkodótól a követeléseiket tartalmazó 1449. június 5-én közzétett, „Sentencia-Estatuto” szentesítését kérték. A felkelők követelték Alvaro de Luna felelősségre vonását (ez csak 1453-ban fog bekövetkezni, amikor a kegyvesztetté váló főparancsnokot halálra ítélik) és a conversók hivatalviselési jogának eltörlését. A Sentencia ez utóbbit a következő érvelésekkel támasztja alá: „Alvaro de Luna az egyház és a korona vezető hivatalait a hitetlen eretnekeknek adta, akik az eltévelyedett, romlott zsidók leszármazottai. Ez sérti a tiszta vérű, régi keresztények érdekeit (=los christionos viejos o lindos) ők (értsd a conversók) megszentelt hitünk és királyságunk ellenségei, bitorolják a hithű, régi keresztények vagyonát, tönkreteszik a nemeseket, az iparosokat, királyságunk minden rendjét. Követeljük, hogy az eretnekek ne tölthessenek be hivatalt, ami városunk ősi Juerosával is összhangban áll”. (MacKay, A. 1972. [május]: 64.)

A Sentenciában foglaltakat számos vezető egyházi személy és korona tisztviselő – legyen az régi keresztény vagy converso – határozottan visszautasította és V. Miklós pápa teológiai állásfoglalását kérték. A pápa 1449. szeptember 24-én kelt „*Humani generis...*” kezdetű bullájában elítélte a conversókat ért támadásokat, kinyilvánította, hogy hivatalviselésük megtiltása ellentmond a kánonjognak, hiszen mint katolikusokat ugyanazon jogok illetik meg, mint a régi keresztényeket. Az egyházfő Pero Sarmientót

és híveit kiközösítéssel sújtotta. Azonban II. János gyenge királyi hatalmát és tekintélyét jól tükrözi az, hogy a bűnösöket amnesztiában részesítette és ő maga kérte, hogy a pápa vonja vissza kiközösítő bullját és nem utolsó sorban 1451. augusztus 13-án a Sentenciát szentesítette. A Sentenciát elutasító személyek közül kiemelem Lope de Barrientost, Kasztília kancellárját és Segovia, Ávila püspökét és Alonso Diaz de Montalvót, II. János és IV. Henrik (1454–1474) legjelentősebb jogászát, letradóját. Egyetértenek abban, hogy a conversók hivatalviselésének megtiltása ellentmond a kánonjognak és a Siete Partidasnak egyaránt. Üldözésüknek az oka a régi keresztények hatalomvágya és rosszindulata, amire az újkeresztények egy része meneküléssel válaszolt. A Granadában és Észak-Afrikában letelepülők Montalvo szerint valóban hittagadókká válhatnak, visszatérve zsidó vallásukhoz és népükhöz. Barrientos püspök szerint a conversók üldözése félelemmel tölti el a zsidókat, visszatartja attól, hogy szabad akaratukból áttérjenek. (Roth, N. 1995. Ch. 4. „Conversos and political Upheaval”: 98–99.) A Sentencia tartalmából láthatjuk, hogy a judaizálás vádja összefonódott a „limpieza de sangre” (=a vértisztaság) zsidóellenes elképzelésével, hiszen Sarmiento kijelentette, hogy a converso megkeresztelése ellenére zsidó marad, sohasem válhat igaz kereszténnyé, így csak beszennyezi a régi keresztények tiszta vérét. (Roth, N. 1995. Ch. 7. „The Inquisition”: 229–237. és Bodian, M. 1994. [május]: 57–62.)

Bár elsősorban a XVI. századi Spanyol Királyságban figyelhetjük meg, hogy állami törvények jelennek meg ennek a gondolatnak a jegyében (=estatutos de limpieza de sangre), de a Kasztíliai Királyságban Isabella uralkodása alatt számos szerzetesrendből, a Santiago lovagrendből, vallási közösségből, sőt Toledóban a céhekből is kizárták a conversókat a vértisztaságra hivatkozva. Azonban az 1449-es toledói felkelés csak a kezdet volt, ugyanis IV. Henrik uralkodása alatt a XV. század második felében egymást követően robbantak ki a városi felkelések, ezek a conversók elszigetelésére, politikai és pénzügyi hivatalokból való eltávolításukra, vagyonuk elkobzására, sőt fizikai megsemmisítésükre irányultak. A MacKay – Y. Baer klasszikus, a spanyolországi zsidóság történetével foglalkozó művét is felhasználva – táblázatban összegzi a városi felkeléseket és 1459–1476 között, a teljesség igénye nélkül (csak a nagyvárosokra koncentrálva), 13 jelentős lázadást említ meg. (MacKay, A. 1972. [május]: 35.) Rámutat arra, hogy az elsősorban converso-ellenes támadások, pl. Sepúlvedában a zsidó közösséget is érintették. Az egész Kasztíliai Királyságot érintő súlyos agrárválságot fontos kiváltó oknak tekinti, hiszen csak 1465–1473 között a kenyér ára mintegy tízszeresére emelkedett.

Ebben az is szerepet játszott, hogy számos városban a tanácsok az éhínséget gabonaimporttal próbálták enyhíteni, ami viszont a pecherosra még nagyobb adóterhet rótt. Toledóban, Burgosban, Valladolidban és Segoviában több alkalommal is kirobbantak fegyveres felkelések, de a legkritikusabb év 1473 volt, ugyanis Andalúzia 12 városában voltak converso-ellenes pogromok.

Az 1465-ös és az 1467-es toledói, sevillai és ávilai felkelésekben szerepet játszott a IV. Henrik trónfosztását eredményező, Juan Pacheco (a Santiago rend nagymestere) által vezetett főnemesi felkelés. Toledóban és Sevilleben annak hírére robbant ki a converso-ellenes pogrom, hogy az Ávilában királlyá nyilvánított Alfonz (IV. Henrik féltestvére) converso-ellenes proklamációt bocsátott ki. Viszont, szemben az 1449-es felkeléssel, a conversók önvédelem céljából milíciákat állítottak fel. Mivel Cordobában 1473-ban 5000 gyalogosból és 300 könnyűlovasból állt a milícia, N. Roth szerint a városban kb. 10 ezer converso élhetett. (Roth, N. 1995. „Appendix B”: 332.) Toledóban IV. Henriket támogatván, Fernando de la Torre vezetésével összecsaptak az Alfonzot támogató régi keresztényekkel. A városban négy utcában a conversók házait kifosztották és felgyújtották. Bár IV. Henrik féltestvére 1468-ban meghalt, a gyenge király nem biztosított jogorvoslatot a bántalmazott conversóknak, sőt apjához hasonlóan amnesztiában részesítette a törvényteleneket elkövetőket és megtiltotta, hogy Ciudad Realban és Toledóban a conversók hivatalt töltsenek be. Az 1391-es pogrommal ellentétben, Cordobában, Jaénban és Sevilleben a régi keresztény regidorok és corregidorok, sőt Córdoba püspöke is támogatta a pogromokban domináns szerepet játszó kisnemeseket.

Az indulatokat jól mutatja, hogy Jaénban a converso Miguel Lucas de Iranzo, Kasztília converso katonai parancsnokát a katedrális oltáránál ölték meg, amikor a székesegyházba menekült conversókat meg akarta védelmezni az öldöklő régi keresztényektől. IV. Henrik 1474-ben bekövetkező halálakor Kasztíliát a törvényes rend felbomlása, a fanatikus indulatok elszabadulása jellemezte. Ebben a társadalmi-politikai helyzetben került hatalomra IV. Henrik féltestvére, Isabella, akinek súlyos polgárháborúban kellett hatalmát megszilárdítania. A grandok egy része IV. Henrik kiskorú lányát, Johannát és az ő oldalán beavatkozó V. Alfonz portugál királyt támogatta. Az 1475–1479 között zajló polgárháború és egyben Portugáliával folytatott trónöröklési harc jelentősen befolyásolta Isabella és férje, Ferdinánd (Aragónia trónörököse) politikáját. Szükségük volt a városok pénzügyi és katonai támogatására és a caballeros réteg fegyveres erejére, amit az 1317-ben feloszlott Hermandad, 1476-ban történő újjászervezése is bizonyít.

Irodalom

- Baer, Y. 1966. *A History of the Jews in Christian Spain*. 2 vols. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.
- Benbassa, E. – Rodrigue, A. 2003. *A szefárd zsidók története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Bodian, M. 1994. „Men of the Nation”: the Shaping of converso identity in early modern Europe. *Past and Present*, No. 143. 48–77.
- Eco, Umberto. 2012. *A prágai temető*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- In: Edwards, J. (ed.) 1994. *The Jews in Western Europa 1400–1600 (Documents)*. Manchester and New York: Manchester Un. Press.
- In: Haliczer, St. H. (ed.) 1987. *Inquisition and Society in Early Modern Europe*. London: Croom-Helm.
- Kamen, H. 1988. The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492. *Past and Present*, No.119. 30–55.
- Kamen, H. 1997. *The Spanish Inquisition, A Historical Revision*. New Haven and London: Yale University Press.
- Karády V. 2000. *Zsidóság Európában a modern korban*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- MacKay, A. 1972. Movements and Pogroms in the Fifteenth-Century Castile. *Past and Present*, No.55. 3–67.
- Roth, N. 1995. *Conversos, Inquisition and the Expulsion of the Jews from Spain*. Madison: The University of Wisconsin Press.

SZABÓ JÁNOS

Vallási közösségek kialakulása a forradalom időszakában Új-Angliában

Minden Amerikában lezajlott kolonizációs folyamatnál megfigyelhető, hogy az abban résztvevőket erősen motiválta a gazdasági és társadalmi felemelkedés lehetősége, melyre a korabeli Európában szinte semmilyen lehetőségük nem volt. Ez igaz az észak-amerikai brit gyarmatok majdani területére érkező angol betelepülőkre is, de itt megfigyelhető egy másik nagyon fontos motiváció is, mely elsősorban hitbeli, vallási okokra vezethető vissza, melyet különösen az Új Anglia – területét több gyarmat alkotta, a tárgyalt időszakban Massachusetts, New Hampshire, Connecticut és Rhode Island – területére érkező puritán telepeseknél figyelhetünk meg. Ők egy olyan társadalmi rendszert alkotottak meg, mely az Istennek való feltétlen engedelmességen alapszik, és amely felette áll minden földi hatalmasságnak és tekintélynek, azaz egy „teokratikus” társadalmat szerettek volna felépíteni, az ószövetségi Izrael népéhez hasonlóan. Ahogyan Medgyessy László megfogalmazta, „az a feltételezés, hogy egy adott társadalom, kultúra megismerhetetlen az azt fenntartó vallás, hitrendszer, világkép vizsgálata nélkül különösen is igaz az Amerikai Egyesült Államok esetében... színes történetét átszövi a vallásos hitrendszerek, egyházak és csoportosulások históriája, sőt bizonyossággal állíthatjuk, hogy korai időszaka egybeesett a keresztyénség terjedésének és megmaradásának történetével az addig ismeretlen hatalmas földrészen.” (Medgyessy, L. 2000: 6) Az észak-amerikai

brit gyarmatokon belül Új-Anglia különleges volt abból a szempontból is, hogy a kolonizáció megkezdésétől egészen az amerikai forradalom kirobbanásáig a tizenhárom brit gyarmat közül vallásilag és a lakosság nemzetiségi összetételét tekintve is a leghomogénebbnek számított. Rhode Island-et leszámítva a kongregacionalizmus számított az itt élő emberek „vallásának”. Míg Rhode Island-en nagyon sokan telepedtek le olyanok, akik nem értettek egyet a kongregacionalizmussal – például baptisták és kvékerek – addig Connecticut, Massachusetts, New Hampshire területén sokáig nem volt más elismert vallási felekezet.

„Az Újvilágban a puritánok megalapították a »Biblia nemzetközösséget« azzal a céllal, hogy az újszövetségi ösgyülekezetekhez hasonló tisztaságú közösségeket hozzanak létre. Társadalmi, egyben »szent« szövetségek révén fogták össze az egyént, a várost és a birodalmat, így kívánták létrehozni az istenfélő, puritán társadalmat. Nemsokára szinte ugyanazt jelentette a »város« és a »gyülekezet«. Csak a teljes jogú egyháztagok élhettek az úrvacsorával, és kereszthelhették meg gyermekeiket. A teljes tagsággal más kiváltságok is jártak, például a szavazati jog és a tisztségekre való választhatóság. Új-Anglia lakosai az Újvilág Izráélének és az igaz vallás őrzőinek tekintették magukat” (Fabiny, T., Tóth, S. 2008: 12)

A többi észak-amerikai brit gyarmaton eltérő volt a helyzet ezzel kapcsolatban, sokkal vegyesebb vallási képet mutattak. 1780-ra a négy legjelentősebb vallási közösségé a kongregacionalista, a presbiteriánus, a baptista és az anglikán vált. Ha területi megoszlás szerint vizsgáljuk a gyülekezetek számát, akkor azt mondhatjuk, hogy az 1750-es években, az észak-amerikai brit gyarmatokon lévő 465 kongregacionalista gyülekezetből 454 Új-Anglia területén volt megtalálható, és máshitú gyülekezeteket viszonylag keveset találunk. Ezzel szemben 1850-re ez a kép drámaian megváltozott, ahogyan ezt a táblázatban is láthatjuk:

Új-Anglia felekezeti megoszlása 1850-ben (Gaustad, E. S. 1962: 176)

	Baptista	Kongreg.	Episcopal	Lutheran	Metodista	Presbit.	Kvéker	Holland/ Német ref.	Római Katolikus
Maine	326	180	9		199	7	26		12
New Hampshire	193	176	11		103	13	15		2
Vermont	102	175	26		140	11	7		8
Massachusetts	266	448	54	1	262	15	39		41
Rhode Island	106	21	26		23		18		7
Connecticut	114	252	101		185	17	5		12
Összesen	1107	1252	227	1	912	63	110	0	82
Összesen az Államokban	9375	1706	1459	1217	13280	4824	726	330/ 338	1221

Látható, hogy míg 1750-ben Új-Anglia területén 454 kongregacionalista gyülekezet létezett, és mindössze 122 más vallású közösség, addig 100 évvel később 1252 kongregacionalista gyülekezetre jutott 2502 más vallású közösség. Az 1750-es évet követő mintegy száz esztendőben tehát gyökeresen megváltozott Új-Anglia vallási térképe. Ebben a tanulmányban azt a kérdést szeretném megválaszolni, hogy ebben a változásban milyen szerepet játszott az első Nagy Ébredési Mozgalom, mely határkőnek tekinthető Új-Anglia vallási életében, és ez hogyan hatott a forradalom időszakában gyökeret eresztő új közösségekre. Az amerikai forradalom időszakában Új-Anglia területén három olyan új vallási közösség alakult meg, melyek túléltek a forradalom időszakának vérzivataros éveit, és még a XIX. században is léteztek, a Shaker, a Freewill baptista és universalista közösségek. Ők voltak azok, amelyek megtörték a több mint száz éve „uralkodó” kongregacionalista vallásosság hegemoniáját Új-Angliában. Közös jellemzőjük volt, hogy kihívással fordultak a hagyományos kálvinista tanok felé, sikerült egy másfajta egyházmodellt megalkotniuk, önálló missziói szolgálatot végeztek, és másképpen éltek meg hitüket. Olyan sikeresen végezték hittérítő tevékenységüket, hogy „1820-ra ez a három közösség több mint háromszáz gyülekezettel rendelkezett és híveik száma meghaladta a tizenötezer főt. Több mint egy-negyedét jelentette ez az összgyülekezetek és hitvalló tagok számának Maine, Vermont, New Hampshire és Nyugat-Massachusetts területén.” (Marini, S. A. 1985: 1)

Közös volt bennük az is, hogy mindhárom közösség az első Nagy Ébredési Mozgalom lelki örököseként tekintett önmagára. A Nagy Ébredési Mozgalomnak sok ered-

ménye volt, melyek közül a teljesség igénye nélkül szeretnék megemlíteni néhányat, olyanokat, melyek az újonnan kialakuló közösségekre is nagy hatást gyakoroltak. Nagyon sok új megtérő volt, és a gyarmatok közötti kapcsolat is megerősödött. Ez volt az első, az észak-amerikai brit gyarmatok közötti nemzeti mozgalom, melynek során hatalmas tömegek éltek át kolóniák szerte ugyanazt a lelki tapasztalatot, és ezt a nemzeti öntudatra-ébredésnek is nevezhetjük. Az ébredés homogenizáló, integráló hatása Amerika korai történetében felbecsülhetetlen. Egy olyan mozgalom volt, mely közösséget teremtett egy nagyon megosztott és heterogén társadalomban. A Nagy Ébredési Mozgalom új szintre vitt az ellenség palettájára is, hiszen követőik szerint a sátáni szövetségbe sokak beletartozhattak, a pápaság, katolikus seregek, törökök, pogányok, ugyanakkor mások is. Sokak szemében az Anglikán Egyház nem volt sokkal jobb, mint a római katolicizmus. Ugyanazokat a problémákat vélték felfedezni a már egzisztáló közösségekben, úgy, mint a korrupciót, önzést, fényűzést, jólétre való törekvést. (Ruth, B. 1985: 14-23) Kritikával illették a megkövesedett konzervatív eszméket, gyakorlatokat és ugyancsak lázadtak a tekintélyuralmi rendszer ellen. Nem minden ok nélkül nevezik a Nagy Ébredési Mozgalmat az amerikaiak az ő „nemzeti megtérésüknek és átalakulásuknak.” (Goen, C. C. 1990: 29) Különös talán, de Connecticut-ban a mozgalom egyik közvetlen hatása a vallásszabadság korlátozása lett. Ez idővel elvezetett egy fontos felismerésre, az egyház és állam szétválasztásának fontosságára, melyet a kialakuló közösségek határozottan képviseltek. Nem szabad politikai nyomást és kontrollt gyakorolni a lelki dolgok felett. A Nagy Ébredési Mozgalom sajátossága volt továbbá, hogy sokkal nagyobb teret nyitott a laikusoknak az egyházi életbe való bekapcsolódáshoz. Ugyanakkor kialakított egy olyan evangélizációs módszert és gyakorlatot, amely eltért az európaiktól és kimondottan az amerikai környezetben élőket szólította meg. A megújulási mozgalomban nagy szerepet játszottak a nők is. A hagyományos egyházi modellben az asszonyoknak nem lehetett vezető szerepe a gyülekezetben, pedig egyre több nő vett részt az istentiszteleteken. A megtérés-orientált kereszténységben, az egyén lelkisége és erkölcsősége számított, így a nők ebben egyenjogúsággal bírtak a férfakkal, illetve a megtéretlen férfiak fölé kerültek. (George, M. M. 1990: 29) Az újonnan kialakuló közösségek vezetői között nagyon sok nőt találunk.

Ugyanakkor a mozgalom mély sebeket is ejtett az „egyház testén”. Az 1735 és 1745 közötti időszak az új-angliai gyarmat intellektuális és vallási történelmében korábban soha nem tapasztalt krízis korszaka volt. Nem fordult még elő Új-Anglia történelmé-

ben, hogy annyi lelkész elveszítette volna gyülekezetét, mint az említett időszakban. Voltak gyülekezetek, melyek támogatták a Nagy Ébredési Mozgalmat, és ha a lelkész nem azonosult nézeteikkel, megváltak tőle. Természetesen ugyanez fordítva is igaz volt, elbocsátottak olyan lelkészeket, akik az ébredési mozgalom hívei voltak, miközben a gyülekezet másképpen gondolkodott. Az ébredési mozgalom támogatói nem tartották elegendőnek a korábbi egyháztagság feltételeit, a keresztyén életvitelt és becsületes, erkölcsös életet. Ők azt tanították, hogy mindezek mellett szükséges a személyes megtérési, újjászületési tapasztalat. Egy újabb fejezetet nyitott Új-Anglia egyházi életében a Nagy Ébredési Mozgalom abban a tekintetben is, hogy soha korábban nem tapasztalható módon megosztotta a lelkészkart. Bár korábban is sok vita zajlott a lelkészek között különböző kérdésekben, kifelé mindig igyekeztek összezárni és egységet mutatni. A mozgalom nyomán azonban mindenki számára nyilvánvaló módon szakadt szét a lelkészkar egysége, akik egymást támadták és kritizálták a gyülekezetekben, evangélicációs előadásokon, az újságok hasábjain.

1742 és 1745 között Massachusetts-ben 13, Connecticut-ban 19 szeparatista gyülekezet alakult, akik maguk választották lelkészeiket. Az elkövetkező öt év során további 21 szeparatista gyülekezet alakult Connecticut-ban és 24 Massachusetts-ben. (Stout H. S. 1986: 208) Ezek a független kongregacionalista gyülekezetek nem fektették le szilárd alapokra a gyülekezetek rendjét, istentiszteleti módját, formáját, de természetesen találunk közös pontokat. A gyülekezetek elfogadták a vándor vagy utazó prédikátorok szolgálatát, nagy hangsúlyt fektettek a laikus igehirdetők bevonására a gyülekezet életében, és támadták az egyház és állam túl szoros kapcsolatát, azaz törekedtek az állam és az egyház szétválasztására. Nyilvánvalóvá vált, hogy milyen nagy erővel rendelkeznek közösségek, ha összefognak egymással, és ellene fordulnak a már kialakult rendnek és tekintélynek. Ez óriási változást eredményezett a tekintéllyel kapcsolatos hozzáálláshoz a jól szervezett 17. századi rendszerhez képest. Az újonnan megalakult gyülekezetek hatása jóval nagyobb volt, mint amit maguk a számok mutatnak. Ezeket a gyülekezeteket tekinthetjük Új-Anglia vallási történelmében az első helyi, független közösségeknek. Ezek az események fontos előszobáját képezték a forradalom időszaka alatt kialakuló három, korábban említett közösségnek. A forradalom kirobbanása után Új-Anglia számtalan nehézséggel nézett szembe, melynek egyike volt az addig működő és jól szervezett kongregacionalista egyházi rendszer megrendülése. A háború okozta kár mind anyagi, mind fizikai infrastruktúrájában tapasztalható volt az egyházban.

Ugyanakkor egy hatalmas méretű korábban nem tapasztalt bevándorlási hullám is elérte Új-Anglia nyugati és északi határvidékét. A forradalom időszakában a bevándorlási hullám elsősorban a Vermont, Maine, és New Hampshire határvidékén található hatalmas földterületeket érintette, illetve a Massachusettsben található Berkshire hegyvidékét. A növekedés később is folytatódott, 50 év alatt több mint ötvenszeresére nőtt a lakosság lélekszáma. (Marini, S. A. 1985: 25-26) A telepeseket vonzották a hatalmas, alacsony áru földterületek. Különböző helyekről érkeztek, eltérő vallási háttérrel rendelkeztek, sokan közülük elutasították a kongregacionalista egyházmodellt és vallásosságot, és a Nagy Ébredési Mozgalom hívei voltak. Az itt lejátszódó dinamikus szociális változást szemlélteti Jeremy Belknap New Hampshire-i beszámolója 1784-ből: „Nagyon ritkán lehet találkozni olyan harminc éves fiatalemberrel ezen a vidéken, aki még nőtlen lenne. A nők már negyven évesen nagymamák, és nem szokatlan, hogy anya és leánya ugyanabban az időben, egyszerre szoptatják gyermeküket, miközben az apa, a fia és az unokája együtt dolgoznak a mezőn.” (Belknap, J. 1792: 261)

Ebben a változó gazdasági, társadalmi, vallási helyzetben talált befogadó közegre egy, a Nagy Ébredési Mozgalomhoz képest kisebb méretű ébredési hullám 1778 és 1782 között, mely áterjedt Kanada tengerparti vidékeire is. Az ébredési mozgalom, mely Nova Scotiából indult el, több kisebb és nagyobb vallási közösségnek lett az elindítója. Az ébredési hullám egyik jeleként hirtelen drasztikus növekedésnek indult a kvéker közösség Maine és New Hampshire területén, illetve a baptista közösség Connecticut völgyben. Természetesen a vallási ébredéshez hozzájárultak a háború okozta hírek és pusztítások és természeti jelenségek is. A mozgalomhoz csatlakozók hittek Jézus közeli visszatérésében, és abban, hogy az utolsó időkben élnek. Magára a háborúra is úgy tekintettek, mint Jézus szavainak beteljesülésére, amely szerint eljövetele előtt *„Hallanotok kell majd háborúkról és háborúk híreiről: meglássátok, hogy meg ne rémüljete; mert mindezeknek meg kell lenniök. De még ez nem itt a vég. Mert nemzet támad nemzet ellen, és ország ország ellen; és lesznek éhségek és döghalálok, és földindulások mindenfelé.”* (Máté 24: 6-7, Károli fordítású Biblia szerint) Az 1780. május 19-én bekövetkezett napelsötétülés is ebben a meggyőződésben erősítette meg őket, idézván Jézus szavait, *„és lesznek jelek a napban, holdban és csillagokban”* (Lukács 21: 25, Károli fordítású Biblia szerint)

Abban a kongregacionalisták is egyetértettek a mozgalomban résztvevőkkel, hogy különleges napokat élnek, és ők is a Bibliára hivatkoztak, de volt egy lényeges külön-

ség az álláspontjukban. Ez megfigyelhető egyik korabeli prominens képviselőjük, Ezra Stiles (1727-1795) 1783-as szolgálatában, melynek címe, *The United States Elevated to Glory and Honor*. Szolgálatában párhuzamot vont az ősi Izrael népének tapasztalata és saját kora között. Úgy tekintett a kialakuló nemzetre, mint Isten választottjára, a „modern Izraelre”. A nemzetnek küldetése van, bevégezni az ősök „álmát”, azaz felépíteni Isten országát ezen a földön, és bemutatni Isten jóságát és gazdagságát minden nép számára. Egy olyan jövőképet mutatott be, amely Isten vezetése mellett a gyarapodásról, gazdagságról szólt. Egy olyan prosperáló jövőképről beszélt, melynek végén a földi Új Jeruzsálem megteremtése állt. Álláspontja ebben lényegesen különbözött az ébredési mozgalom híveitől, akik premillenarista álláspontot képviseltek, azaz abban hittek, hogy Isten ezeréves országát megelőzi Jézus Krisztus második eljövetele, és az azt megelőző időben nem prosperáló társadalom és gazdasági élet lesz, hanem éppen az ellenkezője, nyomorúság, háború és betegségek. Ők a háborús tapasztalatokban, politikai eseményekben és természeti jelekben ennek az előjelét látták.

Az egyik legismertebb és legnagyobb vallási közösség, mely a forradalom kezdeti időszakában alakult meg Új Angliában, a Jemima Wilkinson (1752-1819) által vezetett közösség volt, melyet Universal Friends-nek neveztek el. Jemima egy mélyen vallásos, kvéker családban nőtt fel, majd egy független kongregacionalista közösséghez csatlakozott. A forradalom évében családja morális válságba jutott, mely olyannyira megrázta, hogy belebetegedett. Hite szerint betegsége alatt, amikor már szembenézett a halállal, két arkangyal jelent meg neki azzal az üzenettel, hogy közel van Jézus második eljövetele és Isten ítéletének órája. A haldokló világhoz Isten üzenetet akar küldeni, és ezért elküldte az „Élet Lelkét”, amelynek befogadására Isten az ő testét készítette fel. Jemima hatalmas lelkesedéssel kezdett erről prédikálni mindenkinek, aki csak meghallgatta. Kocsmákban, magánházakban, a szabad ég alatt hirdette Jézus eljövételének közelségét, az idők végét, és az ő speciális küldetését. Hallgatóira nagy hatást gyakorolt lelkesedésével és szuggesztív személyiségével. Egy nagyon különleges közösséget alakított ki, amely „kommunában” élt, és ahol a tagok csak egymás között házasodhattak. Jemima Wilkinson a közösség tagjai felett teljes kontrollt gyakorolt, szabályai határozták meg a hívek magán és társadalmi életét egyaránt, az öltözködéstől kezdve a szexuális életükig bezárólag. Ő maga cölibátusban élt, és ezt javasolta követőinek is. Csoportja egy nagyon erős rokoni kapcsolatokra épülő közösséggé változott, amely egyfajta matriarchális rendszerben működött. 1789-ben New York államban megalapította

követőivel új közösségi központját, melyet Új Jeruzsálemnek nevezett el. Célja az volt, hogy elkülönülve a „világtól” felépítse Isten országát a hite szerint közeledő millennium időszakára. Természetesen más lokális közösségek is kialakultak Új-Angliában ebben az időszakban, melyek közül a legérdekesebb talán a Shadrach Ireland által 1775-ben Massachusettsben alapított közösség, melynek tagjai hittek abban, hogy vezetőjük halhatatlan. Ireland követőinek megtiltotta a szexuális kapcsolatot, mely véleménye szerint a legnagyobb akadályát jelentette a fizikai és lelki tökéletességre való eljutásnak. Miután egészségi állapota megromlott, közelgő halálát párhuzamba állította Jézus közeli második eljöveteleével. Halálos ágyán a következőképpen búcsúzott követőitől: *”Elmegyek, de ne temessetek el. Az idő rövid. Jézus jön, hogy magához vegye az ő gyülekezetét.”* Követői hat hétig várták jövődölésének bekövetkeztét, mielőtt eltemették volna. (Marini, S. A. 1985: 51-55)

A megalakuló közösségeknek voltak közös pontjaik. Mindegyik törekedett egy úgynevezett mélyebb lelki élet gyakorlására, és meg tapasztalására. A kálvini elvekkel szemben határozták meg magukat, és mindegyik közösség kialakulása egy karizmatikus vezető személyéhez köthető, akik egyfajta messianisztikus igénnyel léptek fel követőikkel szemben. Másfajta társadalmi modellben gondolkodtak, és a közösségükhöz való csatlakozással az elitizmus, kiválasztottság tudatot ültették el követőik szívében és elméjében. Ezek a közösségek lokális jellegűek maradtak, és viszonylag hamar „megszűntek”. Ezzel szemben a Freewill baptisták, shakerek és universalisták kiléptek a lokalitásból és hosszú időn keresztül fennmaradtak. Náluk is megfigyelhető sok azonososság a korábban említett vallási közösségekkel kapcsolatban. Így például a Freewill baptista közösségnél és a shaker közösségnél is nagyon fontos volt az alapító karizmatikus személyisége. A Freewill baptisták alapítását Benjamin Randel (1749-1808), míg a shakerekét, Ann Lee (1736-1784) nevéhez köthetjük. Ebben eltérő jelleget mutat az universalista közösség, mert ott több személy is nagyon fontos szerepet játszott a mozgalom kialakulásában. Érdekes megfigyelnünk, hogy függetlenül attól, hogy melyik közösségről beszélünk, a vallás emblematisztikus képviselője valamilyen személyes vagy családi krízisen ment keresztül elhívása előtt. Benjamin Randell vagy Ann Lee életét szemlélve, akit akarata ellenére kényszerítettek hozzá egy férfához, akivel boldogtalan házasságban élt és négy gyermekekét is elvesztette egészen fiatalon, szintén ezzel találkozhatunk. Sokszor vallásos nézeteiket éppen ezek a tragikus események formálták, mint Ann Lee esetében is, aki negyedik gyermeke elvesztése után Istenhez fordult fáj-

dalmában, és úgy gondolta, hogy ez a sok tragédia azért következett be, mert szexuális életet élt. Lelki tanácsadójához fordult támaszért abban a közösségben, amelyhez évekkel korábban csatlakozott. A közösség női vezetője a következő tanáccsal szolgált neki: *”James és én egy ágyban alszunk, de soha nem érintjük meg egymást, leszámítva két gyermekünket. Menj baza és te is így cselekedjél!”* Ann ezek után cölibátust fogadott, melyet férje nagyon nehezen viselt. (Nardi, R. C. 1976: 11-16) Néhány év elteltével teológiai magyarázatot is adott cselekedetére, amikor hite szerint kinyilatkoztatást kapott Istentől. Ennek lényege az volt, hogy Ádám és Éva eredendő bűne a szexuális együttlét volt, és ez okozta az emberiség bukását és minden fájdalmát. Ebből következik, hogy az isteni kegyelemben való részesedés és üdvösség feltétele a szexuális önmegtartóztatás. Akik elfogadták, hogy látomásai Istentől származnak, azok rövidesen úgy tekintettek rá, mint Jézus lelkének megtestesülésére a földön, és így vált számukra Ann Lee Ann Anyává. (Marini S. A. 1985: 76-77)

Mindannyian „szuggesztív” hatású igehirdetők voltak, és többnyire látomásokat kaptak, hitük szerint Istentől. Így például Ann Lee 1772-ben kapott hite szerint látomást Istentől, hogy Ő helyet készít nekik Új-Angliában, mely nyitott az evangélium üzenetére, és ahol Isten összegyűjti majd választottait. Ann ennek alapján nyolc leg-hűségesebb követőjével 1774-ben elutazott Angliából New Yorkba. Miután házassága végérvényesen zátonyra futott, 1776-ban New York mellett létrehozta közössége szellemi központját, Niskeyunát. Hitt abban, hogy ez lesz Jézus ezer éves uralmának helyszíne. 1782-ben jelent meg az első, hitelveiket tartalmazó traktátus, melynek központi eleme a lélektől való újjászületés fontosságának hangsúlyozása, a bűnvallás és bűnbocsánat aktusa és a tökéletességre való törekvés, melynek egyik legfontosabb eszköze a szexuális önmegtartóztatás. Üzenetüket mint utazó prédikátorok terjesztették, ebben példaképük George Whitefield (1714-1770) volt. Tanításukkal különösen a független kongregacionalista és baptista híveket igyekeztek elérni, arra készítetvén őket, hogy szakadjanak ki közösségükből és csatlakozzanak hozzájuk. Megfigyelhető a korábban a baptista gyülekezetben szolgáló presbiterek vagy gyülekezeti vezetők magas számaránya az említett három új vallási közösség vezetői körében. A shaker misszionának külön sajátossága volt, hogy kommunájukba meghívták az érdeklődőket, ahol szállást és ételt biztosítottak számukra, és annak a lehetőségét, hogy megtapasztalják közösségi életük örömeit. Azoknak, akik csatlakozni akartak a közösséghez, minden bűnüket meg kellett vallaniuk a shaker vezetőknek (Ann Lee, James Whittaker, William Lee).

Minden bűnük, amelyet megvallottak, megbocsáttatott számukra. Természetesen ezzel az aktussal azt is elfogadták, hogy közösségük vezetője különleges isteni hatalommal van felruházva, melynek ezek után engedelmeskedniük kell. Olyan jól működött ez az evangélizációs módszer, hogy több százan csatlakoztak a nNiskeyunai csoporthoz. Ezen felbuzdulván a shaker vezetők arra törekedtek, hogy újabb közösségeket hozzanak létre, melyek ugyanígy el tudják érni a környezetükben élőket. Gazdasági helyzetüket tekintve mindegyik közösséggel kapcsolatban elmondható az, hogy tagjaik általában az átlagot kicsivel meghaladó vagyoni háttérrel rendelkeztek, de voltak közöttük igazán tehetősek is éppúgy, mint szegényebbek. Mindhárom közösség túléli alapítóját, köszönhetően annak is, hogy korán felismerik a szervezeti rendszer kialakításának szükségességét, és ennek érdekében komoly lépéseket is tettek. Hitelvi füzeteket, énekes könyveket adtak ki, rendszeres összejeveleteket szerveztek, és meghatározták az istentiszteletek liturgikus rendjét és szabályát. Az elkövetkezendő évek ezeknek a közösségeknek az életében a szervezeti rend kialakításával és az intenzív evangélizációval teltek, törekedvén arra, hogy az alapító személyek halála után bekövetkezett krízist túlélvén tovább gyarapodhassanak.

Irodalom

Források

Belknap, J. 1792. *The history of New-Hampshire*. Volume III. State Street.

Stiles, E., D.D. 1783. *The United States Elevated to Glory and Honor*.
University of Nebraska. (Electronic Texts in American Studies)

Szakirodalom

Fabiny, T., Tóth, S. 2008. *Amerika Teológusa, Bevezetés Jonathan Edwards –1703-1758– Gondolkodásába*. Budapest: Magyarországi Református Egyház Dunamelléki Egyházkerület Hermeneutikai Kutatóközpont.

Gaustad, E. S. 1962. *Historical Atlas of Religion in America*. New York: Harper and Row.

- George, M. M. 1990. *Religion and American Culture*. The Divinity School: Duke University.
- Goen, C. C. 1990. *Revivalism and Separatism in New England, 1740-1800, Strict Congregationalists and Separate Baptists in the Great Awakening*. New Haven and London: Yale University Press.
- Marini, S. A. 1985. *Radical Sects of Revolutionary New England*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Medgyessy, L. 2000. *Keresztyénség az Amerikai Egyesült Államokban*. Budapest: Református Zsinati Iroda, Doktori Kollégiumának Főtitkári Hivatala.
- Nardi, R. C. 1976. *Mother Ann Lee. Morning Star of the Shakers*. Adatok?
- Ruth, B 1985. *Visionary Republic, Millennial Themes in American Thought. 1756-1800*. Cambridge University Press.
- Stout H. S. 1986. *The New England Soul, Preaching and Religious Culture in Colonial New England*. Oxford University Press.

ENDRÉDI CSABA

A magyar görögkatolikus papság népszerűtlenségének okai és a hajdúdorogi egyházmegye elleni támadások a püspökség megalakításának időszakában^{*}

A magyar nyelvű liturgiáért folytatott évtizedes küzdelem mellett a huszadik század elején két hullámban jelentkező skizma mozgalom volt az az eseménysorozat, amelynek kapcsán a görögkatolikus egyház és papjai az országos közvélemény előtt szerephez jutottak. Ám amíg a magyar ajkú keleti keresztények és papjaik nemzeti identitásuk elismeréséért folytatott törekvései általában véve találkoztak a nyilvánosság szimpátiájával, addig a skizma perek kapcsán betöltött szerepük már erősen megosztotta az embereket. Ebben komoly szerepe volt a sajtónak is, amely főleg kezdetben nagy nyilvánosságot adott az ezzel kapcsolatos eseményeknek, és cikkeikben látványosan agitálták olvasóikat annak megfelelően, hogy milyen politikai csoportosulás eszméit képviselték. Az

^{*}A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy milyen szerepet töltöttek be a görögkatolikus egyház papjai a mára elfeledett, de a 19–20. század fordulóján nagy belpolitikai vihart kavará és elhúzódo skizma ügyben.

A magyar politikai elit – miközben a dualizmus Magyarországnak minden polgárát a törvény és a jog előtt egyenrangúnak ismerte el – következetesen ragaszkodott az egységes politikai nemzet definíciójához, vagyis a nemzetiségeket nem ismerte el önálló politikai tényezőként. (Romsics 2005: 84) Ez a tény alapvetően meghatározta a magyarországi nemzetiségi törekvések irányát, és jellemezte a magyar kormányokhoz való viszonyát. Ez a viszony különösen feszültté és bizalmatlanná vált az I. világháború előtti években, amikor világos lett, hogy a nemzetközi politikában milyen érdekszövetségek néznek egymással farkasszemet, és nyilvánvaló volt, hogy a világban zajló események egyre közelebb hozzák a háborút. Mivel ezen a belpolitikai helyzeten nem sikerült változtatni, ezért „1914 augusztusában Magyarország úgy lépett be a háborúba, hogy a lakosságának közel felét alkotó nemzetiségek, vagy legalábbis azok közvéleményformáló elitszociális csoportjainak politikai lojalitása a legmesszebbmenőkig megkérdőjelezhető volt.” (Romsics 2005: 87)

A kialakult helyzet alapvetően érthető volt, hiszen egyetlen magyarországi nemzetiség sem kapta meg azokat az engedményeket, amelyeket a kormánytól követeltek. Ennél fogva maga a kormány is alapvető bizalmatlansággal fordult országának nemzetiségei felé. A skizma mozgalomban kiéleződő ellentétek azonban mégsem sorolhatók a klasszikus kormányzati–nemzetiségi feszültségek körébe. Legfőképpen azért nem, mert egy olyan közösség lett akaratlanul főszereplője ennek, amelyet nem is tartottak külön nemzetiségnek. A ruszinokról van szó, akiket akkoriban ruténeknek neveztek. (Botlik 1997: 135) Ebben az időben ez a népesség „...még csak a kulturális-nyelvi ébredés fejlettségi fokát élte, és lényegében az első világháború kitöréséig tartó másfél évtizedben sem fejlődött szervezett, a céljait is megfogalmazó politikai mozgalommá.” (Botlik 1997: 136) Hogy miképpen sikerült mégis ezeknek az éveknek az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó nemzeti, nemzetiségi ügyévé tenni ennek a népességnek a vallásváltoztatási szándékát, és hogyan tett szert olyan ellentmondásos szerepre ebben a görögkatolikus papság, az jól rekonstruálható a korabeli sajtó és a szakirodalom alapján.

Az 1900. évi népszámlálás szerint 424 774 rutén élt Magyarországon. Létszámuk a teljes népességen belül 2,5%-ot tett ki, vagyis annyit, amennyit a szerbeké. (Törté-

neti statisztikai idősorok 1867–1992, 1992. 236) Az ország legelmaradottabb vidékein éltek a felvidéki Sáros vármegyétől Máramarosig, miközben volt egy jelentős létszámú, elmagyarosodott budapesti közösségük is, amelybe a rutén értelmiség színe-java tartozott. Ők voltak az asszimiláltak, akik saját népük elmagyarosítását fontos és hazafias feladatként tartották számon. (Botlik 1997: 135)

Ez azonban egyáltalán nem volt könnyű, és nem azért, mert egy már kialakult nemzeti azonosságtudatot kellett volna megváltoztatni, hanem – ahogy már említettük – azért, mert a ruszinok nem egy önálló politikai, nemzeti közösségként definiálták magukat, hanem vallási közösségként. Ennek az egyik legfőbb oka, hogy „A történeti Magyarországon a ruszinok lakta területek [...] nem alkottak sem politikai, sem adminisztratív egységet, a vármegyéik határai sem esetek egybe az etnikai határokkal.” (Udvari 1990: 16) „A ruszin társadalom [...] nem rendelkezett saját feudális uralkodó osztállyal, hiányzott a ruszin polgárság is. Egy viszonylag vékony egyházi értelmiségi réteg – papok, szerzetesek, tanítók –, s elenyésző számú kisnemesség mellett földművesek, pásztorok alkották a ruszin társadalmat. A fejletlen társadalmi struktúra következtében [...] az egyház volt az egyetlen olyan intézmény, ahol az anyanyelvi kultúra és nyelvhasználat szerepet játszhatott. Az egyház, [...] a magyarországi ruszinok népi-etnikai és egyszersmind kulturális, valamint potenciális politika kerete is volt.” (Udvari 1990: 16)

„Asszimilációjukat az is akadályozta, hogy görög katolikus vallásuk és egyházuk lényegében a nemzeti elkülönülés lehetőségét is nyújtotta számukra, a magyarosító tendenciák ellenére a saját hagyományaik és kultúrájuk őrzője is volt. Ez azt jelentette, hogy a ruszinok vallása gyakorlatilag teljesen lefedte nemzeti hovatartozásukat.” (Botlik 1997: 137) A nemzeti elkülönülésre pedig azért nyújtott kiváló lehetőséget, mivel a magyar anyanyelvű göröggkatolikusok hiába ösztönözték a kormányzatot immár évtizedek óta, nemzeti alapon szervezett göröggkatolikus egyházmegyéje csak a románoknak és a szláv ajkúaknak volt, a magyaroknak pedig egészen 1912-ig nem. (Timkó 1987: 7)

A rutén skizma lényege az volt, hogy Máramaros vármegyében a román lakta, majd később a rutén területeken is, tömegesen tértek át az emberek az identitásukat meghatározó göröggkatolikusról az ortodox vallásra. A mozgalom olyan intenzitású volt, hogy rövidesen Bereg megyére is áttért, és a mai Kárpátalja területén teljesedett ki. (Gönczi 2007: 7) A göröggkatolikus papság kezdettől fogva ellenségesen lépett fel az áttérőkkel szemben, és miután saját hatáskörében nem tudta megoldani a lassan már

anyagi létalapját veszélyeztető mozgalom problémáját, ezért a munkácsi püspök révén erős kormányzati fellépést kért hivatalosan is. (Gönczi 2007: 51) A korabeli baloldali radikális sajtó pedig – ahogy azt később látni fogjuk – kíméletlenül ostromozni kezdte az éppen magyar nemzeti alapon saját egyházmegyét követelő és szervező magyar ajkú görögkatolikus lelkészeket, akiket a rábízott nép kizsákmányolásával és megtrévesztésével vádolt.

Az első áttérésekre 1900 decemberében került sor Szacsalon. (Gönczi 2007: 44) Az áttérések kapcsán kézenfekvőnek tűnik, hogy a kiábrándult hívek a bizánci szertartású katolikus vallás helyett a szintén bizánci gyökerű és liturgikus nyelvén is rokon, szláv nyelvű ortodox felekezetet választották új felekezetüknek. Pedig ha a statisztikai adatokat megvizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy ez egyáltalán nem volt olyan egyértelmű. A felekezeti megoszlás szerint ugyanis 1910-ben Kárpátalján 372 ezer görögkatolikus élt, viszont mindössze 550 (!) ember vallotta magát ortodoxnak. A görögkatolikusok után legnagyobb számban, 85 ezren zsidók, 65 ezren reformátusok, 48 ezren római katolikusok éltek. (Kemény 1939: 42., vagyis a rokon vallásnak tekinthető pravoszláv szellemiség azt megelőzően egyáltalán nem hatotta át ezt a közösséget. Ez pedig azért fontos, mert a sajtó egy része a korabeli történéseket és azt, ahogyan az államhatalom az ügyet kezelte, „a lelkiismereti és vallási szabadság ellen intézett merénylet” definíciójával illette, noha a számok tanúsága szerint nem ideológiai vagy vallási meghasonlás következménye volt a skizma mozgalom. (Gönczi 2007: 92) Ha így lett volna, akkor ennek a nyomait minden bizonnyal már korábban is lehetett volna érzékelni. Ilyen jelzés lett volna az ortodox vallás, valamint a görögkatolikusok közötti „átjárás” is, de a számok tanúsága szerint ilyen nem volt. Ha lelki, illetve identitásbeli kérdés lett volna a két vallás közötti választás, akkor minden bizonnyal a két vallási csoport közötti óriási számbeli eltérés is kiegyensúlyozottabb képet mutatott volna ekkorra. Adódik tehát a kérdés, hogy ha nem hitbéli kérdések vezettek a tömeges áttérésekhez, akkor milyen okai lehettek a századfordulón és a 20. század tízes éveiben újra és újra erőre kapó vallásváltoztatásoknak?

A szakirodalom több olyan okot sorol fel, amelyek befolyásolták a partiumi és kárpátaljai mozgalmakat. Abban azonban már eltér a történészek véleménye, hogy ezek közül melyek voltak azok, amelyek döntően hatottak az emberekre a vallásváltoztatásban. Ennek a tisztázása pedig nem elhanyagolható elem a korabeli történések megítélése szempontjából, különösen, hogy országos vihart kavarázó és az akkori magyar belpolitikát

huzamosabb ideig tematizáló ügy lett a mozgalomból. A téma egyik szakértője, Botlik József szerint a vallásváltoztatások egyik legfőbb oka az az Oroszországból támogatott pánszláv mozgalom volt, amely különféle módon a hazai ruténeket is befolyásolta, és lázította a görögkatolikus papság ellen. (Botlik 1997: 183–185) Bár magas orosz politikai körökbe vezető szálakat nem tudott felmutatni a korabeli rendőrségi vizsgálat és a témával foglalkozó történeti munkák sem, a szláv kapcsolatot mégsem lehet figyelmen kívül hagyni. Részben azért, mert a bírósági per alá vont személyek között több orosz, illetve szláv embert is találunk. (Gönczi 2007: 85) De ezt erősíti az időben szinte párhuzamosan bekövetkező debreceni bombamerénylet is, amelynek nyilvánvaló és egyértelmű kapcsolata szintén nem volt az orosz titkosszolgálattal, mégis a feltárt dokumentumok utólag valószínűsítik, hogy a román elkövetők mögött ez a szervezet húzódott meg. (Katkó 2010: 318–319)

A korabeli sajtó cikkei és a levéltári kutatás is azt támasztja alá, hogy minden külső befolyás és belső nemzetiségi ellentét kevés lett volna ahhoz, hogy a korabeli események ilyen látványos mozgalommá szélesedjenek, ha nem lettek volna már a napi megélhetést is veszélyeztető gazdasági okai a „lázadásnak”. A ruténség kétség kívül a Magyar Királyság legszegényebb és legelmaradottabb népe volt. (Botlik 1997.) Ennek évszázadokra visszamenő gyökerei vannak, azonban az idők során helyzetük nem jobb, hanem egyre rosszabb lett. (Kemény 1939.) Ráadásul úgy tűnik, hogy az a fentebb már említett görögkatolikus papság, amelynek a mindennapi életben is fontos és pozitív vezető szerepet kellett volna betöltenie, nem segítette ezt a közösséget, hanem további terhekkel sújtotta. Erről ír a máramarosi perről szóló tudósításában Csécsy Imre is: „A születéstől a halálig nincs a rutén paraszt életének olyan mozzanata, ahol a pap ne „segítené” és a segítség fejében ne zsarolná csontig. De nem is a születéstől a halálig: már a születés előtt és még a halál után is körmeik közt tartják a rutén parasztot az isteni világrend, mint szövetkezet ügynökei. Ott kezdődik, amikor a várandós asszonyt tekintélyes szenteltvízre való fejében megáldja a pópa: a satnya kis emberállatot már az anyja méhében megszarolja a lelkiatya, amikor még nem is tudja, hogy a világra fog jönni, s amikor ha tudná, sohasem akarna a világra jönni. És ott végződik, amikor a megboldogult szelleme ugyancsak nem ellenszolgáltatás nélkül megjelenik a Pásztory Árkád direkt e célra berendezett, magnéziumfényes, tömjénes és süllyesztős házi csodaszínpadán, hogy a könnyező hátramaradottakat halk túlvilági hangon rábírja egy kis

váltó aláírására, vagy arra, hogy borjukat, malacukat, sovány vagyunkájukat még életükben ráírassák a szent életű és csodatevő szerzetesre...”¹ A cikkben szereplő Pásztor Árkád görögkatolikus bazilita szerzetes tehát már ebben az ügyben is, mint a felelősségére bízott egyszerű nép zsarnoka és kizsákmányolója jelenik meg, pedig mint később látni fogjuk, a szerzetessel kapcsolatos kutatási eredményeim ennél sokkal árnyaltabbá teszik a képet. Ehhez társul a Huszadik Század köréhez tartozó Aradi Viktornak az ezzel kapcsolatos, korabeli sajtóban megjelent cikke is, amelyben egyebek között azt emeli ki, hogy a papnak fizetendő párbér gyakran nagyobb terhet jelent a görögkatolikus családok számára, mint az állami adó.² Az évtizedes mozgalomnak folyamatosan nagy sajtója volt, mint láthattuk, elsősorban a baloldali radikális tollforgatók körében, ami nagyon rossz visszhangot keltett, és rendkívül ellenszenvenné tette nemcsak az általában vett görögkatolikus papságot, hanem magát a keleti keresztény vallást és magyar ajkú gyakorlóit is, akiket egyszerűen összeszova a többi görögkatolikus vallású nemzetiséggel, csak magyar oroszoknak tituláltak. (Szabó 1913.) Döntően befolyásolta a görög katolikus egyházzal kapcsolatos közhangulatot az is, hogy a magyar kormány rendkívül keményen lépett fel a mozgalommal szemben, mintegy nép- és nemzetmentő akcióként feltüntetve a kemény bánásmódot, amellyel az orosz hatalmi politika látványos visszaverését igyekeztek demonstrálni. Ennek a fellépésnek nem titkolt célja volt, hogy erősítse a magyarsághoz hű nacionalista érzést, és ellenszenvet váltson ki azokkal szemben, akik bármiféle fenyegetést jelenthetnek Magyarországra. (Gönczi 2007.) Ilyen közhangulatban sikerült a magyar ajkú görögkatolikusoknak elérniük egyik régi törekvésüket, a nemzeti alapon szervezett magyar görögkatolikus püspökség felállítását. Annak, hogy a király és a kormányzat korábbi ellenállásán változtatva 1912-ben törvényt hozott a magyar ajkú Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegye megalakításáról, főként nagypolitikai okai vannak, amelyeket terjedelem hiányában most nem áll módomban részletezni. Minden esetre, amilyen nagy örömet jelentett ez a magyar görögkatolikusok körében, legalább olyan dühöt és ellenállást gerjesztett a szláv és román ajkú nemzetiség politikai köreiben és egyházaikban. Ennek a támadásnak lett a célpontja a korábban már említett, ekkor már országosan ismert, csodatevőként emlegetett bazilita szerzetes. Pásztor Árkád a skizma kapcsán őt ért támadások mellett korábban azzal váltott ki a korabeli sajtóban is megnyilvánuló ellenséges indulatokat, hogy akkora vagyonra tett

¹Csécsey Imre, 1914. Ukrajnától Máramarosig. Nyugat, 7. évf. 3. sz. 222.

²Aradi Victor. 1913. Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréhez. Huszadik Század, 13. évf. 9. sz. 266.

szert, amely a nagybirtokosok közé emelte, majd pedig azzal, hogy ezt a jelentős vagyont a rögtön, megalakulása után nehéz helyzetbe került hajdúdorogi püspökségre hagyatékolt. A „kegyes atyaként” emlegetett szerzetessel kapcsolatosan folytatott kutatásaim nyilvánvalóvá tették, hogy a korabeli görögkatolikus egyházi viszonyok megértése és a hajdúdorogi egyházmegye létrehozásának körülményei csak töredékesen ismerhetők meg Pásztory életének és működésének ismerete nélkül.

A skizma mozgalomban komoly tekintélyvesztést elszenvedő görögkatolikus papságot és a magyar papok közül nevesítve is sajtó általi támadásnak kitett Pásztory Árkádot tehát akkor is kemény kritikák és támadások érték, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban, főként nemzeti alapon létrehozott egyházmegyékből kihasítva a magyar ajkú hívők számára létrehozzák a Hajdúdorogi Görögkatolikus Egyházmegyet. A támadásokhoz azonban fogást, konkrét célpontot kellett találni az egyházi szervezeten, és ezt az egyébként nagyon népszerű, az országhatárokon túli ismertséggel is rendelkező Pásztory Árkádban találták meg a baloldali radikálisok. A Sándor néven anyakönyvezett pap 1844-ben, a Máramaros vármegyében lévő Lonkán született és a Máriapócon töltött tíz év alatt lett széles körben ismert és népszerű az emberek körében.³ Már itt csodálatos gyógyításokat és jóvendöléseket tulajdonítottak neki az emberek, ám az egyik rosszakarója feljelentette a szolgabírónál, ezért a Nagy Szent Bazil Rend elhelyezte Pócsról. Előbb Kisbereznán, majd Bikszádon volt az ottani monostorok főnöke. (Munkácsi Sematizmus 1888: 176) 1899-ben saját rendje, a baziliták vizsgálatot indítottak ellene, bizottság elé citálták, ahol vallatóra fogták vagyonával, csodatételeivel és életvitelével kapcsolatosan. A rend azonban ezt csak ürügyként használta fel, igazából így akarták a vagyonára rátenni a kezüket.⁴ Ekkoriban már 400 hold földje és Szatmárnémetiben 12 szobás háza volt, és egyéb kisebb ingatlannal rendelkezett. Mivel ennek átadását a szerzetes megtagadta, végül 1902 februárjában a Szent Bazil Rend örök időkre kizárta soraiból.⁵ Ezután a szerzetes egy Szatmár vármegyében található kistelepülésen élt, ahova híveinek tömege követte, és egy olyan egyházi sejtet hozott létre, amely addig ismeretlen volt az egyházi intézményrendszeren belül. Túrvekonyai birtokáról intézte gazdaságának ügyeit is, ami nagy rátermettséget és komoly felkészültséget igényelt, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy Árkád atyának szinte egyáltalán nem volt erre

³GKPL I-1-a. P-40/1915. és GKPL IV-3. 46/1885.

⁴GKPL I-1-a. P-42/1899.

⁵GKPL I-1-a. P-42/1899.

komoly apparátusa. Bár egységes vagyonfelmérés sohasem készült, noha többször hozzáfogtak, annyi bizonyos, hogy legalább 2000 hold földje, 300 hold erdője és szőlője volt, amikor úgy döntött, hogy az egyházra hagyja birtokait.⁶ Élénk üzletmenetet igazolnak az ezekben az években keltezett, ma levéltárban őrzött dokumentumok. Széles körben kölcsönügyletek bonyolódtak, és nem csak a környékbeliekkel, hanem időnként Budapesten élőkkel is..⁷ Noha ellenlábasai uzsorázással és mások kisemmizésével vádolták, az adatok ezt cáfolják.⁸ Olyan magánhitelezésekről van itt szó, amelyek egy-egy vitás ügy kapcsán a bíróság előtt is megmérettek, és sohasem marasztalták el azokért, illetve a kölcsönzés körülményeiért a szerzetest. A levéltári források szerint Pásztory 5-8%-os kamatra adott kölcsön, de ha valaki nem tudta visszafizetni a felvett pénzt, akkor számos esetben lefoglalták a korábban meghatározott ingó, vagy ingatlan fedezetet.⁹ Számos fennmaradt árverési hirdetmény bizonyítja ezt.¹⁰ Úgy tűnik, ez fontos eleme volt a szerzetes vagyongyarapításának. Legalábbis erre lehet következtetni az ilyen esetek nagy számából.

Pásztoryt egyébként az általa vezetett közösség részéről vallásos áhítat övezte. A közösség tagjai mindenüket bevitték egyfajta vagyonközösségbe, ellátásukról és erkölcsös életvitelükről pedig a szerzetes gondoskodott. A sokat támadott pap később úgy határozott, hogy vagyonát az állami támogatás hiánya miatt már-már végzetes helyzetbe sodródott hajdúdorogi püspökségre hagyja. Ekkoriban, vagyis 1913-ban indított ellene újabb jogi támadást egykori közössége, a Bazilita Rend, és a frissen kinevezett püspök, Miklósy István védelmet ígért Pásztory Árkád számára a hagyaték fejében.¹¹ Kétfrontos védekezésre kellett berendezkedniük. A máramarosi skizma ügye és a nacionalista ellentétet szító magyar ajkú egyházmegye létrejötte a sajtón keresztül folyamatos támadásnak volt kitéve, míg a másik oldalon, a bíróságon folyt a hadakozás a szerzetesi vagyonért. Ehhez társult egy kémvádi per, amely ekkor, 1915-ben, az I. világháború idején nagyon komoly ügynek számított, és így is kezelték a hatóságok.¹² A több irányból is folyamatosan érkező nyomás rövidesen összeroppantotta az idős szerzetest, aki a

⁶Végheső Tamás: During the War. <http://byzantinohungarica.hu/node/614>; 2012. 08. 10.

⁷GKPL I-1-a. P-20/1912.

⁸Aradi Viktor. Pásztory Árkád. Szabadgondolat, 3. évf. 9. sz. 300.

⁹GKPL I-1-a. P-14/1906.

¹⁰GKPL I-1-a. P-26/1916.

¹¹GKPL I-1-a. 500/1915.; GKPL I-1-a 3703/1913. i. m.

¹²GKPL I-1-a. 500/1915.

hatóság által elrendelt házi őrizetben fejezte be életét a nyíregyházi püspöki palotában, 1916 elején.

Irodalom

Levéltári források jegyzéke:

Görög Katolikus Püspöki Levéltár (GKPL), Nyíregyháza

GKPL I-1-a. P-40/1915.

GKPL IV-3. 46/1885.

GKPL I-1-a. P-42/1899.(a)

GKPL I-1-a. P-42/1899.(b)

GKPL I-1-a. P-20/1912.

GKPL I-1-a. P-14/1906.

GKPL I-1-a. P-26/1916.

GKPL I-1-a. P-3/1900.

GKPL I-1-a. P-44/1915.

GKPL I-1-a. P-3/1914.

GKPL I-1-a. 500/1915.

GKPL I-1-a 3703/1913. i.m.

GKPL I-1-g.

GKPL I-1-a. 500/1915.(a)

GKPL I-1-a. 500/1915.(b)

GKPL I-1-a. 33/1918.

Szakirodalom:

A Görög Katolikus Magyarok Naptára 1916. 190. A Görög Katolikus Magyarok Naptára, 2. Debrecen: Hoffmann és Kronovitz Könyvnyomdája.

Aradi V. 1913. Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréhez. *Huszedik Század*, 13.

Békés G. 1984. *Magyar görög katolikus ismeretek*, sine loco: sine nomine, s.a.

- Botlik J. 1997. *Hármas kereszt alatt*. Budapest: Új Mandátum.
- Csécsy I. 1914. Ukrajnától Máramarosig. *Nyugat*, 1914. 7. évf. 3. sz. 222.
- Gönczi A. 2007. *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász: Poli Print – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola.
- Katkó M. Á. 2010. Az 1914-es debreceni merénylet. In: Véghseő T. (szerk.) *Symbolae*. Nyíregyháza: Örökségünk Könyvkiadó Kft.
- Kemény G. 1939. *Verhovina feltámad*. Budapest: MEFHOSZ.
- Munkácsi Sematizmus*. 1888. Ungvár: Typis Josephi sen. Fésüs.
- Nagy I. 2007. *Anekdóták Pásztory Árkádról*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Néprajz–Antropológia.
- Pirigyi I. 1990. *A magyarországi görög katolikusok története II*. Nyíregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.
- Romsics I. 2005. *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris Kiadó
- Salacz G. 1974. *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában*. München: Auróra. München. 159.
- Szabó O. 2012. *A magyar oroszokról (ruthének)*. Budapest: Históriaantik Könyvesház Kiadó.
- Timkó I. (szerk.) 1987. *A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912–1987*. Nyíregyháza.
- Történeti statisztikai idősorok 1867–1992*. I. kötet. 1992. Budapest: KSH. 236.
- Udvari I. (szerk.) 1990. A munkácsi görögkatolikus püspökség lelkészsegeinek 1806. évi összeírása. *Vasvári Pál Társaság Füzetei*, 3. Nyíregyháza: Vasvári Pál Társaság.
- Végshő T. During the War. <http://byzantinohungarica.hu/node/614>. (2012. 08. 10.)

Nőtörténet, Gender Studies

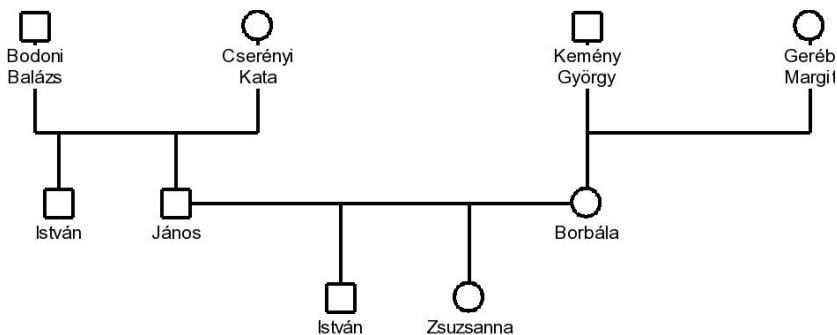
NAGY DÓRA

Egy asszony érvényesülési útja: Bodoni Zsuzsanna házasságai

Tanulmányomban egy olyan 17. századi asszonnyal foglalkozom, aki egy kihalófélben lévő erdélyi köznemesi család tagjaként igyekezett a család társadalmi státuszát, birtokait megőrizni, valamint gyarapítani. A kora újkor rendkívül erőt próbáló, harcokkal teli időszak volt Erdély történelmében, amikor sok családnak hathatós lépéseket kellett tennie jövője biztosításáért, rangjának megtartásáért. Ezt jelentősen megnehezítette, hogy a 17. század folyamán a virágkor mellett igen válságos évek is tarkították Erdély történetét, elég, ha a tizenötéves háborút vagy a lengyelországi hadjáratot követő katasztrofális éveket említem. Bodoni Zsuzsanna életében (kb. 1600–1660) az Erdélyi Fejedelemség nyugodalmas periódusai is ott voltak, azonban helytállnia így sem volt egyszerű. Tanulmányomban arra keresem a választ, hogyan próbálta családjá státuszát, vagyonát átörökíteni rokonaira. Az asszonynak nem maradtak fent levelei, sem egyéb személyes forrása, így csupán a meglévő, hivatalos iratnak tekinthető dokumentumok alapján vonhattam le következtetéseket.

1. A Bodoni család

1. ábra: Bodoni Zsuzsanna családja

A Bodoniakat először a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveiben említik, 1449-ben (Jakó 1990: 354.). A magyarfrátai Bodoniak székely gyökerekkel rendelkeztek, ennek is köszönhető, hogy birtokaik főként Aranyosszékben és Doboka megyében terültek el. A család tagjai sókamarai tiszttviselőként próbáltak érvényesülni. (Horn 2005: 176.) A familia társadalmi státuszát igazán Bodoni Zsuzsanna nagybátyja, István alapozta meg az 1580–90-es években, mint Báthory Zsigmond bizalmasa. Számos fontos tisztséget viselt, így pl. 1599-ben Kolozs megyei főispánként említik (Lázár. 1888.) Több porciót, köztük Bodont is ő szerezte a családnak (Bethlen 2004: 208.)

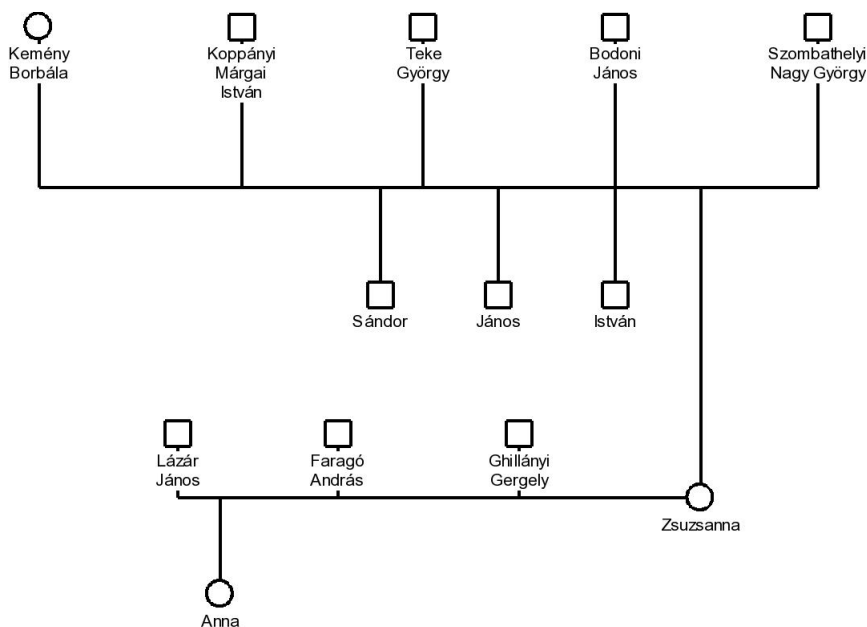
Bodoni Zsuzsanna apjáról kevés adat maradt fent. 1583–84-ben (Horn 2005: 176., ill. Gyulai 2002–2004. 3. k. 168b–169b., 172b–173., 186b–188.; 199–200b., 243–244., 7. k. 63–64.) és 1585-ben is udvarhelyi kapitányként tüntetik fel (Lukinich: 1903. 443.). 1586-ban fejedelmi törvényszéki hites jegyző tiszteletet töltött be (Gyulai 2002–2004. 4. k. 388–389.). Mint ahogyan Bodoni Zsuzsanna irataiból kiderül, Bodoni János felesége a Kemény család egyik tagja, Borbála volt. Kettejük házassága mindenképpen arra utalhat, hogy a Bodoni család jelentős köznemesi státusszal bírhatott, ha a Kemények, Erdély egyik legősibb családja hajlandó volt velük házasságot kötni. Frigyükből két gyermek, István és Zsuzsanna született. Egy 1610-ben keletkezett korlátó levél tanúbizonysága szerint Bodoni Zsuzsanna 1600 körül látta meg a napvilágot (MNL–OL F 15 Prot. 16. 46v.). A gyermekek korán árvaságra jutottak, mivel Bodoni János 1603. július 17-én Brassónál, a Székely Mózses melletti csatában életét vesztette. (Szamosközy 1991: 145.).

2. A házasságok

A korszakban azt tekintették normálisnak, ha valaki legalább egyszer házasodott. Persze a további házasságoknak sem volt jogi akadálya (Péter 2008: 58). A házasságok mögött megbúvó motiváció eltérő lehetett. Az esetek többségében, főként az első házasságnál a család döntött a frigyről, melynek főként a vagyonszerzés, illetve a kapcsolati háló, valamint az atyafiság szélesítése volt a célja. Néhány házasulandó a frigytől a társadalmi emelkedést, újabb pozíciók megszerzését is remélte. Főként az özvegyasszonyok várták a védelmet az újabb házasságtól, hiszen ebben a korszakban a nőknek korlátozott jogai voltak, és az özvegy pártolása helyett a szomszédok és az elhunyt rokonai gyakran inkább támadást intéztek ellene. Természetesen családalapítás, vagy szerelem is lehetett a házasságkötés oka, de ez inkább a sokadik házasságra lehetett jellemző, amikor a felek már szabadon választhattak. (Péter 2008., ill. Horváth 2007.)

2.1. Bodoni Zsuzsanna házasságai

2. ábra: Házassági kapcsolatok

Bodoni Zsuzsanna családjában a nők többször házasodtak: édesanyja, Kemény Borbála négyezer, anyai nagyanyja, Geréb Margit háromszor. Kemény Borbálának második férjétől, Teke Györgytől két fia, Sándor és János született. Mint ahogyan a Bodoni Zsuzsanna által később tett örökvallásból kiderül, a család nőtagjainak házasságával kialakult családi birtokok többsége, vagyis a Torda vármegyei birtokok az asszony kezére kerültek.

3. ábra: Bodoni Zsuzsanna házasságai

Lázár János	Kb. 1620–1622
Faragó András	1623–1648
Ghillányi Gergely	1649–1660

2.1.1. Lázár János, a székely előkelő

Családtagjai házassági stratégiáját Bodoni Zsuzsanna is követte. Az asszony első házasságát Lázár Jánossal, egy székely előkelővel kötötte. 1620-ban már házasok voltak (Dáné 2009: 160.). Lázár János az ősi Lázár család csíkszenttamási ágának utolsó férfitagja volt (Nagy 2003.). Lázár Jánost a lustrában 1602-ben, 1604-ben Dalnokon (Demény 1997: 185.), 1614-ben Mezőmadarason (Demény 1997: 212.) és Csíkszenttamáson a primorok között írták össze (Demény 1997: 534.). Rendszeresen részt vett a fejedelmek hadjárataiban, mígnem Bethlen Gábor felső-magyarországi, 1622-es hadjáratának idején életét nem vesztette (Gh-hgy. 2. Beszterce, 1622. október 12.). Ekkor az asszony féltestvére, Teke Sándor, Bethlen Gábor borsolója (Kemény 2000.) járt közben az özvegy érdekében, hiszen megszerezte számára a prorogatiót (Gh-hgy. 2. Beszterce, 1622. október 12.). Ez azt jelentette, hogy az özvegynek egy évig nem kellett perben részt vennie, a férje birtokaitól nem foszthatták meg (Horváth 2007: 254.).

Bodoni Zsuzsannának egyetlen gyermekéről, Annáról szólnak a források, akinek Lázár János volt az apja. Ha egy nő gyermekkel maradt özvegy, általában ő lett a természetes gyám, de ilyenkor is állt mellette egy kijelölt férfi. A természetes gyámságot, és az ezzel járó birtokokat viszont csak addig őrizhette meg, míg újra férjhez nem ment. Tehát egy nőnek ekkor több fontos döntést kellett meghoznia. Özvegy marad, így megtarthatja a természetes gyámságot – ha nincsen kijelölt gyám – és a birtokokat (Horváth 2007: 253.). Ráadásul özvegyként új utak nyílhatnak meg előtte, hiszen már

nem hajadon, aki helyett az apja, és nem feleség, aki helyett a férje dönt, így akár családfejévé, a gazdasági ügyek irányítójává is válhatott, amit csak férfiként tehetett volna (Horváth 2007: 248.). Vagy ismét férjhez megy, de ekkor számíthat az elhunyt rokonnak támadására, és akár gyermekéről is le kell mondania. Az özvegyasszony számára tehát nagyon fontos volt, hogy megfelelő társat válasszon.

2.1.2. Faragó András, a katona

Bodoni Zsuzsanna az újabb házasság mellett döntött. A második férj, Faragó András 1621-ben, katonai szolgálataért kapott nemességet (Kempelen 2003.). Faragó András a fejedelem mezei csapatainak hadnagyaként tűnt fel Bethlen Gábor idején (Gh-hgy. 4. Gyulafehérvár, 1623. augusztus 1.), majd 1626-tól 1644-ig mezei hadak, vagyis az udvari elit lovasság kapitánya lett (Gh-hgy. reg. XX. (Magyar)Köblös, 9. Magyarköblös, 1638. augusztus 9.). Pályájának emelkedése egybeesett a Bodoni Zsuzsannával kötött házassággal. Faragó András 1623-ban az asszony jegyeseként jelent meg (Gh-hgy. 4. Gyulafehérvár, 1623. augusztus 1.). Teke Sándorhoz hasonlóan szintén rendelkezett némi befolyással a fejedelmi udvarban, így megszerezte az asszony és a maga számára a Lázár János után maradt gyermek, Anna gyámságát, és ezzel együtt a birtokai feletti gondnokságot (Gh-hgy. 4. Gyulafehérvár, 1623. augusztus 1.). Erre szükség is volt, hiszen a néhai Lázár János testvére, Judit, és annak férje, Damakos István a prorogatio lejárta után támadást intézett Bodoni Zsuzsanna ellen a Lázár János után maradt birtokokért és az Anna feletti gyámságért, mely a hathatós védelemnek köszönhetően eredménytelennek bizonyult (Gh-hgy. 2. Beszterce, 1622. október 12.). Ugyanakkor még a férj jogállása, ill. tisztsége sem volt elégséges Anna halálakor, 1630-ban, mikor Damakosék újabb támadást intéztek Bodoni Zsuzsanna ellen (Gh-hgy. 6. Mezőmadaras, 1630. június 16.). Ennek értelmében tehát Lázár János egykori, csíki ősbirtokait át kellett adniuk Damakoséknak, mégis a madarasi birtok, vagy legalábbis annak egy része, mely korábban szintén Lázár-tulajdonban volt, 1635-ig még az asszony kezén maradt (Demény 1999: 468.). Ezek után több per nem indult a két család között. Az egyezség szövegének köszönhetően az is kiderült, hogy ezeken a birtokokon Bodoni Zsuzsanna Faragó Andrással együtt kiterjedt gazdálkodást folytatott, hiszen szó esik pl. termőföldjeiről (részletesen felsorolva az azon található terményeket), halastavairól, malmairól is.

A hivatalos iratokból úgy tűnik, hogy Bodoni Zsuzsanna és Faragó András egyenrangú felekként, harmonikus, hosszú házasságban élhettek. Nem szabad elfelejteni, hogy a korszakban is ismert volt a válás. Ügyeiket közösen intézték, valamint férjét kétszer is ügyvédjének vallotta (Gh-hgy. 5. Kolozsmonostor, 1630. április 8., 7. Fogaras, 1643. szeptember 17.). Az asszony csak akkor volt kénytelen a hivatalos ügyekkel egyedül foglalkozni, mikor az ura éppen valamelyik hadjáratban vett részt. 1644/45-ben I. Rákóczi György a Habsburgok ellen folytatott hadjáratot (Makkai 1987: 704.). Ennek a hadjáratnak az idején esett a Habsburgok fogságába Faragó, 1644. április 11-én, Galgócnál (Kemény 2000., ill. Merényi 1909. 311.). Rákóczi magánlevelezéséből kiderül, hogy különleges fejedelmi kegyként többször megpróbálta kiszabadítani a férfit a fogságból (Szilágyi 1875: 143., 250, 348.). Személyes iratok hiányában nem tudni, hogy az asszony tett-e lépéseket férje szabadulásának érdekében. Mindenesetre Faragó András 1645-ben bizonyosan kiszabadult, hiszen ebben az évben egyik birtokán, Körtvélyfáján gazdasági intézkedéseket tett (Szabó T. 1993: 764). A férj 1648-ban halt meg, ekkor Bodoni Zsuzsannát már Faragó özvegyeként említik (Tagányi 2003).

2.1.3. Ghillányi Gergely, az udvari ember

Az asszony utolsó férje 1635-ben menekült Nagyszombatról Erdélybe (Gh-hgy. reg. XXXVII. A Ghillányi hagyatékra és kezelésére vonatkozó iratok, 11. Esztergom, 1696. május 5.). Itt honfűsítették, vagyis a Királyi Magyarországon birtokolt nemességét itt is beiktatták (Trócsányi 2005: 53.). „Homo novusként” először asztalnokként (Gyulai 2002–2004. 24. k. 42b–43b. 1644. január 30.), majd 1637-től egészen 1660-ig konyhamesterként tevékenykedett (pl. Gh-hgy. reg. I. Ghillányi Gergely iratai. 1. Algyógyi hévízfürdő, 1637. június 25.). Tisztségét mindkét Rákóczi alatt megőrizte. Pályája, Faragóéhoz hasonlóan, az asszonnyal kötött házasság ideje alatt ívelt fel, hiszen ekkor pl. a fejedelem követe volt a lengyel országgyűlésre, 1649-ben (Szilágyi 1890: 43.), 1650-ben (Szilágyi 1890: 296.), illetve 1654-ben (Szilágyi 1890: 587.) is. Sőt utolsó, vagyis harmadik felesége 1661-ben nem más lett, mint a fejedelem nővére, Apafi Anna (Debreczy 1940: 322.). Ekkor már a fejedelem bizalmas köréhez tartozott (Bethlen 1993: 610.). Ehhez nyilván hozzásegítette a Bodoni Zsuzsannával kötött házassága révén szerzett vagyona. Úgy tűnik, hogy az asszony túlzottan odaadó társa volt Ghillányinak, akibe talán még bele is szeretett. Házasságuk azonban nem volt felhőtlen. A

házastársak 1652-ben kölcsönös vallomást tettek (Gh-hgy. reg. I. Ghillányi Gergely iratai. 6. Gyulafehérvár, 1652. április 30.), melyben egymás halála esetére a másikra hagyományozzák javaikat. Ez egyébként általános szokás volt, melynek azonban voltak betartandó szabályai. Így pl. az érintett családtagok beleegyezése is szükséges volt a birtokba iktatáshoz. A beiktatás idején, 1653-ban (Gyulai 2002–2004. 29. k. 156–162.) Bodoni Zsuzsannának már egyetlen testvére sem élt, csupán az unokaöccsei és az unokahúgai, akik megtagadták Ghillányi Gergely beiktatását, melyre azonban mégis sor került. Ugyanakkor Bodoni Zsuzsanna megváltoztatta a korábbi elhatározását. 1658-ban keletkezett végrendeletében ez áll:

„De mivelhogy őkegyelme azt sokképen felbontotta, az mely jókat nekem hagyott, abból újabb dispositiót is tevén másnak, melyet megbizonyított őkegyelme azzal, hogy lengyelországhi táborozásban menvén őkegyelme res mobilissit más idegen kezéhez bízta [!] azon lelki kötelességére bízván, hogy nekem szabadságot az hozzá nyúlásra ne engedgyen.” (Gh-hgy. 11. Kolozsmonostor, 1665. január 8.)

Vagyis Bodoni Zsuzsannát férje elzárta javaitól. Úgy tűnik, hogy az asszony emiatt megbánta a megállapodást, hiszen ekkor úgy rendelkezett, nem fosztja meg vérrokonait az utána maradó vagyontól:

„(...) mivel én nekem vadnak vér szerént való atyámfiai, úgy mint vaydaszentivány Bodoni György uram és Suki Ferencné aszszonyom, Bodoni Mária aszszony, melyekre holtom után kelljen szállani mindenemnek, vérárulóvá magamat nem teszem, azokból ki nem tagadom holtom után, őkegyelmeknek is lévén közök hozzá. Így azért ezekre nézve ret-rahálom, annihilálom, revocálom minden elébbeni dispositióimat, melyeket disponáltam volt, úgy mind az által, tudnia illik, hogy ha ura[m] őkegyelme is az előbbeni fassióinkat az mostani utólszori fassióimban meghváltosztatta [!], és az ellen cselekedett volna, vagy ez ennek utánna [!] is cselekednék az ellen.” (Gh-hgy. 11. Kolozsmonostor, 1665. január 8.)

Miután Bodoni Zsuzsanna meghalt, unokaöccse, Bodoni György és Ghillányi Gergely között per robbant ki, melyet csak évekkel később sikerült lezárni, és ekkor, 1665-ben Ghillányi Gergely a saját javára íratta át Bodoni Zsuzsanna végrendeletét. Ghillányi gyermek nélkül halt meg. Vagyonát 1667-ben kelt végrendeletében, birtokaival együtt unokaöccsére, Jakabra és az ő örökösire hagyta, de azzal a feltétellel, hogy ha ő is mag nélkül halna el, vagyona szálljon a református egyházra. Így kerültek birtokai, valamint iratai a református egyházhoz. (Sipos 2000: 22.)

3. A házasságkötések lehetséges okai

A férfiek mindannyian birtokokhoz szerettek volna jutni, de nem ugyanazzal az indokkal. Lázár János székelyföldi birtokai mellé talán vármegyeieket szeretett volna, míg Faragó András bizonyára katonai pozíciója biztosításaként, gazdasági stabilitása megalapozásaként kívánt földterületeket szerezni. Az utolsó férj, Ghillányi Gergely már akkor lett az asszony férje, amikor Bodoni Zsuzsanna az 50. életéhez közelített, így gyermekük nem születhetett, előző házasságából élő gyermekei nem voltak. Egyetlen ismert gyermeke, Anna kiskorúként halt meg, így értelemszerűen veje sem lehetett – aki védelmet jelenthetett volna –, csak egy jelentősebb pozíció nélküli bátyja volt. Ekkor már féltestvérei sem éltek, hiszen Teke Sándor 1623-ban (Kemény 2000), míg János 1627-ben halt meg (Gh-hgy. reg. V. Köblösi Teke család iratai. 13. Kolozsvár, 1627. szeptember 26.). Nyilvánvaló, hogy Ghillányi Gergely a fejedelmi udvarban kívánta a birtokok által erősíteni a pozícióit.

A korszakban egy asszony előtt több lehetőség is állhatott: lehetett családanya, gazdálkodhatott, vagy az udvarban karriert csinálhatott udvarhölgyként, ezenközben lehetett patróna, de emellett férje távollétében – főleg az oszmán támadások idején – a birtokok védelméről is gondoskodnia kellett (Várkonyi 2007: 126.). Bodoni Zsuzsanna a gazdálkodást választotta, vagy így hozták a körülményei. Bár két férje is az udvarban forgolódott, Ghillányi Gergely hivatásából adódóan pedig huzamosabb ideig gyulafehérvári házában lakott, nem tudjuk, hogy ekkor a felesége is ott élt-e vele. Családja érdekeit, tudniillik a birtokok megtartását házasságaival igyekezett elérni. A gyászév letelte után – melyet egyébként nem volt kötelező megtartani – mindannyiszor újabb házasságot kötött, de mindig más okból. Bodoni Zsuzsanna első házasságát mindenképpen a család rendezhette el: előnyös birtokkiegészítésre, atyafiság kialakítására nyílt így lehetőség. Második házasságával már tudatosan kereshette a védelmet: magára maradt egy gyermekkel, kitéve néhai férje rokonai támadásának. Ghillányiban már csak birtokai gazdasági védelmét, a férfi udvarban betöltött előnyös szerepét láthatta. A Faragóval és Ghillányival kötött házasságaiban ő adta a birtokok többségét, a férfiek befolyásait hozták. Mégis gyarapították a birtokokat is, hiszen mind Faragó, mind Ghillányi szerzett zálog- és adománybirtokokat a Rákócziaktól. Természetesen özvegy is maradhatott volna, ha ahhoz megfelelő nagyságú vagyonnal rendelkezik. Bár a korabeli nők is képviselhették jogaikat, perbe állhattak, de közel sem tudtak olyan

hatékonyak lenni, mint egy férfi, így tehát a házasság hatalmas védelmet jelenthetett számukra. Werbőczy sem tekintette jogilag önállónak a nőket. Bodoni Zsuzsannát a komolyabb ügyeiben mindig támogatta egy férfi rokona. Példa erre féltestvére, aki prorogatiót szerzett neki, vagy bátyja, akivel együtt pereskedtek a családi birtokokért, pl. a néhai Bodoni István özvegyével, Bánffy-Losonczy Margittal.

Személyes források hiányában nehéz megállapítani, hogy Bodoni Zsuzsanna tudatosan házasodott volna azért, hogy birtokait megőrizze és gyarapítsa, valamint szélesebb kapcsolati hálót hozzon létre, de mindenesetre házasságainak köszönhetően családi birtokait élete végéig megőrizte és gyarapította – bizonyítja ezt az örökvallás –, melyre az utána következő Bodoniak (néhány birtok kivételével) már nem voltak képesek, és a család 1725-ben ki is halt (Nagy 2003).

Irodalom

- Bethlen F. 2004. *Erdély története* V. Budapest: Enciklopédia Kiadó.
- Bethlen J. 1993. *Erdély története 1629–1673*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Dáné V. 2009. *Torda vármegye jegyzőkönyvei* I. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület.
- Debreczy S. 1940. Apafi Anna orvosságos könyve. *Erdélyi Múzeum*. Új folyam 11. 45. kötet, 4. füzet. 322–329.
- Demény L. 1997. *Székely Oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület.
- Demény L. 1999. *Székely Oklevéltár V. Székely népesség-összeírások 1635*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület.
- Gh-hgy. Erdélyi Református Egyházkerület levéltára (EREL), Kolozsvár, Ghillányi Gergely hagyaték, Bodoni Zsuzsanna iratai.
- Gh-hgy. reg. A Ghillányi hagyaték iratainak regesztái. Kézirat. Összeállította Dáné Veronka.
- Gyulai É. 2002–2004. *Erdélyi Királyi Könyvek* 1–3. Budapest: Arcanum. [CD-ROM].

- Horn I. et al. 2005. *Politika és házasság. Mennyezőre hivatkozó levelek a 16. századi Erdélyből*. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.
- Horváth Á. 2007. Főnemesi özvegyasszonyok a 16–17. századi Magyarországon. In: Fábri A., Várkonyi G. (szerk.). *A nők világa, Művelődés és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum Kiadó. 247–267.
- Jakó Zs. 1990. A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei, 1289–1556. *Magyar Országos Levéltár kiadványai*, II. *Forráskiadványok* 17. Budapest: Magyar Országos Levéltár.
- Kemény J. 2000. Kemény János önéletírása. In: V. Windisch É. Kemény János művei. Budapest: Neumann Kht.¹
- Kempelen B. 2003. *Magyar nemes családok* IV. Budapest: Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret.
- Gr. Lázár M. 1888. Erdély főispánjai (1540–1711): Tordamegye főispánjai. *Századok*. 22. évf. 6. sz. 505–528.
- Dr. Lukinich I. 1903. Az udvarhelyi vár története I. *Erdélyi Múzeum*. 20. évf. 8. sz. 427–446.
- Makkai L. et al. 1987. *Erdély története három kötetben*. II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Merényi L. 1909. Révai László levelei Eszterházy Miklós nádorhoz. *Történelmi Tár*. 10. évf. 2. sz. 307–313.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F szekció, Kolozsmonostori Konvent országos levéltára, Protocola, libri regii et styliaria Prot. 16. 46v.
- Nagy I. 2003. *Magyarország családai*. Budapest: Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret.
- Péter K. 2008. *Házasság a régi Magyarországon – 16–17. század*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

¹<http://mek.oszk.hu/06100/06166/html/index.htm>; 2010. 11. 28.

- Sipos G. 2000. *Az erdélyi református főkonzisztórium kialakulása, 1668–1713–(1736)*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-egyesület.
- Szabó T. A. 1993. *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szamosközy I. 1991. *Szamosközy István történetíró kézírata*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szilágyi S. 1875. *A két Rákóczy György családi levelezése*. Budapest: A M.T. Akadémia Könyvkiadó hivatala.
- Szilágyi S. 1890. *Erdély és az északkeleti háború: Levelek és okiratok*. Budapest: MTA.
- Tagányi K. et al. 2003. *Szolnok-Doboka vármegye monográfiája*. Budapest: Arcanum DVD könyvtár IV. – Családtörténet, heraldika, honismeret.
- Trócsányi Zs. 2005. *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Várkonyi G. 2007. „Nekem azt kell tennem, amit mások akarnak ...” Arisztokrata nők és közélet a kora újkori Magyarországon. In. Fábri A., Várkonyi G. (szerk.). *A nők világa, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Budapest: Argumentum Kiadó. 123–137.

KELBERT KRISZTINA

**Nők a falakon. Adalékok a magyarországi
feminizmus vidéki történetéhez egy szombathelyi
nőjogi aktivista, Greisinger Ottóné élettörténete
alapján**

Greisinger Ottóné sz. Kerecsényi Ilona (Savaria Múzeum Néprajzi és Történeti Tár Helytörténeti Papír

Fotógyűjtemény HP. 3068)

Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona (1861–1935) életpályája – időkereteit tekintve – átfogja a magyarországi nő történet legintenzívebb, legellentmondásosabb időszakát, az 1880-as évek tájkán induló öntudatra ébredés csíráitól a századforduló időszakának feminista küzdelmein, az első világháború okozta szerepáthelyeződéseken, valamint a Tanácsköztársaság központi egyenjogúsítási törekvésein át az 1920–1930-as évek neokonzervatív kurzusáig. Ugyanakkor térdimenzióit tekintve is meglehetősen széles spektrumú, legalábbis ami a nő térhasználatának lehetőségeit illeti az adott korban. Tanulmányomban ezen asszony idő- és térbeli működésén keresztül szeretném bemutatni, hogy e több mint fél évszázad társadalmi átalakulásai, a nőkkel kapcsolatos szerepmódosulások mely módon mutatkoztak meg egy nő életében, illetve ez a nő miként hatott tevékenységével vissza ezekre a változásokra, illetőleg miként próbálta meg előidézni azokat. Rendkívüli aktivitása hogyan nyert teret a hagyományadta – karitatív, családvédő, humanitárius, konfesszionális és hazafias – lehetőségek falain belül, továbbá ezzel párhuzamosan miként kényszerült átlépni a határokat, hogy liberális szellemben megvívja harcát a nők kulturális, oktatási, politikai és emberi jogaiért egy modern, dinamikusan fejlődő, polgárosult nyugati nagyvárosban (Melega 2012), Szombathelyen. Ezáltal egy olyan „határjárásra” invitálom a hallgatóságot, amelynek során a nő és a társadalom kölcsönhatásának egyedi, belső vizsgálatára nyílik lehetőség.

Kerecsényi Ilona 1861. augusztus 18-án a Vas vármegyei Terestyénszecsődön született.¹ Nagy múltú történelmi családból származott. Édesapja, Kerecsényi János körmendi református lelkész volt, akinek nevéhez a Rábaparti városban számos nagyszabású reform – az iskolai épületegyüttes építésének befejező munkálatai, a könyvtár és olvasóköri létrehozása – fűződött. Édesanyja Mozgay Franciska, az őrségi református egyházmegye esperesének leánya volt. Kerecsényi Ilona és 3 testvére ebben az újító, közösségért felelősséget vállaló, s azt kitartással irányító és jobbító szellemben nevelkedett. Minden bizonnyal ez a kulturális és szociális tőke is hozzájárult ahhoz, hogy valamennyi gyermek értelmiségi pályára került, s egy folytonos küzdelmekkel járó életpályamodellt választott annak érdekében, hogy az örökül kapott szellemi értékeket egy magasabb szinten reprodukálhassa. Öccse, Zoltán dabi református lelkész, majd a solti

¹Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltár (továbbiakban: VaML) Vas vármegye felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye Terestyénszecsőd, református születési anyakönyv 30/1861.

egyházmegye esperese lett.² Margit a szombathelyi polgári leányiskola kézimunka-tanárnőjeként dolgozott 1908-tól csaknem két évtizedig (Pálffy 1909: 31, Gelenczey Mihály 1925: 8). Gizella pedig a fiemei magyar királyi állami felsőbb leányiskolában tanított matematika–természettudomány szakon.³

Ilona 1877 és 1880 között végezte tanulmányait a Kasztner Janka által vezetett, 3 éves győri magyar királyi állami tanítónőképzőben. Majd ennek abszolválása után, 1880-ban felvételt nyert a Zirzen Janka irányítása alatt álló budapesti polgári tanítónőképzőbe, s itt végzett 1883-ban mennyiség és természettudomány szakcsoportban.⁴ Anyanyelvén kívül németül (Pálffy 1904: 12) és franciául beszélt, később az angol nyelvet is elsajátította.⁵ A két neves igazgatónő iskolateremtő, nőnevelő, ambiciózus tevékenysége minden bizonnyal hatással volt Ilona későbbi tevékenységére, aki feltehetőleg ebben a miliőben szívhatta magába nevelőinek híres ars poeticáját: *„Aki csak annyit tesz, mint amennyi a kötelessége: az szolgál!”* A következőkben idő és tér grafikonján, azaz kronologikus sorrendben, 4 időintervallumban szeretném bemutatni Ilona tevékenységét, méghozzá elkülönítve a hagyományos területeken végzett munkálkodását és a falakon, határokon túli aktivitását, felrajzolva ezzel összetett munkásságának pályáivét.

1. A munkavállalástól a Nőtisztviselők Egyesületének megalapításáig (1883–1907)

Ebben az időszakban Ilona hagyományos terekben végzett aktivitását a tanári pálya kezdete, a családalapítás és a karitatív, hazafias egyesületekben vállalt szerepei jellemezték. Tanári működését 1883. augusztus 24-től – a 27718. számú miniszteri rendelet értelmében (Pálffy 1884: 5) – kezdte meg a szombathelyi magyar királyi állami polgári leányiskolában mennyiség- és természettudományi tárgyak tanáraként.⁶ 1897-ben be-

²Ezúton szeretném kifejezni köszönetemet Kerecsényi Józsefnek, amiért a családi emlékezetben megőrzött információkat rendelkezésemre bocsátotta Kerecsényi János és Kerecsényi Zoltán lelkészekről.

³Áthelyezett tanárnő. = Vasvármegye (továbbiakban: Vvm.) 1904. szeptember 24. 2.

⁴VaML VIII-107/18 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1896–1905. Greisinger Ottóné 1903. augusztus 24-én kelt adatlapja.

⁵A szombathelyi erdei iskola. Amerika elismerése Szombathelynek. = Vvm. 1914. március 15. 7.

⁶VaML VIII-107/18 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1896–1905. Greisinger Ottóné 1903. augusztus 24-én kelt adatlapja.

választották a városi iskolaszékbe, ahol a polgári leányiskola érdekeit képviselte⁷ (Pálffy 1897: 11, Pálffy 1898: 13). Folyamatosan küzdött, írt és érvelt – helyi és minisztériumi szinten – a polgári leányiskola elmaradott, zsúfolt és egészségtelen közállapotainak megszüntetéséért.⁸ Családot 1887-ben alapított, amikor férjhez ment a szepesváraljai születésű Greisinger Ottó polgári iskolai tanárhoz,⁹ református presbiterhez,¹⁰ a városi értelmiség megbecsült tagjához, akitől 1888 és 1897 között 6 gyermeke született (4 fiú¹¹ és 2 lány¹²), közülük 5-en érték meg a felnőttkort.¹³ Karitatív és hazafias tevékenységét ebben az időben a vasvármegyei kiseddóvó egyesület (Pálffy 1889: 12), a szegény gyermekeket felruházó és étellemező Rongyos Egyesület elnöki posztja¹⁴ (amelyet majd' 30 évig viselt), a Tuberkulózis Ellen Védekező Vasvármegyei Egyesület¹⁵ (Pálffy 1903: 20), a

⁷Városi iskolaszék ülése. = Vvm. 1897. február 23. 5.

⁸VaML VIII-107/20 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1913–1918: Greisinger Ottóné 1913. február 21-én kelt jegyzőkönyvi jegyzete; Greisinger Ottóné 1913. február 28-án a királyi tanfelügyelőhöz intézett levele.

⁹Greisinger Ottó az iskola 1886-os megalapításától 1925-ös nyugdíjbavonulásáig rajzot és ipari szaktantárgyakat tanított a Szombathelyi Ipari és Kereskedelmi Szakoktatással kapcsolatos államilag segélyezett községi polgári iskolában. Lásd: Seemann 1887: 9. Tarródy 1925: 3.

¹⁰A szombathelyi protestáns gyülekezet közgyűlése. = Vvm. 1898. március 31. 4. Továbbá: Szombathelyi Evangélikus Egyházközség Levéltára (továbbiakban: SZEL) 41/1926. Meghívó Schöck Gyula püspöki másodlelkésztől egyháztanácsosoknak megbeszélésre. Szombathely, 1926. március 9. Valamint: SZEL 63/1927. Az evangélikus gyülekezeti közgyűlés 1927-ben delegálja Greisinger Ottót az egyházmegyei közgyűlésbe.

¹¹SZEL A szombathelyi evangélikus gyülekezet kereszteménye 1884-től. Greisinger Zoltán (1891. február 19.), Greisinger Tibor (1892. augusztus 22.), Greisinger Ottó (1895. január 20.), Greisinger Béla (1897. június 21.)

¹²VaML Vas vármegyei felekezeti anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye Kőrmend református keresztemény anyakönyv IV/445/187. Greisinger Margit (1888. július 21.), Greisinger Ilona (1889. augusztus 19.).

¹³Halálozás. = Vvm. 1891. július 26. 7.

¹⁴Greisinger Ilona 1900-tól a Rongyos Egyesület alelnöke (Pálffy 1900: 27), majd 1902-től elnöke (Pálffy 1902: 26), egészen 1931-ig (F. Szabó 1931: 573). A Vasvármegye című napilap számtalan esetben emlékezett meg ebbéli jótékony tevékenységéről első életútja-szakaszában: Műkedvelői előadás. = Vvm. 1902. december 14. 6. A Rongyos Egyesület évi közgyűlése. = Vvm. 1903. november 8. 3. Jótékonykezelt műkedvelői előadás. = Vvm. 1904. február 21. 6. A Rongyos-egyesület ruhakiosztása. Vvm. 1904. december 6. 2. Élőképek a színházban. = Vvm. 1905. június 27. 3.

¹⁵A Tuberkulózis Ellen Védekező Vasvármegyei Egyesület közgyűlése. = Vvm. 1903. március 3. 1. Amint az a Tuberkulózis Ellen Védekező Vasvármegyei Egyesület tagnyilvántartó könyveiből kiderül, Greisinger Ottóné 1903 és 1912 között bizonyosan fizette a tagdíjat. VaML X.211/1–6. Tuberkulózis Ellen Védekező Vasvármegyei Egyesület tagdíjnyilvántartói 1–6. kötet.

városi szegénykonyha hölgybizottsági,¹⁶ továbbá az árvaházi női választmány bizottsági tagsága,¹⁷ valamint a nemzeti eszméket valló Tulipánkert – Magyar Védő Egyesület női osztályának alelnöki címe¹⁸ (Pálffy 1906: 21) jelentette. Ugyanakkor hagyományos, esszencialista keretű munkát fejtett ki a Szombathelyi Szépítő Egylet hölgybizottságának tagjaként is.¹⁹

E pályakezdő 20 éves időintervallumban azonban már megnyilatkoztak azok a határokat feszegető tevékenységi körei, amelyek a későbbiek során, az 1910-es évek táján tetőztek. Ezen normaszegő működési terei azon eszméjén nyugodtak, amely szerint a nő önálló szubjektum, akinek joga van a férfivel egyenlő életminőségre. Ilonát tulajdonképp ez az alapelv hajtotta a folytonos határátlépésekre, amelyek kezdetben azon küzdelmeiben mutatkoztak meg, ahogy a nők művelődéshez, szórakozáshoz és oktatáshoz való jogát propagálta. A nők művelődési terekben való megjelenését és annak közvéleménnyel való elfogadtatását részint műkedvelő előadásokban való szerepléssel és azok rendezésével óhajtotta kitéríteni: 1894 és 1907 között 12 amatőr darabban játszott Szombathelyen, főként a városi színházban,²⁰ sőt 3 darabot maga is rendezett.²¹ Ebbéli tevékenységeinek sikerére enged következtetni a helyi sajtó többszörös tetszésnyilvánítása: „Ez az asszony, ki aranyos kedélyének egész varázsát viszi a színpadra, ki szívből fakadó humorával a legkétségbeesettebb emberrel is elfelejteti minden gondját, – igazán csodálatos hatással van a nézőre. Tudása, ízlése és intelligenciája jóval föléje helyezi a mi – különben ügyes – műkedvelőinknek, otthonossága, szorgalma és jó kedve pedig mindenkorra biztosítja számára a sikert.”²² „... némán hajlok meg Greisingerné Kerecsényi Ilona asszony előtt. Hogy hol tanult így játszani, beszélni, mozdulni és öltözködni, azt csak a tehetségek saját külön istene tudná megmondani”²³. Ugyanakkor tudományos társaságba

¹⁶ A városi szegény konyha hölgybizottságának beosztása. = Vvm. 1898. július 28. 5.

¹⁷ Az árvaházi női választmány ülése a püspökvárban. = Vvm. 1900. október 28. 4.

¹⁸ A szombathelyi magyar védőegylet női osztálya. = Vvm. 1906. április 21. 3.

¹⁹ A Szépítő Egylet értekezlete. = Vvm. 1907. március 19. 2.

²⁰ Például: Szépfaludy Ferenc: A regény vége (Jótekonyczélú műkedvelői előadás. = Vvm. 1896. január 9. 4.); Csiky Gergely: Buborékok (Műkedvelői előadás. = Vvm. 1898. szeptember 6. 7.); Rousseau: Az egérke (Szilveszter-estély. = Vvm. 1898. december 18. 7.); Paul és Franz Schöntan: Sabin nők elrablása című bohózat (Színház. A Sabinnők elrablása. = Vvm. 1899. március 2. 6.).

²¹ Például: Gustav Doré illusztrációi nyomán élőképeket rendezett Csipkerózska meséje címmel (A májusi vásár programja. = Vvm. 1905. május 12. 2.).

²² A szombathelyi dalárda szilveszteri estélye. = Vvm. 1899. január 5. 5.

²³ Színház. A Sabinnők elrablása. = Vvm. 1899. március 2. 6.

való szerveződéssel kívánta a nők művelődéshez való jogát propagálni: 1888-tól ugyanis a természettudományi társaság tagja volt (Pálffy 1889: 12).

A nők oktatásának kiszélesítése érdekében Ilona rendkívüli érzékkel tapintott rá a középfokú leányoktatási reform hiányosságaira. A vallási és közoktatásügyi miniszter 1895. évi 72039. számú rendelete ugyanis úgy rendelkezett a nők középiskolai tanulmányaira vonatkozólag, hogy a hölgyek érettségi vizsgát tehetnek, de kizárólag magántanulóként s valamely fiú középiskolában (Rébay 2009: 111). Ebből adódóan a matúrára való felkészülés, különösen vidéken – leánygimnáziumok és felső leányiskolák hiányában – meglehetősen nehéz volt. Mivel Szombathely sem rendelkezett megfelelő leánynevelő intézettel, ezért Greisingerné 1901-ben magán leánygimnáziumi tanfolyamot nyitott a megyeszékhelyen, amelynek igazgatói posztját töltötte be, s amelyben Szombathely neves gimnáziumi tanárai tanítottak.²⁴ Intézménye meglehetősen ellenérzést váltott ki a konzervatív városvezetés és közvélemény körében.²⁵ Ugyanakkor szembetalálkozott a dr. István Vilmos megyéspüspök által 1906-ban megnyitott felekezeti felsőbb leányiskolával,²⁶ s ezen okokból adódólag a nemes kezdeményezés abban az évben – feltételezhetőleg – elhalt. A püspöki vállalkozás azonban kérészetűnek bizonyulván,²⁷ Greisingerné akcióját követően 1917-ig kellett várnia Szombathely művelődni vágyó leányainak, hogy helyben gimnáziumi képzést kaphassanak. Greisingerné magántanítványai közül 9-en tettek érettségit, ebből 7-en hasznosították végzettségüket: 4 középiskolai tanár, egy gyógyszerész, egy orvos lett, egyikük pedig a bécsi kereskedelmi akadémia „abiturens kurzusán” végzett, s kenyérkereső pályára lépett.²⁸

²⁴Leány-gymnázium Szombathelyen. = Vvm. 1901. július 7. 1–2. Magán leánygimnázium Szombathelyen. = Vvm. 1901. július 14. 6. Leánygimnázium. = Vvm. 1901. szeptember 13. 7. Felsőbbleányiskolai tanfolyam. = Vvm. 1902. május 25. 4. Felvétel a leánygimnáziumba. = Vvm. 1902. augusztus 27. 4. A leánygimnáziumból. = Vvm. 1903. június 7. 7. Gimnazista kisasszonyok vizsgája. = Vvm. 1904. június 26. 6.

²⁵A felső leányiskola ügye. – Az iskolaszék üléséből. = Vvm. 1904. augusztus 24. 1–2. 1905 szeptemberében a Városi Iskolaszék előterjesztésére a leánygimnázium növendékeitől a II. kerületi községi iskolában lévő helyiséget is megvonni szándékozik a város vezetősége. Lásd: VaML Szombathely város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok 12412/1905.

²⁶A felső leányiskola megnyitása – A Szent Domonkosrendi nővérek bevonulása. = Vvm. 1905. augusztus 22. 2–3. A helybeli apáca-iskolák megnyitása. = Vvm. 1906. augusztus 30. 3.

²⁷Nem lesz felsőbb leányiskola. Beszünteti a püspök. = Vvm. 1909. augusztus 8. 5–6.

²⁸Egy szó a leányiskolák ügyében. = Vvm. 1912. március 3. 1–2.

Összegezve, Greisingerné első életpályaszakaszában még domináns helyet foglalt el a művelt középosztály által megszokott, hagyományos keretek közt fejlődő életmód és munkálkodási forma, ám a helyi sajtó „pezsgő jelenség” megnevezése, amellyel 1895-ben illette őt;²⁹ vagy az az 1894-es röpké szalagcím a Vasvármegye hasábjain – *Hölgyeink kerékpáron* –, amely arról tudósított, hogy Ilona testvérével és egy hölgytársával először pattant nőként „bicziklire” a vasi megyeszékhelyen;³⁰ ugyanakkor a leánygimnáziumi tanfolyam megnyitása és agilis vezetése már előrevetíti, hogy – öntudatos, irányító, magabiztos és újtásra nyitott személyiségéből fakadó – tevékenysége minden bizonnyal szét fogja feszíteni a megszokott kereteket, és a töltéseken, a határokon túl keres folyást magának.

2. A Nőtisztviselők Egyesületének elnökségtől az 1. világháború kitöréséig (1907–1914)

Greisingerné második életpályaszakasza a Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének létrejöttétől, azaz 1907-től az I. világháború kitöréséig tartó időintervallumban határozható meg, amelynek fő jellemzője a hagyományos tevékenységi területek minimalizálása és az egyesületi keretek közt történő tudatos, határátlépéssel járó útmutatás. A korábbi-ról továbbvitt hagyományos terek ebben az időszakban Greisingerné életében egy fontos tényezővel egészültek ki, méghozzá a vallási szférával, azaz a Protestáns Nőegyletben végzett alapfeladatokkal, pontosabban a protestáns egyházközség szegényeinek, szegény iskolás gyermekeinek segélyezésével, valamint a protestáns öntudatnak a nők körében való ápolásával és fejlesztésével.³¹ Mindez tulajdonképp megfelelt a református egyház által kijelölt hagyományos női munkáknak, s a múltban a református nagyasszonyok által képviselt normáknak. A határon túli területeknek azonban jóval nagyobb tematikus bővülése és mennyiségi növekedése mutatkozott az időszakban, amelynek fő oka a nő tisztviselők országos egyesülete által meghatározott alapfeladatok felvállalásában keresendő, amelyek magukban foglalták a magán- és köztisztviselőként dolgozó nők

²⁹A jótékony nőegylet kerti ünnepélye. = Vvm. 1895. június 20. 1–2.

³⁰Hölgyeink kerékpáron. = Vvm. 1894. április 15. 7.

³¹Protestáns nők egyesülete. = Vvm. 1905. március 19. 6. A protestáns nőegylet alakuló ülése. = Vvm. 1905. október 29. 5. Protestánsok gyűlése. Új nőegylet. Új iskola. = Vvm. 1909. március 9. 1–2. Protestáns nőegylet Szombathelyen. Alakuló közgyűlés a templomban. = Vvm. 1909. június 15. 2–3.

érdekvédelmét, az állasközvetítést és szaktanfolyamok tartását, de végsősorban a nők kulturális, oktatási és politikai jogaiért folyó harc valamennyi elemét.³² Greisingerné az 1907-ben megalakult Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesülete agilis elnökeként – Trombitás Erzsébet titkárral, a budapesti feministák kiküldöttjével³³ karöltve – törekedett ezen feladatok megvalósítására.³⁴

A nők művelődéshez, szórakozáshoz, kulturális önkifejezéshez való jogának kiterjesztése érdekében továbbra is folytatta műkedvelői színjátszó és rendezői tevékenységét, amelynek csúcspontja az 1910-ben bemutatott – még Schwimmer Róza New York-i irathagyatékában is felbukkanó (Kereszty 2011a: 10–11.) – *Hogyan kaptak a nők választójogot?* című darab, amely nagyszerűen reprezentálja egymással párhuzamos síkokon való tevékenységét, hisz a színmű a Rongyos Egyet karitatív pénzgyűjtését szolgálta, ugyanakkor feminista propagandaként is funkcionált, hisz a nők művelődési és politikai jogaiért való küzdelem volt a központi témája.³⁵ Ugyanakkor Greisingerné a Nőtisztviselők Egyesületének színvonalas estélyein, társas teadélutánjain is törekedett a nők kulturális látókörének, műveltségének szélesítésére, ezt szolgálták a különböző koncertek, előadások, vitaestek, táncos zsúrok, valamint az egyesület könyvtárának felállítása,³⁶ vagy épp a nőtisztviselők számára biztosított kedvezményes színházjegyek.³⁷

Greisingerné a nőtisztviselők egyesületének keretein belül síkra szállt a nők életmódbéli reformjának szükségessége mellett is. Egyrészt propagálta a mozgáskultúrát: tornatanfolyamokat szervezett nők számára a városi tornacsarnokban,³⁸ valamint tagtár-

³²A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének Alapszabálya. VaML IV/440. 27. doboz, 192. sz.

³³Vidéki szervezkedés. = A Nő és a Társadalom (továbbiakban: NT.) 1907. október 1. évf. 10. szám 176. Trombitás Erzsébet 1912-ig volt Greisinger Ottóné társa a Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének vezetésében, amikor is ellenőri kinevezést kapott a debreceni m. kir. gyermekmenhelyhez. Lásd erről: Trombitás Erzsébet kinevezése. = Vvm. 1912. január 24. 5.

³⁴Nőtisztviselők egyesülete Szombathelyen. Szervezkednek a nők is. Szórakoztató előadás és állasközvetítés. = Vvm. 1907. október 16. 2. Szombathelyi nőtisztviselők egyesülete. Az alakuló értekezlet. Szervezkednek a nők is. = Vvm. 1907. október 22. 3–4.

³⁵A Robinsonok Barátságából és Hogyan kapták meg a nők a választói jogot? Három felvonásos az Arénában. = Vvm. 1910. szeptember 28. 3–4.

³⁶Szombathely. = NT. 1908. április II. évf. 4. szám 66–67. Szombathely. = NT. 1908. július II. évf. 7. szám 124. A nőtisztviselők közgyűlése. = Vvm. 1910. április 28. 3–4.

³⁷Jegykedvezmény a nőtisztviselőknek. = Vvm. 1912. július 3. 4.

³⁸Nőtisztviselők tanfolyamai. = Vvm. 1909. augusztus 27. 4. A Nőtisztviselők tornatanfolyama. = Vvm. 1909. november 5. 5. A nőtisztviselők közgyűlése. = Vvm. 1910. április 28. 3–4. Tornásznak a nőtisztviselők. = Vvm. 1912. december 11. 6. Testedző nőtisztviselők. = Vvm. 1913. január 10. 5.

saival rendszeres „fűző- és hegyescipőmentes” kirándulásokat, gyalog- és biciklitúrákat rendezett a környező vidékekre (Kőszeg, Hétforrás, Rőtfalva, Rohonc, Írottkö, Bogát).³⁹ Másrészt a táplálkozás reformját bemutatandó, táplálkozás-szakértőket hívott meg előadások tartására, például 1912-ben a dán Hindhede dietetikus elveit követő Madzsar József szociológust kérte fel; 1915-ben pedig felhívására dr. Feldmann Bódog értekezett a megfelelő étkezés módozatairól.⁴⁰ Harmadrészt a divat reformja terén is előadókat invitált, főként orvosok személyében, hogy felvilágosítást adjanak az egészséges öltözködésről; itt említhető például dr. Feldmann Bódog előadása *Higiénikus női öltözködésről* 1908-ban, amely a szabáson keresztül, a fehéreneműk anyagán át sok kényelmes és egészséges praktikumra hívta fel a hölgyek figyelmét.⁴¹

Ilona – amint ezt egy 1908-ban a helyi sajtóban megjelent cikke is bizonyítja – a nők családon belüli egyenjogúságáért is küzdelmet indított. Felvázolta azokat a kortárs problémaköröket, amelyek a nők családon belüli elnyomásában, megaláztatásában, a nőkkel szembeni erőszakban nyilvánultak meg az otthon falai között. S hangsúlyozta, hogy a feminizmus ezek ellen is harcot kíván indítani. Amellett érvelt, hogy el kellene érni, hogy a nők rendelkezzenek önmagukkal, beleszólhassanak gyermekeik nevelésébe, s törvények védjék őket a családon belüli erőszakkal szemben. Ugyanakkor a leánykereskedelem és az alkoholizmus ellen is élénken hallatta hangját. Fontosnak tartotta leszögezni, hogy a feminizmus nem család- és anyaságellenes.⁴² S hogy Ilona nem csupán verbálisan szállt síkra a nők családon belüli jogaiért, azt mutatja leánygyermekének iskoláztatási, nevelési módja is, amely nyilvánvalóan azt tükrözi, hogy családjában bizonyosan erőteljes beleszólása volt a nőnek a nevelés kérdéseibe. Leányait, Ilonát és Margitot az általa alapított leánygimnáziumban iskoláztatta,⁴³ s igyekezett feltárni előttük a sport és a művészet adta lehetőségeket is: leányai a városi tenisztársaság tagjai

³⁹ A nőtisztviselők kirándulásai. = Vvm. 1908. május 27. 4. Szombathely. = NT. 1908. június II. évf. 6. szám 107. A nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1908. június 11. 4. Szombathely. = NT. 1908. július II. évf. 7. szám 124. Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1908. július 8. 4. Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1908. július 29. 4. A Nőtisztviselők Egyesületének kirándulása. = Vvm. 1908. augusztus 14. 4. Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1909. július 31. 5. Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1909. szeptember 11. 5. Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1915. július 7. 3.

⁴⁰ A nőtisztviselők egyesületéből. = Vvm. 1915. szeptember 15. 3.

⁴¹ Feldmann Bódog előadása. = Vvm. 1908. február 15. 3.

⁴² Greisingerné Kerecsényi Ilona: Hans Dorn és a feminizmus. Feminista elmélkedés egy cikk nyomán. Befejező közlemény. = Vvm. 1908. december 3. 2.

⁴³ Gimnazista kisasszonyok vizsgája. = Vvm. 1904. június 26. 6.

voltak⁴⁴ (Ilona helyi teniszbajnokságot is nyert női egyesben⁴⁵). Ifjabb leányát pedig a müncheni festőiskolában tanult Faragó Márton és Sass (Brunner) Ferenc által Szombathelyen nyitott festőiskolában a kiemelt tehetségek között tartották nyilván.⁴⁶ Valamint önálló kereseti pályákra orientálta őket: Margitot 1912-ben a szombathelyi gyermekmenhely irodakezelőjévé nevezték ki.⁴⁷ Továbbá bevonta őket a helyi nőmozgalmak tevékenységébe: Margit például 1912-ben belépett a nőtisztviselők egyesületének választmányába,⁴⁸ 1914-ben pedig a Vasvármegyei Nőszövetség anya- és gyermekvédelmi szakosztályának titkára lett.⁴⁹ Azaz Greisingerné alakján keresztül hagyományozódott tovább a női szerepvállalás a család hölgytagjaiban.

Ilona a nők oktatáshoz való jogait is szeretne volna kiterjeszteni: 1908-ban előadást tartott a Nőtisztviselők Egyesületében a Modern leánynevelés címmel: *„A nőmozgalom küzd – úgymond, azért, hogy a társadalom a nőt elsősorban mint embert tekintse. Ma nem tekinti annak, mert nem nevelik őket úgy, mint a férfiakat. A nőket is kenyérkereső pályára kell nevelni. Minden nő tanuljon valamit, de azt aztán tanulja meg jól, tanulja meg alaposan. Ezen a réven megszereti és megbecsüli a munkát. Ha ezt tudja, az egyedül maradt nő, akkor nem lesz a világ legnyomorultabb lénye, aki előtt csak a bűn vagy a kétségbeesés áll.”*⁵⁰ Ars poeticája tehát a lányok gyakorlati életre való nevelése volt,⁵¹ ezért tartotta öncélúnak a csupán általános műveltséget adó felső leányiskolát, s ezért részesítette előnyben a leánygimnáziumi és a felső kereskedelmi oktatást. Ezek pártfogása volt oktatásügyi küzdelme előterében mindvégig a korszakban. Ezért érvelt a helyi sajtóban gyakran a leánygimnázium⁵² és a 3 éves felső leánykereskedelmi tanfolyam mellett.⁵³ Ugyanakkor – modern szellemben – több ízben szorgalmazta a koedukáció bevezetését is.⁵⁴ Majd 1914-ben Kiskos István polgármesterségének kezdetén a leánygimnázium

⁴⁴ A tennis társaság estélye. = Vvm. 1907. július 11. 5.

⁴⁵ A tennisverseny eredménye. = Vvm. 1909. augusztus 24. 4.

⁴⁶ A szombathelyi festőiskolában. = Vvm. 1908. augusztus 9. 8. Faragó és Sass képkiallítása. A növendékek portréi. = Vvm. 1908. október 7. 2–3.

⁴⁷ Kinevezések a gyermekmenhelyen. = Vvm. 1912. március 8. 4.

⁴⁸ Nőtisztviselők közgyűlése. = Vvm. 1912. április 20. 4.

⁴⁹ A nőszövetség vasmegyei programja. Megalakultak a szakosztályok. = Vvm. 1914. május 6. 6–7.

⁵⁰ A modern leánynevelésről. = Vvm. 1908. március 18. 2.

⁵¹ A polgári iskolai tanárok gyűlése. = Vvm. 1908. október 20. 7.

⁵² G.K.I [Greisingerné Kerecsényi Ilona]: Egy szó a leányiskolák ügyében. = Vvm. 1912. március 3. 1–2.

⁵³ Nőtisztviselők a nőképzésért. Hároméves kereskedelmi tanfolyam. = Vvm. 1912. április 20. 2.

⁵⁴ Polgári iskolai tanárok gyűlése. A sopron-vasmegyei kör közgyűlése. = Vvm. 1909. október 24. 7–8.

ügyében kibontakozó mozgalom élére állt, s meggyőzte a polgármestert és a főispánt felállításának elengedhetetlen voltáról,⁵⁵ amelynek következtében a városi vezetés felterjesztette tervezetét a kultuszminisztériumba,⁵⁶ ahol ugyan a kérdést a háború kitörése következtében elnapolták,⁵⁷ ám 1917-ben mégis létrehozták a leánygimnáziumot Szombathelyen, amelyben Ilonának elvülhetetlen érdemei voltak.

Greisingerné a nők munkába állásának elősegítéséért és megkönnyítéséért is agilis munkát végzett: a nők gazdasági jogainak megvilágítására, a nőtisztviselők problémáinak feltárására és azok lehetséges megoldására egyrészt neves előadók és szónokok meghívásával készült: Schwimmer Rózsa már az 1907-es alakuló értekezleten a női munkavállalás fontosságáról beszélt Szombathelyen;⁵⁸ Ráday Gyula kereskedelmi iskolai tanár közgazdasági előadássorozata – *A munka, A pénz, az ár és a hitel, A takarékoság, a pazarlás és a fényűzés, A biztosítás* címekkel – szintén a nő munkaügyben való eligazodását szolgálta.⁵⁹ 1908-ban Hans Dorn müncheni egyetemi magántanár, szociológus hasonlóképp a nők produktív munkára való alkalmasságát és serkentését hangoztatta szombathelyi előadásában.⁶⁰ Greisingerné *Hans Dorn és a feminizmus* címmel az előadást követően kétrészes replikát közölt a Vasvármegye hasábjain, ahol ő is a kenyérkereső nők felkarolását, ipari, kereskedelmi pályákon való elhelyezkedésének fontosságát helyezte középpontba,⁶¹ reflektálva az országos feminista női munkakampányra (Kereszty 2011b: 86–97). Másrészt: a verbális agitáción túl az egyesület állásközvetí-

⁵⁵Felolvasóest a feministáknál. Kiskos István a leányoktatásról. = Vvm. 1914. március 22. 8–9. A leánygimnáziumért. = Vvm. 1914. május 12. 4–5. Leánygimnázium Szombathelyen. = Vvm. 1914. május 15. 8.

⁵⁶Leánygimnázium Szombathelyen. Felterjesztették a tervezetet a kultuszminisztériumba. = Vvm. 1914. május 6. 5.

⁵⁷A leánygimnázium. = Vvm. 1914. augusztus 22. 4.

⁵⁸Nőtisztviselők napja. Szervezkednek a szombathelyi nők. Bédy-Schwimmer Róza előadása. = Vvm. 1907. november 12. 3–4.

⁵⁹Előadás a munkáról. = Vvm. 1908. január 8. 4. Szombathely. = NT. 1908. február II. évf. 2. sz. 34.

⁶⁰T.E. [Trombitás Erzsébet]: Megjegyzések a kenyérkereső nőről. = Vvm. 1908. november 28. 2–3. Hans Dorn előadása. A nőmozgalom és a férfi. = Vvm. 1908. november 29. 6.

⁶¹Greisingerné Kerecsényi Ilona: Hans Dorn és a feminizmus. = Vvm. 1908. december 2. 2–3. Greisingerné Kerecsényi Ilona: Hans Dorn és a feminizmus. Feminista elmélkedés egy cikk nyomán. Befejező közlemény. = Vvm. 1908. december 3. 2.

tő irodát állított fel a nőtisztviselők részére.⁶² Harmadrészt: elhelyezkedést elősegítő – gyorsírói, könyvelői, német és angol nyelvű – tanfolyamokat hozott létre.⁶³ Negyedrészről tanulmányi kirándulásokat szervezett különböző munkahelyekre a nők látókörének szélesítése érdekében: például a Sárvár–Láncpusztai Magyar Királyi Tejgazdasági Szakiskolába.⁶⁴

Ilona a nők politikai jogaiért, a választójog nőkre való kiterjesztéséért, illetve a nők ezen téren való felvilágosításáért is tevékenykedett. Egyrészt a verbális kommunikáció szintjén – azaz előadások formájában, neves feminista előadók meghívásával – kívánta az egyesület propagálni a választójog nőkre való kiterjesztését: 1909-ben az amerikai Carrie Chapmann Catt, a nők választójogi világszövetségének elnöke volt vendége a Greisingerné vezette Nőtisztviselők Egyesületének, aki Glücklich Vilmával és Schwimmer Rózsával érkezett Szombathelyre.⁶⁵ 1910-ben Miss Cicely Corbett, brit nőjogi aktivista tartott előadást a nőjogi küzdelmekkel kapcsolatos angliai tapasztalatairól.⁶⁶ 1911-ben Teleki Sándorné (Szikra) tárcáját olvasta fel az egyesületben Greisingerné a választójogi kérdésről.⁶⁷ Ilona azonban nem csupán verbális szinten, de gyakorlati akció keretein belül is síkraszállt a női választójog érdekében, amikor 1910-ben a Választójog Országos Szövetsége nevében Bánffy Dezső Szombathelyen járt. Ekkor a nőtisztviselők

⁶²Trombitás Erzsi: Vidéki fiókegyesületek közleményei. Szombathely. = NT. 1908. január 2. évf. 1. sz. 16. A feminizmus Szombathelyen. A nőtisztviselők első közgyűlése. = Vvm. 1909. május 25. 2. A nőtisztviselők közgyűlése. = Vvm. 1910. április 28. 3–4.

⁶³Trombitás Erzsi: Vidéki fiókegyesületek közleményei. Szombathely. = NT. 1908. január 2. évf. 1. sz. 16. Trombitás Erzsi: Szombathely. = NT. 1908. február II. évf. 2. szám 34. Trombitás Erzsi: Szombathely. = NT. 1908. március II. évf. 3. szám 52. A feminizmus Szombathelyen. A nőtisztviselők első közgyűlése. = Vvm. 1909. május 25. 2. Feministák munkában. Új élet a nőtisztviselők együletében. = Vvm. 1909. július 22. 3. Nőtisztviselők tanfolyamai. = Vvm. 1909. augusztus 27. 4. A Nőtisztviselők Egyesületének téli munkaprogramja. = Vvm. 1909. október 6. 4. Szombathelyi nőtisztviselőihez. = Vvm. 1911. április 2. 8. A nőtisztviselők egyesülete. = Vvm. 1912. szeptember 26. 5.

⁶⁴Nőtisztviselők kirándulása. = Vvm. 1909. július 22. 4.

⁶⁵Feminista szenzáció Szombathelyen. = Vvm. 1909. február 21. 8. Amerikai feminista Szombathelyen. Carrie Chapmann-Catt. = Vvm. 1909. február 27. 3. Mrs. Carrie Chapmann Catt március 6-án Magyarországra érkezik. = NT. 1909. március 1. III. évf. 3. szám 1. A nők a választójogról és a háborúról. Chapmann Catt Szombathelyen. = Vvm. 1909. március 21. 7. p. Egy apostol beszéde. Gyorsírói följegyzések. = Uo. 8.

⁶⁶Jön a sufragett! Miss Cicely Corbett Szombathelyen. = Vvm. 1910. február 6. 9. Miss Cicely Corbett. A nőtisztviselők felolvasó estélye. = Vvm. 1910. február 13. 7. Miss Cicely Corbett Szombathelyen. = Vvm. 1910. február 23. 3.

⁶⁷Feministák bálja. = Vvm. 1911. február 12. 8.

Greisingerné vezetésével végigplakátolták a várost követeléseikkel, s rölapokat osztogattak a választójogi gyűlésen Bánffy csapatának, sőt Greisingerné hivatalosan felszólalást is kért a kérdésben.⁶⁸ A Nő és a Társadalom című folyóirat elismerőleg nyilatkozott a szombathelyi akcióról,⁶⁹ amelyet a nőtisztviselők 1911 nyarán újfent megismételtek, amikor Justh Gyula a Választójog Országos Szövetsége képviselőjeként Szombathelyre érkezett.⁷⁰ 1913 elejétől gyakori előadások tartásával megindult a felkészülés a Budapesten tartandó női választójogi világtkongresszusra.⁷¹

Greisingerné a nők önszervezési jogait is szem előtt tartotta, s fontosnak vélte, hogy a nők képesek legyenek saját érdekvédelmi szervezeteiket megteremteni és működtetni. Ezen példaadásban is élen járt, hisz a szombathelyi nőtisztviselők elnökeként – Apponyi Albertné és Rosenberg Augusztia felhívására – 1913 novemberében nagy volumenű országos nőkongresszust szervezett Szombathelyen (Katona 2003). A Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének konferenciáján a nőmozgalom legnagyobb alakjai – többek között: Sebestyén Ilona, Szegváry Sándorné, Apponyi Albertné, Gergely Janka, Rosenberg Augusztia, Glücklich Vilma – tartottak előadásokat a nők kérdés számos problémájával kapcsolatban. Greisingerné a szervezésen és lebonyolításon túl maga is értekezett: a posta- és távirdaszolgáltatásban álló nőtisztviselők helyzetét ismertette.⁷² Másrészt 1914 tavaszán – a főispánasszony reprezentatív feladatvállalása mellett – vezető szerepet vitt a Vas megyei Nőszövetség megszervezésében.⁷³

⁶⁸Élénk agitáció a nők választójoga érdekében. = Vvm. 1910. június 28. 5.

⁶⁹A Feministák Egyesületének 1910. évi jelentése. Az 1911. április 25-iki közgyűlés elé terjesztette DIRNFELD JANKA titkár. = NT. 1911. május V. évf. 5. szám 82–83.

⁷⁰A választói jog automobilja. Készülődés a népgyűlésre. Négy képviselő érkezése. Tüntető felvonulás. = Vvm. 1911. június 18. 5–6. Justh Gyula Szombathelyen. A politika vasárnapja. = Vvm. 1911. június 20. 1–3.

⁷¹Asszonyok a vármegyéhez. Segélyt kérnek a választójogi világtkongresszusnak. = Vvm. 1913. február 8. 1. A vármegye és a nők választójoga. = Vvm. 1913. február 16. 9. Női kongresszus Budapesten. = Vvm. 1913. június 18. 1. Feministák és politikusok. Jegyzetek a világtkongresszusról. = Vvm. 1913. június 20. 2.

⁷²Nőkongresszus Szombathelyen. = Vvm. 1913. november 16. 8. Nők parlamentje Szombathelyen. = Vvm. 1913. november 27. 1–2. A nőkongresszus programja. = Vvm. 1913. november 30. 4–5. Asszonyok parlamentje. = Vvm. 1913. december 10. 1–4.

⁷³Szövetkeznek a szombathelyi nőegyletek. Ma este lesz az alakuló közgyűlés. = Vvm. 1914. március 7. 6. A vármegyei nőszövetség. Asszonyok a szociális munkában. = Vvm. 1914. március 8. 7–8. Vas megyei nők szövetsége. = Vvm. 1914. március 31. 1–3.

Greisinger Ottóné pályájának tulajdonképp ez a periódus volt legtermékenyebb időszaka, amelyben a nők széleskörű jogkiterjesztése érdekében való határátlépései rendkívül gyakoriak voltak. Az mindenesetre bizonyos, hogy küzdelmei nem maradtak eredménytelenek, annak ellenére, hogy az országos politikában, a törvényhozásban továbbra sem születtek a nők számára kedvező, áttörést hozó törvények és rendeletek a választójogot vagy a családjogi viszonyokat illetően. Ám liberális eszméje, amely a női egyéniség széleskörű kiteljesedése érdekében munkálkodott, Szombathelyen számos támogatóra és visszhangra talált. Az első világháború kirobbanása azonban részint új irányt szabott a cselekvő női szubjektumnak, amely új áramlat egyben Greisingerné 3. életpályaszakaszát, azaz az első világháború és a Tanácsköztársaság időtartamát öleli fel.

3. Az 1. világháború kitörésétől a Tanácsköztársaság bukásáig (1914–1919)

Greisingerné – a hagyományosnak tekintett női aktivitás keretein belül, férje hathatós támogatásával – a világháború kirobbanását követően, 1914 végétől a háttérország humanitárius szolgálatának egy részterületén vállalt vezető megbízást, méghozzá a – Vörös Kereszt kebelében működő – szombathelyi Városi Népsegítő Irodában, amelynek feladatai rendkívül szerteágazók és embertpróbálók voltak.⁷⁴ A Greisinger házaspár az iroda irányítójaként étkeztetési akciókkal, valamint pénzsegély, ruha és karácsonyi ajándékok kiutalásával kívánta enyhíteni a gyermekek nyomorúságos helyzetét, de emellett figyelmük az anya- és csecsemővédelemre is kiterjedt. Ugyanakkor a fronton eltűntek keresésével is foglalkoztak: nyomoztak, hadifoglyok levelezését bonyolították, sürgönyöztek, könyvekkel, ruhaneműkkel, élelmiszerrel teli csomagokat küldtek a harcoló alakulatoknak; sőt Greisingerné saját maga is járt a keleti hadszíntéren, hogy sebesült fiának hazaszállítását kieszközölje.⁷⁵ Ilona végezte az erdélyi menekültek Vas várme-

⁷⁴ Greisinger Ottóné: Jelentés a Vasvármegyei Vörös Kereszt Népsegítő Irodájának működéséről. Szombathely, 1918. március 3. VaML Szombathelyi Vöröskereszt Fiókegyesület X-207/2. doboz, 1916–1919.

⁷⁵ Mire képes az anyai szív? Greisinger Ottóné és leánya a fronton. = Vvm. 1916. július 16. 3.

gyei ellátásának megszervezését is.⁷⁶ A Vasvármegye napilap tudósítása szerint: „*Se szeri, se száma azoknak az ügyeknek, amelyeket Greisingerek elvégeztek. Közreműködtek végrendelet-készítésnél, voltak temetésrendezők és házasságközvetítők. A Greisinger-pár példát mutatott az itthonmaradtaknak, hogy miképpen kell kivenni a részüket a rendkívüli időkben.*”⁷⁷

Ilona ugyanakkor a háború alatt is folytatta határátlépő – ám tulajdonképp egyre inkább elmosódó határokkal bíró – tevékenységét, azaz a jogkiterjesztésért folyamodó, a nők felvilágosítását szolgáló, emancipatórikus küzdelmeit a Nőtisztviselők Egyesületében, amelyet 1915 derekán sikerült – megóvva a fenyegető feloszlástól – stabilizálnia.⁷⁸ Ennek keretében továbbra is ismeretterjesztő és politikusokat megnyerő, agitációs előadásokat tartott a női választójog kiterjesztésének érdekében megyeszerte (Sárváron,⁷⁹ Körmenden,⁸⁰ Szentgotthárdon⁸¹), valamint a szomszédos vármegyékben (például: Sopronban⁸²), amely tevékenysége 1918 nyarán, a női választójogi javaslat képviselőházi vitájakor kulminált.⁸³ Továbbá neves előadókat – Peér Leó főgimnáziumi tanárt,⁸⁴ Finta Sándor író, költőt,⁸⁵ Kapi Béla püspököt,⁸⁶ Neogrády Gilbert premontrei tanárt,⁸⁷ Gergely Jankát, a Nőtisztviselők Országos Egyesületének elnökét⁸⁸ – kérte fel, hogy a zajló társadalmi átalakulásokat, reformokat, a női emancipáció szükségességét megismertessék az érdeklődő helybéli polgárokkal. A női munkavállalás területén reflektált a modern idők és a háború okozta eltolódásokra, spontán folyamatokra, amelyek során a nők előtt újabb lehetőségek és terek (ipar, iparművészet, vendéglátás,

⁷⁶A mi vendégeink. A vármegye a menekültekért. Megalakult az elszállásoló bizottság. = Vvm. 1916. szeptember 6. 3. Az erdélyi menekültek cipői. = Vvm. 1916. október 22. 5. Az erdélyi menekültek felruházása. = Vvm. 1916. november 23. 3.

⁷⁷Népsegítő a Hadigondozóban. Három és fél esztendő a jótékonyság szolgálatában. = Vvm. 1918. március 9. 2.

⁷⁸A nőtisztviselők közgyűlése. Nem oszlik fel az egyesület. = Vvm. 1915. június 22. 2.

⁷⁹A Nőtisztviselők Sárváron. = Vvm. 1918. március 12. 3.

⁸⁰A nőtisztviselők Körmenden. = Vvm. 1918. július 2. 2–3.

⁸¹A nőtisztviselők Szentgotthárdon. = Vvm. 1918. június 25. 2–3.

⁸²Greisinger Ottóné Sopronban. = Vvm. 1918. május 12. 3.

⁸³Nőtisztviselők a választói jogért. = Vvm. 1918. június 20. 3.

⁸⁴Peér Leó felolvasása. A Nőtisztviselők Egyesületének felolvasó estélye. = Vvm. 1916. december 5. 3.

⁸⁵A Nőtisztviselők felolvasó délutánja. = Vvm. 1917. január 26. 4.

⁸⁶Kapi Béla előadása a Nőtisztviselők Egyesületében. = Vvm. 1917. február 20. 2.

⁸⁷Neogrády Gilbert előadása. = Vvm. 1917. március 6. 3.

⁸⁸A nők választójogáért. Gergely Janka Szombathelyen. Herbst Géza alispán a nők választójogáról. = Vvm. 1917. december 7. 3.

gazdaság) nyíltak meg, és – a feminista tábor iránymutatásainak megfelelően,⁸⁹ a hagyományosan korábban is preferált tisztviselői munkák mellett – ezek népszerűsítését is támogatta a Nőtisztviselők Egyesületében.⁹⁰ Ugyanakkor ezen kérdéskörön belül a nőtisztviselők nyugdíjproblémáinak megoldását követelte.⁹¹ Mindemellett összefogást sürgetett a női és férfi magánalkalmazottak érdekvédelme érdekében.⁹² A meginduló mozgalom eredményeképp 1917 júniusában megalakult a Vármegyei Magántisztviselők és Alkalmazottak Egyesülete, amelynek egyik elnöke Ilona lett, s amely a magántisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak ellátásának biztosítását és érdekeinek védelmét tűzte ki célul.⁹³

A háborús veszteségek Greisingerné családját sem kímélték: harmadszülött fia, Ottó 1916-ban hősi halált halt a fronton,⁹⁴ legidősebb fia, Tibor (torpedónaszád-parancsnok) 1918-ban hazatérve a hadszíntérről, végzetes ragály áldozata lett,⁹⁵ legkisebb fia, Béla – ugyan szolgálataiért megkapta a második osztályú ezüst vitézségi érmet⁹⁶ – ám hadirokkantként szerelt le. Talán a háború okozta személyes veszteségek, a sokszorosan átélt és egyre kulminálódó társadalmi problémák lehettek azok, amelyek felerősítették benne korábbi határátlépéseit, s amelyek eddigi szerepei mellett egy egészen új területre sodorták. 1918 ősze, majd 1919 tavasza és nyara, pontosabban az őszirózsás forradalmat követő átalakulások, valamint az egyre fokozódó balratolódás és a Tanácsköztársaság rövid időszaka ugyanis korábban nem tapasztalt lehetőségeket és kihívásokat hozott Ilona számára.

Ilona – a budapesti polgári demokratikus forradalmi eseményeket követő vidéki megmozdulások nyomán – nem csupán részt vett az 1918. október 29-i szombathelyi

⁸⁹Lásd: Az 1916. június havában betiltott Feminista Kongresszuson el nem mondott beszédek című kiadvány 1. fejezetét, amely különböző szakemberek előadásait tartalmazza a nők előtt nyitva álló pályákról. A Feministák Egyesületének kiadása. Bp., 1916.

⁹⁰Nőtisztviselők szervezése. Tisztújítás – Előadás a nők pályaválasztásáról. = Vvm. 1916. június 27. 2.

⁹¹Nőtisztviselők nyugdíjbiztosítása. A nőtisztviselők mozgalma. = Vvm. 1917. április 14. 2–3.

⁹²Nőtisztviselők közgyűlése. Magánalkalmazottak szervezkedése. = Vvm. 1916. június 25. 2–3.

⁹³Szervezkedtek a magántisztviselők és alkalmazottak. Azonnal működik a beszerzési csoport. = Vvm. 1917. június 7. 2. Háromszáz család beszerzési csoportja. Mozgalom gazdasági és kulturális célokért – A magántisztviselők és kereskedelmi alkalmazottak egyesületének választmányi ülése. = Vvm. 1917. június 21. 2.

⁹⁴A nőtisztviselők egyesületéből. = Vvm. 1916. szeptember 3. 5.

⁹⁵Greisinger Tibor halála. = Vvm. 1918. november 15. 3.

⁹⁶Katonai kitüntetések. = Vvm. 1917. május 16. 3.

népgyűlésen, hanem beszédet is mondott a nőtisztviselők nevében: „*Greisinger Ottóné a dolgozó nők nevében beszélt. Higgadságot és mérsékletet ajánlott, amelynek megóvása most közös érdek. Meg kell óvni az ország integritását, a nemzetiségeknek kezet kell nyújtani. A nők részére politikai jogokat követel, amelyek ha meglettek volna már a háború előtt, aligha került volna világégésre a sor.*”⁹⁷ Ilona szónoklatának ezen utolsó, békemissziós gondolata tökéletesen érzékelteti a feminizmus és pacifizmus szoros kapcsolatát, a feministák fegyveres konfliktusokkal szembeni ellenérzését, amelynek számos hazai és nemzetközi szószólója volt (Balázsne Magyar 2006). Néhány nappal később, 1918. október 31-én Ilona bejelentette egyesülete csatlakozását a szombathelyi Nemzeti Tanácshoz,⁹⁸ tulajdonképp az újonnan alakult rendszertől várva megoldást az akuttá vált nőkérdésre. Az erőteljes balratolódás eredményeként értékelhető, hogy míg korábban – 1904 végétől, 1905 elejétől – a nőtisztviselők országosan elhatárolódtak a szociáldemokrata nőmozgalomtól, a Magyar Munkásnők Országos Egyesületétől (Zimmermann 1999: 42–43.), addig 1919 januárjában a Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületében előadás hangzott el a szocializmusról.⁹⁹ A Károlyi-éra ideje alatt Ilonát megtalálhatjuk a nemzeti tanács végrehajtó bizottságának tagjai közt, valamint a városi iskolaszék és a gyermekvédő telepbizottság szerveiben.¹⁰⁰ Az 1919. március 21-i kommunista hatalomátvételt követően azonban Ilonát még széleskörűbb feladatellátással bízták meg, amelyeket – véleményem szerint inkább a tenniakarás, az áthagyományozódott küldetéstudat lendületével, semmint a kommunista rezsimhez való elvhűség motiváltságával – el is vállalt. Egyrészt átvette a polgári leányiskola vezetését, ahol május elsejétől igazgatóvá nevezték ki (Gelenczey Mihályt 1919: 2), másrészt a város közigazgatási és bírósági tereiben kapott mandátumot. Utóbbi területeken, ahol megjegyzendő, korábban sosem vállalhattak nők hivatást, feladatai, azaz a városi tanácsban tett hozzászólásai és agitációs körútjai nagyrészt megegyeztek korábbi tevékenységi területeivel, azaz a nők védelmével és jogkiterjesztési törekvéseivel, és kevésbé irányultak a szocializálás kérdéskörére. A városi néptanácsi jegyzőkönyvekből rekonstruálható, hogy hozzászólásai a bábák se-

⁹⁷ Együtt a polgárság. Kenyeret és békét! = Vvm. 1918. október 29. 2–3.

⁹⁸ A megújulás küszöbén. Megalakult a szombathelyi és kőszegi nemzeti tanács – A megyei nemzeti tanács vasárnap délután alakul – Békés tüntetések. = Vvm. 1918. november 3. 2–4.

⁹⁹ A nőtisztviselők elnöksége. = Vvm. 1919. január 9. 3.

¹⁰⁰ A város bizottságai. Megállapították a bizottságok tagjait. = Vvm. 1919. március 12. 2–3.

gélyének felemelése,¹⁰¹ az iskolaorvosi szolgálat felállítása és a gyermekvédelem köré csoportosultak.¹⁰² Greisingerné a városi bíróság ülnökeként az igazságszolgáltatás munkáügyének terében is helyet kapott.¹⁰³ 1919 áprilisában a női jogok térnyeréséről tartott előadást a Kemenesalján, Celldömölkön.¹⁰⁴ Nyilvánvaló, hogy Greisingerné több évtizedes úttörő tevékenysége a nőjogi és nővédelmi területen a baloldali politikusokat is arra sarkallta, hogy Ilona munkáját és személyiségét felhasználják a Tanácsköztársaság felülről irányított női jogkiterjesztési mechanizmusában és propagandájában, s ezért is avanszálták őt szocialista elvtársnővé. E rövid időintervallumban – a források tanúbizonysága alapján megállapítható, hogy – Ilona a kommunista rezsim alatt is a nő- és gyermekvédelem területén fejtett ki aktivitást, ám sajnálatosan a rövid életű s olykor csak látszateredményekért óriási árat fizetett, amely tulajdonképp determinálta következő, 4. életpályaszakaszát.

4. A Tanácsköztársaság bukásától haláláig (1919–1935)

A Tanácsköztársaság bukását követően, 1919 októberében az 1876. évi XXVIII. tc. 7. §-a 3. pontjának értelmében erkölcsi kihágás végett fegyelmi vizsgálatot rendeltek el ellene, majd a tárgyalást követően,¹⁰⁵ 37 év tanítás után felfüggesztették állásából.¹⁰⁶ Ilona fellebbezett ügyében, ám 1921. március 12-én hozott ítéletével Vass József miniszter megerősítette a Vasvármegyei Közigazgatási Bizottság fegyelmi válaszművének 1920. december 9-én 3742. szám alatt hozott véghatározatát, amely izgatás, erkölcsrombolás, hazafiatlanság vádjával kimondta vétkeességét, s ezzel véglegesen megfosztotta

¹⁰¹Jegyzőkönyv Szombathely város tanácsának 1919. április 24-én tartott rendkívüli üléséről. VaML Szombathely Város Közgyűlésének jegyzőkönyvei 1918–1919. 462–463.

¹⁰²Jegyzőkönyv Szombathely város tanácsának 1919. június 11-én tartott üléséről. VaML Szombathely Város Közgyűlésének jegyzőkönyvei 1918–1919. 514.

¹⁰³Nők a munkaügyi bíróságban. = Testvériség 1919. április 18. 3.

¹⁰⁴A nők népgyűlése. = Kemenesalja 1919. április 3. 3.

¹⁰⁵VaML VIII-107/21 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1919–1922. 19203/1919. Greisinger Ottóné elleni fegyelmi ügy tárgyalása, 1919. november 28.

¹⁰⁶VaML VIII-107/21 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1919–1922. 4835/1919. Rendelkezés Greisinger Ottóné kényszerszabadságoltatásáról, 1919. szeptember 13.

állásától.¹⁰⁷ Greisingerné azonban elérte perújrafelvételét, amelynek során tisztázta az ellene felhozott vádakát, s ennek nyomán 1921 decemberében az ítélet alól felmentették, mindössze dorgálással illették (Musits 1989: 54). 1922 tavaszán visszahelyezték a polgári leányiskolába (Gelenczey Miháltz 1922: 3), kezdetben az igazgatói irodai teendők ellátása és időnkénti helyettesítés céljából,¹⁰⁸ majd az 1922/1923-as tanévtől rendes tanári állásába (Gelenczey Miháltz 1923: 6). Ekkor új lendületet nyerve, megpróbálta újjáéleszteni az 1919 óta szunnyadó Nőtisztviselők Egyesületét, s annak elnökeként 1922 szeptemberében kérvénnyel folyamodott a polgármesterhez, hogy az egyesület visszanyerhesse épületét, amely 1919 óta magánlakásként funkcionált.¹⁰⁹ Ám ekkor már egy egészen más politikai érával találta szemben magát, azzal a neokonzervatív kurzussal, amely – korlátozva a nők politikai, gazdasági és oktatási jogait – egy újszemléletű társadalmi elvárás fogalmazott meg a nőkkel szemben. S amely marginalizálva az emancipációs célkitűzésű feminista mozgalmakat, teret nyitott a tömegszervezetekként jelentkező, konzervatív értékrendet képviselő, hazafias propagandatevékenységet kifejtő egyesületeknek, különösen az egész országot behálózó Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének. Így Greisingerné számára – megbélyegezve tanácsköztársaságbéli múltjával – lehetetlenné vált a korábbi keretek közt való működése. Sőt 1924-ben politikailag megbízhatatlannak minősítették, és B listára helyezték,¹¹⁰ amelynek következtében az 1924/1925. tanévben bárminemű méltatás nélkül, 41 év szolgálati viszony után, egészségügyi okokra hivatkozva nyugdíjazták¹¹¹ (Gelenczey Miháltz 1925: 2). Nyilvánvalóvá vált, hogy ezek után a hivatalos politika által támogatott egyetlen női „ernyőszerkezet” – sem a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (Kelbert 2012a, Kelbert 2012b), sem

¹⁰⁷VaML VIII-107/21 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1919–1922. 1033/1921. Vass József vallás- és közoktatásügyi miniszter véghatározata Greisinger Ottóné fegyelmi ügyében, 1921. március 12.

¹⁰⁸VaML VIII-107/21 A Szombathelyi községi polgári leányiskola iratai 1919–1922. 2277/1922. A királyi tanfelügyelő értesítése a miniszteri rendeletről Greisinger Ottóné visszahelyezése ügyében, 1922. május 17.

¹⁰⁹A Szombathelyi Nőtisztviselők Egyesületének Alapszabálya. VaML IV/440. 27. doboz, 192. sz. 23078/1922. Greisinger Ottóné levele Szombathely polgármesterének, 1922. szeptember 7.

¹¹⁰VaML VI-502/b/281. 1924-es iktatókönyv, 2395/1924. Greisinger Ottóné B listára helyezése.

¹¹¹Wirth Zsuzsanna ny. gimnáziumi tanárnő elmondása szent Ilonát tanácsköztársaságbéli szerepe miatt a polgári leányiskola diákságának és tanári karának egy része is megbélyegezte. Wirth Zsuzsanna visszaemlékezéseit ezúton is köszönöm. (Az interjút készítette: Kelbert Krisztina, Szombathely, 2012. szeptember 17.)

a Magyar Nők Szent Korona Szövetsége szombathelyi szervei (Kelbert 2011) – nem nyújthattak számára terepet aktivista munkájához. Lehetőségül mindössze a karitatív és a vallási szféra maradt számára, amelyekben korábban is tevékenykedett. Előbbi kapcsán említhető, hogy a Rongyos Egyletnek továbbra is, egészen 1931-ig (azaz épp’ 30 évig) elnöke maradt. Az utóbbi területen részint a Református Nőegylet alelnöki posztján folytatta tevékenységét (1930-ig bizonyosan),¹¹² ugyanakkor egy rendkívül érdekes szerepet interiorizált, amely meghaladta korábbi nőegyleti vállalásait. Ugyanis a Szombathelyi Evangélikus Levéltár irataiból, pontosabban egy 1927–1929-es Belmissziói Munkatervezetből kitűnik, hogy Greisingerné a szombathelyi protestáns egyházközség belmisszió-bizottságának tagja volt.¹¹³ Amint az Sárjai Szabó Katalin Szász Póla belmisszionárius életéről szóló esettanulmányából kiderül (Sárjai Szabó 2008), ez a női szerepvállalás jócskán túlmutatott a korábban hagyományosnak tekintett, a református egyház által kijelölt és elfogadott munkavégzési tereken. Annak ellenére, hogy Greisingerné belmissziós tevékenységéről mindössze ez az egyetlen adatunk, amely körvonalazza, hogy melyek a belmissziós tagok feladatai, mégis feltételezhetjük, hogy ezek ellátása – azaz a református diákszövetség gondozása, a felnőttek iskolája szervezése, nőtagok lelki gondozása, bibliaolvasási kör ellátása, szociális- és egyházvédelmi munka, szegény- és árvagondozás, sajtópropaganda – valószínűleg rendkívüli energiákat igényelt a 66 év felett járó Greisinger Ottónétól, és újabb határátlépéseket jelentett számára.

Összegzésül megfogalmazható, hogy Greisinger Ottóné Kerecsényi Ilona elismerésre méltó pályáivet járt be közel félévszázados munkássága folyamán, amely mind a hagyományos (karitatív, családvédő, vallási és hazafias) kereteken belül, mind a bevett normákon túli (különösképp a feminista) tereken – egymással paralel módon és egymást kiegészítve – rendkívül széleskörű és intenzív volt. Kiterjedt kapcsolatrendszere és agilitása lehetővé tette, hogy számos helyi nő- és gyermekvédelmi egyesületnek, szervezetnek, intézménynek tagja és vezetője legyen. Szerteágazó tevékenysége mind eszmei, mind gyakorlati síkon rendkívüli hatással voltak Szombathely város művelődési, oktatási, kulturális és karitatív életére. A nők jogkiterjesztése érdekében vívott évtizedes munkálkodása ugyanakkor országos szinten is kiemelkedőnek bizonyult. Biográfiája – a regionalitásából kilépve – mindenképp abból a szempontból a legérdekesebb, ahogy

¹¹²A protestáns nőegylet közgyűlése. = Vvm. 1930. február 20. 3. Továbbá: SZEL 38/1926/a. Levél a püspöki másodlelkészthől a Nőegylet elnöknőjének. 1926. március 3.

¹¹³SZEL 151/1927/b. 1927–29. évi Belmissziói Munkaprogramtervezet.

a magyarországi nőtörténet legintenzívebb időszakának egyes áramlatai, trendjei és fordulópontjai végigkísérhetők életútállomásain, illetve ahogy ezeken az életútszakaszokon keresztül jobban és közelebből megérthetőek ezek a nőtörténeti folyamatok, tendenciák és fordulópontok.

Irodalom

- Balázsne Magyar D. 2006. Pacifizmus és nőtörténet – A magyar feministák az első világháborúban. In: Bodnár E., Demeter G. (szerk.) *Állam és nemzet a XIX – XX. században. A 2006. március 31 – április 1-én megrendezett történész doktoranduszok debreceni konferenciája előadásai*. Debrecen. 365–372.
- F. Szabó G. (főszerk.) 1931. *Vas vármegye és Szombathely megyei város általános ismertetője és címtára az 1931–32. évre*. Budapest.
- Gelenczey Miháltz J. (szerk.) 1919. *A szombathelyi államilag segélyezett községi polgári leányiskola negyvenharmadik, az 1918–1919. iskolai évről szóló értesítője*. Szombathely.
- Gelenczey Miháltz J. (szerk.) 1922. *A szombathelyi államilag segélyezett községi polgári leányiskola negyvenhatodik, az 1921–1922. iskolai évről szóló értesítője*. Szombathely.
- Gelenczey Miháltz J. (szerk.) 1923. *A szombathelyi államilag segélyezett községi polgári leányiskola értesítője az 1922–1923. iskolai évről*. Szombathely.
- Gelenczey Miháltz J. (szerk.) 1925. *A szombathelyi államilag segélyezett községi polgári leányiskola értesítője az 1924–1925. iskolai évről*. Szombathely.
- Katona A. 2003. „Történetünk a nőkongresszussal kezdődik...” (A Vas megyei Nők Szövetségének megalakulásáról). In: Tóth J. (szerk.) *Határsávok*. Szombathely. 29–64.

- Kelbert K. 2011. Hölgyek a palettán. A Magyar Nők Szent Korona Szövetsége szombathelyi csoportjának 1928-as divattörténeti élőképbemutatója. In: Illés P. (szerk.) *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 34/1. Szombathely. 347–373.
- Kelbert K. 2012a. „Társadalmi anyaság” és a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége karitatív-szociális tevékenysége a két világháború közötti Szombathelyen. In: Illés P. (szerk.) *Savaria a Vas Megyei Múzeumok Értesítője* 35. Szombathely. 347–369.
- Kelbert K. 2012b. Identitás és divat. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége nőképe és a magyaros viselet kapcsolata, különös tekintettel a szervezet szombathelyi csoportjának működésére. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 2012. 1. szám. Megjelenés alatt.
- Kereszty O. 2011a. Adalékok a felnőtt nők művelődésének történetéhez a dualizmus kori Magyarországon. *Szín* 16. évf. 4. szám. 9–13.
- Kereszty O. 2011b. A munkavállalás rekonstruált diskurzusai a feminista mozgalom hivatalos folyóiratában. *Magiszter: A Romániai Magyar Pedagógusok Szövetségének szakmai-módszertani folyóirata* 2011 ősz. 86–97.
- Melega M. 2012. A modern város születése. Szombathely infrastrukturális fejlődése a dualizmus korában. *Archivum Comitatus Castriferrei* 5. Szombathely: Vas Megyei Levéltár.
- Musits J. 1989. Ilus néni. Greisinger Ottóné emlékére. *Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények* 1989. 2. szám. 52–55.
- Pálffy B. (szerk.) 1884. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola VIII-ik értesítője az 1883/84-ik tanévről*. Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1889. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XIII. értesítője az 1888/89. tanévről*. Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1897. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXI. értesítője az 1896/97. tanévről*. Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1898. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXII. értesítője az 1897/98. tanévről*. Szombathely.

- Pálffy B. (szerk.) 1900. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXIV. értesítője az 1899–1900. tanévről.* Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1902. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXVI. értesítője az 1901–902. tanévről.* Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1903. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXVII. értesítője az 1902–1903. tanévről.* Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1904. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXVIII. értesítője az 1903–1904. tanévről.* Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1906. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXX. értesítője az 1905–906. tanévről.* Szombathely.
- Pálffy B. (szerk.) 1909. *A Szombathely városi államilag segélyezett polgári leányiskola XXXIII. értesítője az 1908–1909. tanévről.* Szombathely.
- Rébay M. 2009. *A leány-középiskolák Magyarországon és a német nyelvű országokban. A jogi szabályozás az 1870-es évektől 1945-ig.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Sárai Szabó K. 2008. „...ha ő férfinak születik és papi pályára lép: bizonyára híres püspök lett volna”. In: Bakó B., Tóth E. Zs. (szerk.) *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban.* Budapest: Nyitott Könyvműhely. 358–381.
- Seemann G. (szerk.) 1887. *A Szombathelyi Ipari és Kereskedelmi Szakoktatással kapcsolatos államilag segélyezett községi polgári iskola I. értesítője az 1886/1887-iki iskolai évről.* Szombathely.
- Tarródy J. (szerk.) 1925. *A Szombathelyi államilag segélyezett községi polgári fiúiskola XXXVIII. értesítője az 1924–1925. iskolai évről.* Szombathely.
- Zimmermann, S. 1999. *Die bessere Hälfte?: Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen im Ungarn der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918.* Wien: Promedia Verlag, Budapest: Napvilág Kiadó.

Gender-különbségek az alapfokú oktatásban

A gender fogalma és problematikája a neveléstudományban

A gender angol kifejezés, jelentése: társadalmi nem. A biológiai értelemben vett nem (sex) fogalma mellett használják. „A szocializáció során elsajátított és bevésődött társadalmi meghatározottságokra utal, melynek következtében nőként, illetve férfiként viselkedünk” (Hadas 1994: 46). Vagyis a fogalom a társadalom által megalkotott normák, elvárások összességét öleli fel, amely a nemekre vonatkozik. Évtizedek óta folynak e témakörben kutatások a szociológia és az antropológia területén, ezek rámutatnak, hogy a nemi szerepek (mint a férfiasság, a nőiesség) függenek a társadalmi körülményektől, illetve a gyermeki szocializációtól. A gendernek létezik egy pozitív olvasata, amely alapvetően a férfi és nő közötti egyenlőséget hangsúlyozza, és ezért dolgozik a politika és a nevelés területén.

A genderelméletek a társadalomtudományokban sokoldalú újítást, az egyöntetű kultúráról, műveltségről és tudásról alkotott hagyományos elméletek és tudománykörkök újragondolását eredményezte. Viszont a neveléstudományban, illetve a tanárképzésben — annak ellenére, hogy ebben a képzési formában viszonylag nagy számban vesznek részt nők más felsőoktatási intézményekhez képest — kevésbé jelent meg a gender elméletek meghatározta kritikai diskurzus (Thun 2007). Magyarországon a

gender témakörben ritkán hirdetnek meg kurzust a felsőoktatási intézményekben, a neveléstudományi konferenciákon csak néha jelenik meg ez a téma, a folyóiratokban alig találhatók ezzel a kérdéssel kapcsolatos írások (Kereszty 2007).

A neveléstudományi kutatásokat végzők ritkán foglalkoznak az általános iskolás korosztályú fiúk-lányok nemspecifikus különbségeivel, a demokratikus szempontok alapján sokkal inkább az egyenlő bánásmód kerül előtérbe. A tanártovábbképzésekben sem kezelik kiemelten a gender témakört (Grossmann 2007).

A neveléstudományi kutatások közül csupán a taneszközökkel kapcsolatos vizsgálatok foglalkoztak részletesebben ezzel a területtel (Cs. Czachesz-Lesznay-Molnár 1996; Dálnokiné 2001; Kereszty 2005), amelyek kvalitatív és kvantitatív eszközökkel tanulmányozták a szövegkorpuszt, a szókincset és az illusztrációkat a magyar tankönyvekben.

A kutatás célja és a minta jellemzői

Jelen kutatás egy nemzetközi projekt része, amely ugyanazzal a kérdőívvel több országban vizsgálja a gender, azaz a társadalmi nem problémakörét az iskola előtti és az alapfokú képzésben.

A projekt magyarországi kutatását 10 település 115 óvodapedagógusa¹ és 78 tanítója körében végeztük 2012 tavaszán. A kiválasztott intézmények Hajdú-Bihar, illetve Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében találhatók, megyeszékhelyek, kisvárosok, valamint községek óvodái és iskolái².

A megkérdezett pedagógusok közül egy férfi, a többi nő. A válaszadók átlagéletkora 45,61 év. A megkérdezettek között a 41–50 évesek képviselték magukat a legnagyobb számban. Az életkori arányoknak felel meg az oktatásban töltött tapasztalat is, főként a legalább 20 éve a pályán lévő pedagógusok képviselik magukat a mintában (a pályán töltött idő átlaga 23,93 év). A megkérdezettek csoportjába/osztályába átlagosan 13 fiú és 12 lány tartozik, átlagban 25 gyermek jár egy csoportba/osztályba.

A kutatás során önkitöltős kérdőíveket alkalmaztunk. A kérdőívekben egyaránt megtalálhatók voltak a nyitott és a zárt kérdések. A kérdőíveket változatlan formá-

¹Ebből 3 óvodavezető, 1 tagóvoda vezető, 1 óvodavezető helyettes.

²A kutatást az alábbi települések óvodáiban, ill. általános iskoláiban végeztük: Baktalórántháza, Buj, Debrecen, Hajdúböszörmény, Levelek, Magy, Nyíregyháza, Nyírmeggyes, Tiszavasvári, Tolcsva.

ban tettük közzé (akkor is, ha némi fenntartásunk volt a kérdések megfogalmazásával kapcsolatban), hiszen csak így válnak összehasonlíthatóvá az egyes országokban kapott eredmények.

Jelen tanulmányban a teljes kutatás egy szeletét kívánjuk bemutatni, amely a gyermekek szocializációja során tapasztalható nemek közti különbségekre, a családi munkamegosztásra, az óvodában/iskolában előforduló sztereotípiákra, valamint a fiúk és lányok iskolai eredményességére tér ki.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy a kutatás a társadalmi nem problematikáján alapul, de nem feminista szemszögből kezeli az oktatás kérdéseit.

Családon belüli szerepek

A gyermekek szocializációjában meghatározó szerepet játszik, hogyan oszlanak meg a szerepek a családjukban. Kutatásunk kitért az apa- és anyaszerepekre is, például hogy melyik szülő keresi fel a pedagógusokat, illetve ki foglalkozik otthon a gyermekekkel.

A válaszok szerint inkább az anyák keresik meg problémáikkal a nevelőket (77%), holott a pedagógusok közel 66%-a szerint mindkét szülővel egyaránt jó lenne a gyerekeket érintő gondokat megbeszélni. Az indoklásban a válaszadók kifejtik, hogy az anyákkal többet találkoznak az óvónők és tanárok, vagyis az anyák gyakrabban mennek gyereükért az óvodába, iskolába, mint az apák. Továbbá a vélemények szerint az anyák jobban ismerik és jobban megértik a gyereket, ők gondoskodóbbak, mint a férfiak. A megkérdezettek közül csupán hárman állították, hogy az apákkal jobban meg tudják beszélni a gyerekeket érintő kérdéseket. Az indoklásban hivatkoznak arra, hogy a férfiak között is sok a munkanélküli, így egyes családokban nekik van több idejük.

Az otthoni fejlesztésben, a házi feladat készítésében a válaszadók 90%-a szerint inkább az anyák vesznek részt, mint az apák. Ez a válasz is azt bizonyítja, hogy az egyenjogúsági törekvések következtében a terhek nem egyenlően oszlanak meg, hanem a nők feladatköre bővült (házimunka, munkahely, gyereknevelés). A nők tömeges munkába állásával nem tűntek el a hagyományos női szerepek, helyette inkább kiegészültek (vö. Forrai, Kéri 2007).

A nők és férfiak közötti társadalmi egyenlőtlenségek egyik markáns megnyilvánulása az időfelhasználásban, a munkaidő-szabadidő arányban érhető tetten (Czibere 2008).

Magyarországon a házimunka fogalma szinte egyértelműen a női munka fogalmával azonos, „... a háztartási munka terhei továbbra is szinte kizárólag a nőkre hárulnak a családban” (Belinszki 2003: 172). Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tanúsága szerint „a magyar férfiak a legalacsonyabb arányban vettek részt a házimunkában, de a magyar nők nagyon hálásak voltak még ezért a kis segítségért is; összehasonlítva a többi megkérdezett országgal, a magyar nők voltak a legelégedettebbek a férjük teljesítményével” (Czibere 2008: 35).

Házimunkára, vásárlásra és gyermekgondozásra például most, a XXI. század elején is több mint háromszor annyi időt fordítanak a nők, mint a férfiak. Ennek következtében 18%-kal kevesebb szabadidejük jut magukra, mint a férfiaknak. A háztartási munkák 80%-át akkor is a nők végzik, ha nekik van magasabb presztízsű, jobban fizetett foglalkozásuk.

A kutatókat már régóta érdekli az, hogy miért nem változik a helyzet a háztartási munkával kapcsolatban, amikor minden más annyira átalakult. Általánosságban elmondható, hogy a férfiak akkor sem vállalnak több szerepet a háztartási munkákban, ha a feleségük elmegy dolgozni. Továbbra is úgy vélik, hogy a nő felelőssége a háztartás vezetése. Bár a férfiak többnyire egyetértenek azzal a kijelentéssel, hogy „a férfiaknak egyenlő mennyiségű munkát kellene végezniük otthon”, ennek ellenére a férfiak úgy gondolják, hogy joguk van a kiszolgáláshoz, sőt általában a nők is ugyanígy gondolják (Czibere 2008). Vagyis a vállalt gondolatokat nem követi a gyakorlat, és a nők többsége is sokkal inkább ragaszkodik a hagyományos női–férfi munkamegosztáshoz, akkor is, ha lehetősége lenne ennek megváltoztatásához.

Az elmúlt 15–20 év hazai kutatásai alapján a nők és a férfiak esélyegyenlőségéről szólva a magyar lakosság túlnyomó többsége egyértelműen konzervatív álláspontot képvisel (Czibere 2008). Összehasonlító nemzetközi kutatások alapján is a magyar családokra jellemző leginkább a tradicionális munkamegosztás, a nők túlzott leterheltsége és ennek a ténynek a megadó tudomásul vétele is.

A rendszerváltás után a nők gazdasági aktivitása drasztikusan visszaesett és ez egyfajta értékrendváltozással is párosult: mind a nők, mind a férfiak körében csökkent a nők foglalkoztatottságának elfogadottsága és erősödött az otthonmaradásé. Nagyobb teret nyert az szerepfelfogás, amely a világot férfias és nőies területekre osztja. Bár vannak ennek enyhítésére tett intézkedések, de a jogismeret és a jogérvényesítés gyengesége

miatt a gyakorlatban nagyon kevés változás tapasztalható: az igazi áttöréshez a családok munkamegosztásának és a társadalom értékrendjének is változnia kell. Úgy gondoljuk, a 90-es évektől kezdődően megerősödött a tradíciókhoz való visszatérés gondolata, ehhez hozzátartozott a hagyományos női szerepek (család, háztartás) nagyobb fokú elismerése is. Azonban mindezt a gazdasági-társadalmi tendenciák nem támogatták. Ugyanis csak egy szűk réteg számára vált lehetségessé, hogy a nő otthon maradjon, a magyar családok többségében a nőknek is szükségszerűen munkát kell vállalniuk a család eltartásához.

Érdekes megfigyelni, hogy a családon belüli szocializáció során hogyan jelenik meg ez a kérdés. A házimunka mindenki kötelessége – ezt a véleményt szűrhetnénk le a válaszokból. Inkább fiús munka a kisebb javítás, háztartási eszközök javítása, kertészás, autómosás. A mosást, vasalást, főzést a válaszadók hagyományosan női munkának tartják. Ha alaposabban megvizsgáljuk a válaszokat, az is kiderül, hogy a rendszeresen (naponta, hetente) ismétlődő munkákat a lányok kötelességének tartják, míg az időszakos, esetleges tevékenységeket hárítanak csak a fiúkra. Vagyis már gyermekkorban azt tudatosítják a nők (a válaszadók között csak egy férfi volt) neveltjeikben, gyermekeikben, hogy a házimunka elsősorban a nők kötelessége, vagy legalábbis a lányoknak nagyobb részt kell vállalniuk belőle.

1. táblázat: Az egyes házimunkákban inkább a lányoknak vagy a fiúknak kell segíteniük?

Az egyes házimunkákban inkább a lányoknak vagy a fiúknak kell segíteniük?	Csak a fiúkra jellemző	Inkább a fiúkra jellemző	Mindkét nemre egyformán jellemző	Inkább a lányokra jellemző	Csak a lányokra jellemző	Összesen
Takarítás	0	8	129	52	3	192
Portörölés	0	5	97	84	5	191
Vásárlás	0	4	154	32	2	192
Kisebbségi javítási munkák	17	130	35	7	1	190
Autómosás	16	113	56	3	1	189
Főzés	1	5	79	100	8	193
Terítés	1	6	116	61	8	192
Mosogatás	0	4	107	70	11	192
Mosás	1	2	55	116	16	190
Virágok öntözése	2	8	108	62	10	190
Ásás a kertben	31	120	33	3	1	188
Kisebbségi háztartási eszközök megjavítása	34	124	23	4	2	187
Vasalás	0	8	40	114	29	191
Rendrakás	1	2	171	16	1	191
Egyéb	1	2	5	1	1	10

Fiúk és lányok az óvodában/iskolában

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy a megkérdezett pedagógusok hogyan ítélik meg a fiúk és lányok szerepét, helyzetét az óvodában, illetve az iskolában. Kérdésünk arra irányult, hogy a válaszadók szerint melyik nem számára fontosabb, hogy sikeresen fejezze be tanulmányait.

A válaszadók többsége (192-ből 161 fő) úgy véli, hogy a szülők számára egyaránt fontos, hogy a lányok és fiúk is jó eredménnyel végezze el az iskolát. Két vélemény szerint a fiúknak, 29 válaszadó szerint pedig a lányoknak fontosabb a jobb eredmény. A jelenlegi statisztikák és adatok is azt támasztják alá, hogy a lányok általában jobb tanulmányi eredményt érnek el, és a felsőoktatásban is már túlsúlyban vannak a fiúkkal szemben. Az indoklásban nem túl meggyőző az az érv, hogy a lányok jobban szeretnek tanulni és fegyelmesebbek, ezt jelölték meg tizenkilencen azok közül, akik a lányok mellett szavaztak. Az összesítés szerint mindkét nem esetében a jó tanulmányi eredmény azért fontos, hogy 1. függetlenek legyenek, 2. hogy segíthessenek majd gyerekeiknek a tanulásban, 3. dolgozzanak. Meglepő, hogy ilyen előkelő helyet kapott a születendő gyerekek segítése, megelőzi a pénzkeresést is (ez az érv a 6. helyre szorult vissza). Talán ebben a jelenlegi iskolarendszer kritikáját is láthatjuk: vagyis az oktatási rendszer jelenleg eleve feltételezi a szülő aktív közreműködését az otthoni tanulásban.

Kutatásunk során azt is vizsgáltuk, hogy a válaszadók szerint mely területeken jobbak a fiúk és melyeken jobbak a lányok. A matematikában és a természettudományokban a fiúk a jobbak – állítják a válaszolók, míg a lányok a művészetek terén képesek jobb eredményre. Mindkét nemre egyaránt jellemző a nyelvtanulásban és a sportban elért kimagasló teljesítmény. Ezeket a véleményeket a különböző felmérések is többé-kevésbé alátámasztják.

Az iskolai teljesítmény nemi különbségeit vizsgáló nemzetközi kutatások legtöbb területen a fiúk hátrányát mutatják. Magyarországon főleg az olvasásban és szövegértésben értek el gyengébb eredményt a fiúk, mint a lányok (F. Lassú-Podráczky 2009).

2. táblázat: Véleménye szerint mely területeken jobb a fiúk és melyeken jobb a lányok?

Véleménye szerint mely területeken jobb a fiúk és melyeken jobb a lányok?	Csak a fiúkra jellemző	Inkább a fiúkra jellemző	Mindkét nemre egyformán jellemző	Inkább a lányokra jellemző	Csak a lányokra jellemző	Összesen
matematika	3	121	63	2	0	189
nyelvek	1	6	109	73	1	190
természettudományok	1	98	86	7	0	192
művészetek	0	6	87	97	2	192
sport	3	72	115	1	0	191
egyéb	0	4	6	9	0	19

A szakirodalom is rámutat, hogy mind a szülők, mind a tanárok eltérő elvárásokkal rendelkeznek a fiúk és lányok képességeivel kapcsolatban. A tanároknak magasabb elvárásaik vannak a lányok olvasási és a fiúk matematikai képességeivel kapcsolatban, és ezek az elvárások aztán önbeteljesítő jóslatként idővel a gyerekek teljesítményében is megjelennek (Czibere 2008).

A vizsgálatok szerint a középiskolás gyerekek szülei nemtől függően eltérő elvárásokkal bírnak gyermekeik matematikai képességeit illetően, és ezt nem befolyásolja a gyerekek aktuális eredménye sem a matematikában. Az említett vizsgálatokban sem az iskolai értékelés, sem standard tesztek eredményei szerint nem volt különbség a fiúk és lányok matematikai készségeiben. Ezek az elvárások azonban hatással voltak arra, hogy maguk a gyerekek hogyan értékelték matematikai képességeiket és a nemi különbségek később a teljesítményben is megjelentek.

Minél inkább sztereotipikusan gondolkodtak a szülők arról, hogy az adott területen a fiúk vagy a lányok tehetségesebbek általában, annál inkább a sztereotípiának megfelelően értékelték saját gyermekük képességeit. A kutatások bizonyították, hogy a lányok kevésbé számítanak sikerre a férfiasnak számító tantárgyak és szakok esetében, és nagyobb valószínűséggel kerülnek el azokat (Czibere 2008).

A matematikában elért sikerek és kudarcok komoly tényezők a későbbi karrier szempontjából, a magas presztízsű szakmák – műszaki tudományok, orvostudomány, számítástechnika, természettudományok és közgazdaságtudomány – mindegyikéhez jó matematikai készségek és nem utolsó sorban jó iskolai eredmények szükségesek. Ennek

is következménye az, hogy a felsőoktatásban szembetűnően különválnak azok a pályák, amelyek a nőkhez és azok, amelyek a férfiakhoz kötődnek. Tipikusan férfiszakoknak mondható a műszaki, az informatikai, a katonai és a rendvédelmi, tipikusan női szakoknak pedig a gyógypedagógia, tanító- és óvóképzés, szociális, bölcsészeti és kisebb mértékben az egészségügyi, közgazdasági és jogi területek.

Kutatásunk során arra is kitértünk, hogy a nemek kérdése felmerül-e a hétköznapiak során az óvodában/iskolában, s megállapítottuk, hogy a válaszadók többsége, 39%-a szerint gyakori ez a beszédtema az osztályban, illetve csoportban. Meg kell azonban említeni, hogy ez az arány nem kimagasló, hiszen 34%-uk szerint csak néha, és 26%-uk szerint ritkán beszélnek ezekről a kérdésekről. Ez is alátámasztja, hogy mindenképp érdemes lenne még több figyelmet szentelni az oktatásban a gender témakörének.

Arra is kíváncsiak voltunk, hogy a válaszadók szerint hogyan kezeli a két nem a különböző versenyhelyzeteket.

A lányokra inkább jellemző a versenyhelyzetekben, hogy keményebben tanulnak, jobban beosztják az idejüket, viszont őket inkább jellemzi a stresszelés is. A fiúkat kevésbé érdekli a tanulás és kevésbé fegyelmezettebbek. Mindkét nemre jellemző a jó koncentráció, és az, hogy támogatja őket a családjuk.

3. táblázat: Véleménye szerint a fiúk és a lányok eltérően kezelik a versenyhelyzeteket?

Véleménye szerint a fiúk és a lányok eltérően kezelik a versenyhelyzeteket?	Csak a fiúkra jellemző	Inkább a fiúkra jellemző	Mindkét nemre egyformán jellemző	Inkább a lányokra jellemző	Csak a lányokra jellemző	Összesen
Jobban be tudják osztani az idejüket	0	15	77	93	4	189
Sokat stresszelnek	0	5	75	109	2	191
Jobban tudnak koncentrálni	1	39	104	41	2	187
Kevésbé érdekli őket a tanulás	2	130	50	3	0	185
Keményebben tanulnak	0	6	56	122	5	189
A családjuk jobban támogatja őket	0	1	179	5	1	186
Kevésbé fegyelmezettek	5	126	48	4	1	184

A továbbiakban azt is tanulmányoztuk, hogy milyen deviáns magatartásformák nyilvánulnak meg az óvodában/iskolában a két nem tekintetében.

A felsorolt deviáns magatartásformák többsége (nem foglalkozik az óvodai v. iskolai munkával, nem becsületes, késés, hiányzás, lopás, vandalizmus, tiszteletlenség, obszcén nyelvhasználat, szexuális zaklatás) nem jellemzi az óvodás és kisiskolás korú gyerekeket. A késés és hiányzás nem is tekinthető a gyerek viselkedésének, hiszen ebben a korban általában a szülők hozzák-viszik a gyerekeket az óvodába és iskolába, ők döntenek az esetleges hiányzásról is. Inkább a fiúkat jellemzi a fegyelmezetlen és provokatív viselkedés, a graffiti, az agresszió és a rongálás. A hazugság (a vélemények szerint) mindkét nemet jellemzi. Bár megfontolandó, hogy tud-e mindig különbséget tenni az óvodás a fantáziálás és hazugság között. Vagy meg tudja-e ítélni a felnőtt, hogy a gyerek tudatosan nem mond igazat, vagy csak szabadjára engedte a képzeletét, és arról mesél, amit szeretne a valóságban? Hiszen éppen „erre a korra jellemzőek a fantáziahazugságok, amikor a gyermek ugyan nem mond igazat, mégsem hazudik, hanem fantáziaelemeket csempész a valóságba” (Kádár 2012: 75). A lányok általában jobb magaviseletűek, a deviáns magatartásformák egyike sem jellemzi őket nagyobb mértékben, mint a fiúkat. A közvélekedés szerint is fegyelmeztebbek a fiúk, mint a lányok.

4. táblázat: Milyen gyakran „rendetlenkednek” a fiúk és a lányok az órákon?

Deviáns magatartásformák	Csak a fiúkra jellemző	Inkább a fiúkra mint a lányokra jellemző	Mindkét nemre jellemző	Inkább a lányokra mint a fiúkra jellemző	Csak a lányokra jellemző	Nem jellemző
Fegyelmezetlen viselkedés	5	91	69	9	0	11
Provokatív viselkedés	11	79	50	12	0	30
Nem foglalkozik az óvodai/iskolai munkával	2	59	51	1	0	67
Hazudik	2	13	87	5	0	68
Nem becsületes	1	10	72	7	0	88
Késik	1	16	66	11	2	79
Hiányzik az óvodából/iskolából	1	6	74	8	0	84
Graffiti	3	28	9	0	0	119
Lopás	1	15	36	1	0	115
Vandalizmus	4	47	7	0	0	111
Tiszteletlen a pedagógusokkal	5	40	49	3	0	80
Tiszteletlen a többi gyerekkel	3	43	69	1	0	62
Obszcén nyelvhasználat	3	68	31	0	0	71
Agresszió (verekedés, megfélemlítés, erőszakoskodás)	6	93	18	0	0	57
Rongálás	7	80	15	0	0	74
Szexuálisan zaklatja a pedagógust	3	6	5	0	0	143
Szexuálisan zaklatja a diáktársait	4	12	7	1	0	134
Egyéb	0	0	1	0	0	0

Összegzés

Magyarországon a nemek szerepvállalásával kapcsolatos felfogás az utóbbi évtizedekben nemigen változott meg, sőt inkább a konzervatív vélemények nyertek teret. Bár megnőtt a nők aránya a felsőoktatásban, a vezető szerepekben a munka világában, bérezésük, elismerésük továbbra is alacsonyabb fokú, mint a férfiaké.

A házimunkában való részvételük továbbra is jóval magasabb, mint a férfiaké. A megkérdezett pedagógusok ugyanazon házimunkák végzését várják el a lányoktól, nőktől, mint 20–30 évvel ezelőtt.

Vagyis a vizsgált anyag alapján a pedagógusok (óvó- és tanítónők) a hagyományos (konzervatív) értékrendet erősítik meg neveltjeikben akkor is, ha közben a társadalmi körülmények alaposan megváltoztak.

Várjuk a többi ország vizsgálati eredményeit, hogy átfogó képet kapjunk nemzetközi viszonylatban is. A többi ország eredményeitől függetlenül is elmondhatjuk, hogy mindenképp több gender témájú kurzusra lenne szükség a továbbképzésekben, a felsőoktatásban, hogy felülvizsgáljuk és módosítsuk a nemek társadalmi szerepéről alkotott nézeteinket.

Irodalom

- Belinszki E. 2003. A társadalmi nem mint a kutatás tárgya. *Szociológiai Szemle* 13. évf. 1. szám. 169–172.
- Czibere I. 2008. *Gender ABC*. Debrecen: Debreceni Egyetem Szociológia és Szociálpolitika Tanszéke.
- Cs. Czachesz E., Lesznyák M., Molnár E. K. 1996. Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. *Educatio* 5. évf. 3. szám. 417–430.
- Dálnokiné Pécsi K. 2001. Családkép a kisiskolások tankönyveiben. *Új Pedagógiai Szemle* 11. évf. 1. szám. 100–106.

- F. Lassú Zs., Podráczky J. 2009. A férfiak alkalmassága és szükségessége a tanítói pályán a szülői vélekedések tükrében. *Pedagógusképzés* 7. évf. 4. szám. 5–17.
- Forray R. K., Kéri K. 2007. Társadalmi nem és iskola. *Educatio* 16. évf. 4. szám. 543–550.
- Grossmann E. 2007. *Genderpedagógia Magyarországon – létezik-e egyáltalán? Történelmi visszatekintés és helyzetjelentés.* 11.³
- Hadas M. 1994. Hímnem-nőnem. In: Hadas M. (szerk): *Férfurakom: írások nőkről, férfiokról, feminizmusról.* Budapest: Replika Kör. 246–264.
- Kádár A. 2012. *Mesepszichológia.* Budapest: Kulcslyuk Kiadó.
- Kereszty O. 2007. A társadalmi nem (gender) mint a kutatás tárgya a pedagógiában. *Educatio* 16. évf. 4. szám. 637–649.
- Kereszty O. 2005. A társadalmi nemek reprezentációjának vizsgálata tan-
könyvekben. *Könyv és nevelés* 7. évf. 3. szám. 56–7.
- Thun É. 2007. A neveléstudományi és oktatástudományi paradigmákról. *Educatio* 16. évf. 4. szám 623–636.

³http://www.grimus.or.at/helden/outcome/Ungarn_12_07.pdf

A tanulmányok szerzői

Árvai Tamás Kristóf

PhD-hallgató

Pécsi Tudományegyetem,

Ókortörténeti Doktori Program

Aszalós Éva

főiskolai docens

Nyíregyházi Főiskola,

Történettudományi és Filozófia Intézet

Bagdi Róbert

főiskolai docens

Szolnoki Főiskola,

Turizmus-Vendéglátás Tanszék

Bánszki Hajnalka

levéltáros,

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára,

Nyíregyháza

Bozó-Szűcs Diána

Phd-hallgató

Eszterházy Károly Főiskola, Eger,

Történettudományi Doktori Iskola,

Magyarország története a reformkor végétől 1918-ig elnevezésű doktori program

Bubály Attila

főiskolai docens

Nyíregyházi Főiskola,

Történettudományi és Filozófia Intézet

Cora Zoltán

egyetemi tanársegéd
Szegedi Tudományegyetem,
Angol Tanszék

Cs. Jónás Erzsébet

egyetemi tanár, intézetvezető
Nyíregyházi Főiskola,
Orosz Nyelv és Irodalom Intézeti Tanszék

Czövek Zoltán

Debrecen

Endrédi Csaba

PhD-hallgató
Debreceni Egyetem

Erős Vilmos

egyetemi docens
Debreceni Egyetem,
Történelmi Intézet,
Modernkori Magyar Történeti Tanszék

Gér András László

PhD-hallgató
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola;
elnök, Doktoranduszok Országos Szövetsége Hittudományi Osztálya

Gulyás László Szabolcs

főiskolai adjunktus
Nyíregyházi Főiskola,
Történettudományi és Filozófia Intézet

Hámori Nagy Zsuzsanna

PhD-hallgató,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem,
Történettudományi Doktori Iskola

Havas László

professor emeritus
Debreceni Egyetem,
Ókortörténeti és Klasszika-filológiai Tanszék

Holik Ildikó

főiskolai docens
Nyíregyházi Főiskola,
Alkalmazott Kommunikáció Intézet

Horváth Zita

egyetemi docens,
Miskolci Egyetem,
Történettudományi Intézet

Jobst Ágnes

könyvtáros,
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára,
Budapest

Kaposi Zoltán

egyetemi tanár
Pécsi Tudományegyetem,
Közgazdaságtudományi Kar,
Közgazdasági- és Regionális Tudományok Intézete

Kelbert Krisztina

történész muzeológus
Savaria Megyei Hatókörű Városi Múzeum,
Szombathely

Kissné Rusvai Julianna

főiskolai docens
Nyíregyházi Főiskola,
Alkalmazott Kommunikáció Intézet

Kujbusné Mecsei Éva

levéltár-igazgató,
Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára,
Nyíregyháza

Mester Béla

főiskolai docens
Nyíregyházi Főiskola,
Történettudományi és Filozófia Intézet

Nagy Dóra

levéltáros,
Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára,
Nyíregyháza

Nagy Gábor

egyetemi docens
Miskolci Egyetem BTK,
Történettudományi Intézet

Nemes Zoltán

egyetemi docens,
Debreceni Egyetem,
Klasszika-filológiai és Ókortörténeti Tanszék

Óbis Hajnalka

főiskolai docens
Nyíregyházi Főiskola,
Történettudományi és Filozófia Intézet

Pabis Eszter

egyetemi adjunktus,
Debreceni Egyetem,
Germanisztikai Intézet

Reszler Gábor

főiskolai tanár
Nyíregyházi Főiskola,
Történettudományi és Filozófia Intézet

Szabó János

PhD-hallgató
Debreceni Egyetem

Szabó-Zsoldos Gábor

PhD-hallgató
Debreceni Egyetem,
Történelmi és Néprajzi Iskola

Szilágyi Zsolt

egyetemi tanársegéd
Debreceni Egyetem,
Történelmi Intézet

Sziszkoszné Halász Dorottya

egyetemi adjunktus
Miskolci Egyetem,
Történettudományi Intézet

Szücs Diána

főiskolai hallgató,
Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Szücs László Gergely

tudományos munkatárs
Wesley János Lelkészképző Főiskola

Zsoldos Ildikó

főiskolai adjunktus
Nyíregyházi Főiskola,
Történettudományi és Filozófia Intézet

Falak és választóvonalak - ezekkel a hívó szavakkal invitáltunk kutatókat, oktatókat, doktoranduszokat a Nyíregyházi Főiskolán 2012 novemberében megrendezett társadalomtudományi konferenciára. A Történettudományi és Filozófia Intézet által szervezett kétnapos tudományos tanácskozáson végül tizenhárom szekcióban több mint hetven előadás hangzott el. A hívó szavak sokoldalú megközelítéseket eredményeztek. A vasfüggöny politikai választóvonala mellett szó esett a földrajzi határokról, az etnikumok és kisebbségek, a társadalmi rétegek, az egyházak és vallások közötti választóvonalakról. A valóságos földrajzi, illetve épített határok mellett az előadók elemezték azokat a jóval nehezebben megragadható virtuális határokat is, melyek többek között nemek, jövedelmi viszonyok, értékrendek, érdekelletések mentén húzódtak a mögöttünk hagyott évszázadokban. Az elhangzott előadások közel felének szerkesztett változatát találja a jelen kötetben az olvasó.

